پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت

ڈاکٹر عباد نبیل شاد

Scanned with CamScanner

جناب علی بابر

لئی

محبت نامہ

عباد بیدل

28/4/17

پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت

Scanned with CamScanner

ڈاکٹر عباد نبیل شاد

تنقید

پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت

پہلی وار : 2017ء

چھپائی آہر : ڈاکٹر صغرا صدف

ٹکھ چتر : ریاظ

قیمت : 700 روپے

Punjabi Vich Aap Beeti di Rwait

(Punjabi research book by Dr. Ibad Nabeel Shad)

Copyright © 2017- 1st Edition

Except in Pakistan this book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out or circulated without the consent of the author or the publisher in any form of binding or cover other than that in which it is published.

Printed by:

Maktaba Jadeed Press, Lahore.

Price:

In Pakistan: Rs. 700.00

Published by:

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Punjabi Complex, 1-Gadaffi Stadium, Ferozepur Road, Lahore.

Ph: +92-42-9232165-70 Fax: +92-42-9230390

E-mail: Pilacpk@gmail.com, Website: http://Pilac.Punjab.gov.pk

ISBN: 978-969-9199-38-7

Scanned with CamScanner

انتساب

اپنی لاڈلی دھی

نیرا بتول

دے ناں

سارنی

○	وچار کھیتر داسچ	پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن	9
○	سرلیکھ	ڈاکٹر عباد نبیل شاد	11
پہلا باب	آپ بیتی کیہ اے؟		13
دُوجا باب	پنجابی وچ ادبی آپ بیتی دی روائت		24
تیجا باب	چڑھدے پنجاب وچ آپ بیتی دی روائت		108
چوتھا باب	لہندے پنجاب وچ آپ بیتی دی روائت		325

Scanned with CamScanner

وچار کھیتر دا سچ

جیون ورتی یاں جیون بیتی تاں مڈھوں منکھ دے ہوون نال جُڑیاں ہوئیاں نیں۔ منکھی ہوندا ایہ اک اجیہا احساس ہے جہڑی جیراند ہر من نوں دوجے توں وکھری جاپدی اے۔ حالاں ایہنوں ویلے، ماحول، جغرافیے تے انسان دی حیاتی پینڈیاں پکھوں ویکھیے تے اک موقعے اُتے ہر بندے نوں ایہو احساس اے جویں بابا فرید چتاریا سی:

فریدا چنت کھٹولا، وان دُکھ، بِرہ وچھاون لیف
ایہ ہمارا جیونا، تُوں صاحب سچّے ویکھ

اصلوں ایہ چنت، دُکھ تے بِرہ جہے احساس دی ہر اک دی آپوا پنی واپری ای ہوندی اے جہڑی اوہ اپنی جیونی، ساکھی، ورتی یاں بیتی راہیں بیاندا اے جیہدے بولاں دے شیشیاں چوں دوجا اوس من ہنڈائی نوں جاندا اے۔

پنجابی ادب وچ صنفی حوالے نال ایہ بیانیا یاداں، آپ بیتیاں یاں ہڈ ورتیاں راہیں ملدا اے۔ سوادی گل ایہ ہے کہ ہر اک نوں پڑھدیاں قاری سواد تے سِکھ دوویں ماندا ہے۔

سماج، سیاست، معاش، مذہب، ادب تے سبھیا چار ویلے دا نفسیاتی سچ ہوندے نیں جہناں نوں اوہ منکھ بھوگدا اے دوجے اپنی اپنی بت موجب سواد، سیدھ تے سِکھ وصولدے نیں۔

ڈاکٹر عباد نبیل شاد نے ''پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت'' راہیں ایہناں ساریاں سوّے جیونیاں بارے کھوج کر کے پاکستانی، ہندوستانی تے پرواسی پنجاب دے منکھی احساس

Scanned with CamScanner

جمیل احمد پال اجہی ہستی نیں جہناں لئی پنجابی سبھ توں اَگے اے۔ او ہناں دی مدد ہر ویلے نال رہی۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر سعید بھٹا، ڈاکٹر نوید شہزاد، فاخرہ چدھڑ، عاصمہ قادری، ظہیر احمد شفیق، سعادت علی ثاقب دی شفقت تے محبت ہمیش اک گھنے رُکھ وانگ سر اُتے چھاں کیتی نال نال رہی۔ کمپوزنگ لئی میں فیصل مقصود تے عبدالحفیظ دا مشکور آں۔

اخیر اُتے میں اپنی گھر والی روبینہ ناز تے بچیاں نیلک بتول تے نیرا بتول دا وی شکر گزار آں جہناں مینوں کجھ ویلا ایس کم نوں سِرے چاڑھن لئی دتا۔

میں منا آں کہ ایہدے اندر گھاٹاں ہوون گیاں کیوں جو مینوں اپنی گھٹ علمی تے ناسمجھی دا پتا اے۔ فیر وی پنجابی ادب دے ودھاوچ ایہ تھوڑا جہیا حِصّا میرے ولوں قبول کرو۔

ڈاکٹر عباد نبیل شاد

Scanned with CamScanner

پہلا باب:

آپ بیتی کیہ اے؟

اپنے بارے دُوجیاں نوں دَسنا تے دُوجے لوکاں دیاں گلّاں سننا' اوہناں بارے جاننا انسانی فطرت وچ شامل اے۔ دنیا وچ دکھ سکھ نسلاں تے تہذیباں دے لوک وسدے نیں۔ اوہناں دا رہن سہن' سوچ' قدراں' وسیب تے رہتل وکھو وکھ رنگاں نال بھریا ہوندا اے۔ انسان کیوں جے ایس دھرتی دی سبھ توں اُچی تے شاندار مخلوق اے ایس کر کے اوہدی ذہانت نے ایس دنیا نوں اپنے لئی ڈھیر سوکھا بنان دا جتن کیتا اے۔ اج بڑی کاہلی نال دنیا بھر دے دکھ سکھ تے اں وچ تبدیلیاں اُگھڑ رہیاں نیں۔ اپنی ذات نوں بہتر بنان لئی اج دا بندا اپنے آپ نوں بدلن دے جتن وچ رُجھیا ہویا اے۔ اج دے ترقی یافتا میڈیا دے دور وچ کلّا بندا کجھ وی نہیں۔ اوہدی خالصتن ذاتی زندگی اُتے باہرلی دنیا دے بھرویں اثرات صاف ویکھے جا سکدے نیں۔ طاقت ور میڈیا لوکاں دی بنی بنائی سوچ نوں چپ چپیتی انج بدلدا اے کہ تبدیل ہوون والے نوں ایہدا اُکا احساس وی نہیں ہوندا۔

ایس بدلاء پاروں ہر شخص دی زندگی وچ کئی اجیہے واقعات بیتدے نیں جہناں بارے اوہ دُوجیاں نوں دَسنا چاہندا اے۔ اوہ ایہ وی چاہندا اے کہ لوک اوہدے تجربیاں توں سکھن' اوہدی زندگی بارے جان کے اپنے لئی راہواں لبھن دی کوشش کرن۔ انج ای اوہ آپ دی دُوجیاں بارے کھوج وچ رہندا اے جے اوہ کیہ سوچدے تے کیہ کر دے نیں۔ انسان دیاں ایہ دو بنیادی سدّھراں نیں۔

ایہناں سدھراں پاروں ای ادب دے کھیتر وچ آپ بیتی دا وادھا ہویا۔ تاریخ ول جھات ماریے تاں صحیح ہوندا اے جے اُتے دسیاں دوہاں بنیادی خاہشاں صدقے ای پوری دنیا

Scanned with CamScanner

دے ادب وچ مُڈھ لاتوں ہُن تیک بھرواں وادھا ہور ہیا اے۔ اج نہ صرف ادیب تے شاعر سگوں دنیا بھر دے سیاستدان، سماجی کارکن، حکمران، بادشاہ، موسیقار، چتر کار، سائنسدان، ڈاکٹر تے انجینئر وی اپنے کماں کاراں، تعلیم تے رُجھاں بارے آپ بیتی لکھ رہے نیں۔

میں اپنے بچپن وچ کسے کولوں ایہ واقعا سنیا سی:

دنیا وچ اک قبیلا اے جہڑا روز رات نوں اپنے بالاں نوں کٹھا کر لیندا اے تے فیر قبیلے دا کوئی وڈکا یاں بُڈھا بندا اوہناں نوں اپنی لنگھی زندگی دے واقعات سناوندا اے۔ اوہ اپنے بارے سارے اوہ تجربے وی دَسدا اے جنھوں اوہنوں ہار ہوئی تے اوہ واقعات وی جنھوں اوہنے فایدا چکیا۔ روشن تے تاریک دوویں پہلو بیان کردا اے، اوہ کتھے کتھے کیوں ہاریا، ایہ وی دَسدا اے تے اوہ کیوں کتھے کتھے کامیاب ہویا، ایہ وی بیان کردا اے۔'' انج اصل وچ اوہناں دا بالاں نوں اپنے وڈیاں دے تجربے توں جانو کراون دا مقصد ہُندا اے کہ ایہ بال ایہناں تجربیاں نوں جان کے اپنی آون والی زندگی نوں اپنے تے قبیلے لئی سوکھی کامیاب تے لاہے وند بنا سکن۔

ویکھیا جاوے تاں آپ بیتی دا وی اصل وچ ایہو مقصد ہوندا اے۔ اپنے بارے جانکاری دیون توں وکھ اپنے تجربیاں راہیں دُوجیاں نوں سوگھیاں کرنا' کامیابیاں تے ناکامیاں توں۔

جنھوں تیک آپ بیتی دی تعریف دا تعلق اے، وکھ وکھ سمے وچ وکھ وکھ سوجھواناں اپنے اپنے انداز تے ڈھنگ نال ایہدی تعریف متھن دی کوشش کیتی اے۔ چڑھدے پنجاب وچ آپ بیتی نوں ''سوے جیونی'' داناں دتا گیا اے۔ ایتھے اسیں کجھ ودواناں دیاں آپ بیتی بارے تعریفاں دے رہے آں تاں جے سدھ ہو سکے پئی آپ بیتی اصل وچ کیہ اے تے ایہدے گھیرے وچ کنا کُو کھلار موجود اے؟

1. "Autobiography, The writting of one's history, the story of one's life written by himself." [1]
2. "The term used for an account of a man's life by himself." [2]
3. "The autobiography proper is a connected narrative of author's life with stress laid on introspection or on the significance of his life against a wider

Scanned with CamScanner

backgournd" [3]

4. Autobiography: "Writting the history of one's own life" [4]

5. Shumaker, Wayn

"Autobiography opens characteristically with the cry of an infant and closes with a chair titled against a sunny will" [5]

6. "Dr. Johnson

"Every man's life should be best written by himself." [6] Quouted by Andre Maurois

7. "Karal Backson and Arthur Gunz

"The author of an autobiography presents a continuous narrative of the major events (and some times the minutios) of Past" [7]

8۔ ''آپ بیتی میں داخلی اور خارجی حوالے سے تعلم و تخصیص کا ایسا فنکارانہ امتزاج ہونا چاہیے کہ وہ بیک وقت مصنف کی کہانی اور ہر قاری کی کہانی محسوس ہو ورنہ خالص ذہنی اُکتاہٹ کا سبب ہوتی ہے۔'' [8]

9۔ ''آپ بیتی اور اعترافات بقائے نسل کی خواہش کے علاوہ خود اپنی ذات کا اظہار ہے۔'' [9]

10۔ ''آپ بیتی ایک لحاظ سے سوانح عمری سے بہتر اور دلچسپ تر تصنیف ہوتی ہے۔ آپ بیتی میں شخصیت کے ایسے مظاہر ملتے ہیں جن سے مصنف سے زیادہ کوئی باخبر نہیں ہوتا۔'' [10]

11۔ ''آپ بیتی کسی انسان کی زندگی کے اعترافات' تجربات' مشاہدات' محسوسات' نظریات اور معتقدات کی ایک مربوط داستان ہوتی ہے جو لکھنے والے نے خود بے کم و کاست اور براہ راست قلم بند کر دی ہو۔'' [11]

12۔ ''آپ بیتی کسی انسان کی زندگی کے تجربات' مشاہدات' محسوسات' نظریات اور عقائد کی ایک مربوط داستان ہوتی ہے جو خود اُس نے بے کم و کاست اور راست راست قلم بند کر دی ہو' جسے پڑھ کر اس کی زندگی کے نشیب و فراز معلوم ہوں۔ اس کے نہاں خانوں کے پردے اُٹھ جائیں اور ہم اُس کی خارجی زندگی کے سوا اس کی داخلی کیفیات کے حجرے میں بھی جھانک کر دیکھ سکیں۔'' [12]

(13) "ਆਤਮ ਕਥਾ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜੀਵਣ ਦਾ ਕਰਮ ਬਿਧ ਬਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਮਹਿੰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ"

Scanned with CamScanner

(ਮਹਿੰਰ ਪਾਲ ਕੋਹਲੀ, ਡਾਕਟਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਤ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, 1971, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਨਾ: 88

(''آتم کتھا لیکھک دے جیون دا کرم بِدھ برتانت ہے جس وچ اُس دے آتم چِنتن جاں زندگی دی وشال پٹھ بھومی وچ اُس دی ہوندی وشیشتا تے مہنتا دتی ہوندی ہے۔'' 13)

(14) ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ ਜਾ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੱਤ ਘਟਨਾਵਾ ਤੇ ਕਾਰਜਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ"

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ, ਸਾਹਤ ਕੋਸ਼, (ਪਰਤਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ) 2001, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪੰਨਾ: 196)

(''سوے جیونی جاں آتم کتھا وچ لیکھک اپنے جیون نال سنبندھت گھٹناواں تے کارجاں نوں وعکست کردا ہے۔'' 14)

(15) "ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜ਼ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰੁਬਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਵਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"

(ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਕਰਮ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਸੰਪਾਦਕ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਕਲਾ, 1973, ਜਲੰਧਰ, ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਪੰਨਾ: 148

''سوے جیونی کسے وعکتی وشیش دے جیون دا برتانت ہے جس وچ لیکھک اپنے وعکتونوں شبد جاما پہنا کے بیت چکے جیون پُنر زمان کردا ہے۔ اوہ اپنے جیون تجربیاں نوں اک لڑی وچ پرو کے پیش کردا ہے تے اپنے پاٹھکاں جاں شردھالواں نوں اپنا اصل سروپ وکھا جاندا اے۔'' 15

(16) "ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਵੰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਜਾਤਮਕ (Subjective) ਗੁਣ ਪਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਤਿਖ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਸ ਵੰਗੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨੱਜ ਦਾ ਪਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਇਨਾ ਮੋਹਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਜਸ਼ਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ"

Scanned with CamScanner

(ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਕਾਰ, 1976, ਪਟਿਆਲਾ, ਪਿਯੂ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਪੰਨਾ: 34)

(''سوے جیونی جیون وارتک دی اک اجہی ونگی ہوندی ہے جس وچ نجاتمک (Subjective) گن پربل ہوندے نیں۔ایس دا کارن پرتکھ تے اوہ ایہ کہ سوے جیونی دا نائیک کوئی باہرلا وکتی نہیں ہوندا' سگوں لکھاری آپ ہوندا ہے۔وارتک دی ایس ونگی وچ لکھاری اپنے نج دا پرگٹا کردا ہے تے کئی واری تاں اپنے آپ تے اینا موہت ہو جاندا ہے کہ لکھت اپنے آپ دا ہی جشن بن کے رہ جاندی ہے۔'')[16]

(17) "ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੁਹੋਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੀਵਨ ਇਤਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੋ ਚੁਕੇ, ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਉੱਤਮ ਪੁਰਖ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੱਛਨਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹਿਤਵ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਇਛਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਬਣਾਇਆ। ਮੁਰਾਦ ਉਹ ਕੁਝ ਬਨਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿ ਉਹ ਹੈ।"

(ਸਿਵੇ ਜਿਉਨੀ, ਸਧਾਂਤ ਪੱਖ, ਸਾਹਤ ਮਾਚਾਰ ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਅੰਕ, ਲੁਧਿਆਨਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਪੰਨਾ: 269)

(''سوے جیونی ناٹک دے موہوں بیان کیتا گیا جیون اتہاس ہے۔اس وچ لیکھک اپنے آپ نوں اکھری رُوپ دین دا جتن کردا ہے۔ایہ ہو چکے' لنگھ چکے جیون دی **پُنر** سرجنا دا اُپرالا ہوندا ہے۔اس وچ ناٹک اُتم پُرکھ وچ اوہناں کجھ گھٹناواں تے لچھناں نوں اُلیکن تے اوہناں دا مہتو اُگھاڑن دا اِچھک ہوندا ہے۔جہناں نے اُس لیکھک نوں اوہ کجھ بنایا۔مراد اوہ کجھ بنن وچ سہائتا کیتی جو کجھ کہ اوہ ہے۔'')[17]

آپ بیتی یاں آتم کتھا بارے اُتے دتیاں تعریفاں دنیا دے وکھ وکھ سوجھواناں تے ادیباں دیاں نیں۔جہناں توں ایہ سدھ ہوندا اے جے آپ بیتی خود لکھن والے دی تاریخ ہوندی اے۔اپنی زندگی وچ دنیا اندر رہندیاں اوہنے جو کردار ادا کیتا' اوہدا بیان ہوندا اے۔اوہدی زندگی وچ اوہنوں جو جو کامیابیاں تے ناکامیاں ملیاں' اوہدے اندر جو کمزوریاں تے طاقتاں موجود سن تے ایس سبھوں اوہدا جیون جویں لنگھیا اوہ اوہنوں پوری تفصیل نال پڑھن والے دے سامہنے رکھ دیندا اے۔اوہ جس وسیب اندر جیون بتا رہیا اے اوہدیاں قدراں' رسم درواج' مذہب'

Scanned with CamScanner

سیاسی تے سماجی نظام دیاں جھلکیاں وی اوہدی آپ بیتی وچ موجود ہوندیاں نیں۔

انسان دنیا وچ رہندیاں کدے وی کلّا نہیں ہوندا۔ جتھے اوہدے بہت سارے سجن متر ہوندے نیں اوتھے کئی دشمن وی موجود ہوسکدے نیں۔ سگوں آکھیا جاندا اے ناں' جہدا کوئی دشمن نہ ہووے' سمجھو اوہدا کوئی سجن وی نہیں ہوندا۔ ایس کر کے اوہدی آپ بیتی وچ اوہدے سجناپے تے دشمنیاں وی ضرور ہون گیاں۔ اوہدے رشتے دار وی اوہدی زندگی دا اک انتہائی اہم حصا ہوندے نیں۔ اوہناں نال گزارے پل اوہدی زندگی دا اک قیمتی اثاثا نیں۔ ایس کر کے ایہ ہوای نہیں سکدا اپنی آپ بیتی لکھن والا اپنے جیون دے ایہناں پلاں نوں اپنی کہانی اندر بیان نہ کرے۔ انج سماج دے دکھ دکھ کردار اوہدی زندگی دے سٹیج اُتے آ کے اپنا اپنا کردار ادا کر کے ٹر جاندے نیں۔

عام طور اُتے ویکھیا ایہ ای گیا اے کہ آپ بیتی اوہ بندا کدے وی نہیں لکھدا جہدا سماج وچ کوئی خاص کردار نہیں ہوندا۔ اوہ عام لوکاں طرحاں عام جہی زندگی گزار رہیا ہوندا اے۔ آپ بیتی لکھن والے دا مقصد ای ایہ ہوندا اے کہ ایہنوں پڑھن والے اوہدیاں ناکامیاں تے کامیابیاں توں کوئی لابھ لین تے اپنے جیون نوں اوہدی روشنی وچ بہتر توں بہتر تے چنگے توں چنگا کر سکن۔ ایس کر کے آپ بیتی لکھن والا خاص شخص ای ہوندا اے۔

آپ بیتی دا لیکھک جہڑی کہانی بیان کردا اے اوہ آپوں اوہدا سبھ توں وڈا کردار یاں دُوجے لفظاں وچ ہیرو ہوندا اے۔ جتھے اوہ اپنیاں جیون گھٹناواں بیاندا اے اوتھے ای اوہ اپنے ہم عصر جیون داوی پورا پورا سہپن تے کوجھ وکھاوندا اے۔ ایہ سہپن تے کوجھ وکھاؤندیاں اوہنوں پوری سچائی توں کم لینا پیندا اے۔ ہر کردار تے ہر واقعے نوں اوہدے اصل رُوپ ڈھنگ وچ وکھاؤندیاں اوہنوں ایس گل دا پورا دھیان رکھنا پیندا اے جے کدھرے اوہدے کولوں اوہ کجھ نہ بیان ہو جاوے جہنوں اوہدے دور دے دُوجے لکھن والے کسے ہور طرحاں بیان کر رہے ہون یاں اوہ تاریخی طور اُتے غلط ہووے۔ سچ توں دُوری اوہدی لکھت دے معیاری ہوون دے مُل نوں گھٹا سکدی اے۔ سچ بیان کرن دے نال نال اوہنوں ایہ وی چاہیدا اے کہ اوہ صرف دکھ دکھ واقعات دا ویروا ای نہ بیان کرے سگوں اوہناں واقعات وچ اپنی ہوندے موجودگی دا جواز وی پیش کرے۔ انج اوہدی لکھت وچ سوادوی ہووے گا' سلیقا تے سہپن وی۔ جے کر اوہ اُکا اپنی

Scanned with CamScanner

ذات نوں ودھا چڑھا کے پیش کرن دے چکر وچ جھوٹھ دا سہارا لوے گا' من گھڑت گلاں تے واقعات نوں صرف ایس لئی بیانے گا کہ اوہ آپوں وڈا ہو سکے تاں اوہدی آپ بیتی دے معیاری تے وڈی لکھت ہون اُتے سوالیا نشان لگ جاوے گا۔ ایس کر کے آپ بیتی دا سبھ توں ضروری تے اہم انگ ای سچ تے صرف سچ بیان کرنا ای اے۔ ہاں ایہ ہو سکدا اے کہ لکھاری دی زندگی دے کجھ اجہے پہلو یاں واقعات ہون جہدے بیان کرن نال اوہنوں آپوں یاں فیر معاشرے نوں کوئی نقصان اپڑ سکدا ہووے تاں بنا شک اوہ اوہناں نوں بیان نہ کرے۔ جویں کوئی اجہیا بندا اجہڑ احکومتی پدھر اُتے کسی اہم عہدے اُتے رہیا ہووے' اوہ اپنی آپ بیتی وچ اوہ گلاں تے واقعات نہ بیان کرے جہدے نال نقصِ امن یاں حکومت نوں کوئی عالمی پدھر اُتے خطرے دا سامہنا کرنا پوے۔

آپ بیتی کیوں جے ہوندی ای لکھن والے دی زندگی اے ایس کر کے لکھاری دی اپنی تاریخ دی نال نال چلدی اے تے اوہدی لکھت اندر معاشرے دی سماجی' ثقافتی' معاشی تے سیاسی تاریخ دی بیان ہو رہی ہوندی اے۔ اوہدی آپ بیتی اندر تاریخ دا ڈُھرا اوہدی ذات دوالے گھُم رہیا ہوندا اے جہدی وجھاتوں آپ بیتی اک تاریخ یاں تاریخی دستاویز دی اہمیت دی اختیار کر جاندی اے۔

دیس اندر ہو رہے واقعات تے حالات دا اثر لکھاری اُتے لازمی طور اُتے پیندا اے۔ جس طرحاں دا معاشرا ہووے گا' اوہدیاں قدراں ہوون گیاں' لوکاں دا رہن سہن' زندگی گزارن دا ڈھنگ ہووے گا' انج دا انداز ای آپ بیتی لکھن والے دی زندگی دا ہووے گا۔ اوہدا مزاج' اوہدی سوسایٹی وچ وسن والے لوکاں دا نگ ای ہووے گا۔ جے اوہ ادیب اے تاں اوہدا ڈُوجے ادیباں نال تعلق' اوہناں دیاں لکھتاں دا اوہدے اُتے اثر دی ہووے گا۔ جے اوہ سماجی یاں سیاسی کارکن اے تاں اپنے نال تعلق رکھن والے لوکاں دا اوہدے اُتے اثر ہونا لازمی اے۔ ایس لئی اسیں ایہ آکھ سکنے آں کہ آپ بیتی لکھن والے نوں اوہدی دھرتی تے معاشرے توں وکھ کر کے ویکھ ای نہیں سکدے۔

آپ بیتی کیوں جے اُچیچا طور لکھن والے دی اپنی زندگی تے جیون دوالے گھُمدی اے۔ اوہدی اپنی زندگی دا ای اوہ آئینا اے جہدے وچ اوہ اپنا آپ ویکھ دی رہیا ہوندا اے

Scanned with CamScanner

تے وکھاوی رہیا ہوندا اے۔ ایس تصویر دے کئی پہلو تے رُخ ہوندے نیں۔ کہڑی تھاں او ہنے جیون دا کہڑا نقش وکھاونا اے تے کتھے جا کے کہڑا ایہ کرن لئی اوہنوں اپنی بیتی زندگی دے سارے صفحے ترتیب نال جوڑنے پیندے نیں۔ جیون لماوی ہوسکدا اے تے چھوٹا وی۔ ہوسکدا اے لما جیون بتاون والے توں ودھ بھرپور زندگی گھٹ جیون لنگھاون والے نے گزاری ہووے۔ ایس کر کے دوویں طرحاں دے لکھن والیاں نوں اپنے جیون دے واقعات نوں ترتیب دینا پیندا اے۔ ہر واقعے نوں اوہدی اہمیت موجب تھاں دینی چاہیدی اے تاں ای اوہ کامیاب آپ بیتی کار بن سکے گا۔ اوہنوں صرف تے صرف اوہ ای واقعات چنے چاہیدے نیں جہناں دا اوہدی اپنی ذات تے جیون نال گوڑھا سنبندھ ہووے۔ ایس لکھوں آپ بیتی لکھن والے نوں وکھ وکھ واقعات کٹھے کرن دی لوڑ نہیں پیندی۔ اوہنوں اپنی جیون کہانی لکھن لئی کردار بنانے نہیں پیندے سگوں سچے سجا ای اوہدے کول زندگی دے کئی پکھ تے کردار موجود ہوندے نیں جہناں نال اوہدا ماضی تے حال وچ ڈھیر نیڑ تا دا تعلق رہیا ہوندا اے۔

آپ بیتی لکھن والا جدوں کدھرے اپنے دلوں اپنی جیون کہانی وچ افسانوی رنگ لیاون دی کوشش کرے گا یاں جھوٹھ گلاں دی پالنا کرے گا تاں اوہدے جیون نال تعلق رکھنے والے زندا کردار اوہدی نندیا ضرور کرن گے۔ ایس لئی آپ بیتی لکھن والے نوں نہ چاہندیاں ہویاں وی اُکا سچ ای لکھنا ای پیندا اے۔ اپنیاں کمزوریاں وی وکھانیاں ای پیندیاں نیں۔ نفرت، محبت، دوستی، دشمنی، کامیابی، ناکامی بارے اوہنوں غیر جانبداری نال بیان کرنا ای پیندا اے۔ ایس لئی آپ بیتی لکھن والے نوں ندھڑک تے بے باک ہونا پیندا اے۔ تد ای اوہدی لکھت تے لوکاں دا اعتبار پکا ہووے گا۔ اوہدی آپ بیتی وڈی گنی جاوے گی۔

آپ بیتی لکھن والے نوں زبان، لکھن ڈھنگ، کتھاں دی ورتوں، واقعات دی چون، اسلوب، اظہار اُتے عبور تے بیانیا نثری انداز دا جانو وی ہونا چاہیدا اے تاں جے اوہ پڑھن والیاں دی دلچسپی موجب اپنی لکھت نوں ڈھال سکے۔ لکھن والا اپنے لکھن ڈھنگ نال اپنے جیون دے رُکھے واقعات نوں دلچسپ بنا سکدا اے۔

آپ بیتی عام کر کے بیانیا نثر وچ ای لکھی جاندی اے تے ایہدے لکھن دا انداز وی سدھا تے سرل ہوندا اے ایس کر کے زبان دا ماہر ہونا اَت ضروری اے تاں جے اوہ ہر اک گل

Scanned with CamScanner

نوں سوکھیائی نال اپنے پڑھن والیاں تیک اپڑا سکے۔ اوہنوں اپنی بولی دی روائت دے نال نال لفظاں دے معنیاں داوی پورا پورا علم ہونا چاہیدا اے تاں جے ویلے سر اوہ ٹھکویں لفظاں نوں اپنی لکھت اندر ورت سکے۔ کہڑا لفظ کدوں تے کتھے ورتنا اے؟ کہڑے لفظ دی قیمت کیہ اے؟ کیہ اوہ لفظ جتھے ورتیا گیا اے اوہ اوتھے اپنے مکمل معنے دے رہیا اے یاں اُکا گزارا کر رہیا اے' ایس گل دی پوری پوری جانکاری اوہدی لکھت نوں ڈھیر لاہے وند بنا سکدی اے۔

ایس بحث نوں سمیٹدیاں اسیں ایہ کہہ سکنے آں کہ آپ بیتی لکھن والا اپنی زندگی دیاں ہر طرحاں دیاں الجھناں نوں بیان کردا اے ایس کر کے اوہ پڑھن والیاں نوں ایہ پریرنا دیندا اے کہ عملی زندگی وچ اوہ وی ڈاڈھی دلیری نال زندگی دیاں مشکلاں دا سامہنا کرن تے دلیری تے ہمت نال اوہناں اوکڑاں توں نجٹھن دا چارا کرن۔

میری جاچے آپ بیتی دی اک بھرویں تے جامع تعریف ایہ ہو سکدی اے۔

''آپ بیتی لکھن والے دی اپنی زندگی دے اوہ سچے واقعات تے تجربے ہوندے نیں جہناں نوں اوہ اپنے کردار راہیں ہنڈا کے بیان کردا اے۔ ماضی دی ایس کہانی اندر اوہدا کردار کدے شاہ وانگ ہوندا اے تے کدے اک معمولی پیادے وانگ۔''

Scanned with CamScanner

حوالے

1. (The Oxford English Dictionary,1966,London, Vol 1, Oxford university press, P-573
2. Gagan Raj (Dictionary of Literary terms,1990,New Delhi, Anmol publications, P18
3. Georg Allen, Directory of World Literary terms,1970,London,Unwin Ltd
4. Illustrated colours Dictionary,1974,Lodnon, Vol-1,
   The Caxton publishing company Ltd, p-38
5. (English Autobiography, its Emergenc, Material and Form, 1954,Los Angles,
   Barkly and Sons, University of California press, P-130
6. Aspects of Biography, 1929, Translated S.C. Roberts Cambridge University press- p33
7. Thomes Hudson, London, A Reader's guide to Literary terms, p 21

8۔ جمیل احمد عدیل ''تقسیم کے بعد اُردو ادب میں خودنوشت سوانح عمری''، تحقیقی مقالا ایم اے اردو' 1988
'لاہور' پنجاب یونیورسٹی، ص 20

9۔ انصاری' یوسف جمال' ''آپ بیتی اور اُس کی مختلف صورتیں'' نقوش (آپ بیتی نمبر)' سالنامہ' شمارہ' 100'
جلد-1' 1964ء' لاہور' ص 80

10۔ ریحانہ خانم، ''آپ بیتی کیا ہے؟'' نقوش (آپ بیتی نمبر) سالنامہ' شمارہ' 100' جلد-1' 1964ء'

Scanned with CamScanner

لاہور، ص84

11۔ غفور شاہ قاسم: پاکستانی ادب، (شناخت کی نصف صدی)، 2000ء، راولپنڈی، مری روڈ، ریز پبلی کیشنز، ص282

12۔ محمد طفیل، تصریحات، نقوش، (آپ بیتی نمبر)، سالنامہ، شمارہ 100، جلد-1، 964ء، لاہور، ص 30

13۔ مہندر پال کوہلی، ڈاکٹر، پنجابی ساہت کوش، بھاگ پہلا، 1971ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 88

14۔ رتن سنگھ جگی، ڈاکٹر، ساہت کوش (پربھاشک شبدوالی)، 2001ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، پبلی کیشنز بیورو، ص 196

15۔ ستندر سنگھ، دیوان سنگھ، بکرم سنگھ گھمن، سنپادھک، تیجا سنگھ دی وارتک کلا، 1973ء، جالندھر، نیو بک کمپنی، ص 148

16۔ منموہن کیسر، پروفیسر، ڈاکٹر، وارتک تے وارتک کار، 1976ء، پٹیالا، پیپسو بک ڈپو، ص 34

17۔ گرچرن سنگھ، ڈاکٹر، سوے جیونی، سدھانت پکھ، ساہت سماچار دا وارتک انک، لدھیانا، لاہور بک شاپ، ص 269

Scanned with CamScanner

پنجابی وچ ادبی آپ بیتی دی روایت

الف۔ادبی آپ بیتی دی تاریخ:

پنجابی وچ ادبی آپ بیتی دی روایت دیاں جڑاں' پنجابی ادب جنیاں ای قدیم نیں۔ شعری تے نثری ادب دیاں ساریاں صنفاں.....قصیدا' افسانا' غزل' ڈراما' مثنوی' ناول' گیت' سفرنامہ' دوہڑا' خاکہ' مسدس' انشائیہ' کافی' رسالا' رباعی تے داستان.....دا تدریجی تے ارتقائی سفر ویکھیاں سجے ای معلوم ہو جاندا اے کہ ہر ادبی صنف دے موضوعات تے معنیاں اولھے لیکھک دی جھاتیاں مار رہیا اے تے اوس لیکھک دا زمانا تے معاشرا دی وکھالی دیندا اے۔

قصیدا' مبالغے دے پکھ گوڑھے ہون دے باوجود' بادشاہاں تے حکمراناں دے حالات' اوہناں دی سلطنت تے سنتان توں وکھ اپنے دوردے شاعراں دے علمی' معاشی تے معاشرتی رُتبے تے حیثیت نوں بیان کردا اے۔کہانی تے شاعری اپنے رچن والے دے ذہنی' روحانی' نفسیاتی تے عملی رجحانات دی گواہ ہون دے نال نال اوس زمانے دے سیاسی تے معاشرتی حالات دا نک نقشا وی پیش کردی اے' جہدے وچ اوہ لکھی گئی۔ایسے طرحاں باقی ادبی صنفاں وچ وی انسان دی ذات' زمانے تے زمانے دے حالات وار وار جھلک اُٹھدے نیں۔ ایہوای صفت ہور ناں زباناں وانگ پنجابی دیاں ادبی صنفاں وچ پائی جاندی اے۔

بلھے شاہ دی کافی وچ ''دَر کھُلا حشر عذاب دا'' سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوراں دے اپنے بارے سوانحی شعر' ہیر وارث شاہ وچ ''وارث نواب حسین خاں نال لڑیا جویں ابوصمد وچ چونیاں دے''، شاہ حسین ولوں ''اک شاہ حسین فقیر ہے' تسیں نہ آکھو پیر ہے'' تے ''انی حسینو جولاہا' نہ اس مول نوں لاہا'' ورگے مصرعے رچے جانا پنجابی شاعری وچ لیکھک دی ذات تے آل

Scanned with CamScanner

دوالے دیاں ای جھلکیاں نیں۔نثر دی گل کریے تاں علامتی یاں غیر علامتی، تخلیقی یاں بیانیا ڈھنگ وچ کہانی، ناول تے ہور صنفاں دے بہت سارے حصے لیکھک دی حیاتی تے حالات توں وکھ اوہدے زمانے تے معاشرے دیاں تصویراں وی پیش کردے نیں۔فخر زمان دا ناول ''بندی وان'' تے سوہن سنگھ سیتل دے ناول ''ایچوگل نہر تک'' توں وکھ پنجابی دی نابری پکھ رکھن والے افسانے نثر وچ ہڈ ورتی تے جگ بیتی دے جھلکاریاں نال بھرے ہوئے نیں۔

پنجابی ادب دے وکھ وکھ صنفاں وچ ڈُبدی تے تردی، اُگھڑدی تے نثر دی ایہ رِیت اج دے نویں دور وچ آ کے ''ادبی آپ بیتی'' وچ ڈھل چکی اے۔ایہ اک تسلیم شدا حقیقت اے کہ کوئی وی آپ بیتی صرف ''آپ بیتی'' نہیں، سگوں جگ ورتی وی ہوندی اے۔کیوں جے فرد، تے معاشرے دا چولی دامن والا ساتھ اے۔ہر بندا اپنی حیاتی اک خاص زمانے، ویلے، معاشر ے تے معاشرتی سبھاواں دے کلاوے وچ گزاردا اے۔اوہ اپنے آل دوالے اُتے اوسے طرحاں اثر انداز ہوندا اے جویں اوہدا آل دوالا اوہدے اُتے اپنی چھاپ چھڈدا اے۔ایہ اک کدے نہ رکن والا عمل اے جہنے پنجابی وچ ادبی آپ بیتی دی روایت دا مُونہ مَتھا کڈھیا۔تاریخی اعتبار نال ویکھیا جاوے تاں لہندے پنجاب وچ ادبی آپ بیتی دا لکھیا جانا کسے باقاعدا تے مسلسل عمل وچ ڈھل کے اک روایت نہیں بن سکیا، ایس دیاں کجھ اپنیاں وجوہات نیں جہناں نوں پھرولنا، پُتنا، چھاننا تے بیان کرنا ساڈے موضوع دی حدوں باہر دا کم اے پر چڑھدے پنجاب وچ صورتِ حال ایس دے الٹ اے۔اوتھے سرکاری، ادارا جاتی، تنظیمی تے انفرادی پدھر اُتے وی ادبی آپ بیتی دی روایت موجود اے۔

ادبی آپ بیتی دے کھیتر وچ سبھ توں زیادا اہم تے بھرواں کم پنجابی یونیورسٹی پٹیالا (بھارت) ولوں کیتا گیا اے۔پنجابی زبان تے ادب دی ہمہ جہت ترقی لئی پنجابی یونیورسٹی دے کردارنوں اسیں اردو دے فروغ لئی فورٹ ولیم کالج کلکتا دے کردار نال تشبیہ دیئے تاں غلط نہیں ہووے گا۔

پنجابی دے ایس مان جوگ تعلیمی ادارے وچ 1967ء وچ ''پنجابی ساہت ادھیین وبھاگ'' دا قیام عمل وچ آیا۔ایس شعبے ولوں پنجابی زبان تے ادب وچ بہو پکھی کھوج دے کئی منصوبیاں اُتے کم کیتا گیا، جہناں وچوں اک منصوبا نامور پنجابی ادبیاں دیاں ادبی آپ بیتیاں

Scanned with CamScanner

لکھوانا تے شائع کرنا وی سی۔ ایس حوالے نال ''میری ساہتک سوے جیونی'' لڑی شروع کیتی گئی تاں جے پنجابی دے منے پرمنے لیکھک اپنے پڑھنہاراں نوں اپنیاں رچناواں دے تفصیلی پچھوکڑ، ذاتی ادبی رجحانات تے محرکات توں وکھ اوہناں اثرات توں آگاہ کرسکن جو اوہناں دے ذاتی تے ادبی جیون اُتے ان مِٹ نقش چھڈ گئے۔ ایس لڑی دے تحت پنجابی یونیورسٹی، پٹیالا ولوں ہیٹھ دتیاں کتاباں چھاپیاں گیاں:

1۔ میری ساہتک سوے جیونی	سوہن سنگھ سیتل	1985ء
2۔ میری ساہتک سوے جیونی	روشن لال آہوجا	1986ء
3۔ میری ساہتک سوے جیونی	برج لال شاستری	1987ء
4۔ میری ساہتک سوے جیونی	گُردیال سنگھ پھُل	1987ء
5۔ میری ساہتک سوے جیونی	سُجان سنگھ	1988ء
6۔ میری ساہتک سوے جیونی	ڈاکٹر ہرچرن سنگھ	1988ء
7۔ میری ساہتک سوے جیونی	پیارا سنگھ صحرائی	1990ء
8۔ میری ساہتک سوے جیونی	پریم سنگھ پریم	1990ء
9۔ میری ساہتک سوے جیونی	مہندر سنگھ سرنا	1990ء
10۔ میری ساہتک سوے جیونی	نریندر پال سنگھ	1990ء
11۔ میری ساہتک سوے جیونی	جسونت سنگھ نیکی	1992ء
12۔ میری ساہتک سوے جیونی	اجیت سینی	1993ء
13۔ میری ساہتک سوے جیونی	پریم سنگھ سفیر	1993ء
14۔ میری ساہتک سوے جیونی	پربھجوت کور	1994ء

پنجابی یونیورسٹی پٹیالا (بھارت) دے پنجابی ساہت ادھیین وبھاگ ولوں 1967ء توں بعد پنجابی لیکھک لڑی، ادبی قاعدیاں تے اصولاں بارے کتاب لڑی، پرانیاں ہتھ لکھتاں مرتب کرن واسطے اک کتاب لڑی، پنجابی ادبی رُوپاں بارے کتاب لڑی تے میری نمائندہ رچنا لڑی ورگے اشاعتی سلسلیاں دے تحت بہت ساریاں کتاباں چھاپیاں گیاں۔ ادبی آپ بیتی دے سلسلے وچ ایسے شعبے ولوں 1996ء وچ ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی دی کتاب ''میں اَتے پنجابی

Scanned with CamScanner

ساہت'' چھاپی گئی۔ایہ کتاب تھوڑی دکھری ایس لئی جاپدی اے کہ اک ادبی آپ بیتی ہون دے باوجود ایس اُتے روایتی سرناواں ''میری ساہتک سوے جیونی'' نہیں دتا گیا۔ایہدی وجھا بیان کردے ہوئے پنجابی ساہت ادھین و بھاگ' پنجابی یونیورسٹی پٹیالا دے سربراہ راجندر سنگھ لانبھا لکھدے نیں:

''۔۔۔۔۔پنجابی دے ستھاپت سرجنا تمک لیکھکاں توں اوہناں دیاں ساہت سوے جیونیاں لکھواون لئی ساہتک سوے جیونی لڑی' شروع کیتی گئی۔۔۔۔۔ایس لڑی نوں اگے ٹوردیاں' آنپڑے ہتھ آرسی' لڑی ارنبھی گئی جس ادھین کھوج نال تعلق رکھن والے ودواناں تے نقاداں دیاں ساہتک سوے جیونی لکھوائیاں جاندیاں ہن۔'' (ص 1 (v

ایس نویں لڑی دے تحت ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی دی ادبی آپ بیتی ''میں اَتے پنجابی ساہت'' چھاپی گئی۔ ایس توں پہلے 1995ء دا سال پنجابی زبان دی ادبی آپ بیتی تے پٹیالا یونیورسٹی لئی ایس لئی وی اہم سی کہ ایس ورھے بیتے ورھیاں دے مقابلے وچ زیادا کم نپرے چڑھیا تے ہیٹھ دتیاں کتاباں چھپ کے پنجابی جگت دے سامہنے آئیاں۔ ایہناں ساریاں کتاباں دا سرناویں تھوڑا جہیا بدل کے ''ساہتک سوے جیونی'' متھیا گیا:

1۔ ساہتک سوے جیونی	گُردیو سنگھ مان	1995ء
2۔ ساہتک سوے جیونی	سُریندر سنگھ نرولا	1995ء
3۔ ساہتک سوے جیونی	عجائب چتر کار	1995ء
4۔ ساہتک سوے جیونی	مہندر سنگھ جوشی	1995ء
5۔ ساہتک سوے جیونی	کیلاش پوری	1995ء
6۔ ساہتک سوے جیونی	رام سروپ انکھی	1995ء
7۔ ساہتک سوے جیونی	سرجیت سنگھ سیٹھی	1995ء
8۔ میں اتے پنجابی ساہت	سریندر سنگھ کوہلی	1996ء

پنجابی یونیورسٹی' پٹیالا دے پنجابی ساہت ادھین و بھاگ ولوں چھاپیاں گیاں ادبی آپ بیتیاں توں وکھ کجھ ادبی آپ بیتیاں چڑھدے پنجاب دے ہور اداریاں ولوں وی سامہنے

Scanned with CamScanner

آئیاں نیں جنہاں وچ پنجابی ساہت اکادمی، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، چندی گڑھ تے نَو یُگ پبلشرز، نویں دِلی شامل نیں۔ ایہناں اشاعتی اداریاں ولوں ہٹھلیاں ادبی آپ بیتیاں چھاپیاں گئیاں نیں:

1۔ میری ساہتک سوے جیونی، رویندر روی، پنجابی ساہت اکادمی، چندی گڑھ 1984ء

2۔ پوچھتے ہو تو سنو (ساہتک سوے جیونی)، ڈاکٹر دلیپ کور ٹوانا، لوک گیت پرکاشن، چندی گڑھ 2001ء

3۔ ہم ہیں گیان ہین اِگیانی، بلدیو سنگھ، (معاون ناشر: چیتنا پرکاشن، لدھیانا) 2001ء

4۔ چولا ٹاکیاں والا، ہربھجن سنگھ، نَو یُگ پبلشرز، نویں دِلی (دُوجا ایڈیشن) 2003ء

5۔ دستورِ زندگی، بچنت کور لوک گیت پرکاشن، چندی گڑھ 2004ء

پنجابی زبان دے ادیباں، شاعراں، ڈراما نویساں، ناول کاراں، کھوجکاراں، کہانی کاراں، سوجھواناں تے ودواناں دیاں جیہڑیاں ادبی آپ بیتیاں ہن تائیں چڑھدے پنجاب دے دکھ دکھ اداریاں ولوں چھپ کے سامہنے آئیاں نیں، اوہناں پنجابی آپ بیتی دے کھیتر وچ اک نویں تاریخ بنائی اے۔ پنجابی وچ ادبی آپ بیتی دی روایت دیاں جڑاں بھاویں بہت پرانیاں نیں پر ایہدی تاریخ کوئی زیادا پرانی نہیں۔ پنجابی دی ادبی آپ بیتی نے اک باقاعدا رجحان تے روایت دی حیثیت نال حالے تیک ادھی صدی توں وی گھٹ عرصا گزاریا اے۔ ایہ روایت تے ایس دی مختصر تاریخ نوں بنیاد بنا کے آکھیا جا سکدا اے کہ مستقبل وچ پنجابی دی ادبی آپ بیتی ہور وی تکھی ٹورے ٹُر کے اپنے ودھاء تے کھلار دیاں نویاں منزلاں پا سکے گی۔

Scanned with CamScanner

ب: ادبی آپ بیتی دا تحقیقی تے تنقیدی جائزا

پنجابی دی ادبی آپ بیتی دا مطالعا کرن ولے آپ بیتیاں تے اوہناں تے لیکھکاں دے ویکھ ویکھ لکھن ڈھنگ، سوچ دھارے تے ہور کئی رنگ برنگے تے ون سوئے ادبی تے فکری رجحانات سامہنے آوندے نیں۔ جے اک تھاں کیلاش پوری دا پوٹھوہاری لہجا من موہندا اے تاں دُوجی تھاں تے سوہن سنگھ سیتل دی نرول، سادا تے صاف زبان دا جادو سر چڑھ کے بولدا اے۔ کدھرے ڈاکٹر دلیپ کورٹوانا دی شاندار نثر تے جاندار دچاراں نال واہ پیندا اے تے کدھرے ہربھجن سنگھ دی غیر معمولی جیون کتھا متھے لگدی اے۔

ایہناں ادبی آپ بیتیاں نوں پنجابی دیاں ہربھجوت کور، کیلاش پوری، دلیپ کورٹوانا تے بچنت کور ورگیاں منیاں پرمنیاں لکھارناں نے وی لکھیا اے تے نریندر پال سنگھ، اجیت سینی، سوہن سنگھ سیتل، سُجان سنگھ، برج لال شاستری تے ڈاکٹر ہرچرن ورگے اُگھے لکھاریاں دی۔

پنجابی زبان دی آپ بیتی معمولی تے غیر اہم واقعات دے غیر معمولی نتیجیاں نوں بیان کرن توں وکھ اُگھے تخلیق کاراں دیاں رچناواں رچے جاون دے عمل دیاں گھُنڈیاں کھولدی اے۔ جس طرحاں دا لیکھک تے اوہدا جیون ہوندا اے، اوسے طرحاں دا سبھاء اوہدی ادبی آپ بیتی وچ نظر آوندا اے۔ ایس لئی پنجابی دی ادبی آپ بیتی دے وی اونے ای رنگ تے روپ نیں، جنے لکھاریاں نے ایہنوں لکھیا اے۔ پنجابی وچ ادبی آپ بیتی لکھن والے قلم کاراں وچ سجے دھڑے دے لوک وی نیں تے کھبے دھڑے دے وی، ایس قبیلے وچ بڈھے وی شامل نیں تے جوان وی۔ وکھو وکھ تعلیمی قابلیت، جیون تے جیونی ڈھنگ بارے الگ الگ نکتا نظر، آپو اپنا نویکلا خاندانی، معاشی، معاشرتی تے نفسیاتی پچھوکڑ تے ادب دے وکھو وکھ کھیتراں وچ اپنی اپنی گھٹ یاں ودھ تخلیقی صلاحیت نال وادھا کرن والے ادیب حیاتی دی راہ تے کس طرحاں ٹرے تے ادبی دنیا وچ کویں آئے، اوہناں ادبی جگت وچ کیہ کجھ کیتا، کویں کیتا تے کیوں کیتا، اوہناں

Scanned with CamScanner

دیاں ادبی آپ بیتیاں دا سانجھا مہاندرا کویں بندا اے تے دکھ دوکھ پچھان کس طرحاں قائم ہوندی اے۔ ایہ سارے سوال جانن تے سمجھن لئی ہن اسیں ایس باب وچ پنجابی دی ادبی آپ بیتی دا تحقیقی تے تنقیدی جائزا لیندے آں۔

اجیت سینی:[2]

آزادی دے مان جوگ سپاہی، ادیب تے مشہور صحافی اجیت سینی ہوراں ''میری ساہتک سوے جیونی'' راہیں آزاد ہند فوج تے پترکاری دے کھیتر وچ اپنے تجربیاں توں دکھ اپنے ادبی جیون بارے بھرویں جانکاری وی دتی اے۔ اوہناں دی تحریر وچ بڑا توازن، سنجیدگی تے مقناطیسی کشش اے۔ جیون دے مِٹھے کوڑے جذبیاں، احساساں تے تجربیاں نوں اوہناں اک سُچجے ڈھنگ نال پڑھنہاراں تیک پہنچایا اے۔

سینی جی ہن تک 300 توں ودھ کہانیاں، 5 ناولٹ، 2 ناول، 3 جیونیاں تے تاریخی موضوعات بارے دو کتاباں لکھ چکے نیں۔ عام طور اُتے لکھاری اپنے مونہوں اپنیاں نمایندا لکھتاں دا ذکر کرن لگے جھجکدے نیں تے آکھدے نیں کہ لیکھک لئی اوہ دیاں ساریاں لکھتاں ای اولاد طرحاں ہوندیاں نیں جہناں نال اوہ اِکو جہیا موہ رکھدا اے۔ پر سینی بڑے کھُلے ڈُلھے ڈھنگ نال اپنیاں نمایندا تحریراں دا تذکرا کردے نیں:

> ''جدوں کوئی کسے لیکھک نوں پچھدا اے کہ اوس دی اُتم رچنا کہڑی اے تاں اوہ دوں ایہو ای گھسی پٹی دلیل پیش کردتی جاندی ہے کہ جویں ماں نوں اپنے سارے بچے پیارے ہوندے نیں، اوویں ای لیکھک لئی ساریاں رچناواں ای ودھیا ہوندیاں نیں۔ پر اصل گل ایہ اے کہ کسے رچنا دا صحیح پارکھو اوس دا قاری ہوندا ہے..... بنیادی طور اُتے میں کہانی کار ہاں۔ میریاں کجھ اک نمایندا کہانیاں نیں۔ ودھیا ٹی سیٹ، میرا اوورکوٹ، کھوٹا پیسا، چوراں نوں مور، سجناں دی خشبو، لہو بول پیا، نوراں چاچی، بدلے دی اگ، ساگ والی کُڑی، ٹُٹدے رشتے تے ادھورا شاہکار وغیرا۔'' (ص121)

اجیت سینی نے اپنی پُرتاثیر ادبی آپ بیتی دے 17 باب بنائے نیں۔ پہلے باب وچ اوہ دوسری عالمی جنگ لئی اپنی ہندستان توں روانگی داذکر کردیاں اپنے بچپن، مڈھلی پڑھائی لکھائی، ادبی چیٹک، ویاہ تے سنگاپور جان دی کہانی دَسدے نیں۔

دُوجا باب جنگ دے حالات، واقعات تے آزاد ہند فوج دے قیام اُتے چانن پاندا ہے جدکہ تیسرے باب وچ لکھیار نے تاریخی اخبار ''آزاد ہند'' تے آزاد ہند فوج نال اپنی جُڑت داواقعا چھوہ کے نیتا جی سبھاش چندر بوس دی ہوائی حادثے وچ موت تے ہندستانی سرکار دلوں آزاد ہند فوج دے افسراں تے جواناں دے خلاف کارروائی تے گل مُکائی اے۔

پنجویں باب وچ سینی ہوری آزاد ہند فوج دے آگوواں سہگل، ڈھلوں تے شاہنواز دی رہائی، اپنے لڑکپن دے ذاتی تے گھریلو حالات، واہی بیجی وچ اپنی کڑی محنت تے سکول دی پڑھائی فیر شروع ہون داذکر کیتا اے جدکہ چھیواں باب آزادی ملن توں بعد دے بھارت دا احاطا کردا اے۔

ستویں باب وچ اجیت جی نے اپنے بال پریوار، باپ دے نگھے وچاراں تے گھریلو معاملیاں بارے اپنے سکون تے تسلی نوں اُجاگر کرن توں بعد اٹھویں باب وچ جالندھر دیاں ادبی تے صحافتی سرگرمیاں نوں بیان کیتا اے۔

اجیت سینی دی ساہتک سوے جیونی دا نووا باپ ایہ گل نتار کے ساہمنے لیاوندا اے کہ ایہ 1960ء توں 1976ء تک دا دور اوہناں دے زوروشور نال کہانی لکھن دا دور اے۔ ایس باب وچ اوہناں اپنی تعلیمی ترقی، ملازمت تے جالندھر منتقل ہون نوں وی بیان کیتا اے۔ دسویں باب وچ سینی نے اپنیاں چھپیاں ہوئیاں کتاباں دا ویروا دین توں علاوا اپنے سجناں، بیلیاں تے سنگیاں ساتھیاں دیاں یاداں لکھیاں نیں۔

اپنی آپ بیتی دے یارھویں باپ وچ اجیت سینی نے اوہناں مان پتراں، اعزازاں تے ایوارڈاں دی پوری تفصیل دتی اے جہڑے اوہناں نوں اوہناں دیاں ادبی خدمتاں پاروں دتے گئے۔ اپنی کتاب دے بارھویں، تیرھویں، چودھویں، پندرھویں، سولھویں تے ستارھویں باب وچ اجیت ہوراں سرکار دلوں اپنی قدردانی، ادبی تنظیماں تے اوہناں دیاں تقریباں، اپنے بارے مبصراں دے تبصرے، ہمدرد خاندان نال اپنے تعلقات تے پنجابی روزوار ''اجیت'' نال

Scanned with CamScanner

جُرت' 1984ء دے خونی ہنگامیاں دے ڈراونے نتیجے' کجھ خاص انٹرویوز تے اپنیاں سبھتوں ودھیا لکھتاں داذکر کیتا اے۔

اجیت سینی اک بہوپکھی شخصیت نیں۔ ہوشیار پور دے اک پچھڑے ہوئے پنڈ مُونک خورد (بولے وال) وچ دولت رام جی دے گھر پیدا ہون والے اجیت نے دس توں تیرھاں سال دی عمر وچ ہسن کھیڈن تے موج میلا کرن دی تھاں واہی بیجی وچ پورے مرد وانگ حصالیا تے نال نال اپنی تعلیم دی جاری رکھی۔ گھر دے مالی حالات بہت چنگے نہ ہون پاروں اوہ پڑھائی دے نال نال گھر دا سارا کم کاردی کردے رہے۔ میٹرک توں بعد اپنے رشتے داراں دی مدد نال فوج وچ بھرتی ہوئے تے فیر دُوجی عالمی جنگ چھڑن پاروں ہندستان چھڈ کے سنگاپور جانا پیا۔ جتھے بعد وں اوہ آزاد ہند فوج وچ شامل ہو گئے۔ آزادی توں بعد محکما اطلاعات وچ سرکاری نوکری دے نال نال ادبی تے صحافتی سرگرمیاں دی جاری رکھیاں تے ریٹایرمنٹ توں بعد روزوار ''اجیت'' جالندھر وچ جنرل مینجر دے عہدے تک پہنچے۔ آپ اک مان جوگ کہانیکار' سچے تے سُچے ادیب' کھرے پترکار تے نگھے انسان نیں۔

اپنی ساہتک سوے جیونی وچ اجیت سینی ہوراں نے بیان کیتا اے کہ سبھتوں پہلاں اوہ مذہبی تحریراں تے رام لیلا دے ناٹک توں وکھ اپنے لوئر مڈل سکول دی لایبریری وچ موجود پریم چند ہوراں دیاں تحریراں توں بہت متاثر ہوئے۔ اپنے ادبی جیون دا مُڈھ اوہناں شاعری توں بنھیا پر فیر کہانی کاری دے کھیتر وچ ڈُونگھے توں ڈُونگھا اُتر دے گئے۔

میری ساہتک سوے جیونی راہیں اجیت سینی ہوراں ہندستان دی سیاست' جنگ دے میدان' صحافت دے کھیتر تے ادب دے پِڑ وچ اپنیاں کامیابیاں تے ایس سارے سفر دیاں اوکھیائیاں' سوکھیائیاں تے اُتار چڑھانوں صحافتی تے ادبی ایمانداری نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دی آپ بیتی صرف اوہناں دے ادبی جیون دا ای نہیں سگوں اوہناں دے آل دوالے دے سماجی' سیاسی' صحافتی تے ادبی ماحول دا وی بھروا ں نک نقشا پیش کردی اے۔

بچنت کور:[3]

بچنت کور دے قلمی کارنامے شاعری' ناول' کہانی' سفرنامے' آپ بیتی' بال ادب تے

Scanned with CamScanner

ترجمے دے کھیتر وچ اوہناں دی نویکلی فکر تے تخلیقی طبع دے گواہ نیں۔

اوہناں دی ادبی آپ بیتی ''دستورِ زندگی'' پڑھیاں پتا لگدا اے کہ بچپن وچ اوہ امرتا پریتم بننا چاہندیاں سن تے امرتا توں بہت زیادا متاثر وی سن۔ اک تھاں اُتے اوہناں لکھیا اے:

> ''میں امرتا پریتم جی نوں اپنا آئیڈیل من کے لکھن کارج کرن لگی۔ کیہ لیکھ' کیہ کوِتا' کیہ بال ساہت۔ میں جو وی لکھدی پہلاں امرتا جی نوں یاد کردی پر ایہ سارے آرٹیکل میرے اک ودیارتھی دے طور اُتے ای ہوندے سن' اک لیکھک دے طور اُتے نہیں تے میں اودوں ایہناں نوں کدے چھپوان بارے وی نہیں سوچیا۔'' (ص 16)

اوہ آون والے ویلے وچ بھاویں امرتا پریتم بن سکے یاں نہ پر بچنت کور ضرور بن گئے۔ ایسے لئی چڑھدے پنجاب دے ادیباں دا کوئی وی تذکرا یاں ڈائریکٹری جے امرتا پریتم دے ذکر دے بغیر ادھوری اے تاں بچنت کور دے ذکر بغیر وی پوری نہیں اکھوا سکدی۔

اپنی ادبی آپ بیتی ''دستورِ زندگی'' نوں بچنت ہوراں 12 باب بنا کے بیان کیتا اے جہناں دے سرناویں طرحاں ای ایہ پوری دی پوری لکھت وی من کھچویں تے تاثیر بھری اے۔ میں وی امرتا پریتم بناں گی' میرے پیریں جھانجراں' کاش اوہ رات کدے مُڑ آوے' تاریاں دی چھاویں' پھُلاں بھری چنگیر' لالی اکھیاں دی تے جگ والا میلا ورگے سرناویاں ہیٹھ بچنت جی نے اپنے پورے ادبی جیون نوں اج تک سمیٹ کے اخیری باب داناں ''دستورِ زندگی'' رکھیا اے۔ ڈاکٹر دلیپ کور ٹوانا دا کہنا اے کہ ایس کتاب لئی سارا پنجابی جگت بچنت کور دا شکر گزار رہوے گا۔

بچنت کور دے کہانی پرا گیاں وچ منزل' سُوہا رنگ' سیاہ رنگ' بھُبھل دی اگ' کیاری لونگاں دی' کھُرے ہوئے رنگ' مکلاوے والی رات تے واٹاں لمیاں شامل نیں۔ اوہناں دیاں کئی کہانیاں بھارتی زباناں توں وکھ روسی تے نائیجیرین وچ وی ترجما ہو کے چھپ چکیاں نیں۔

اوہناں دا پنجابی ناول ''جیوت ماٹی ہوئے'' ہندی تے انگریزی وچ وی چھپ چکیا اے جد کہ ''بہت دُور' بہت نیڑے'' تے ''بلوری ہنجو'' آپ دے دو شعری پرا گے نیں۔ ''پیڑاں اَتے جھروکے'' (سفرنامہ) توں وکھ اوہناں اپنی آپ بیتی نوں ''پگڈنڈیاں'' دا ناں دتا جہڑی

Scanned with CamScanner

ہندی، اردو تے مراٹھی وچ وی چھاپی گئی۔

بچنت کور جی دیاں مرتب کیتیاں کتاباں وچ ''کاسنی دوپٹا'' تے ''چلمن دے اولھے'' شامل نیں۔ اوہناں اپنی ڈائری ''تواریخِ زندگی'' وی کتابی صورت وچ پڑھنہاراں دے ذوق دے سپرد کیتی۔ بال ادب وچ آپ نے پنج شہید، پنج پتراں دا پیو، گڈیاں پٹولھے تے جانور ایکٹر ناں دیاں کتاباں رچیاں جو بچیاں وچ مقبول ہون توں وکھ وڈیاں ولوں وی سراہیاں گئیاں۔ بچنت کور نے ترجمے وی کیتے تے ٹیلی فلماں وی لکھیاں۔ ''دستورِ زندگی'' پنجابی دے اُگھے ساہت کاراں، سیاسی تے سماجی گھٹناواں تے ادب وچ نویں رجحانات دا بیانیا وی اے تے بچنت کور دے ادبی سفر دی بھرویں کہانی وی۔ ایس ادبی آپ بیتی دا آخری جملا پڑھن والے نوں اُداس کر دیندا اے:

''اجے وی میں ایہو سوچدی ہاں کہ میں کیوں لکھدی ہاں؟'' جے گوہ کریے تاں ایس آخری سوالیا سطر دا جواب ''دستورِ زندگی'' دے صفحیاں اُتے پھیلیا ہویا اے۔

برج لال شاستری:[4]

پنجابی دے اُگھے ڈراما نگار، شاعر تے وارتا کار پروفیسر برج لال شاستری ہوراں دا جنم 14 نومبر 1894ء نوں بڑا پنڈ لوٹیاں، تحصیل شکر گڑھ، ضلع گورداسپور (ہُن سیالکوٹ) وچ ہویا۔ باپ داناں امر چند شاہ تے ماں جی داناں جے دیوی سی۔ شاستری ہوراں دے خاندان وچ کئی پُشتاں توں زمیندارا تے ساہوکارا چلدا سی۔ ساکھ چنگی سی ایس لئی اوہناں اپنا بچپن بڑی خشحالی وچ گزاریا۔

برج لال نے مڈھلی تعلیم پنڈ دے مدرسے توں حاصل کیتی، میٹرک گورنمنٹ سکول سیالکوٹ توں کیتا تے فیر ایف اے دا امتحان پاس کرن لئی کے ڈی ای وی کالج لاہور وچ داخل ہو گئے۔ بعد وچ اپنے استاداں دے کہن اُتے اوہناں شاستری دا امتحان وی پاس کیتا۔ 1920ء توں 1926ء تک آپ ٹیکسٹ بک کمیٹی لاہور وچ ہندی، پنجابی تے سنسکرت دے ایڈیٹر رہے۔

برج لال شاستری نے پنجابی وچ ڈرامیاں دے ست مجموعے لکھے جہناں دے سرنادیں تے چھپن ورھے کجھ انج نیں:

Scanned with CamScanner

(1) پُورن (1920ء) وزیر ہند پریس۔

(2) پرتگیا (1920ء) وزیر ہند پریس۔

(3) واسوکتا (1922ء) وزیر ہند پریس۔

(4) ساوِتری (1925ء) وزیر ہند پریس۔

(5) سوکنیاں (1925ء) وزیر ہند پریس۔

(6) کنال (1977ء) بھاشا وبھاگ پنجاب۔

(7) ویراگنا (1921ء) ساوِتری بُک ڈپو لاہور۔

اوہناں دے شعری پراگیاں وچوں رام گیت' سندھیا سنگیت تے بالکاں دے گیت ذکر جوگ نیں۔ ایس توں وکھ شاستری وارتا کاری وچ وی ناں کمایا۔ اوہناں دیاں وارتک رچناواں دے ہن تک کئی مجموعے چھاپے چڑھ چکے نیں جہناں وچوں رام کتھا' چارُ ودت' پریم پینگھاں' ہندستان دی کہانی' پنجاب دے جنگل تے صاحب کور بڑے مقبول ہوئے۔

برج لال شاستری ہوراں نے اپنی ادبی آپ بیتی وچ رام کتھا تے قِصّا پورن بھگت دا بڑی تفصیل نال ذکر کیتا اے۔ ایہ قصے اوہناں آپ وی رَچے تے اپنے وکھرے انداز نال پنجابی پڑھن والیاں دا من موہ لیا۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' داہر باب ایس گل دی گواہی دیندا اے کہ شاستری جی دیاں رچناواں دا مڈھلا سرچشما پنجاب دی رہتل' ثقافت' تہذیب' تمدن تے لوک ورثا اے۔ اوہناں قدیم قصے کہانیاں نویں دور دیاں نویاں لوڑاں تھوڑاں نوں مُکھ رکھ کے دُبارا تخلیق کیتیاں۔ یونیورسٹی دی پدھراُتے آپ دیاں کئی رچناواں کئی درجیاں دے نصاب وچ شامل نیں۔

برج لال شاستری ہوراں دیاں لکھتاں دی تعریف پروفیسر پورن سنگھ' بھائی ویر سنگھ تے ہور کئی وڈے سوجھواناں نے کیتی۔ اپنی ادبی آپ بیتی وچ اوہناں نے اپنیاں تحریراں دا پچھوکڑ' اقتباسات' اپنا مڈھلا ادبی دور تے لکھت جگت وچ اپنے نویں تجربیاں نوں بیان کیتا اے۔

ایس کتاب وچ اوہناں سرناویں دے کے باب بناون دی تھاں نمبر دے کے اپنی ادبی زندگی دے وکھ وکھ پڑاواں دا نتارا کیتا اے۔ کئی اہم واقعات نوں اوہناں سرناویاں نال

Scanned with CamScanner

وی لکھیا اے پر ایہ سرناویں ذیلی سُرخیاں وجوں دتے گئے نیں۔

بچپن وچ شاستری جی نوں الف لیلیٰ تے قِصّا چہار درویش نے متاثر کیتا۔ جوانی چڑھے تاں ہندی تے سنسکرت ادب نوں وی بڑی ڈُونگھی اکھ نال پڑھیا پر اوہناں اپنے لکھن لئی ماں بولی دی چون کیتی۔ ایس بارے اوہ اپنی ساہتک سوے جیونی وچ لکھدے نیں:

''(مسٹر اے سی وولنز نال گل بات توں بعد) میں دل پکا کر لیا کہ پنجابی وچ ای لکھاں گا' جو وی لکھاں گا۔ میں جتنیاں کتاباں لکھیاں ہن' اوہناں دا اک وڈا مشن ایہ ہے کہ پنجابی اپنی ہی پرانی بھاشا پڑھ کے اپنے ساہت دے بھنڈار بھرن۔'' (ص5)

پروفیسر برج لال شاستری بچپن توں ای پنجابی وچ لکھن دے چاہوان سن تے اوہناں ساری عمر اپنی ایس تمنانوں پورا کرن لئی وقف کر دتی۔ بھاویں اوہ روزی روٹی لئی کوئی ہور کم وی کر سکدے سن تے ایس دے بے پناہ موقعے وی آپ نوں ملے پر فیر وی اوہناں تعلیم دا کھیتر چُنیا تے اوس توں بعد پنجابی ادب نوں ای اپنا اوڑھنا وچھونا بنالیا۔

اوہناں نے پنجابی زبان تے ادب دی سیوا اوس دور وچ کیتی جد پنجابی ادب ول لوکائی دا رجحان گھٹ سی تے پنجابی لیکھک تاں ٹاویں ٹاویں ای لبھدے سن۔ اپنی آپ بیتی وچ اوہناں نے نہ صرف اپنے ادبی جیون نوں لفظاں دا رُوپ دتا اے سگوں ویہویں صدی دے پہلے پنجاہ سال دے پنجابی ادبی جگت' پنجابی ساہت تے ساہت کاراں بارے وی قیمتی جانکاری دتی اے۔ کتاب پڑھدیاں محسوس ہوندا اے کہ اوہناں اپنی آپ بیتی وچ اپنیاں رچناواں دے اقتباسات دیندیاں ہویاں ایہ خیال نہیں رکھیا کہ اقتباس تھوڑے تے مختصر ہونے چاہیدے نیں۔ بہر حال اک گل پکی اے کہ برج لال شاستری ہوراں سچے دِلوں پنجابی زبان تے ادب دی سیوا کیتی جہدیاں گوڑھیاں جھلکیاں اوہناں دی ساہتک سوے جیونی وچ تھاں تھاں ملدیاں نیں۔

(برج لال شاستری' میری ساہتک سوے جیونی' پہلا ایڈیشن' 1987ء پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' پنجابی ساہت ادھیین وبھاگ' ص5)

Scanned with CamScanner

بلد یو سنگھ:

''ہم ہیں گیان ہین اگیانی'' بلد یو سنگھ دی ساہتک سوے جیونی اے جو 2001ء وچ پنجابی ساہت اکادمی چندی گڑھ ولوں چھاپے چڑھی۔ ''آدکا'' (دیباچے) وچ دلیپ کورٹوانا جی لکھدے نیں:

''پنجابی ساہت اکادمی نال سنبندھت ہون مگروں پہلی ترم (1991-94ء) ولوں اسیں کجھ ضرور کم ارنبھ کیتے سن جویں کہ لیکھکاں پاسوں اوہناں دیاں ساہتک سوے جیونیاں لکھوانا' اوہناں دے پوٹریٹس بنوانا' اوہناں دے روبرو کراونا' اوہناں نال لمیاں ملاقاتاں نوں پستک رُوپ وچ چھاپنا وغیرا۔'' (صفحہ 7)

ایہ ''ساہتک سوے جیونی'' ایسے ای لڑی دا اک حِصّا اے۔

بلد یو سنگھ داناں نہ صرف بھارت وچ بلکہ دنیا دے دُوجے حصیاں وانگر پاکستان دے ادبی حلقیاں وچ وی اک پچھان رکھدا اے۔ اوہدے کہانی مجموعے تے خصوصن ناول ''لال بتی'' اوہدی پچھان دا ذریعا نیں۔

''ہم ہیں گیان ہین اگیانی'' 136 صفحیاں اُتے کھلری بلد یو سنگھ دی ساہتک سوے جیونی اے جہنوں لیکھک نے چودھاں سرناویاں نال دکھووکھرے باباں وچ ونڈیا اے۔ اک نظر کتاب دے سرناویں اُتے مار دے آں جس توں بھلی بھانت ای کتاب دے گُناں تے اوہدی اُچیتا نکھر کے پڑھن والیاں دے سامہنے آ جاندی اے۔

''جنم تے بچپن'' لیکھک بنن توں پہلاں' لیکھک بندیاں' لیکھک دجوں قبولے جانا' میرے کجھ ہور انوبھو' پنجاب وچ' میرے ناٹک میرے تھیٹر' میرے اندرلا کوی' اک نا بھُلن والا سیاں یُدھ ناول' میں کویں لکھدا آں' سمے سمے کیتیاں ملاقاتاں' سنمان تے گوشٹی' کجھ ہور' لیکھکاں' متراں پاٹھکاں دے کجھ خط۔

لیکھک دا جنم 8 جولائی 1943ء نوں پنجاب راجستھان دے سرحدی پنڈ اَچاڑِکی وچ ماتا شریمتی بچنت کور دی ککھوں پِتا ہردیال سنگھ دے گھر ہویا۔ جد کہ سرکاری کاغذاں مطابق اوہدی جنم تریک 11 دسمبر 1942ء دی اے۔ اوہناں دا بچپن ضلع موگا دے پنڈ چند بیرانا دیاں گلیاں وچ بیتیا۔

Scanned with CamScanner

ماسٹر شادی رام کولوں اوہنے چند پرانا وچ ای پہلیاں تن جماعتاں پاس کیتیاں جدکہ چوتھی جماعت وچ ماسٹر کاش رام جی اوہنوں پڑھاندے سن۔

اگلی پڑھائی لئی چند نویں دے لوئر مڈل سکول وچ داخل ہوئے جہڑا کہ دو کُو فرلانگ دے فاصلے اُتے سی۔ 1958ء وچ اوہناں ایس سکول توں ای دسویں دا امتحان پاس کیتا۔ دسویں وچ لیکھک فیل ہوندا ہوندا ای بچیا سی۔ کالج دی پڑھائی توں پہلاں کئی تھائیں نوکری دی بھال کیتی۔ اوہناں ائرفورس تے آرمی وچ جان لئی لکھتی امتحان وی دتے پر پینڈو پچھوکڑ' تیز بُدھی دی گھاٹ تے انگریزی نہ بول سکن کر کے اوہ ایس وچ نہ جا سکے۔

اگے پڑھائی اوہ ڈی ایم کالج موگا وچ داخلا لے لیندے نیں جتھے پنجابی دے پروفیسر تے پنجابی کہانیکار کرپال ساگر اوہناں نوں پڑھاندے سن۔ اوہناں نوں ویکھ کے ای لیکھک دا من کردا اے کہ اوہ وی کہانی لکھن۔

''پروفیسر کرپال ساگر میرے لئی آئیڈیل ماڈل بن گئے۔ من وچ آوندا کہ میں کہانی لکھاں' پر کویں لکھاں' ایہ نہیں سی پتا لگدا۔'' (صفحا18)

اوہناں دناں وچ درشن ِگل اوہدا متر بندا اے جہڑا کِوتا لکھدا رہندا سی۔ کالج وچ لیکھک شِو کمار دی پُستک ''پیڑاں دا پراگا'' پروفیسر کرپال ساگر توں لے کے پڑھدے نیں۔

کالج میگزین دا انچارج لیکھک دا اک دوست ہرپال ِگل سی جہنے اوہناں نوں کالج میگزین لئی ایہ حکم سنایا سی: ''تُوں ایس انک وچ اک کہانی لکھیں گا۔'' (ص 19)

تے ایس حکم دی پالنا کردیاں اوہناں اپنی پہلی کہانی ''ادھورا سپنا'' لکھی تے کرپال ساگر نوں وکھائی تے اوہناں ہلاشیری دے کے لیکھک دا حوصلا ودھایا۔ ''ہور لِکھ' مینوں جاپدا اے تُوں لِکھ لویں گا کہانی۔''

لیکھک نے سن 1962ء وچ بی اے پاس کر کے بی ایڈ وچ داخلا لے لیا تے 1963ء وچ اوہناں بی ایڈ مکمل کر لیا تے معلم بن گئے۔ مکستر دے اک پنڈ جھرڑتوں اوہناں اپنی ملازمت دا اُڈھ بنھیا۔ کجھ عرصا اوہناں سرکاری ملازمت چھڈ کے کلکتے جا ڈیرا لایا تے اوتھے پہلاں ٹیکسی چلاندے رہے تے بعد وچ اوہنے اپنا اک ٹرک خرید لیا تے فیر ہولی ہولی اپنی محنت تے پکے ارادے دی بدولت اوہ اک کاروباری شخصیت بن جاندے نیں۔

Scanned with CamScanner

اوہ 69 توں 85ء تک کلکتے ای رہندے نیں تے 85 توں بعد پنجاب آ کے وسدے نیں۔

''ہم ہیں گیان ہین اگیانی'' وچ لیکھک نے اپنی جیون تے ساہتک یاداں نوں بڑی تفصیل نال بیان کیتا اے۔ اوہ اک ودھیا لیکھک اے جس کر کے اوہدی ایہ ساہتک جیونی وی کسے کہانی یاں ناول توں گھٹ نظر نہیں آوندی۔ اوہناں جیون دیاں واپریاں نوں نکیاں نکیاں کہانیاں وانگ دی بیان کیتا اے۔

لیکھک نے کتاب وچ کئی تھاں اپنے جیون نوں پیش کرن لئی سوالاں دا سہارا لے کے آپ ہی جواب دین دی کوشش وی کیتی اے۔

''پر میرے لئی ایہ الوکاری گل ای اے۔ اجہے غیر ساہتک واتاورن (ماحول) وچ میری رُچی ساہت وچ کویں پیدا ہوئی؟'' (صفحا16)

لیکھک نوں بچپن دیاں کجھ گلاں کرن لئی ''ماں دسدی ہے'' دی ویونت داوی سہارا لینا پیندا اے۔

لیکھک نوں اانوکھی گھٹنا واپرن کر کے ہماچل دے پہاڑاں توں کلکتے جانا پیندا اے۔

اوتھے رہندیاں اک لڑکی اوہناں اُتے فریفتا ہو جاندی اے۔ 1963ء وچ اوہدی شادی توں بعد اوہدا لیکھک نال سنبندھ رہندا اے۔ پہاڑی لوکاں نوں ایہ گل کجھ چنگی نہیں لگدی۔ اوہناں دی گھر والی وی ایس نوں چنگا نہیں سمجھدی تے کئی وار ''مینوں پنڈ چھڈ آؤ' اتھے تہاڈے کول ہیگی تاں ہے'' دے واک مُوہوں کڈھدی اے پر لیکھک ایہنوں ''شاید اندروں میری پتنی وی اوس دے آون تے سہج نہیں سی رہندی'' آکھ کے دل نوں دلاسا دیندے نیں۔ اوس لڑکی دا عجب سبھاء سی۔ لیکھک نال اوہدا کیہ تعلق سی؟ لیکھک خود آکھدے نیں:

''عجیب لڑکی سی اوہ۔ کدے اوہ میرے کول دھی وانگ لاچڑ جاندی' کدے ماں وانگ سنیہ کردی' کدے دوستاں وانگ وچردی تے کدے پتنی وانگ روسے وکھاوندی۔'' (ص23)

پر لیکھک اک رات اوہنوں دَسے بنا ای اپنی نوکری چھڈ کے گھر بار سمیت پہاڑاں توں کلکتے دا رُخ کر لیندے نیں پر ایہ فیصلا اوہناں دے مستقبل لئی اک نواں موڑ ثابت ہویا۔

''ہُن میں سوچدا ہاں کہ جے کلکتے نہ جاندا تاں لیکھک کدے نہ بن سکدا۔'' (ص 24)

Scanned with CamScanner

لیکھک نوں کسے زمانے گائیک بنن دا شوق سی پر اوہناں دا ایہ سفنا کدے پورا نہیں ہو سکیا۔ لیکھک نے اپنے ایس شوق بارے بڑے ہاس مئی ڈھنگ نال اپنے بارے کجھ ایس طرحاں لکھیا اے:

''ہُن وی جدوں کوئی نہ سُندا ہووے' کمرے وچ میں کلّا ہوواں' گھر دے سارے کدھرے باہر گئے ہون۔۔۔۔۔یاں مینوں راکھی بٹھا کے گئے ہون تاں جویں کھُسرے دی اڈی نچنوں نہیں رہندی' میریاں رگاں وچ خارش ہون لگدی اے تاں میں آپ مہارے گُنگناون لگ پیندا ہاں۔'' (ص 17)

لیکھک اک محنتی سبھادے آدمی نیں۔ اوہ اپنے چنگے مستقبل کجھ سماساہت توں وکھ ہو کے وی گزاردے نیں۔ ایہ کجھ سما 1963ء توں 1976ء تک تیرھاں سالاں اُتے کھلریا ہویا اے۔

''اک عمر ہوندی اے۔ کدے کدے کلکتے بھوانی پور علاقے وچ اک وشیش تھاں پئے میگزین ویکھ کے دُھوا پین لگی پر ایہناں نوں پڑھن دا سما نہیں سی ہوندا۔ میرے ساہمنے اک وڈا مشن سی۔ کاروبار وچ اپنے پیراں اُپر مضبوطی نال کھڑے ہون دا۔'' (ص 26)

اوہناں دی کاروبار بابت ایہ سوچ دی دڑِھتا ای اے جہنے اوہناں دے جیون نوں نہ صرف سکھالا کیتا سگوں کئی تھاواں اُتے اوہناں دیاں کہانیاں لکھن وچ مدد وی کیتی۔ اپنے آپ نوں ملے سنمانا ں' انعاماں دا ذکر کردے وی اوہ اپنے ایس سبھاء بارے گل کرنا جاندے نیں۔

''ساہت نال جُڑے ہون دے باوجود وی میرا دارا اکا دمک نہیں۔ جتھے دوسرے لیکھک ویلھے ہو کے کافی ہاؤساں وچ بیٹھیا کردے ہن' سیمیناراں وچ بھاگ لیندے ہن' ساہتک اکٹھاں دی رونق بندے ہن' اوتھے کدے ٹریفک والیاں نال' کدے تھانے والیاں نال تے کدے ٹرانسپورٹراں نال الجھے رہی دا اے' یاں سلجھے رہی دا اے۔'' (ص 109)

لیکھک نے کہانیاں' ناول لکھن دے نال نال ادبی صحافت دا کم وی کیتا اے۔

''میرے ساہتک جیون دے ایہناں ورھیاں وچ کجھ ساہتک متراں نال ملاقاتاں

Scanned with CamScanner

کیتیاں ہن۔ ایہ ساریاں ملاقاتاں پنجابی دے دینک پتراں تے ماسک پتراں وچ چھپیاں نیں۔'' (ص 112)

لیکھک نے کتاب وچ 1947ء دے دناں دیاں اپنیاں کجھ یاداں وی درج کیتیاں نیں۔ جدوں اوہ بالپن وچ اپنے ہانی منڈیاں نال رَل کے پاکستانیاں دے خلاف نعرے بازی کردا سی۔

''مینوں یاد اے' چند پراناں دیاں گلیاں وچ نکے نکے منڈیاں دی اک ٹولی مسلماناں دے گھراں دے سامہنے جا کے اوہناں نوں تنگ کردی سی۔

پاکستانی بڑے شیطان ٹیڈھی ٹوپی رکھدے ایہ
دو پیسیاں دا تیل لیاندا نیڑے نیڑے ڈھکدے ایہ

اس ٹولی وچ میں وی شامل ہوندا ساں'' (صفحہ 10)

1997ء وچ ونڈے پنجاہویں ورھے لکھی اوہناں دی کہانی ''آ بھین فاطمہ'' اوہناں دی ماں دی اک مسلمان سہیلی نال جڑی کہانی اے جہڑی جاندی وار اپنا چرخا امانت دے گئی سی جہنوں اوہناں دی ماں نے 1997ء تک امانت کر کے سانبھیا ہویا سی۔

''لیکھکاں' متراں تے پاٹھکاں دے کجھ خط'' نامی باب وچ لیکھک دی تعریف وچ لکھے گئے وکھو وکھ ویلیاں وچ وکھو وکھ شخصیتاں دے خط شامل کیتے گئے نیں۔ لیکھک لئی ایہ خط بڑے اہم ہوندے نیں۔ اوہناں دی اپنی کہنی مطابق:

''ایہناں خطاں نے میرے وچ آتم وشواس جگایا۔۔۔۔۔ مینوں نویں درشٹی دتی۔۔۔۔۔ میری لکھن کلا نوں سدھاریا۔ جتھے نویاں دوستیاں نویاں پہچاناں دتیاں' اوتھے لکھن کارج وچ میری لگاتار تا نوں بنائی رکھیا۔ ایہناں خطاں نے مینوں نویں سیدھ دتی۔'' (ص 124)

کجھ خطاں دے نال تاریخ وی دتی گئی اے۔ کجھ خط صرف دو دو تن تن سطری نیں تے کجھ خط لمیرے وی۔ کجھ خطاں دا ذکر کر دے آں۔

2-9-76 نوں امرتا پریتم دا خط (ساہتک جیون دی پہلی کہانی ''گلیاں چٹھیاں دی اَگ'' بارے)

Scanned with CamScanner

''کہانی ملی' بہت چنگی کہانی ہے۔ ''ناگ منی'' ضرور چھاپاں گی۔ اپنی تصویر دی بھیج دینا۔'' (ص124)

پریم گورکھی ولوں: ''مینوں تہاڈیاں کہانیاں پڑھ کے بے حد خُشی ہوندی ہے۔'' (ص125)

مہندر سنگھ جوشی ولوں: ''عکس'' وچ تہاڈی کہانی ''اک ہور سر ٹیفکیٹ'' بہت چنگی لگی۔ کدھرے کدھرے اُلٹے قومیاں دی ورتوں بے لوڑی محسوس ہوندی اے۔ ایہ بیماری گردیال سنگھ تک ہی سمپت رہے تاں چنگی ہے۔۔۔۔۔'' (ص126)

کِرپال کزاک (13-10-82): ''مینوں تیری لکھت نال اک ساڑا جہیا ہون لگ پیا ہے۔ شالا ایہ ساڑا ساری حیاتی بنیار ہوے۔'' (ص127)

لیکھک نے ایس کتاب نوں صرف ساہتک جیونی تک ای محدود رکھیا اے' کئی تھاں اوہ کئی واقعات دی تفصیل ایس لئی نہیں دیندے کہ انج ایہ ساہتک جیونی دی بجائے سوے جیونی دا رُروپ دھارن کر جاوے گی۔

''زندگی وچ تاں ہوروی گھٹناواں نیں۔ کجھ اک دا ساہت نال سنبندھ نہیں اے۔ کیول اوہناں دا ہی ذکر کیتا ہے جہڑیاں ونگے ٹیڈھے ڈھنگ نال ساہت نال تھوڑا بہت سنبندھت ہن۔'' (ص123)

''اج میں جنے وی فیصلے لئے' جُوا کھیڈن والیاں وانگ ای اپنے آپ نوں ای داء اُپر لایا ہے۔ چاہندا تاں ہاں ایہ گلاں وستھار نال کیتیاں جان پر ایہ ساہتک جیونی نالوں سوے جیونی ودھیرے بن جاوے گی ایس لئی جہڑیاں گھٹناواں یاں پرستھیاں مینوں ساہتک کھیتر ول لے جان وچ سہائی ہوئیاں' اوہناں دا ای ذکر کراں گا۔'' (ص24)

لیکھک دے اندر اک کوِی دی وسدا اے۔ اوہدی کوِتا دا ارنبھ اوہناں دی کہانی دے نال نال ای 1997ء وچ ای شروع ہوندا اے' بھاویں لیکھک دا رجحان کوِتا ول نہیں سی پر کلکتے رہندیاں اوہناں نوں اوتھے دے کوِی درباراں وچ جاندیاں کجھ کوِتاواں لکھنیاں پیاں۔

Scanned with CamScanner

''میرے پہلے ناولٹ ''دوسرا ہیروشیما'' دا پاتر کالج وچ کوِتا سناوندا ہے۔ اوہ میں ہی لکھی سی تے ہُن میرے متر کہہ رہے سن تُوں لکھ سکدا ہیں' لکھیا کر۔ ہُن جدوں کدے کاوگوشٹی یاں کوئی سمّیلن ہوندا' میں جتن کرن لگاں' کوِتا واں لکھن دا۔ کدے گل بن جاندی' کدے بندی نہ۔'' (ص73)

اوہناں اپنی کوِتا دے کجھ نمونے وی دتے نیں۔ اوہناں پہلی کوِتا 4 مارچ 1977ء نوں لکھی جدکہ ہُن تک دی آخری کوِتا جنوری 2000ء وچ لکھی جہڑی کہ لمیری نظم اے۔

لیکھک اک کہانی کار اے۔ اوہناں نظم تے نثر بارے وی اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے:

''میں سمجھدا ہاں اک لیکھک وجوں پرسدھی پراپت کرن لئی کوِتا سبھ توں ''شارٹ کٹ'' رستا ہے۔ کہانی/ناول لکھ کے اپنا ناں کماونا تاں ایورسٹ چوٹی چڑھن وانگ ہے۔ ایہ بھکھڑاتے اوکھا پینڈا ہے۔ کوِتا جذباتی ویہن وچ ویہ کے لکھی جاندی ہے۔ کہانی' ناول لکھن ویلے بہت سچیت رہنا پیندا ہے۔'' (ص75)

''کجھ ولولیاں تے وشیاں اُپر کیول کوتا ہی لکھی جاسکدی ہے۔ ایہ کہانی یاں ناول وچ فِٹ نہیں بیٹھدے۔ کوِتا وچ اُچی اُڈان بھری جاسکدی ہے پر کہانی یاں ناول وچ پیر سدھے دھرتی اُتے رکھنے پیندے نیں۔''

(ص79)

اپنیاں کوِتاواں اوہناں جذباتاں یاں بھاواں نوں ظاہر کرن واسطے لکھیاں جہناں نوں کہانی یاں ناول دے کلاوے وچ نہیں بھر سکے۔ بلدیو سنگھ اپنیاں کوِتاواں نوں کتابی روپ وچ چھپوا کے اوہناں بارے کسے ستھر ودوان توں تنقید کروان دے وی چاہوان نیں تاں جے اوہ جان سکن کہ ایہناں کوِتاواں وچ سچ مچ کوِتا ورگا کجھ اے یاں اوہ ایویں ای بھرم پالدے رہے نیں۔

لیکھک دیاں تقریبن سبھے ای کتاباں نوں پاٹھکاں' لیکھکاں ولوں سراہیا گیا۔ اوہناں دے کالماں ''سڑک نامہ'' نوں ناگ منی پرسکار ملدا اے۔ ایس ایس بھُبھل پرسکار تے رونیت یادگاری پرسکار راہیں اوہناں دے ناول ''لال بتی'' دی سلاہنا کیتی جاندی اے۔ ایہناں سنمانناں بارے لیکھک ایہ گل کہندا اے:

Scanned with CamScanner

پنجابی یونیورسٹی پٹیالا دے وائس چانسلر جوگندر سنگھ پوار ولوں لکھے ''دوشبد'' تے راجندر سنگھ لانبھا ہوراں دی پرستاونا توں بعد پربھجوت کور نے اپنی ادبی آپ بیتی نوں ہیٹھلے باباں وچ ونڈیا اے:

پہلا باب: ہراک پل اس میں دا ٹکڑا

دُوجا باب: بچپن سی اک پری کہانی

تیجا باب: یاد نہیں کجھ' یاد نہ مینوں

چوتھا باب: جیون کرم نرنتر چلدا

پنجواں باب: بچپن سُن مسان جہیا سی

چھیواں باب: جی چاہوندا ہے جگ پلٹاواں

ستواں باب: روز گیت میں گاواں

اٹھواں باب: جیون اک سدیوی کھچوتان

نوواں باب: سنیاں کہانیاں چن تے تاریاں

دسواں باب: بال میرے راہاں تے دِیوے

یارھاں باب: دور پچھاناں والے

بارھواں باب: سنکلپ (تصور) اَت سندر سی

تیرھواں باب: مُٹی نیندر دے شیش محل وچ

چودھواں باب: قفس ٹُٹ گیا

پندرھواں باب: کون گنے فیر کنڈیاں نوں

سولھواں باب: لکھدیاں لکھدیاں کئی یُگ لنگھے

ستارھواں باب: جیون دی کانی (قلم) گھسر دی رہی

اٹھارھواں باب: سمے داسا گر وشال

انیواں باب: اوہ وی دن سن' ایہ وی دن ہن

ویہواں باب: انت سچائی اپنا آپ

اکیواں باب: جوت توں جوت جلاوے' بھاویں لاٹ مڑھی دی

Scanned with CamScanner

بائیواں باب: کیہ ایہ جیونا جیون جوگا

تیویں باب: ایس جیون دا منتو کیہ اے

چودیواں باب: میرا درد نہ جانے کوئے

پنجھیواں باب: بس اک پیڑ خلادی سُنّی

چھبیواں باب: اج تیہر ہے اج طوفانی

ستائیواں باب: میں ہے ریت سمے دے راہ دی پیتی

اٹھائیواں باب: اک ہتھ خوف دا ڈنڈا، ڈوجے چھل کپٹ دا بھانڈا

اُنتیواں باب: کجھ معصوم کہانیاں انُوواد (ترجمے)

تیہواں باب: جیناوی کیہ ادا ہے

اِکتیواں باب: اُداسی تے وِدرَوہ

بتیواں باب: ہن تاں شون (صفر) سنپورن ہویا

پربھجوت کور دی لکھی ''میری ساہتک سوے جیونی'' دے صرف عنواناں اُتے ای اک ترویں جھاتی پاون نال اوہناں دے اندر رچنا، رچنا دی کلا تے ہنرکاری دا اک سمندر ٹھاٹھاں مارداسجے ای محسوس کیتا جاسکدا اے۔ اوہناں دی کتاب دے نکے نکے باب اوہ کُوزے نیں جہناں وچ پربھجوت کور نے اپنے ادبی جیون دے دریا بند کردتے نیں۔ ایس گل اُتے بڑی مشکل نال ای شک کیتا جاسکدا اے کہ ایہ کتاب چڑھدے پنجاب دے لکھاریاں دیاں ادبی آپ بیتیاں وچ سبھ توں ودھ مقناطیسی کشش رکھن والی تخلیقی آپ بیتی اے۔

پربھجوت کور جی دا جنم 6 جولائی 1924ء نوں پنڈ لنگڑیال ضلع گجرات (پاکستان) وچ شریمتی راجندر کور تے سردار ندھان سنگھ ہوراں دے گھر ہویا۔ پربھجوت دا ویاہ پنجابی دے منے پرمنے ناول کار کرنل نریندر پال سنگھ نال ہویا۔ ادب نال دلچسپی اوہناں نوں بچپن توں ای سی۔ 1939-41ء وچ اوہناں سکول پدھردے پرچے دی ایڈیٹنگ کیتی تے 445-1941ء وچ کالج میگزین وچ ''آبھاء'' دی ایڈیٹری سنبھالی رکھی۔

پربھجوت کور دیاں رچناواں وچ 25 توں ودھ شعری مجموعے، کہانیاں دے چھے پراگے، چھے متفرق موضوعات دیاں کتاباں تے ایس توں دکھ دُوجیاں زباناں توں دس دے

Scanned with CamScanner

لاگے ترجمے شامل نیں۔ آپ ویہ دے لاگے سماجی تے ادبی تنظیماں دی ممبر ہون دا اعزاز رکھدیاں نیں۔ اوہ بھارتی حکومت ولوں ساہت اکادمی، دِلی دی جنرل کونسل دے ممبر نامزد ہوئے تے فیر دو وار ایگزیکٹو بورڈ دی ممبر چنی جان پاروں پنجابی بولی دی کنوینر وی رہے۔ اوہ نیشنل کمیشن فار یونیسکو، ایسٹ ویسٹ پراجیکٹ دی ممبر، پی ای این انٹرنیشنل دی لائف ممبر، پی این دِلی دی پنج پنج سال لئی دو وار ممبر، سٹیزن کونسل دی ممبر، یو پی ریل دی ممبر، پوئٹری سوسایٹی آف امریکا دی رکن، سوسائٹے جاں دے سیترز پیرس دی ممبر، ورلڈ پنجابی کانفرنس دی وائس پریذیڈنٹ، پنجابی ساہت فورم دِلی دی ممبر تے ایسوسی ایشن انٹرنیشنل کریٹک لٹریچر پیرس دی ممبر ہون توں وکھ کئی لیکھک انجمناں، ادبی سبھاواں تے کالجاں دیاں انتظامی کمیٹیاں وچ شامل نیں۔

پربھجوت کور نے پنجابی سماج تے ادب دی بہت مان جوگ سیوا کیتی اے جہدے اعتراف وجوں پنجھی توں ودھ اداریاں تے تنظیماں ولوں اوہناں نوں مختلف اعزاز دتے گئے جہناں وچوں کجھ اہم ہیٹھ لکھے جا رہے نیں۔

(i) ساہتک سنمان (پنجابی ساہت سبھا، دِلی) 1963ء

(ii) ساہت شرومنی (ساہتاں سِکھیا بورڈ، جالندھر) 1964ء

(iii) انٹرنیشنل وومن آف دی ائیر (1975ء)

(iv) لاروزدی فرانس (1968ء)

(v) سیو سپھلتی سنمان، دِلی (1981ء)

(vi) ساہتک سنمان (انڈین کریٹک سرکل، کلکتا) 1982ء

(viii) اُپجستر سنمان (پنجابی اکادمی، دِلی) 1985ء

(viii) رول آف آنر (1989ء)

بھاشا وبھاگ پنجاب ولوں 1984ء وچ پربھجوت کورنوں اوہناں دی بہوں مُلیاں ادبی سیواواں تے لابھ وندیاں سماجی خدمتاں پاروں وی ''ساہت شرومنی'' دا پُرسکار دتا گیا۔ پنجاب سرکار نے 1964ء وچ اوہناں نوں راج کوِی قرار دتا۔ ادبی خدمتاں دے اعتراف وجوں 1966ء وچ اوہناں نوں پنجاب ودوان پریشد دا ممبر نامزد کیتا گیا۔ پربھجوت کور دیاں خدمتاں نوں قومی پدھرا تے تسلیم کردیاں ہویاں 1967ء وچ اوہناں نوں ''پدم شری'' دا خطاب

Scanned with CamScanner

دتا گیا۔

''میری ساہتک جیونی'' وچ پربھجوت کور نے بڑے من کھچویں ڈھنگ نال اپنی ادبی ہوند دے اک اک پڑاءنوں بڑی پُرتاثیر ادبی زبان وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں دا لکھن ڈھنگ شروع توں اخیر تک شاعرانا' رمزیا تے تخلیقی اے۔ اوہناں تھاں تھاں اُتے اپنیاں شعری رچناواں دے حوالے تے نمونے وی پیش کیتے نیں۔

پربھجوت کور جی نے ہر پکھوں اک بھرویں' من کھچویں' پُرتاثیر تے ودھیا ادبی آپ بیتی لکھی اے پر جے اوہ لکھت ڈھنگ سادا تے سرل رکھدیاں تاں عام پڑھیارو دی اوہناں دی ادبی جیون یاترا دا ہور زیادا سواد مان سکدے سن۔ مجموعی طور اُتے ویکھیا جاوے تاں اُچیرا ادبی ذوق رکھن والیاں لئی ایہ اُملی کتاب اے۔

پریم سنگھ پریم:[7]

سردار پریم سنگھ پریم پنجاب دی تاریخ دی اک جانی پچھانی ہستی نیں۔ پنجاب دی سیاسی تاریخ بارے جانکاری رکھن والا اک عام پڑھیارو دی جاندا اے کہ اوہ لڑکپن توں جوانی تے فیر بعد وچ وی اپنے ویلے دیاں ساریاں اہم سیاسی تحریکاں تے سرگرمیاں وچ بھرواں کردار نبھاوندے رہے۔

مُڈھلے طور اُتے پریم سنگھ دی طبیعت دا رجحان بھاویں ادب تے شاعری ول سی پر پڑھائی دے دوران ای اوہناں نوں سیاست دا ایسا چسکا لگا جو ساری عمر لگا ای رہیا۔ اک وار سیاسی اکھاڑے وچ اُترے تے فیر کدے باہر نہ نکل سکے۔

''میری جیون یاترا'' دے ناں توں ای واضح ہو جاندا اے کہ ایس کتاب وچ اوہناں نے اپنی زندگی دے واقعات نوں بڑی سادگی نال بے جھجک ہو کے بیان کیتا اے۔ اوہناں نے اپنے جیون دیاں ساریاں اوکڑاں' کامیابیاں' ناکامیاں تے کارنامیاں نوں بیان کرن توں وکھ اپنی زندگی وچ آون والے عام تے خاص لوکاں دا وی ذکر کیتا اے۔

''میری جیون یاترا'' نوں اسیں اک ادبی آپ بیتی صرف ایس حد تک آکھ سکدے آں کہ ایس کتاب وچ سانوں اوہ پریم سنگھ پریم وی تھاں تھاں وکھالی دیندا اے جہدی دلچسپی دا

Scanned with CamScanner

مُڈھلا کھیتر ادب تے شاعری سی۔ ایس لئی ''میری جیون یاترا'' اُتے اسیں ایسے حد وچ رہ کے تبصرا کر سکدے آں۔

پریم جی دے جیون دی ہر منزل نے اوہناں دی حیاتی دے پینڈے نوں نویاں منزلاں تے پڑاء دتے۔ حیاتی دے ہر موڑ تے اوس موڑ دیاں نت نویاں ونگاراں نوں اوہناں بڑے من موہنے تے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

پریم سنگھ پریم نے اوہناں لوکاں دے خاکے وی بڑی مہارت نال اُلیکے نیں، جہناں توں متاثر ہو کے اوہناں زندگی دی راہ اُتے اَگے تے ہور اگے جانا سکھیا۔ اوہناں نے ایس کتاب راہیں پڑھن والیاں نوں اپنے اندر جھاتی پوائی اے تے اپنے تجربیاں، احساساں تے ہنڈی بیتی حیاتی توں سِدھ حاصل کرن واسطے وی پریریا اے۔

سیاست نال دلچسپی رکھن والی ٹابری واسطے جیلاں دے پھاٹک ہمیشا ای کھُلدے تے بند ہوندے آئے نیں۔ پریم جی نے وی کئی وار مقدمے بھگتے تے جیل کٹی، اسمبلی دے الیکشناں وچ حصا لیا تے وزیر وی رہے۔ ایس دوران اوہ کئی سیاسی لیڈراں نال رابطے وچ رہے تے بہت سارے آگوواں نال اوہناں دی میل ملاقات دا سلسلا وی جاری رہیا۔ ایہناں سارے وڈے لوکاں دے جیون دے بہت سارے انجانے پکھاں توں لکھاری نے پردہ ہٹایا اے۔ ایس عمل وچ کدھرے وی اوہناں نے اپنا نظریاتی تے فکری توازن ہتھوں نہیں جان دتا۔ اپنے من دی گل نوں سہج ڈھنگ نال کرن دی پریم ہوراں نوں خاص جاچ اے۔

پنجابی یونیورسٹی پٹیالا دے وائس چانسلر من موہن سنگھ ''میری جیون یاترا'' دے شروع وچ ''دوشبد'' دے سرناویں ہیٹھ لکھدے نیں:

> ''سچ مچ ایہ سوے جیونی اوہناں (پریم سنگھ پریم) دے جیون اتے پنجاب دے سیاسی اتہاس دا سچا چٹھا پیش کر دی ہے۔۔۔۔۔ میرا وشواس ہے کہ پریم جی دے جیون اتے پنجاب دے اتہاس وچ رُچی رکھن والے پاٹھک ایس پرکاشنا توں لابھ اُٹھاون گے۔''

پریم سنگھ پریم ہوراں اٹھویں دا امتحان ورنیکلر سکول چکری توں 1928ء وچ پاس کیتا۔ بڑے ذہین سن تے خاص طور اُتے یادداشت بڑی چنگی سی ایس لئی ماسٹر جی نے اوہناں دا

Scanned with CamScanner

ناں ''فیضی'' ☆ رکھیا ہویا سی۔ سید قصراں پریم جی دے پنڈ توں ویہ میل دُور سی۔ ایسے ای پنڈ دے ماحول وچ اوہناں نے اپنی مڈھلی تک بندی چھڈ کے چنگا لکھن دا آغاز کیتا۔ پنجابی دے بہت سارے لکھاریاں طرحاں پریم سنگھ پریم وی اپنیاں ادبی سرگرمیاں دا مُنڈھ شاعری توں بنھیا تے فیر ہور ادبی کھیتراں وچ وی ڈونگھی دلچسپی لین لگ پئے۔ اج وی اوہناں نوں اک سیاستدان توں وکھ شاعر، ادیب دی پچھان حاصل اے پر جے سیاسی میدان فتح نہ کر دے تاں ادبی میدان وچ ہور وی اگے جاسکدے سن۔ ایہو شاہدی ''میری جیون یاترا'' توں ملدی اے۔

☆ اکبر بادشاہ دے نورتناں وچوں اک، جہدی یادداشت بہت مثالی سی۔

پیارا سنگھ صحرائی: [8]

پنجابی زبان دے منے پرمنے شاعر پیارا سنگھ صحرائی ضلع لدھیانا دے پنڈ قلعا ہانس وچ 16 ستمبر 1915ء نوں پیدا ہوئے۔ پیو داناں کیہر سنگھ جدکہ ماں جی داناں مہندر کورسی۔ آپ نے پرایمری تک تعلیم اپنے پنڈ دے سکول توں حاصل کیتی، مڈل دا امتحان سٹی ہائی سکول پٹیالا توں جدکہ میٹرک دا امتحان گورنمنٹ انٹرمیڈیٹ کالج لدھیانا توں پاس کیتا۔ ایس توں بعد اوہناں گریجوایشن خالصا کالج امرتسر توں کیتی۔

1940ء توں لے کے ہن تیکر صحرائی دے بارھاں توں ودھ شعری پراگے شائع ہو کے پنجابی شاعری دے چاہن والیاں توں داد پا چکے نیں، جہناں داویروا کجھ ایس طرحاں اے:

(1) صحرائی پنچھی	(1940ء)
(2) تاریاں دی لوء	(1942ء)
(3) دھرتی دے گیت	(1949ء)
(4) سمے دی واگ	(1950ء)
(5) تلنگانا دی وار	(1951ء)
(6) شکنتلا	(1952ء)
(7) لغراں	(1955ء)
(8) رون جھون	(1956ء)

Scanned with CamScanner

(9)ون تیرن (1970ء)

(10)باتاں وقت دیاں (1985ء)

(11) گیت مریانہیں کردے (1988ء)

(12)سنگیت دے کھنبھ (1991ء)

(13) گزرگاہ (1979ء)

(14)جنبھے بان لاگے (1991ء)

بچپن توں ای پیارا سنگھ صحرائی نوں قصے پڑھن دا بڑا شوق سی۔ اوس ویلے دی رِیت مطابق اکثر مشہور قصے منظوم ای ہوندے سن۔ ایس لئی قصّے پڑھن دے ایس شوق پاروں صحرائی ہوراں دی پنجابی شاعری نال جُڑت ہوئی۔ طبیعت دا شاعرانہ رجحان آخر کار اوہناں نوں شاعری دے میدان وچ اَگے توں اَگے جان لئی پریردار ہیا تے فیر اک دن پنجابی ادبی دنیا نوں منّنا پیا کہ پیارا سنگھ صحرائی ایس میدان دے مردای نہیں سگوں شاہسوار دی نیں۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' دے مڈھلے صحفیاں وچ صحرائی ہوراں اپنی پہلی شعری تخلیق دے ہوندو چ آون دی کہانی بڑے من کھچویں ڈھنگ نال بیان کیتی اے۔ ایہ اودوں دی گل اے جدوں اوہناں نوں پڑھائی واسطے اوہناں دے مامے ہوراں کول گھل دتا گیا سی تے اوتھوں دے ہائی سکول (پٹیالا) دا گیانی اپنے شاگرد پیارا سنگھ صحرائی دے مامے دا سجن سی:

> ''گیانی جی نوں کوِتا لکھن لکھاون دا شوق سی۔ مینوں کوِتا لکھن لئی پریرن لگے تے کورڑا چھند رچن دی جاچ دسی تے فیر مینوں پِتا جی ول چٹھی کوِتا وچ لکھن لئی کہیا۔ مینوں قصے پڑھن دا شوق ہون دے کارن کورڑے تے دوہڑے بہتا یاد سن' سو کورڑے وچ چٹھی لکھنی میرے لئی بہتی اوکھی گل نہیں سی۔ میں ماڑی موٹی تُک بندی کر دتی۔ گیانی جی نے شدھائی (تصحیح) کیتی تے میں پِتا جی نوں' جہڑے (اوس ویلے) کونیاں کالونی (افریکا) وچ سٹیشن ماسٹر لگے ہوئے سن' کوِتا وچ لکھی چٹھی پا دتی۔ اوہ حیران وی ہوئے ہون گے تے خُش وی۔ اوہناں مینوں نویں کپڑے سوان لئی اُچیچے طور اُتے رُپئے بھیجے۔ خیر' ایہ میری پہلی چھند رچنا سی۔'' (ص34)

Scanned with CamScanner

''میری ساہتک سوے جیونی'' نوں پیارا سنگھ صحرائی ہوراں نے اُنی باباں وچ ونڈیا اے جسراں کہ((1 پریرنا سروت-1

(2) پریرنا سروت-2(3) میرا پہلا رچنا کال ((4میرا دُوجا رچنا کال((5میرا تیجا رچنا کال((6میرا چوتھا رچنا کال((7سنگیت دے کھنبھ ((8جنم ایک بیلیڈ (گیت کار) دا((9 دار کرتار سنگھ سرابھے دی((10وار جاگے روح دی((11اُچی سُر دی کاوتیا((12ساہت دے پڑ وچ نویں تجربے(13)بال ساہت رچنا((14مان سنمان((15وچار دھارا وچ سمے سمے آئے موڑ((16 کجھ اپنے انُوواداں (ترجمیاں) بارے((17اپنی سپراپتی تے اپراپتی بارے((18 میری سرب سریشٹ رچنا((19زندگی وچ آئے کجھ لوک۔

شاعری دے نال نال پیارا سنگھ صحرائی نے کجھ بہت اہم ترجمے وی کیتے، جہناں توں اوہناں دے فکری، ذہنی، تخلیقی تے شعوری رجحاناں دا اندازا ہون دے نال نال اوہناں محرکات دا وی چنگی طرحاں گویڑ لایا جاسکدا اے جہڑے اوہناں دی تخلیقی تے شعری زندگی اُتے اثر انداز ہوندے رہے۔

پیارا سنگھ صحرائی نے مایا کوفسکی دی لمی نظم ''لینن'' توں وکھ لینن دیاں چونویاں رچناواں، کارل مارکس دی رچنا ''پونجی'' دی پہلی جلد، مشہور روسی کہانی کار تے صحافی بورس پولیوائے دے ناول ''اصلی منکھ دی وارتا'' توں وکھ ہور وی کئی پچھمی ناول کاراں تے سوجھواناں دیاں رچناواں دے ترجمے کیتے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' پیارا سنگھ صحرائی دے ادبی سفر دا اک اجیہا سفر نامہ اے جہڑا پڑھنہاراں نوں اوہناں دے سفر دے ہر پڑاء تے ہر منزل نوں اک نا بھُلن والی لفظی تصویر طرحاں وکھاندا اے۔

جسونت سنگھ نیکی:[9]

جسونت سنگھ نیکی دی ادبی جیون بارے رچنا ''میری ساہتک سوے جیونی'' اے۔ جہدے وچ اوہناں اپنی ادبی زندگی گھٹ تے اپنی پوری عام زندگی نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایس آپ بیتی دی اک نویکلتا ایہ اے کہ ایہناں اپنے ہر باب دا سرناواں گروگرنتھ صاحب توں لیا اے۔

جویں کہ کتاب دے ناں توں ظاہر اے کہ ایس کتاب وچ ڈاکٹر جسونت سنگھ نیکی

ہوراں نوں اپنیاں صرف ادبی کوششاں اُتے ای چانن پاونا چاہیدا سی تے اپنی زندگی دے ہور واقعات صرف اوہی لکھدے جہڑے اوہناں دی کسے نہ کسے رچنا نال تعلق رکھدے ہوندے۔ پر ایہناں دی ایس کتاب وچ معاملا بلکل اُلٹ نظر آوندا اے۔ اوہناں اپنی زندگی دا ہر واقعا بیان کردتا اے پر اوہ اپنیاں ادبی کوششاں ول بہت گھٹ آئے جہناں بارے اوہناں کولوں ایہ کتاب لکھوائی گئی سی۔ ڈاکٹر ہوری ضلع جہلم (پاکستان) دے اک پنڈ وچ 1925ء نوں پیدا ہوئے۔ اپنے پنڈ وچ ای تعلیم دا سلسلا شروع کیتا تے فیر اپنے پریوار نال بلوچستان دے شہر کوئٹا چلے گئے تے اوتھے چوتھی جماعت وچ داخل ہو گئے تے چوتھی جماعت وچ اوہناں دا رجحان شاعری ول ہو گیا۔ اوہ راہ پُردیاں ای اپنے بال ذہن وچ جھیر، بیر، میرا، لیرا، تیرا۔۔۔۔ وغیرا ہم قافیالفظاں دی تکرار کردے رہندے۔ پر اوہ کہندے نیں کہ ''مینوں ایہ پتا نہیں سی کہ کاوے اپنا بال، ابھیاس ارنبھ دتا ہے۔'' (ص7)

نیکی ہوراں اپنے بچپن بارے کھُل کے لکھیا اے۔ اوہ بہت ذہین سن۔ اوہناں چوتھی جماعت توں لے کے اپنی تعلیم دے اخیر تائیں ہر امتحان وچ وظیفا حاصل کیتا تے اوہ اپنے اُستاد سرائن سنگھ توں بہت متاثر سن جہناں نیکی ہوراں دے دل وچ علم دی جوت جگائی۔ اوہناں اپنے استاد دی ایہ سنہری گل پوری زندگی یاد رکھی:

> ''دولت باجھ کوئی غریب نہیں ہوندا، وچاراں باجھ غریب ہو جاندا اے۔ توں وچاراں نوں دسوں دِشا توں اپنے دل عام تِرت کریں پر فیر ڈھا لیں اوہناں نوں اپنے انوبھو دے سانچے وچ۔'' (ص5)

اپنے شاعری دے شوق شروع ہون بارے اک واقعا لکھدے نیں:

> ''میں اردو وچ ٹُٹے پھُٹے شعر کہن لگ پیا ساں۔ ساڈی جماعت وچ اک منڈا اسی جہنوں سارے چھیڑ دے ہوندے سن۔ میں اوس اُپر اک نظم لکھ ماری۔ اوس نظم دا اک اُتارا (نقل) اوس منڈے دے ہتھ لگ گئی تے اوہ ماسٹر مولا بخش کول لے گیا۔ اوہناں مینوں سزا دین دی بجائے آکھیا ''اوئے بد بختا! اللہ تعالیٰ دا تیرے اُتے اینا کرم ہویا۔ شاعری دی نعمت تینوں ملی۔'' (ص14)

Scanned with CamScanner

اوہناں اُردو پڑھی سی۔ایس لئی شاعری وی اُردو وچ ای شروع کیتی۔اوہناں دی پہلی کتاب داناں ''اصلے دے اولھے'' سی۔اوہ سکول وچ اپنا اردو کلام سناندے تاں سنن والیاں نوں شک ہوجاندا کہ ایہ کسے کولوں لکھوا کے لیاندا اے۔ فیر اوہناں اپنا تخلص ''متلاشی'' رکھ لیا تے اردو وچ لکھنا شروع کر دتا تے بہت لکھیا تے نکی جنی بیاض وی تیار کرلئی پر اوہ 1947ء دے رولیاں دی نذر ہوگئی۔اردو وچ شعر لکھدے لکھدے اوہ پنجابی ول آ گئے۔اوہناں دی پہلی کتاب وی اردو زبان وچ ای سی۔پنجابی ول آون بارے اوہ لکھدے نیں:

> ''گیانی جی دی پریرنا توں ایہ سُوجھی آون لگ پئی سی کہ ماں بولی دا ساڈے اُتے سبھ بولیاں نالوں ودھیک حق ہے۔سو میں پنجابی وچ لکھن داوی من بنالیا سی۔'' (ص16)

فیر اوہناں اپنے سکول دی لایبریری دیاں سبھ کتاباں پڑھ لیاں۔اوہناں نوں موہن سنگھ تے باوا بلونت سنگھ دی شاعری تے گربخش سنگھ دی نثر بہت پسند آئی۔دُگل تے سجان سنگھ دیاں کہانیاں، موہن سنگھ اوبرہا تے باوا بدھ سنگھ دی تنقید تے دھنی رام چاترک دی پنجابیت، وارث شاہ دی شبداولی وغیرا۔خلیل جبران خلیل دی کتاب ''پاگل'' پڑھ کے اوہ ایہدے توں وی بہت متاثر ہوئے تے اوہدیاں ساریاں کتاباں لبھ لبھ کے پڑھیاں۔

جویں کہ پہلاں لکھیا اے کہ جسونت سنگھ نیکی ہوراں ہر گل تفصیل نال لکھی اے پر اپنی ساہتک زندگی ول ودھیرے نہیں آئے۔اوہناں اپنی سکول دی تعلیم، فیر کنگ ایڈورڈ میڈیکل کالج لاہور تے خالصا میڈیکل کالج امرتسر وچ پڑھن بارے تفصیل نال لکھیا اے۔میڈیکل کر کے ڈاکٹر بنن توں بعد اوہ علی گڑھ یونیورسٹی توں ایم اے سائیکولوجی کرن گئے تاں اوہدے بارے کھُل کے لکھیا اے۔ فیر اوہ ملازمت لئی نائجیر یا تے افریقا دے ای اک شہر دارالسلام گئے تے اوتھے کئی سال گزارن دی تفصیل لکھی اے۔اوہناں سیمیناراں وچ شرکت کرن تے انج ای سیر کرن لئی دنیا دے کئی ملکاں دے سفراں دی تفصیل لکھی اے۔ اوہناں اپنیاں پیشاوارانا سرگرمیاں دی اک اک گل لکھی اے پر اپنی کسے کتاب داناں لکھن دی کوشش نہیں کیتی۔اوہناں کنور جیت نال اپنے ویاہ داقِصّا دی بڑے مزے لے لے کے لکھیا اے جہدی ایس کتاب وچ تھاں ای نہیں بندی۔ایس کتاب نوں ''ساہتک سوے جیونی'' نہیں سگوں صرف سوے جیونی ای

کہنا چاہیدا اے۔ یورپ دی سیر اک قسم دا سفرنامہ ای لگدا اے۔ اوہناں ماسکو دے ہوائی اڈے اُتے وی کجھ ویلا لنگھایا۔ ایتھے ایہناں نال جہڑے واقعات پیش آئے اوہناں توں متاثر ہو کے اوہناں اک نظم لکھی جہدا سرناواں اے ''ماسکو ہوائی اڈے تے'' ایسے طرحاں اوہ صرف کدھرے کدھرے ای اپنی شاعری لکھن بارے اشارا کردے نیں۔ اک تھاں لکھدے نیں:

''فیر میں کوِتا لکھن واسطے اوسر (موقع) لبھدا پھردا۔ مثلن جدوں کنور جیت کدھرے گئی ہووے۔ جاں میں سفر تے اکیلا نکلنا ہووے۔ پر جدوں کنور جیت نوں ایہدا پتا لگا تاں اوہنوں بڑا کھید ہویا کہ میں اوہدے کارن اپنے ات پیارے منور نجن اُپر پرت ندھ لگا چھڈ یا ہے۔'' (ص 64)

اک واقعا پڑھ کے معلوم ہوندا اے کہ نیکی ہوراں گیت دی لکھے۔ ایہ گیت اوہناں اپنے اک ساتھی ہربھجن سنگھ توں متاثر ہو کے لکھن دی کوشش کیتی۔ ایہ تاں اپنے گیتاں نوں ہربھجن سنگھ دے گیتاں دے مقابلے وچ بہت پھِکا پھِکا سمجھدے سن پر ایہناں دے اک ہور دوست عطر سنگھ نے ایہناں دے گیتاں دی تعریف کیتی تاں ایہناں دا حوصلا ودھیا۔ افریقا وچ رہ کے ایہ اوتھے دے لوک ناچاں توں متاثر ہوئے۔ ایہناں لوک ناچاں دی تعریف لئی اوہناں اک نظم وی لکھی تے اوتھے دے لوک گیتاں دا پنجابی زبان وچ ترجما کیتا۔

لمی نظم لکھن دا وی اوہناں سوچیا۔ اپنے ایس خیال بارے لکھدے نیں:

''میرے من مستک وچ لمی کوِتا دی رُوپ ریکھا اُگھڑن لگی۔ ایس توں مینوں پہلی وار بڑی تیرتا نال پرتیت ہویا کہ کوِی کوِتا نہیں لکھدا۔ کوِت آپ اپنے آپ نوں کوِی پاسیوں حُکمن لکھواندی اے۔'' (ص100)

ایہناں دی شاعری دیاں بہت پرتاں ہوندیاں نیں۔ ایہدے بارے اوہ لکھدے نیں کہ اوہناں عطر سنگھ ہوراں نوں اپنی اک شاعری دی کتاب دا پیش لفظ لکھن لئی آکھیا۔ اوہناں بہت دیر تائیں نہ لکھیا تاں ایہناں نے لکھن اُتے اصرار کیتا۔ ایس اُتے اوہناں آکھیا کہ اوہ کتاب دا مُسوّدا کئی وار پڑھ چکے نیں پر اوہناں دی شاعری اوہناں دے کلاوے وچ نہیں آئی۔ جدا وہ ایہنوں سمجھ جان گے تاں پیش لفظ لکھن گے۔

ڈاکٹر جسونت سنگھ نیکی ہوراں نوں کار دے اک حادثے وچ بہت سٹاں لگیاں۔

Scanned with CamScanner

اوہناں دے جسم دیاں ہڈیاں مُٹ کھیاں۔ ایس حادثے نوں نیکی ہوراں نے کئی صفحیاں وچ بیان کیتا اے۔ ایس حادثے توں بعد اوہناں اک نظم لکھی جہدا سرناواں اے ''کُرنادی چھوہ توں مگروں'' ایس طرحاں اوہناں اپنی ایس سوانح عمری وچ کدھرے کدھرے اپنیاں ادبی سرگرمیاں دا صرف ''تڑکا'' لایا اے۔ اپنی زندگی دیاں عام یعنی غیر ادبی گلّاں کردے کردے اوہ لکھدے نیں کہ اک محفل وچ اوہناں ایہ شبد کیرتن سنیا ''ساجن آئے وُٹھے گھر ماہی'' اوہناں اُتے وجددی کیفیت طاری ہوگئی۔ ایہ شبد کیرتن بچیاں نے گایا سی۔ اوہ لکھدے نیں:

''جہناں بچیاں کیرتن کیتا' آپ مہارے میرے اندروں اوہناں لئی اسیساں اُٹھی آون۔ مینوں ایوں لگیا میں اوہناں دا جنم جنم لئی رنی ہو گیا واں۔ اوس رات اک گیت نے جنم لیا۔ اوہدا مُکھڑ اسی:

''کسی نے ہیک انبر نوں ایکن ماری میری انبڑیے!'' (ص130)

اپنی اک ہور کتاب ''ارداس'' لکھن بارے معلومات دیندے نیں۔

''اگلے دو تن مہینے میں اپنی بیٹی راحت پاس سین ہوزے (امریکا) تے اپنی سالی بیٹا پاس لاس اینجلس بتاونے سن۔ سنکلپ بنایا کہ ایہناں پاس رہندیاں اپنی ساری ویلھ سِکھ ارداس دی ویاکھیا لکھن دے لیکھے لادینی ہے۔۔۔۔۔ تے تن مہینیاں وچ پُستک دا پہلا کھڑا (مُسوڈا) تیار ہو گیا۔'' (ص134,135)

اِندرا گاندھی دے قتل توں بعد سکھاں اُتے ظلم دے پہاڑ توڑ دتے گئے۔ ایہناں دے جلاؤ گھراؤ دے نال نال حکومت نے ''نیلا تارا'' اپریشن دے تحت امرتسر وچ سکھاں دے مقدس مقام گولڈن ٹیمپل اُتے چڑھائی کر کے اکال تخت نوں تہس نہس کر دتا۔ ہزاراں سکھ جہناں وچ بال تے زنانیاں وی شامل سن' مار دتے گئے۔ ایس واقعے نے وی نیکی ہوراں اُتے بہت اثر کیتا۔ لکھدے نیں:

''معصوم بندیاں اُپر بے رحم سرکار ولوں جو ظلم ڈھائے گئے اوہ میرے جیون اُتے داغ بن کے بیٹھ گئے۔ اوہ داغ ہُن تیکر وی رِسدے رہندے نیں۔ جدا پریشن ''نیلے تارے'' دی سالگرھا آئی تاں ایہ رِسدا

Scanned with CamScanner

مواد اک کوِتا بن کے باہر آیا۔ ایہ کوِتا ''سالگرھا بچیاں دے خون دی''
میں ''برکھے بیٹھ سبھ جنت'' ناں دی کتاب وچ چھاپی۔'' (ص 191)
اک تھاں اوہناں اک ارادا ظاہر کیتا کہ اوہ سائنٹفک تنقید لکھن دا وی ارادا رکھدے نیں۔
میں سوچداں ساں کہ اپنی ایس ''ساہتک سوے جیونی'' دے اخیری باب وچ اوہ
اپنیاں چھپیاں تے ان چھپیاں کتاباں دا ویروا کرن گے پر اوہناں ایس باب وچ لکھیا اے کہ
اوہناں دا خاندان ہندوتوں سِکھ کویں ہو یا جہدا ادب دے نال دُور دُور تائیں کوئی تعلق نہیں۔
ایس طرحاں ایس سوے جیونی نوں ساہتک سوے جیونی آکھنا ناانصافی اے۔

دلیپ کورٹوانا:[10]

مَنّی پرمَنّی کہانیکار، ناول کار، سوجھوان تے کھوجی ڈاکٹر دلیپ کورٹوانا نے اپنی ادبی آپ بیتی ''پوچھتے ہو تو سُنو'' اوہناں ادیباں دے ناں کیتی اے جہڑے ادب رچدے ای نہیں سگوں ادب جیوندے وی نیں۔ ایس آپ بیتی نوں پڑھ کے لگدا اے کہ ٹوانا آپ وی ایسے طرحاں دے ادیباں وچ شامل نیں جہناں دی پُور پُور تے لُوں لُوں وچ ادبیت تے تخلیقیت رَچی ہوئی اے۔

''پوچھتے ہو تو سُنو'' وچ دلیپ کور نے اپنے بچپن، مڈھلی پڑھائی، گھر دے حالات، اعلا تعلیم، یونیورسٹی دی نوکری، ہمعصر ادیباں، شاعراں، سوجھواناں تے مفکراں توں وکھ اپنیاں رچناواں بارے وی بھرویں جانکاری دتی اے جہڑی ایس کتاب دے 25 باباں وچ پھیلی ہوئی اے۔

دلیپ کورٹوانا نوں اوہناں دے ماپیاں کولوں بچپن وچ ای اوہناں دی پھُپھی نے منگ لیا تے اپنے گھر پالیا پوسیا۔ ٹوانا نے صرف اکو سال ٹیوشن پڑھ کے پرائمری دا امتحان پاس کیتا تے فیر اوہناں نوں وکٹوریا سکول پٹیالا وچ داخل کروا دتا گیا۔ دیر نال پڑھن والے پاسے آون والی دلیپ کور نے جد تعلیمی میدان وچ پیر اَگے ودھائے تاں فیر پی ایچ ڈی کر کے ای ساہ لیا۔ کتاباں پڑھن دا شوق بچپن توں ای سی جو آون والے دناں وچ ہمیشا ودھدا رہیا۔ اپنے جیون دی پہلی کہانی اوہناں کالج میگزین واسطے لکھی تے فیر ''پربل ویہن'' دے ناں نال اوہناں دا پہلا کہانی پرا گا چھپ کے سامہنے آیا۔

Scanned with CamScanner

دلیپ کورٹوانا دے کہانی پراگے ''سادھنا'' نوں بھاشاو بھاگ پنجاب ولوں فکشن وچ سال دی بہترین کتاب ہون دا اعزاز ملیا۔ اوہناں 5 ریاستی ایوارڈ' 3 نیشنل ایوارڈ تے اک انٹرنیشنل ایوارڈ توں وکھ ہور وی بہت سارے ایوارڈ' اعزاز تے انعام حاصل کیتے جہناں وچ ساہت اکیڈمی ایوارڈ وی شامل اے۔

اپنی ادبی آپ بیتی وچ دلیپ جی نے اپنیاں کئی یادگار کہانیاں دا ذکر کیتا اے جہناں وچ اک عورت' تیرا کمرا میرا کمرا تے ماسی شامل نیں۔ اوہناں نے ناول کاری دا میدان ''ایہ ہمارا جیونا' اَیرو ویر ملدیاں' سرکنڈیاں دے دیس وچ' لنگھ گئے دریا' سورج تے سمندر' پیلے پتیاں دی داستان تے اگنی پرکھیا ورگے اُچے تے سُچے ناول لکھ کے فتح کیتا۔ اپنی شخصیت تے رُجھاں نوں مُکھ رکھ کے ٹوانا جی نے اپنی ادبی آپ بیتی وچ لکھیا اے:

''اپنے بارے بس اینا ہی آکھ سکدی ہاں کہ میں جویں اک عورت نہیں سگوں بہت ساریاں عورتاں دا سنگریہ ہاں۔ اک اوہناں وچوں سرداراں دی دھی ہے جہڑی ہر چیز درجناں وچ خریدنا پسند کردی ہے' بھاویں اوہ سُوٹ ہون یاں سینڈل' پین ہون' پنسلاں۔ دُو جی یونیورسٹی وچ پڑھاون والی دیہاڑی دار ہے جہڑی رکشے دے رُپئے بچان خاطر لونگ رُوٹ بس دا انتظار کردی ہے۔ تیجی لیکھکا ہے جہڑی کہندی ہے: 'کاہدے لئی یونیورسٹی وچ اپنے ورھے گال رہی ایں' چھڈ پرے نوکری۔' چوتھی گھر گرہستی والی سادھارن عورت ہے جہڑی تھیس ویکھنوں نہ کرن ویلے 3 سو رُپئے دے عوضانے بارے سوچ کے ہاں کر دیندی ہے۔ پنجویں وید منتراں دے پاٹھ پڑھن منن والی تے چھیویں اوہ جس بارے بے.جی' باپونوں آکھیا سی: 'ایہ تے کملی اے' ایہدے ناں نہ اپنے پیسے کراؤ۔ کسے نے ذرا رو کے آکھیا کہ مینوں لوڑ اے تاں ایہنے ڈھیر سارے پھڑا دینے نیں۔' ستویں جہڑی کانفرنس دی پردھانگی کرن ولایت اکلی چلی گئی سی تے اٹھویں جہڑی یونیورسٹی دے کسے فنکشن وچ انھیرے ہوئے نہیں جاندی۔ نوویں جہڑی لوڑ پین اُپر ہر وار کلرک نوں

پُچھدی ہے کہ مینوں تنخاہ کنی ملدی ہے تے دسویں جھڑی بنا کاپی اُپر لکھن دے یاد رکھدی ہے کہ ایس مہینے کھڑیاں کھڑیاں چیزاں اُپر کِنے کِنے پیسے خرچ ہوئے۔ یارھویں جھڑی آکھدی ہے کہ ایس وچ کوئی دوسری عورت پیر پاوے تاں سہی جے لتاں نہ وڈھ دیاں۔' تے جے لتاں وڈھ دیو گے تے اگلے نے تے ایتھوں جا ہی نہیں سکنا۔' جواب سُن کے جھڑی لتاں وڈھن دا ارادا چھڈ دیندی ہے۔ تے تیرھویں..... چودھویں..... پندرھویں..... تے ہور پتا نہیں کِنیاں کُوایہ عورتاں میرے راہیں جیون دی کوشش کردیاں رہندیاں نیں۔'' (ص 26,27)

ڈاکٹر دلیپ کورٹوانا نے اپنی ایس من کھچویں ادبی آپ بیتی وچ کرتار سنگھ دُگل' سنت سنگھ سیکھوں' موہن سنگھ دیوانا' اجیت کور' سرجیت پاتر تے امرتا پریتم سمیت بہت سارے پنجابی سوجھواناں' شاعراں' ادیباں' کہانیکاراں تے ناول کاراں دا وی بھرواں ذکر کیتا ہے جنہاں نال اوہدیاں میل ملاقاتاں رہیاں۔ ٹوانا پنجابی یونیورسٹی پٹیالا دے شعبا پنجابی تے پنجابی ساہت اکیڈمی' چندی گڑھ دی سربراہ وی رہیاں۔ اپنی آپ بیتی وچ دلیپ کور وار وار یونیورسٹی وچ اپنے پڑھاون تے انتظامی معاملیاں دی گل کیتی اے۔ ایہ پکھ پوری کتاب وچ تھاں تھاں اُتے اُگھڑواں اے ایس لئی ''پوچھتے ہو تو سُنو'' اوہناں دی ادبی' سماجی' پیشاوارانا تے ذاتی زندگی بارے بھرویں جانکاری دیندی اے۔ لکھت ڈھنگ اکو ویلے علمی وی اے تے تخلیقی وی تے کتاب دی ایس صفت توں ڈاکٹر ٹوانا دے ڈُونگھے مطالعے تے مشاہدے دی گواہی ملدی اے۔

رام سروپ انکھی:[11]

رام سروپ انکھی ہوری چڑھدے پنجاب دے اُچ کوٹی کہانیکاراں تے ناول نگاراں وچ گنے جاندے نیں۔ اوہناں پنجاہ توں ودھ کہانیاں دے مجموعے تے ناول لکھے تے حالے لکھ رہے نیں جنہاں نے پڑھن والیاں کولوں بڑی نامنا کھٹی۔ اوہ ضلع سنگرور دی تحصیل برنالا وچ رہندے نیں۔ ایس علاقے نوں مالوے دا علاقا آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی رام سروپ انکھی ہوراں اپنیاں ساریاں رچناواں ایتھے دے لہجے وچ ای رچیاں جنہوں ''ملوٹی'' لہجا آکھیا جاندا

Scanned with CamScanner

اے۔ ایس لہجے وچ بہت مٹھاس اے تے جدوں ایس لہجے نوں انکھی اپنیاں کہانیاں تے ناولاں وچ ورتدے نیں تاں ایہدی مٹھاس وچ ہوروادھا ہوجاندا اے۔

انکھی وانگوں ہور لکھاریاں نے وی اپنیاں ساہتک سوے جیونیاں لکھیاں نیں پر انکھی ہوراں ساہتک سوے جیونی لکھن وچ لکھن داحق ادا کردتا اے۔ اوہناں ایس کتاب وچ جو کجھ وی لکھیا اوہدا تعلق اوہناں دی کسے رچنا نال ای جُڑدا اے چاہے اوہ شاعری ہووے' کہانی ہووے یاں ناول۔ ایتھوں تائیں کہ اوہناں اپنے ماتا پتا داناں وی لکھن دی کوشش نہیں کیتی۔ اوہناں جہڑا وی واقعا ایس کتاب وچ لکھیا اے اوہدا کسے نہ کسے طریقے نال اوہناں دی ادبی زندگی نال تعلق ضرور بندا اے۔ اوہناں دی کتاب دے بارھاں باب نیں اوہناں وچوں صرف دُوجے باب داتعلق' جہدا سرناواں اے ''بے بے' باپو تے سنپورن سنگھ دھولا'' داتعلق ادب نال نہیں بندا۔ باقی سارے باباں وچ ''ادب'' داذکر آوندا اے۔ باباں دے ناں انج نیں:

1۔ پریرنا سروت' میرا پنڈ۔
2۔ بے بے' باپو تے سنپورن دھولا
3۔ کوِتا دی لگن۔
4۔ کہانی یاترا
5۔ کہانی دی سرجنا
6۔ میں ناول کار بنیا
7۔ یاترا' کوٹھے کھڑک سنگھ
8۔ کوٹھے کھڑک سنگھ توں بعد
9۔ سکول دی نوکری تے ساہت
10۔ ساہتک پتر کاری
11۔ انعام سنمان
12۔ پرکاشت پُستکاں دی سُوچی

میں اُپر لکھیا اے کہ دُوجے باب دے ناں وچ ادب داذکر نہیں آوندا پر ایس باب دے اندر وی اوہناں دی ''ادبی پریرنا'' داویروا ای ملدا اے۔ اک تھاں اوہ اپنے بارے

Scanned with CamScanner

لکھدے نیں:

''کسانی جیون نال سنبندھت اپنیاں کئی کہانیاں وچ میں اپنے باپو دا کردار پیش کیتا اے۔ جتھے کدھرے وی تھُڑے ٹُٹے' چھوٹے کسان دی گل ہوندی' میرے سامہنے باپُو ہوندا۔'' (ص 16)

رام سروپ انکھی ہوراں نے جو کجھ وی لکھیا تے جنا وی لکھیا' اوہدے وچ اپنی یادداشت تے مشاہدے توں بہت کم لیا۔ اوہناں دا کہنا اے کہ اوہناں دیاں پوریاں رچناواں دے پاتر اوہناں دے پنڈ دھولے دے وسنیک نیں۔ جہناں جہناں نال اوہ ملے جہنوں جہنوں ویکھیا' اوہدا حُلیا' اوہدیاں عادتاں' اوہدی گل بات تے روز دی زندگی وچ اوہدے اُٹھن بیٹھن نوں ذہن وچ رکھیا تے فیر ایہناں ای کرداراں نوں اپنیاں کہانیاں تے ناولاں دا کردار بنایا۔

''پریرنا' سروت میرا پنڈ'' باب دے شروع وچ اوہ لکھدے نیں:

''میں جنیاں وی کہانیاں لکھیاں تے ناول لکھے اوہناں وچوں بہتیاں رچناواں دا پریرنا' سروت میرا اپنا پنڈ اے۔ پنڈ وچ وسدے لوک' جیوندے تے مرمُک گئے۔ میریاں کہانیاں تے ناولاں وچ بار بار آئے ہن۔ رچنا دا گھٹنا ستھل چاہے کوئی ہووے' کتھا نک بدلدا رہندا اے۔ ہر پاتر میں اپنے پنڈ وچوں لیندا ہاں۔ ایہ مینوں ای پتا ہے کہ کس رچنا وچ کہڑا پاتر اصل وچ میرے پنڈ دا کہڑ اویا کتی ہے۔'' (ص 1)

رام سروپ انکھی کہانیکار نیں۔ اوہناں اپنی ایس ''ادبی آپ بیتی'' دا انداز وی ایہو جہیا رکھیا اے جویں کوئی کہانی ای لکھ رہے ہون۔ اوہ گل شروع ای ایس طرحاں کر دے نیں کہ پڑھن والا ایہناں دے انداز بیان تے لفظاں دے جادو وچ پھس جاندا اے۔ اوہ جو وی لکھنا شروع کر دے نیں' اوہنوں افسانوی رنگ دے دیندے نیں۔ اوہناں اپنے نانے دا اپنی ماں دے رشتے لئی نکلنا' اپنے بارھاں بھین بھراواں دی پیدائش' سنپورن سنگھ دھولا دے نال پٹیالے رہ کے کالج وچ پڑھنا' اپنی نکی عمرے ای ہو جان والی شادی دے خلاف وی اوہ بڑے سوہنے طریقے نال بیان کر دے نیں۔ اپنی ماں دیاں تعریفاں کرن توں بعد لکھدے نیں:

''میری زندگی دیاں بیڑیاں وچ وٹے پاون والی وی بے بے ہی سی۔

Scanned with CamScanner

اوہدی بڑی ہی تِکھی خاہش سی کہ اوہ چھیتی دے کے نُونہ والی بن جاوے۔ مینوں دُوجی جماعت وچ پڑھدے نوں ای ساک لے کے ویاہ دی کر دتا۔ دسویں جماعت وچ مکلاوا لے آئے۔ ہُن بہوکول میں پنڈ رہندایاں برنا لے جا کے سکول پڑھدا؟'' (ص 11)

اوہناں دے کہن مطابق اوہناں اپنیاں کہانیاں تے ناولاں دا مودا اپنے آلے دوالے تے اپنے ماحول' اپنے پنڈ ای نہیں سگوں اپنے محلے دے بہت سارے لوکاں نوں اپنیاں رچناواں دا حصا بنا کے جیوندیاں رکھیا:

''پر میرے ناولاں تے کہانیاں وچ ایہ لوک سدا جیوندے رہن گے۔ ایہ وکھری گل اے کہ ایہناں دی پچھان صرف مینوں اے۔ کہڑی کہانی یاں کہڑے ناول وچ کہڑا پاتر ہے جو میرے پنڈ دا ہے۔ میرے اگواڑ دا ہے۔ اوتھے تاں میں اوہدا ناں بدل دتا ہے' اوہدا مہاندرا اوویں دا اوویں نہیں رکھیا۔ اوہدا کردار وی اپنی ضرورت مطابق ڈھال لیا اے۔ بُت دُبارا تراشے نیں۔ کجھ مٹی اوہناں نالوں کھُرچ لئی ہے۔ کجھ مٹی ہور لادتی ہے۔'' (ص 9)

اکثر نوجوان لکھاریاں وانگوں انکھی دی پہلاں شاعر بنن دی ای کوشش کیتی۔ شاعری دل آون دی وجہا اوہ آپ دَسدے نیں:

''پنڈ دی کُڑی جہدا ذکر بعد وچ کراں گا' نوں چاہیا تاں بینتاں لکھیاں۔ بس ایتھوں ای میری ساہت سرجنا شروع ہوئی۔ مینوں کوِی بناون والی اوہی کُڑی سی تے بینتاں جہڑیاں میں لکھیاں' وارث شاہ توں پر بھاوت (متاثر) ہو کے لکھیاں۔'' (ص25)

اوہ اپنے بچپن دے دوستاں نوں وی نہیں بھُلے۔ خاص طور اُتے اپنے اک مسلمان دوست مراثیاں دے منڈے صدیق نوں اوہ ہن تائیں یاد کردے نیں۔ اوہدے کولوں گانا سن سن کے انکھی نوں وی گاون دا شوق ہویا۔ صدیق دی یاد بارے لکھدے نیں:

''ہن جدوں کدے لاہور ریڈیو توں غلام علی' رجب علی یاں مہدی حسن

نوں گاوندے سناں تاں مینوں صدیق یاد آوندا اے۔ کدھرے قوالی
سنن دا موقع ملے تاں صدیق میرے کول ہوندا ہے۔ شروع شروع وچ
میں آپ گیت لکھے' غزلاں لکھیاں۔ اوددوں وی صدیق میرے آس
پاس ای کدھرے ہوندا سی۔'' (ص23)

1956-57ء وچ جدوں اوہ پٹیالے کالج وچ پڑھدے سن تاں اوہناں کامیاب شاعری کیتی۔ اوس زمانے وچ اوہناں دی شاعری پریت لڑی' کوِتا' آرسی' جیون پریتی تے پریتم جہے رسالیاں وچ چھپدی رہی۔ اوہناں دا اک شعری مجموعا ''میرے کمرے دا سورج'' سرناویں ہیٹھ 1966ء وچ چھپیا سی۔ اوہناں دی شاعری دا پہلا مجموعا ''مٹک چاننا'' سی جہڑا 1957ء وچ چھپیا۔

اپنی ادبی آپ بیتی لکھدیاں انکھی بڑی تفصیل توں کم لیا اے۔ اوہناں نکی توں نکی گل دا خیال رکھیا اے۔ جویں کہانیاں لکھدے لکھدے اوہ ناول لکھن ول آئے تاں اوہناں ایہ وی دَسیا کہ ناول لکھن دی ترغیب اوہنوں کِہنے کِہنے تے کدوں دتی۔ ایس سلسلے وچ اوہ اہم ناں بلراج ساہنی تے سکھبیر ہوراں دے دسدے نیں۔ اوہناں وڈ آکاری ناول ''کوٹھے کڑک سنگھ'' لکھن دا پروگرام بنایا تاں اوہ ایس دی بیک گراؤنڈ لئی کویں پنڈاں دے پنڈ گاہندے رہے تے اوہناں ایس ناول دے پاتر کتھوں لئے۔ ایس ناول دی پریرنا کِہنے دتی؟ ایہدے بارے اوہ باب ''یاترا' کوٹھے کھڑک سنگھ'' دے شروع وچ لکھدے نیں:

> ''میرے چھوٹے چھوٹے چار ناول چھپ چکے سن۔ ایہناں وچوں
> ''سُلگدی رات'' کافی چرچت ہویا۔ پروفیسر سریندر سنگھ نرولا جدوں وی
> کدھرے ملدے' آکھدے' انکھی! کیہ ناولڑیاں جہیاں لکھی جانا ایں۔
> کوئی وڈے کینوس والا ناول لکھ۔ وڈے ناول بغیر گتی نہیں ہونی
> تیری۔'' (ص75)

کہانیاں' ناولاں' ایڈٹ کیتیاں ہوئیاں کتاباں دے نال نال اوہناں اپنیاں صحافتی رُجھاں دی وی جانکاری دتی اے۔ کھڑے کھڑے اخبار وچ' کھڑے کھڑے سرناویں ہیٹھ لکھیا۔ تماہی رسالا ''کہانی پنجاب'' دے ناں نال کڈھیا جہدے وچ صرف کہانیاں ای

چھپدیاں نیں۔ ریڈیو تے ٹی وی پروگراماں وچ کیہ کیہ پیش کیتا۔ مُکدی گل ایہ کہ اوہناں اپنی ادبی زندگی دا کوئی پہلو نہیں چھڈیا۔ ہر گل جہدے نال قاری دی جانکاری وچ وادھا ہووے، کھول کے بیان کر دتی اے۔ کوئی رچنا کدوں شروع کیتی؟ کدوں مُکائی؟ روز کنے صفحے لکھے جاندے سن؟ لکھن دا انداز کیہ سی؟ منجی اُتے بیٹھ کے لکھدے یاں کُرسی اُتے؟ اوہناں دیاں رچناواں بارے پڑھن والیاں تے تنقید کرن والیاں دی کیہ راء ہوندی؟ تے کیسے کتاب دے کنے کنے ایڈیشن چھپے؟ ایہنوں کہندے نیں ''ساہتک سوے جیونی''

اخیری باب وچ اوہناں نے ساہتک اکیڈمی دے ایوارڈ بارے لکھیا اے۔ ایہدی تفصیل اوہناں اپنے من کھچویں انداز نال کیتی اے کہ پڑھ کے پوری سوے جیونی دا سواد دُگنا ہو گیا اے۔ رام سروپ انکھی دا قلم جووی اُلیکد اے، اوہدے وچ اک مٹھاس پیدا ہو جاندی اے تے اوہ پڑھن والیاں نوں دیر تائیں یاد رہندا اے۔

رویندر روی:[12]

پنجابی دے اُگھے شاعر تے کہانیکار رویندر روی 8 مارچ 1937ء نوں سیالکوٹ وچ پروفیسر پیارا سنگھ گل تے چرن جیت کور ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ ایم اے کرن توں بعد دس سال تک پنجاب دے سرکاری سکولاں وچ پڑھاون مگروں 1974ء وچ پکے طور اُتے کینیڈا چلے گئے۔

شاعری دے میدان وچ روی ہوراں اپنے آپ نوں دل دریا سمندروں ڈُونگھے، بُکل دے وچ چور، بند و دل ٹرانسپلانٹ توں بعد، شہر جنگل ہے، میرے موسم دی واری، جل بھرم جل، چٹے کالے دھبے، سیماں، آکاش، شیشے تے دستک، اپنے خلاف، سورج تیرا میرا تے گنڈھاں ورگے شعری پراگیاں راہیں منوایا۔

سُچی شاعری وچ اوہناں دیاں نمائندا رچناواں اکتھ کتھا، ون وانی تے پیاسا بدّل نیں جد کہ کاوِنا ٹکاں دے کھیتر وچ روی ہوراں بیمار صدی، در دیواراں، ادھی رات دوپہر، چوک ناٹک، روح پنجاب دی، سورج ناٹک تے صفر ناٹک پاروں ناں کمایا۔

کہانی کھیتر وچ چراوی، جرم دے پاتر، شہر وچ جنگل، کُون پرتی کُون، میلی پستک، جتھے دیواراں نہیں، کمپیوٹر کلچر تے اپنے اپنے ٹائپو رویندر روی ہوراں دی یادگار رچناواں نیں۔

''سمرتیاں دے دیس'' دے سرناویں ہیٹھ اوہناں اک سفرنامہ لکھیا' کئی کتاباں مرتب کیتیاں۔ پنجابی ادب دے کھلار واسطے بہت ساریاں تنظیماں نال جُڑے رہے۔ پنجابی لیکھکاں دی حوصلا افزائی لئی ایوارڈ جاری کیتے تے ایس توں وکھ انگریزی وچ وی کہانی کاری تے شاعری کیتی۔ ''اندھیرا' یوکلپٹس اور آگ'' اوہناں دیاں ہندی کہانیاں دا پراگا اے۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ رویندر روی نے اپنے ذاتی' ادبی تے تعلیمی جیون دی کہانی بڑے ویروے نال بیان کیتی اے۔ عام ماپے اپنی اولادنوں پڑھا لکھا کے اعلا عہدیاں اُتے براجمان ویکھنا چاہندے نیں پر رویندر ہوراں نال انج نہیں ہویا۔ اپنی ادبی آپ بیتی وچ اوہ لکھدے نیں:

> ''میرے جنم سمے میرے پِتا جی دے من وچ اک ای آرزو سی کہ وڈا ہو کے میں لیکھک یاں ساہت کار بناں۔ میرے پِتا پروفیسر پیارا سنگھ گل خود وی لیکھک سن تے ناٹک آلوچنا اُتے 1947ء توں پہلاں لاہور ٹیکسٹ بُک کمیٹی ولوں ایوارڈ وی لے چکے سن۔''

رویندر روی نے اپنے مہان پیو دے ایس سفنے نوں اپنے ناں نال وڈا کیتا تے پورا وی کیتا۔ اوہدی بہو پکھی ادبی شخصیت شاعری توں کہانی کاری تے سفرنامے توں ہور کئی ادبی کھیتراں تک پھیلدی گئی' اپنی ادبی آپ بیتی وچ اوہناں ایسے پھیلی ہوئی شخصیت نوں 251 صفحیاں وچ سمیٹن دی اک بھرویں تے کامیاب کوشش کیتی اے۔

وسطی یورپ' یورپ تے انگلستان دی سیر کر کے کینیڈا جاوسن توں بعد رویندر روی نے سیکنڈری سکول وچ انگریزی تے عمرانیات دے شعبے دے سربراہ دے طور اُتے 11 سال پڑھایا۔ اج کل رویندر ڈسٹرکٹ ریسورس سینٹر دا کوارڈی نیٹر تے نسگا ٹیچرز یونین دا صدر اے۔

بھاشا وبھاگ پنجاب تے پنجاب آرٹس کونسل نے 1980ء وچ اوہناں نوں شرومنی ساہت کار دے پُرسکاراں نال نوازیا۔ رویندر دے ناٹک ''ادھی رات دوپہر'' نوں بھاشا وبھاگ پنجاب نے ''ایشور چند نندا پُرسکار'' داحق دار متھیا۔ ایس توں وکھ پنجابی ساہت اکیڈمی لدھیانا' ایشین رائٹرز ایسوسی ایشن' ڈنمارک تے ہور کئی تنظیماں ولوں وی رویندر روی ہوراں نوں کئی ایوارڈ تے اعزاز مل چکے نیں۔ اوہناں دی ادبی آپ بیتی اوہناں دے ادبی جیون دے

Scanned with CamScanner

سارے اُتاراں چڑھاواں' منزلاں تے پڑاواں بارے پڑھن والے نوں بھرویں جانکاری دیندی اے۔

سجان سنگھ:[13]

سجان سنگھ ہوراں دا جنم 1909 وچ ہویا۔ ودھیرا خیال اے کہ اوہ 29 جولائی نوں پیدا ہوئے۔ اوہناں دا بچپن کلکتے وچ لنگھیا۔ ایس طرحاں جدوں اوہناں اکھ کھولی تاں اوہناں دے کناں وچ بنگالی زبان بولن والیاں دی اواز آئی۔ اوہ بنگال توں پرائمری پاس کر کے پنجاب آئے۔ اوہناں دا آبائی پنڈ بھاگی ننگل ضلع گورداسپور وچ قادیاں دے نیڑے سی۔ پر کلکتے توں واپس آ کے اوہناں دے پیو نے امرتسر وچ گھر بنالیا تے اوتھے ای رہن لگ پئے۔ ایہ حالے دَساں سالاں دے ای سن کہ اوہناں دے پِتا چلانا کر گئے تے جاندے اوہ ایہناں نوں پڑھن دل تو جادین تے ہر قسم دے نشے توں دُور رہن دی تلقین کر گئے جہڑی ایہناں ساری عمر نبھائی۔ ایہناں دی اصلی ماں جہنے ایہناں نوں جنم دتا' ناں بنتی تے باپ بُوٹا سنگھ سی۔ پر نانی دے گھر کوئی نرینا اولاد نہ ہون کر کے اوہنے اپنے دوہترے نوں ای گود لے لیا سی تے دلچسپی دی گل اے کہ اوہ اوہنے ایہناں نوں اپنا دُدھ پیا کے جوان کیتا تے ایہناں دے نانے داناں حاکم سنگھ سی پر ایہ ساری عمر اپنے نانا حاکم سنگھ تے اپنی نانی جمنا نوں اپنے ماتا پِتا لکھدے تے مندے رہے۔

سجان سنگھ ہوراں ''میری ساہتک سوے جیونی'' نوں تیرھاں باباں وچ انج ونڈیا اے۔ جنم' بچپن' لڑکپن (بنگال وچ)' لڑکپن' کالج دی پڑھائی' (ہندو سبھا کالج امرتسر)' کالج دی پڑھائی (خالصا امرتسر کالج)' ملازمت تے بیروزگاری' کوئٹے بلوچستان وچ ادھیا پکی' سنٹرل ٹریننگ کالج لاہور (داخلا تے پڑھائی)' کجھ اگلیاں تے کجھ پچھلیاں' ملازمتاں' سیوا نورتی مگروں تے کجھ ہور گلّاں۔

ایہناں سارے باباں وچ اک وی ایہو جہیا باب نہیں جہدے توں پتا چلے کہ سجان سنگھ ہوراں نے لکھنا کدوں شروع کیتا' کہدے کولوں متاثر ہوئے تے لکھن لئی۔ کہدے نال صلاح مشورے کردے رہے۔ حالاں کہ ایہ کتاب لکھی یاں لکھوائی ای ایس غرض لئی سی کہ لکھاری دیاں ادبی دلچسپیاں تے رُجھاں دا پتا چلے۔ رتن سنگھ جگی ایس کتاب دی ''بھومکا'' وچ وی ایہو ای گل

Scanned with CamScanner

لکھدے نیں کہ اوہ پاٹھک نوں اپنے اندر جھاتی پواندا اے۔ اپنے اہم تجربیاں نوں چھاپے چڑھاوندا اے۔ اپنے نال تعلق والے لوکاں دا اپنے اُپر پئے اثر دا تجزیا کردا اے۔ ہم عصر لہراں/ پریت لہراں دا پتا دیندا اے تے ایس طرحاں اپنے جیون دا ''سچا چٹھا'' پیش کر کے پڑھن والے نال اپنا رشتا قایم کردا اے۔ لکھاری دی پوری شخصیت اوہدی ایہو جہی جیونی راہیں ظاہر ہوندی اے۔ ایس طرحاں ''ادبی آپ بیتی'' وچ لکھاری دا اپنا تے اپنی ادبی کوششاں دا خود اندازا کرنا پڑھن والیاں دی دلچسپی دا باعث ہوسکدا اے۔ پر مینوں ایس ادبی آپ بیتی وچ لکھاری دی ایہ کوشش گھٹ ای وکھالی دتی اے۔ ساری کتاب وچ کدھرے کدھرے ایہ ضرور آ جاندا اے کہ اوہناں کوئی خاص لکھت کس واقعے توں متاثر ہو کے لکھی۔ مثال دے طور اُتے ''لڑکپن'' دے باب وچ لکھدے نیں:

> ''ہُن مینوں یاد آوندا اے کہ لکھنا دی مینوں سایکل چلاون تے ٹُرن وانگ ای آیا۔ پہلاں میں سکول تے کالج دیاں لوڑاں لئی ای ماڑا موڑا موٹا لکھدا ساں۔ 1935ء وچ لکھنا اچانک شروع کیتا فیر میں لکھی ای گیا۔''

اوہ اپنے مضموناں دے مجموعے ''کھُنباں دا شکار'' تے ''جموں جی تسیں بڑے رام'' دی تخلیق بارے دَسدے نیں۔

> ''ایس سمے وچ میں متراں نال چاٹی ونڈ تے سلطان ونڈ والے پاسے چھٹیاں دے دنیں کھلے کھیتاں وچ پلیاں تے پھلاں دے باغ خوب گاہے۔ برسات وچ جامنوواں دے بُوٹے لبھ لبھ کے جامنو کھا کھا کے مُونہ تے جیبھاں کالیاں کرلیندے۔ پکیاں سٹرابریاں دے گچھے توڑ توڑ ونڈدے۔ کچیاں انبیاں تے پکے انباں نوں وی داء لا جاندے۔ مینہ ورھن مگروں جدوں ہمس ہوندا تاں کھُنباں' ٹاٹاں تے ڈھینگریاں بھالدے رہندے۔ میرے لیکھ سنگریہ ''کھُنباں دا شکار'' تے ''جموں جی تسیں بڑے رام'' وچ ایہ اسوبھ (تاثرات) بڑے کم آئے۔''

ایس طرحاں اوہناں ''کجھ اگلیاں تے کجھ پچھلیاں'' دے باب وچ اپنیاں کہانیاں

دی کتاب چھاپن دی نس بھج بارے وی لکھیا اے پر اوہناں ایہ قصا مکھ طور اُتے نہیں، سگوں کوئی ہور گل کر دیاں ضمنی طور اُتے بیان کیتا اے۔ فیر مزے دی گل ایہ اے کہ ایس دوڑ بھج دے نتیجے وچ اوہناں دیاں کہانیاں دا جبڑا مجموعا چھپیا اوہناں اوہدا ناں وی لکھن دی کھچل نہیں کیتی۔ ساہتک سوے جیونی اوہناں دی ایس کوتاہی دی متحمل نہیں ہو سکدی۔

اوہناں اپنی ایس کتاب دے اکثر صفحیاں اُتے اپنے دوست لکھاریاں دا ذکر وی کیتا اے۔ اوہناں دیاں ادبی کوششاں بارے وی جانکاری دتی اے حالاں کہ ودھ توں ودھ جانکاری اوہناں نوں اپنیاں لکھتاں بارے دینی چاہیدی سی۔ اوہناں اپنے کے دوست ''روپ'' تے باوا بلونت سنگھ بارے جو کجھ لکھیا اے اوہدے وچ اوہناں دیاں اپنیاں لکھتاں دی کوئی اُگھ سُگھ نہیں ملدی جہدی پڑھن والیاں نوں آس سی تے ہونی وی چاہیدی سی۔

کتاب دے اخیری باب ''کجھ ہور گلاں'' وچ اوہ اپنی ادبی زندگی دے شروع ہون بارے لکھدے نیں۔ اوہناں دی پہلی کہانی خالصا امرتسر دے پرچے درباروچ چھپی سی۔ اوس کہانی دا ناں ''بھلیکھا'' سی تے فیر ایہ کہانی اوہناں دے پہلے کہانی سنگریہ ''دُکھ سُکھ'' وچ شامل ہوئی۔ ایسے باب دے اخیر وچ اوہناں اپنیاں کُل رچناواں دی فہرست دتی اے۔ اوہناں کُل چودھاں کتاباں لکھیاں جہناں وچ چودھاں پراگے کہانیاں دے نیں تے دو مضموناں دے۔ اک شاعری دی تنقید بارے تے چار کہانی پراگیاں دی چون وی کیتی۔ اوہناں دیاں کجھ کتاباں تے دکھ دکھ انجمناں ولوں ایوارڈ ملے۔ اوہ ''کیندری پنجابی لیکھک سبھا'' تے ''پنجابی ساہت اکیڈمی'' دے نایب صدر رہے تے پرگتوادی ''لیکھکاں'' دے قومی سنگھ دے صدارتی منڈل وچ شامل رہے۔ ایس طرحاں اوہناں اک بھرویں ادبی زندگی گزاری۔

ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی:[14]

ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی ہوراں دی ادب دے کھیتر وچ سیوا بہوں پکھی تے بہوں مُلی اے۔ اوہناں پنجابی ادب، تاریخ تے خاص طور اُتے سِکھ تاریخ بارے بڑا مان جوگ کم کیتا اے۔ پنجابی زبان دی سوجھوان ٹابری وچ اوہناں نوں ڈھیر عزت، قدر تے مان دی نگاہ نال ویکھیا جاندا اے۔ جے اسیں اوہناں نوں پنجاب دے سوجھواناں دے سُرخیلاں وچوں اک قرار

دیئے تاں ایہ کتھاواں نہیں ہووے گا۔

''میں اَتے پنجابی ساہت'' وچ اوہناں نے بہت ای پیارے' پُر تاثیر تے من موہنے ڈھنگ نال اپنی جنم بھومیں' تعلیمی سفر تے ادبی زندگی دے دکھ دکھ مرحلیاں اُتے چانن پایا اے۔

لمے چر تک تدریس دے کھیتر وچ اپنیاں خدمتاں بھرپور ڈھنگ نال نبھاون توں بعد اوہناں نے جو ادبی کم کیتے اوہناں دا تفصیلی تذکرا ایس کتاب دی خاص خوبی اے۔

ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی نوں پنجاب دے پڑھے لکھے حلقیاں وچ اک زبردست محقق' ادب' مورخ تے لکھاری ہون دا مان حاصل اے۔ اپنیاں تعلیمی' ادبی' تحقیقی' علمی' مذہبی' تاریخی تے تخلیقی رچناواں توں وکھ اوہناں نوں ایہ مان وی حاصل اے کہ اوہناں نے بہت ساریاں کتاباں نوں دُوجیاں زباناں توں پنجابی تے پنجابی توں دُوجیاں زباناں وچ ترجما کیتا۔

ڈاکٹر ایس ایس کوہلی ''میں اَتے پنجابی ساہت'' دے سرناویں ہیٹھ لکھی اپنی ایس ادبی آپ بیتی نوں 8 سرناویاں دے تحت مکمل کیتا اے جہناں دی تفصیل ہیٹھ دتی گئی اے:

1۔ میری جنم بھومی

2۔ میری وِدیک یاترا

3۔ ساہتک جیون دا اک نواں پڑاء

4۔ دیش ونڈتوں پہلاں

5۔ ادھیاپن کارج توں پہلاں ساہت سیوا

6۔ دِلی یونیورسٹی دے کالجاں وچ ساہت ادھیاپن اَتے ہور ساہت سیوا

7۔ پنجابی دے پہلے پروفیسر دے طور اُتے پنجابی یونیورسٹی وچ

8۔ پنجابی یونیورسٹی توں ریٹایر ہون دے بعد کیتی ساہت سیوا

کوہلی ہوراں ایس ادبی آپ بیتی وچ ہر سرناویں نوں اَت سُچجے ڈھنگ نال نبھایا اے۔ اوہ اپنے بچپن' مُڈھلی پڑھائی تے ادب وچ دلچسپی لین بارے لکھدے نیں تاں لگدا اے کہ جویں پڑھنہار اوہناں دے نال نال ہر تصویر نوں ویکھ رہیا اے تے ہر واقعے دا حصا اے:

''1914 وچ شروع ہوئی سنسار دی وڈی جنگ 1918ء وچ ختم ہو گئی اَتے ایسے سال پہلی نومبر

Scanned with CamScanner

نوں (پنج وجے سویرے) شُکروار والے دن پنجاب دے راولپنڈی ضلعے دے پنڈ نور پور شاہاں وچ سردار سنت سنگھ کوہلی دے گھار ماتا چند کوردی کُکھوں میرا جنم ہویا۔ راولپنڈی شہر توں اُتر ول کوئی 12 میل دُور، بہت سوہاونی پہاڑی وادی وچ، ایہ پنڈ ستھت ہے۔۔۔۔۔

۔۔۔۔۔ اپنے پنڈ نور پور شاہاں دے پرائمری سکول وچ 1928ء وچ میری پڑھمک وِدیا سنپورن ہوگئی۔۔۔۔۔ (فیر) مینوں دھمیال جانا پیا۔ اوتھوں دی خالصا مڈل سکول دی پنجویں جماعت وچ داخل کروادتا گیا۔'' (ص 6,1)

کوہلی ہوراں نے اپنی مڈھلی پڑھائی دے دوران اک توں دُوجے پنڈ سفر کردیاں ہویاں خالصا مڈل سکول لالا موسیٰ توں پنجویں تے چھیویں جماعت پاس کیتی۔ اپنے خاندان دے وڈکیاں دیاں ملازمتاں، تبادلیاں تے اوہناں دے نال ای رہن پاروں کوہلی جی نے دسویں دا امتحان خالصا ہائی سکول راولپنڈی توں پاس کیتا۔ 1936ء وچ گیانی دا امتحان دین دا فیصلا کرلیا۔ ایسے دوران اوہناں دے ذہن وچ اک سوال اُبھریا۔ ایہ سوال کیہ سی؟ آپ کوہلی لکھدے نیں:

''1935ء دا سال میرے لئی ساہتک سُوجھ وجوں اک سنہری سال سی۔ بھاویں گیانی دے امتحان لئی کجھ خاص کتاباں نشچت سن پر پنجابی ساہت دے بھِن بھِن پکھاں نوں چنگی طرحاں سمجھن لئی مینوں بہت سارا پنجابی ساہت پڑھنا پیا۔۔۔۔۔ ساڈے گھر وکی دھارمک واتاورن وچ بھائی ویر سنگھ دی لیکھنی زیادا پسند کیتی جاندی سی۔ اوہناں دے ''چمتکار'' تاں واقعی چمتکار سن۔ اوہناں دی سنپادت خالصا سماچار، ہر ہفتے پڑھن نوں مل جاندی سی۔ ایس دیاں لکھتاں لکھن شیلی لئی وی سہائیک ہور ہیاں سن۔ پر اک ہور وچار میرے من وچ پیدا ہویا کہ کیہ میں وی اک کوِی اَتے لیکھک بن سکدا ہاں۔'' (ص 9)

کوہلی دے من وچ ایہ سوال تاں ضرور پیدا ہویا پر ایہدا جواب اجے اوہناں دے اگے آون والے ویلے دے رنگ برنگے دناں نے دینا سی۔

گیانی دا امتحان پاس کرن توں بعد ایس ایس کوہلی تعلیم نوں اگے ودھانا چاہندے سن پر گھر دی مالی حالت راہ دا روڑا سی۔ ایس اوکھے ویلے پنجابی دے مَنے پرمَنے لیکھک (پراوس

Scanned with CamScanner

ویلے آپ دی اک پڑھیار) کرتار سنگھ دُگل اوہناں لئی سہارا بنے تے کوہلی جی نوں گارڈن مشن کالج راولپنڈی وچ ایف اے لئی داخلا مل گیا۔ کالج دی لائبریری بہت وڈی سی تے کوہلی دی پڑھن دی پیاس بہت زیادا' ایس لئی اوہناں ہر موضوع بارے ڈھیر ساریاں کتاباں نوں پڑھنا تے کجھ کجھ آپ وی لکھنا شروع کر دتا۔ کرتار سنگھ دُگل توں بعد سریندر سنگھ کوہلی ای کالج دے میگزین ''کارڈینین'' دے ایڈیٹر بنے۔ پڑھائی وی چلدی رہی تے 1940ء وچ اوہناں بی اے پاس کرلیا۔ ہن اوہناں دی اگلی منزل ایم اے انگریزی دا امتحان بن گیا۔

ایسے دوران اوہناں ''پنجابی ساہت منڈل'' ولوں پنجابی دے سرودی شعری خزانے نوں مرتب کیتا تے ''پھُل پتیاں'' ناں دی کتاب چھپ گئی جو کوہلی ہوراں دی مرتب کیتی ہوئی پہلی کتاب سی تے جہدی وڈے وڈے ودواناں نے وی سراہنا کیتی۔

1942ء وچ ایم اے کرن توں بعد سریندر سنگھ کوہلی ہوراں نوں پرانیاں ہتھ لکھتاں جمع کرن' کھوجن بھالن تے اوہناں بارے لکھن دی لگن لگ گئی۔ ایہ علم' ادب' تحقیق' ترجمے تے تخلیق ول اک ایسی اُڈاری سی جہنوں کوئی نہ روک سکیا۔ آون والے ویلے وچ کوہلی ہوراں دی روشن فکر اپنا نور ونڈدی رہی تے اوہناں دا انتھک قلم کاغذ دیاں کیاریاں نوں اپنے لفظاں نال پھلواڑیاں بناوندا رہیا۔

''پنجابی ساہت دا اتہاس'' لہور بک شاپ ولوں 1943ء وچ چھپ کے پنجابی جگت وچ عام ہوئی تے فیر ایہ سلسلا کدے نہ ٹٹن والی زنجیر بن گیا۔ کوہلی دیاں نت نویاں کتاباں وی ساہمنے آوندیاں رہیاں تے اوہناں نوں دِلی یونیورسٹی دے کالجاں وچ پڑھاون لئی پورے لیکچرر دے طور اُتے نوکری وی مل گئی۔

1947ء وچ پنجاب دے حالات خراب ہون تک ڈاکٹر سریندر سنگھ جی دیاہے ورھے وی سن تے جانے پچھانے وی۔ ونڈ توں بعد بھارت جا کے لکھت جہان وچ اوہناں دے کارنامیاں دا سلسلا ہور تیز ہو گیا۔

سریندر کوہلی دیاں علمی' تحقیقی' تنقیدی' ترتیبی تے تدوینی کاوشاں دی فہرست بہت لمی اے۔ اوہناں نے پنجابی دے لوک گیت تے پریم کہانیاں مرتب کیتیاں۔ پنجابی اکھان کوش مرتب کیتا۔ پنجابی ساہت کوش دی بنیاد رکھی۔ بھائی بالے والی جنم ساکھی دا تنقیدی تجزیا کیتا۔

Scanned with CamScanner

ڈاکٹر سریندر سنگھ کوہلی ہوراں نے پنجاب دی تاریخ' ادب' سکھ تاریخ' سکھاں دے مذہبی ادب' تنقید' تحقیق' تقابلی جایزے تے ثقافت دے کھیتر اں وچ کئی مان جوگ کتاباں لکھیاں۔ ایسے طرحاں اوہناں ہندی' انگریزی تے سنسکرت دیاں عظیم رچناواں دا پنجابی جد کہ پنجابی دیاں بہت ساریاں انمول کتاباں دا انگریزی وچ ترجما کیتا۔ کئی اہم کتاباں اوہناں آپ وی انگریزی زبان وچ قلمبند کیتیاں۔ ایس سارے علمی تے ادبی کم دا ویروا اوہناں دی ادبی آپ بیتی ''میں اَتے پنجابی ساہت'' دے صفحیاں اُتے تھاں تھاں ملدا اے۔

پروفیسر ڈاکٹر ایس ایس کوہلی ہوراں دی ادبی آپ بیتی دی سبھتوں وڈی خوبی تھوڑے لفظاں وچ بہتی جانکاری دے کے کُوزے وچ دریا بند کرنا اے۔ پنجابی ادیباں دیاں ادبی آپ بیتیاں وچ ''میں اَتے پنجابی ساہت'' اک بھرویں' پیاری تے بھرپور جانکاری دین والی کتاب دے طور اُتے یاد رکھی جاوے گی۔

(سریندر سنگھ کوہلی' ڈاکٹر' میں اتے پنجابی ساہت' 1996ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی)

سریندر سنگھ نرولا:[15]

پنجابی ادب دے مَنے پرمَنے لیکھک سریندر سنگھ نرولا ہوری 8 نومبر 1917ء نوں جواہر سنگھ تے جسونت کور جی ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک پاس کرن توں بعد اپنے والد دے بانہ بیلی بن کے تھوڑے چر لئی دُکانداری کیتی۔ پر فیر ماں جی دے حکم اُتے ہاں کر کے ہندو کالج امرتسر توں 1936ء وچ انٹرمیڈیٹ دا امتحان پاس کیتا۔ 1938ء وچ خالصا کالج امرتسر توں بڑے اعزاز نال بی اے کیتا تے چار سلور میڈلاں توں وکھ اک گولڈ میڈل وی حاصل کیتا۔ سریندر ہوراں مطابق خالصا کالج امرتسر دی دوسالا تاریخ دی اوہ اکلے طالب علم سن جہناں نے ایہ پنجے میڈل اِکو واری حاصل کیتے۔ 1942ء وچ سریندر سنگھ نرولا ہوراں ایم اے انگریزی دا امتحان پاس کیتا تے خالصا کالج امرتسر تے خالصا کالج راولپنڈی وچ بطور لیکچرر نوکری کرن توں بعد گورنمنٹ سروس وچ آ گئے تے 1975ء وچ گورنمنٹ کالج لدھیانا توں انگریزی شعبے دے سربراہ دے طور اُتے ریٹایر ہوئے۔

اپنی ساہتک سوے جیونی نوں سریندر سنگھ ہوراں 11 سرناویں دے تحت قلم بند کیتا

Scanned with CamScanner

اے۔ خاندانی اثرات' تعلیمی زندگی' ادبی رُجھاں دا ڈھلا دور' ڈھلیاں رچناواں' تخلیقیت دی جنم پیڑھی' فکری پختگی دل پہلا پیر' میں تے میرا امرتسر' میریاں رچناواں دا تہذیبی پچھوکڑ' میرا تنقیدی نقطۂ نظر تے میری کوِتا تے میریاں کہانیاں اوہناں دی ادبی آپ بیتی دے اہم باب نیں جنہاں نوں پڑھدیاں ہویاں سریندر سنگھ نرولا دے ادبی تے تخلیقی اُٹھان دیاں ساریاں منزلاں تے مرحلے اکھاں اگے آن کھلوندے نیں۔

سریندر سنگھ جی نے انگریزی زبان اُتے پورا عبور حاصل کیتا تے ایس زبان دے مان جوگ اُستاد دے مرتبے اُتے اپڑے۔ پر اپنے تخلیقی اظہار دے وسیلے لئی اوہناں ماں بولی نوں ای چنیا۔ راجندر سنگھ لانبھا ایہناں بارے لکھدے نیں:

> ''نرولا جی نوں ودھیرے کر کے اک ناول کار وجوں ای جانیا جاندا اے پر آپ نے ساہت کاری کھیتر وچ بطور اک کوِی دے پرویش کیتا۔'' (ص vi)

پروفیسر سریندر سنگھ نرولا اپنی ساہتک سوے جیونی لکھدیاں اوس گھریلو تے سماجی ماحول دا تفصیل نال ویروا کیتا اے جہڑا اک ادیب دے طور اُتے اوہناں نوں نکھارن' اُبھارن تے ادبی جگت وچ منواون دا اک اہم کارن ثابت ہویا۔ باب ''پریوارک پربھاؤ'' نوں شروع کردیاں سریندر جی لکھدے نیں:

> ''۔۔۔۔۔ جدوں میں اپنے پنجاہ سالا ساہتک کم اُتے نظر دوڑاندا ہاں تاں مینوں اوہ چھوٹیاں وڈیاں انیک گھٹناواں یاد آوندیاں ہن' جنہاں نوں میں اپنے ساہتک جیون دیاں شروعاتی گھٹناواں آکھ سکدا ہاں اَتے جنہاں دے کارن پچھوں جا کے میں شعوری یاں لاشعوری طور تے اپنی ساہت رچنانوں اک واضح سیدھ دتی۔'' (ص1)

پروفیسر سریندر سنگھ نرولا پنجابی شاعری' ناول' کہانی تے تنقید دے کھیتر وچ 20 توں ودھ کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دے مشہور ناولاں وچ پیو پُتر' رنگ محل' جگراتا' دین تے دُنیا' نیلی بار' لوک درشن' جگ بیتی' رسل آلونی' دل دریا' گلاں دن رات دیاں' راہے کراہے تے راتاں ہوئیاں وڈیاں شامل نیں۔

''پیو پُتر'' داتر جمارُوسی' ہندی' چیک' جاپانی' پولش' جرمنی تے فرانسیسی زباناں وچ ہونا ایس ناول دی وڈیائی دامُونہ بولدا ثبوت اے۔ اوہناں دے باقی ناولاں دے ترجمے وی ہندی تے گجراتی توں وکھ ہندوستان دیاں ہور زباناں وچ ہو چکے نیں۔

کہانیکاری دے کھیتر وچ نرولا جی دی پچھان لوک پرلوک' رُوپ دے پرچھاویں' جنجال تے گلی گوانڈھناں دے کہانی پراگے بنے۔

''کاما گاٹا مارو'' ☆ (لمی نظم) تے ''پیلے پتّر'' آپ دی شاعری دے پراگے نیں جدکہ تنقید دے کھیتر وچ نرولا جی نے ہیٹھلیاں کتاباں لکھ کے اک نقاد دے طور اُتے اپنے تنقیدی وچار پنجابی ادبی جگت دے سامنے رکھے نیں:

1۔ پنجابی ساہت دی جان پچھان (1941ء)

2۔ ساڈے ناول کار (1951ء)

3۔ بھائی وِیر سنگھ (1952ء)

4۔ پنجابی ساہت دا اتہاس (1955ء)

5۔ ساہت سماچار (1957ء)

6۔ آلوچناوِستھار (1984ء)

7۔ موہن سنگھ (1982ء)

پروفیسر سریندر سنگھ نرولا نے اپنیاں رچناواں وچ پنجاب دے تہذیبی' ثقافتی' تمدنی تے تاریخی پچھوکڑ نوں بیان کیتا اے تے امرتسر شہر نوں خاص طور اُتے اپنیاں لکھتاں دا مرکز بنایا اے۔ اوہناں اپنی ادبی زندگی دے مُڈھلے دور وچ روسی' انگریزی تے فرانسیسی ناول کاراں دیاں رچناواں دا گہرا جایزا لیا پر جدوں آپ تخلیقی میدان وچ آئے تاں اپنے لئی پہلاں دے رُلے ہوئے راہ چھڈ کے نویں رستے لبھے۔ ایس گل اُتے ہور چانن پاوندے ہوئے نرولا جی لکھدے نیں:

''ایہدا مطلب ہرگز ایہ نہیں کہ میں ایہناں (پچھمی) ناول کاراں دی تقلید کیتی' سگوں میں ایہناں دیاں رچناواں نوں اپنیاں پراپتیاں دی کسوٹی وجوں ورتیا اے۔'' (ص 16)

پروفیسر سریندر سنگھ نرولا دیاں ادبی خدمتاں دے اعتراف دے طور اُتے اوہناں نوں

کئی ایوارڈاں تے اعزازاں نال نوازیا گیاجہناں وچوں پنجابی فکشن ایوارڈ' پنجاب آرٹس کونسل ایوارڈ' ساہتیہ شری ایوارڈ' روٹری (انٹرنیشنل) ایوارڈ' پنجابی ساہتیہ اکادمی سلور جوبلی رول آف آنر تے عالمی پنجابی سمّیلن گولڈ میڈل خاص طور اُتے اہم نیں۔ آپ دی ادبی آپ بیتی آپ دیاں ادبی رُجھاں تے تخلیقی سفر دا بھرواں احاطا کردی اے۔

☆ ''کاما گاٹا مارو'' اوس جہاز داناں اے جہڑا ویہویں صدی دے شروع وچ پچھمی ملکاں وچ وسدے اوہناں پنجابی آ گوواں تے کامیاں نوں لے کے ہندوستان آیا جہڑے انگریز سامراج دے خلاف پہلی عالمی جنگ دے دوروچ کرتار سنگھ سرابھادی اگوائی ہیٹھ چلن والی غدری تحریک نال جُڑے ہوئے سن۔

سوہن سنگھ سیتل:[16]

''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ ماں بولی پنجابی دے مَنے پرمَنے کہانیکار' اتہاس کار' ناول کار تے شاعر سوہن سنگھ سیتل ہوراں اپنے لمے ادبی تے نجی جیون نوں پڑھنہاراں نال سانجھا کیتا اے۔

سوہن سنگھ سیتل 7 اگست 1909ء نوں قصور شہر لاگلے پنڈ قادی ونڈ وچ سردار خوشحال سنگھ تے ماتا دیال کور دے گھر پیدا ہوئے۔ میٹرک توں بعد گیانی دا امتحان پاس کیتا۔ ہندوستان دے سیاسی حالات تے آزادی لئی انگریزی سامراج نال لڑدے سکھ سُورمے اوہناں دی مڈھلی شاعری دے موضوعات تے ہیرو نیں۔ سیتل جی نے پہلے پہل لکھیاں نظماں پنڈ دے گوردوارے وچ سنائیاں۔ گوردوارہ سدھارلہر دے دوران جیتو دا مورچا لگا تاں ایس موقعے اُتے وی اوہناں بڑیاں جوشیلیاں نظماں پڑھیاں۔ ایہ 1923ء دی گل اے جدوں آپ دی عمر صرف 14 سال سی تے پولیس نے آپ دے وارنٹ گرفتاری جاری کر دتے سن پر پنڈ والیاں نے ایکا کر کے سیتل ہوراں نوں قید ہون توں بچالیا۔ اجے اوہ 15 سال دے ای سن کہ اپنے ویلے دے مشہور اخبار ''اکالی'' وچ اک شاعر دے طور اُتے چھپن لگ پئے سن۔

آون والے سالاں وچ سوہن سنگھ سیتل نے اک ڈھاڈی جتھا بنایا تے ایہناں لکھیاں ہوئیاں واراں نوں گا کے پورے پنجاب وچ بڑا ناں کمایا۔ ایس حوالے نال اک تھاں اُتے

Scanned with CamScanner

اوہناں لکھیا اے:

''جے میں قدرت ولوں ڈھاڈی نہ بندا تاں شاید کجھ وی نہ بن سکدا۔ سبھ کجھ 'گرو کا ڈھاڈی' ہون دی کرپا ہے۔ فیر ڈھاڈی ساہت (واراں) میری رچنا دا خاص حصّا ہے۔'' (ص25)

1947ء دے فساد شروع ہوئے تاں سوہن سنگھ سیتل بھارت چلے گئے۔ ہن تک اوہ پنجابی جگت نوں 24 کہانیاں' 79 واراں' 22 ناول' سکھ تاریخ بارے 12 رچناواں (جہناں وچ 3 بالاں واسطے نیں) تے ایس توں وکھ پنج جلداں وچ ''سکھ اتہاس دے سومے'' لکھ کے مالا مال کر چکے نیں۔

سیتل جی دیاں یادگار کہانیاں وچ شرط' پریم پوجا' ٹنڈی لاٹ' دنیا بدل گئی' بابا پری تے کویلے دیاں ٹکراں شامل نیں۔

پنجابی ادبی جگت دے بہت سارے تذکرا کار' محقق تے مورخ ہور ناں توں وکھ سوہن سنگھ سیتل نوں وی پنجابی ناول کاری دا اک موڈھی لیکھک سمجھدے نیں۔ آپ دے لکھے ناولاں وچوں مُل داماس' وجوگن' جنگ یاں امن' بدلا' کالے پرچھاویں' ٹوتاں والے کھُوہ' اپچو' گل نہر تک' جُگ بدل گیا تے جوالا مُکھی ہمیشا یاد رکھے جان گے۔ ایس توں وکھ اوہناں ''مہارانی جنداں'' تے ''مہاراجا دلیپ سنگھ'' دے ناں نال دو تاریخی ناول وی لکھے۔ ایہناں دوہاں ناولاں دا رنگ ڈھنگ تے زبان ناول والی اے پر سارے واقعات مستند تے تاریخی نیں۔

سوہن سنگھ سیتل دیاں علمی تے ادبی خدمتاں نوں مُکھ رکھدیاں تے اوہناں دے لکھے ناول ''جُگ بدل گیا'' دی مہانتا پاروں ساہت اکیڈمی نویں دِلی نے اوہناں نوں سنمانت کیتا۔ سیتل جی دی ادبی آپ بیتی پنجابی وچ اپنی نویکلی تھاں رکھدی اے۔ بولی سرل' سادا' ڈھکویں تے من کھچویں اے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ سوہن سنگھ سیتل نے اپنی ادبی زندگی دا پورا مہاندرا اُلیکیا اے تے نال ای اپنے ویلے دے سیاسی' ادبی تے معاشرتی حالات دیاں جھلکیاں وی تھاں تھاں اُتے وکھائیاں نیں۔

Scanned with CamScanner

عجائب چتر کار:[17]

عجائب چتر کارنوں پنجابی ادب دی دنیا وچ کئی حوالیاں نال پچھانیا جاندا اے۔ اوہ نہ صرف اک چنگے چتر کار سگوں ودھیا شاعر تے بال ادب دے اُگھے لکھاری وی نیں۔ اوہناں نے ترجما کار دے طور تے وی اپنی پچھان کروائی تے اک محنتی پتر کار دی حیثیت نال وی جانے گئے۔

چتر کار ہوراں دا جنم 18 فروری 1924ء نوں پنڈ گھوڈی، ضلع لدھیانا وچ ہویا۔ بچپن، لڑکپن تے جوانی دا دور اوہناں نے دُکھاں درداں تے مشکلاں نال لڑدیاں گزاریا۔ اوہناں دی اوکڑاں بھری زندگی ایس شعر دی عملی تفسیر اے:

بے ہمتے نیں جہڑے بہ کے شِکوا کرن مقدراں دا
اُگن والے اُگ پیندے نیں سینا پاڑ کے پتھراں دا

(بابا نجمی)

''ساہتک سوے جیونی'' چتر کار ہوراں دے ادبی سفر دی من کھچویں کہانی اے۔ ایہ کتاب پڑھ کے پتا لگدا اے کہ اوہ اپنی عمر دے دکھ دکھ پڑاواں اُتے جہناں تھاواں، گھٹناواں، شخصیتاں تے کتاباں توں متاثر ہوئے، اوہناں دا اثر لاشعوری طور اُتے اوہناں دیاں رچناواں اُتے پیا۔

عجائب چتر کار جی نے قدم قدم اُتے معاشی تنگیاں، تکلیفاں، جیون دیاں تلخیاں تُرشیاں، دُکھاں درداں تے غماں دا بھرپور ہمت تے مردانگی نال مقابلا کیتا۔ ایس مقابلے وچ اوہناں دا ہر نواں قدم اپنی منزل ول ودھدا گیا۔

عجائب چتر کار نے سرنادیں دین توں بغیر اپنی ادبی آپ بیتی نوں 45 دکھ دکھ باب بنا کے بیان کیتا اے تے کتاب دے اخیر اُتے کجھ ضمیمے وی شامل نیں جہڑے اوہناں دے ذاتی تے ادبی جیون بارے بھرویں جانکاری دیندے نیں۔

''ساہتک سوے جیونی'' پڑھدیاں اسیں لیکھک دے دکھ دکھ تخلیقی رُوپاں نوں ویکھدے آں۔ چتر کار نے اُچی پدھر دیاں رچناواں رَچیاں نیں۔ اوہ کدے اک صحافی تے کدے ترجما کار بن کے ساہمنے آوندے نیں۔ کدے اک نقاد، تبصرا کار تے غزل گو دے روپ وچ ظاہر ہوندے نیں تے کدے نظم گو شاعر دے طور اُتے نمایاں ہوندے نیں۔ اوہناں نے

بک السٹریٹر تے پورٹریٹ پینٹر دے طور اُتے وی اپنے فن دا بھرواں مظاہرا کیتا اے۔

عجائب ہوراں نے صرف میٹرک تک تعلیم حاصل کیتی تے فیر اک سکول ماسٹر دی حیثیت نال نوکری شروع کیتی۔ 1952ء توں 1958ء تک لاہور بک شاپ' لدھیانا وچ کم کرن دے دوران ای اوہناں نوں ڈائریکٹر آف ایگری کلچر دے دفتر وچ آرٹسٹ وجوں تعینات کر دتا گیا تے بعد وچ ایہ شعبا زرعی یونیورسٹی دا ای اک حِصّا بنا دتا گیا۔

عجائب چتر کار نوں بچپن توں ای شاعری چنگی لگدی سی تے بہت چھوٹی عمر وچ ای اوہ آپ وی شعر کہن لگ پئے سن۔ اوہناں دا پہلا شعری پراگا ''دُمیل'' 1946ء وچ شائع ہو کے منظرِ عام اُتے آیا۔

''ساہتک سِوے جیونی'' وچ اوہناں نے اپنے سکول دے اردو ماحول' پنجابی نال اپنی دلچسپی' مشہور رسالیاں' لیکھکاں تے اپنے لکھت میدانے آون بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ اوہناں نے اپنی ادبی آپ بیتی شروع کردیاں لکھیا اے:

> ''گورنمنٹ ہائی سکول' سرسے میں چھیویں وچ پڑھدا سی..... اودوں سرسا بھاویں کہن نوں پنجاب دا اِحصّا سی پر بہت گھٹ لوک پنجابی بولدے سن..... سکول وچ اردو تے انگریزی دے کئی اخبار تے رسالے آوندے پر پنجابی دا اک وی نہیں سی..... پریتم' فتح تے پھلواڑی دے کجھ پرچے مینوں کِتوں مل گئے سن۔ اوہناں وچ چھپیاں کِوتاواں میں شوق نال پڑھدا رہندا۔ بابو فیروز دین شرف' ودھاوا سنگھ تیر تے تیجا سنگھ صابر دیاں کِوتاواں مینوں چنگیاں لگدیاں۔ میں اوہناں توں پربھاوت ہوندا تے اوسے طرحاں دیاں آپ لکھن دی کوشش کردا۔ سکول وچ ہر مہینے اخیری سینچر وار میٹنگ ہوندی' جس وچ وِدیارتھی لیکھ' کہانیاں تے کِوتاواں سناوندے..... اک واری میں اپنی پنجابی کِوتا سُنائی۔ اوہ کسے نے پسند نہ کیتی۔ ماسٹراں دے مُوہوں وی کوئی لفظ نہ نکلیا۔ میں اپنی ہیٹھی محسوس کیتی۔ اوس دن توں میں فیصلا کر لیا کہ میں پنجابی دے نال نال اردو وچ وی کِوتا لکھن دی کوشش کراں گا۔ سکول وچ پھول تے غنچہ

Scanned with CamScanner

ناں دے دو اردو رسالے آوندے سن جو بچیاں لئی ودھیا دَکھ تے کھچ رکھدے سن۔ میں کورس دیاں کتاباں دے نال نال لگا تار اوہناں نوں وی پڑھدا رہندا۔ ایہناں توں علاوا ہمایوں' ادبی دنیا' مستانا جوگی تے ہور کئی ساہتک رسالے وی آوندے۔ میں اوہناں نوں وی پڑھدا۔ اوہ میری سمجھ وچ نہ آوندے پر میں فیر وی پڑھدا۔'' (ص ۱)

عجائب چتر کار لئی سکول دی لائبریری اک بڑی وڈی نعمت سی جہدے وچ لاہور دے مشہور اشاعتی ادارے ''دارالاشاعت پنجاب'' دیاں چھپیاں بہت ساریاں کتاباں سن۔ اوہناں نے ایہ ساریاں کتاباں پڑھیاں تے فیر ویلے دے نال نال اردو وچ وی لکھنا شروع کر دتا۔ ایہ اک ایسے سفر دا آغاز سی جس نوں طے کر دیاں عجائب بہت اَگے نکل گئے تے کتاباں پڑھن دا عمل کتاباں لکھن دے عمل وچ ڈھل گیا۔

1946ء توں 1993ء تک عجائب چتر کار دے 14 شعری پراگے چھاپے چڑھے جہناں وچ دُمیل' بھلیکھے' سنجری پیڑ' سورج مُکھیا' چار جگ' منکھ بیتی' پنجاب دی کہانی' سچ دا سورج' آوازاں دے رنگ' زخمی خیال دا چہرا' نغمے دا لباس' پہلی کرن' آبشار تے میری چونویں کوِتا شامل نیں۔

اوہناں دے مضموناں دا اک پراگا' چار ترجمے تے بال ادب دے حوالے نال 50 توں ودھ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ 1958ء وچ اوہناں ٹیگور دی رچنا ''گیتانجلی'' تے 1960ء وچ میگھ دُوت دا ترجما کیتا۔ ایس توں وکھ عجائب نے مہیناوار رسالا جیون سندیش' ساہت سماچار تے بال دربار دی ادارت وی کیتی۔

عجائب چتر کار ہوراں نوں اوہناں دیاں علمی' ادبی' شعری تے صحافتی خدمتاں دے اعتراف دے طور اُتے بہت ساریاں تنظیماں تے اداریاں ولوں انعام' اعزاز تے ایوارڈ دتے گئے۔ بھاشا وبھاگ پنجاب ولوں اوہناں دے شعری پراگے ''آوازاں دے رنگ'' نوں 1977ء دا بہترین شعری مجموعا قرار دتا گیا تے عجائب ہوراں نوں ''گورمکھ سنگھ مسافر ایوارڈ'' ملیا۔ ایسے طرحاں بال ادب وچ اوہناں دے کم نوں ساہمنے رکھدیاں اوہناں نوں 1994ء دے ''شرومنی ساہتک لیکھک'' دا ایوارڈ دتا گیا۔

Scanned with CamScanner

عجائب چتر کار دیاں رچناواں نوں بہت سارے عظیم ادیباں، شاعراں، لکھاریاں، سوجھواناں تے نقاداں نے سراہیا۔ جہناں وچ سنت سنگھ سیکھوں، پروفیسر ہردیال سنگھ، امرتا پریتم، ڈاکٹر ترلوچن سنگھ، جرنیل سنگھ عرشی، ڈاکٹر دیوندر سنگھ ودیارتھی، سنتوکھ سنگھ دھیر، ساحر لدھیانوی، ابن انشا، قتیل شفائی، پروفیسر موہن سنگھ، سادھو سنگھ ہمدرد تے ہربھجن سنگھ ہُندل دے ناں ذکر جوگ نیں۔

''ساہتک سوے جیونی'' عجائب چتر کار جی دی ذاتی تے ادبی زندگی دی ہر ناکامی تے کامیابی نوں سامہنے لیاوندی اے۔ اوہناں دا لکھن ڈھنگ سادا، دلچسپ تے من ٹنبواں اے۔ موضوع توں وکھایہ ادبی آپ بیتی اپنے لکھت ڈھنگ پاروں وی پنجابی دیاں ادبی آپ بیتیاں وچ نویکلی تے تاثیر بھری قرار دتی جاسکدی اے۔

کیلاش پوری:[18]

پنجابی یونیورسٹی، پٹیالا دے وائس چانسلر جوگندر سنگھ پوار نے کیلاش پوری دی لکھی ''میری ساہتک سوے جیونی'' بارے ''دوشبد'' لکھ کے پنجابی زبان دی ایس مشہور لکھارن بارے دسیا اے کہ:

> ''۔۔۔۔۔ پوٹھوہار دی جم پل کیلاش پوری 1946ء وچ انگلینڈ چلی گئی۔ 1948ء وچ کجھ سمے لئی اوہ بھارت پرتی پرفیر پکے طور اُتے او تھے ای جا وَسی۔ اوہنے بہت ساریاں پستکاں لکھیاں ہن، جہناں وچ ناول، کہانی سنگریہ، کاوسنگریہ تے وارتک آدشامل نیں۔ اوس نے دو پنجابی رسالیاں دی سنپادناوی کیتی۔''

پنجابی جگت وچ کیلاش پوری دا شناختی حوالا کوئی اک نہیں۔ اوہ ناول کار وی اے تے کہانی کار وی۔ شاعرا وی اے تے صحافی وی۔ کیلاش پوری دا جنم 17 اپریل 1926ء (وساکھ دی چار تاریخ) نوں راولپنڈی ضلعے دے مشہور گراں کلّر (مانکیالا دے نیڑے) وچ سردار سوہن سنگھ پوری تے ماتا پریم کور جی ہوراں دے گھر ہویا۔ آپ دا ویاہ مشہور وگیانی ڈاکٹر گوپال سنگھ پوری جی نال 29 اگست 1943ء نوں ہویا۔

Scanned with CamScanner

کیلاش پوری دے پنڈ کلر وچ شری گورو نانک دیو جی دی نسل وچوں بابا صاحب سنگھ جی بیدی دا قایم کیتا ''دمدما صاحب'' ہے جو سکھاں لئی بڑا مقدس مقام اے۔ کیلاش پوری دے پیکے تے سوہرے دوہاں خانداناں نوں ایس پاک تھاں نال بڑی عقیدت تے محبت دی جھلک ثبوت اوہناں دی لکھی ''میری ساہتک سوے جیونی'' دے آخری باب'' ہے دیہاڑا اساں کدوں اچھسی'' توں ملدا اے۔ ایس باب نوں مکاوندیاں ہویاں اوہناں دے سینے وچوں نکلیاں ہاواں گفتاں دا رُوپ دھاردیاں معلوم ہوندیاں نیں۔ مثال وجوں کجھ سطراں ویکھو:

''24 جنوری 1983ء لہور توں پنڈی' کلر' دھمیال' 22 نمبر چوک' اسیں اپنے گھر پئے جاندے ساں۔ گوی گوی دُھپ۔ شفاف نیلا آکاش۔''
(ہُسن دوجا منظر ویکھو)

''لیور پول آئے۔ بڑے چاء نال پنج فلماں تصویراں بنان لئی دتیاں..... بڑے چاء نال میں فوٹو سٹوڈیو توں تصویراں لیائی۔ کار وچ بیٹھ یاں ای اسیں دوویں میاں بیوی تاولے تاولے اپنی چاٹھی ورھیاں بعد دی وطن یاترا دیاں تصویراں ویکھن لگے۔ ساہ وچ ساہ نہ رہیا۔ ساہ سکیا' اکھاں ہڑ آئیاں۔ سائیں دے ناں دی کسے اک تصویر وچ کوئی پرچھائیں' کوئی عکس نہیں سی..... انج تاں کدے نہیں سی ہویا..... جاپیا ساری کائنات سمے دی ناڑ وچ ڈُبک کے کنب رہی سی۔'' (ص 148,155,156)

کیلاش پوری ستمبر 1946ء وچ اپنے خاوند ڈاکٹر گوپال سنگھ پوری کول انگلینڈ چلے گئے۔ 1948ء وچ بھارت واپس پرتن مگروں کجھ چر ڈیرادون' پونا تے الٰہ آباد وچ رہن توں بعد اک وار فیر انگلینڈ گئے تے اوتھوں دی شہریت حاصل کرلئی۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' توں سجے ای سدھ ہو جاندا اے کہ کیلاش پوری نے نفسیات اَتے خاص طور اُتے عورتاں دے مسائل نوں اپنیاں رچناواں دا موضوع بنایا اے۔ آپ دیاں 25 دے قریب رچناواں وچ ناولاں توں وکھ کہانیاں دے پراگے تے شعری پراگے وغیرا شامل نیں۔ صحافت دے میدان وچ قدم رکھدیاں تے اَگے ودھدیاں اوہناں نے ''سُبھاگ وتی'' تے ''رُوپ وتی'' ورگے ادبی تے تحقیقی رسالیاں دی ادارت وی کیتی۔

Scanned with CamScanner

کیلاش پوری نے ادب دی سیواوی کیتی تے سماج دی وی۔ آپ دیاں سیواواں نوں ساہمنے رکھدیاں کئی بھارتی تے غیر ملکی اداریاں تے تنظیماں نے آپ نوں کئی اہم ایوارڈ تے اعزاز دتے۔ بھاشا وبھاگ پنجاب ولوں کیلاش پوری نوں سال 1987ء دا ''شرومنی ساہت کار'' قرار دتا گیا۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' دی زبان اوہوای اے جو اج دی پوٹھوہار وچ بولی جاندی اے۔ ایہ زبان ہندی تے سنسکرت دے بھاری بھرکم لفظاں توں پاک، نرول تے اَت مِٹھی اے۔ دیس وچ گھٹ تے انگلستان وچ زیادا عمر گزارن دے باوجود کیلاش پوری دی خالص پوٹھوہاری پڑھ کے اندازا ہوندا اے کہ اوہدا من تے اوہدی ہوند اج دی ''کلّر'' نال جُڑی ہوئی اے تے اپنی بولی وچ گُجھی ہوئی اے۔

گُردیال سنگھ پھُل :19

ڈاکٹر گُردیال سنگھ پھُل پنجابی زبان دے ادبی جگت وچ اک ہرمن پیارے ناٹک کار، کہانی کار، نقاد دے طور اُتے جانے جاندے نیں۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' راہیں اوہناں نے اپنے جیون دے وڈے تے اہم لہا چڑھا اُتے چانن پا کے دسیا اے کہ اوہناں دا بچپن، لڑکپن تے جوانی کس طرحاں دے ماحول وچ گزری، ایس ماحول نے کویں اوہناں دیاں لکھتاں اُتے اثر پایا تے اپنے ادبی جیون وچ اوہناں نے کیہ کیہ بھوگیا۔ اپنی آپ بیتی وچ اوہ نہ صرف ایہ بیان کردے نیں کہ اوہناں نوں لکھن دی پریرنا کس طرحاں ملی، سگوں ایہ وی دَسدے نیں کہ ایس سارے سفر وچ اوہناں نوں کہڑیاں سوکھیائیاں ملیاں تے اوہناں کیہ کیہ اوکھیائیاں سہیاں۔

گُردیال سنگھ دی ''ساہتک سوے جیونی'' دی بھومیکا وچ پروفیسر رتن سنگھ جی لکھدے نیں:

''ایس (کتاب'' وچ اوہناں نے اپنی رچنا دے مڈھلے تجربے توں لے کے سمے سمے پئے پربھاواں (اثرات) دا ذکر کردیاں ہویاں اوہناں محرکات دا تذکرا وی کیتا اے جہناں پاروں اوہناں دیاں رچناواں ہوند وچ آئیاں۔'' (ص vi)

Scanned with CamScanner

گُردیال سنگھ پھُل نے اپنی ادبی آپ بیتی دے شروع وچ خاندانی شجرا دین توں بعد کتاب دے 9 باب بنائے نیں تے اخیر وچ دو ضمیمے دتے نیں جنہڑے کجھ ایس طرحاں نیں:

پہلا باب: میرے کھڈونے

دُوجا باب: کرامات کس دی؟

تیجا باب: دھیاں دی ٹھنڈری واء

چوتھا باب: میری آواز

پنجواں باب: کھیروں ہو سنپورن ہویا

چھیواں باب: گلاں وچوں گل

ستواں باب: کتھا دی کتھا

اٹھواں باب: میری اکھ کھول گئے

نواں باب: کیہ کھٹیا' کیہ پایا؟

ضمیما 1: رچناواں دی سُوچی

ضمیما 2: ایوارڈ تے اعزاز

ڈاکٹر گُردیال سنگھ پھُل نے اپنی آپ بیتی دمُڈھ اک منجھے ہوئے کہانیکار تے تگڑے ڈراما نگار وانگ بڑے من کھچویں تے موثر ڈھنگ نال کیتا اے۔ کتاب پڑھدیاں انج لگدا اے جویں اسیں اک ادیب دے جیون نامے نوں ای نہیں' سگوں اوہناں علاقیاں' پنڈاں تھاواں تے شہراں توں وکھ اوہناں انجمناں تے اداریاں دی تاریخ پڑھ رہے آں جنہاں دا سدھایاں اَسدھا تعلق مصنف تے اوہدیاں رچناواں نال رہیا۔

گُردیال دوابہ بست جالندھر دے جم پل نیں جنہڑا بیاس تے ستلج دے وچکارلا علاقا اے۔ اوہناں دا پنڈ شاماں ننگل سُکے دے چیلیاں دا وی ٹکانا اے' ایس لئی اوہنوں چیلیاں والا ننگل وی آکھیا جاندا اے۔ ایہ پنڈ تحصیل تے ضلع جالندھر وچ وسدا اے۔

آپ دا جنم سردار بھگوان سنگھ تے دَھن دئی ہوراں گھر 25 دسمبر 1910ء نوں ہویا۔ دادی نے جوان ہو کے پڑھن لکھن مگروں اپنا تے اپنے خاندان داناں رُشناون والے ایس بال دا ناں سوہن سنگھ رکھیا جو 11 فروری 1925ء نوں بدل کے گُردیال سنگھ کر لیا گیا۔ آپ نے مڈھلی تعلیم

Scanned with CamScanner

جالندھر توں حاصل کیتی۔ دسویں دا امتحان پاس کرن توں بعد رندھیر کالج کپورتھلہ وچ داخل ہوئے۔ پیوے مرن تے بھرادی بیماری توں علاوا گھر اُتے چھائی غریبی پاروں ایہ دور اوہناں دی زندگی دا بڑا اوکھا دور رہیا پر فیر وی اوہناں ہمت نہ ہاری تے تعلیمی میدان وچ اگے ودھدے گئے۔

1947ء توں بعد اوہناں ایم اے پنجابی دا امتحان پاس کرن لئی خالصا کالج امرتسر وچ داخلا لیا۔ اتھے ڈاکٹر کرتار سنگھ سُوری، ڈاکٹر پرمندر سنگھ، ڈاکٹر جوگندر سنگھ، ڈاکٹر گوربخش سنگھ شانت تے ڈاکٹر ترلوچن سنگھ بیدی اوہناں دے ہم جماعت جدکہ پروفیسر پریم پرکاش سنگھ تے سنت سنگھ سیکھوں ورگے عالم فاضل لوک اوہناں دے استادن۔

ایس دور وچ ڈاکٹر گُردیال سنگھ نوکری کردے، ٹیوشناں پڑھاوندے، سائنس دے چارٹ تے سائنس کتاباں دیاں تصویراں وی بناوندے تاں جے اپنا تے گھر دا خرچا ٹریا رہوے۔ تعلیم پوری کرن توں بعد فیر اوہ ویلا وی آیا جدوں آپ خالصا کالج امرتسر دے شعبا پنجابی دے سربراہ چُنے گئے۔

جے اسیں پھُل ہوراں دے ادبی جیون دی گل کریے تاں شاعری دا چسکا اوہناں نوں کالج وچ پڑھائی دا دور شروع ہون توں وی پہلاں لگ چکیا سی۔ ویلے دے نال نال اوہناں دی تخلیقی طبیعت دا رجحان ڈرامے ول ہوگیا تے اوہناں پنجابی ساہت دے ایس کھیتر وچ بڑا ناں کمایا۔ ناٹک نال اُنج وی اوہناں دی لگن بچپن توں چلی آ رہی سی، جہدا ثبوت اوہناں دی ادبی آپ بیتی دیاں ایہناں سطراں توں ملدا اے:

> ''میں پارسی ناٹک منڈل دے اک ناٹک وچ بچے دی بھومیکا وی نبھائی سی۔ جس وچ میں صرف آونا ای سی۔ مینوں نانکی سٹھنیاں وی بہت پیاریاں لگدیاں سن۔ ویاہ وچ نانکی سانگ بہت سوہنے لگدے سن۔''
>
> (ص 76)

ڈرامے ول ایہ رجحان ای اوہناں دی ڈراما نگاری دا بنیادی محرک ثابت ہویا تے ایس دے نتیجے وچ اوہناں پنجابی ڈرامے وچ مان جوگ وادھے کیتے۔

گُردیال جی نے ہُن تک 36 پورے ناٹک، (جہناں وچ 6 غیر مطبوعا تے دو ترجما کیتے ہوئے شامل نیں) اک ایکٹ دے ڈرامیاں دے 16 مجموعے، اخباراں تے رسالیاں وچ

چھپے 10 اک ایکٹ دے ڈرامے، ریڈیائی ڈرامیاں دے 4، میوزک تے ریڈیائی ڈرامیاں دے 10 تے کہانیاں دے وی 10 مجموعے لکھے نیں۔ ایس توں وکھ جیونی تے سفرنامے دے کھیتر وچ اوہناں دیاں 3 جد کہ تنقید تے تحقیق دے شعبے وچ 12 کتاباں چھپیاں نیں۔ ہن تک اوہناں دے دو شعری مجموعے وی سامہنے آ چکے نیں۔ بال ادب وچ وی گُردیال سنگھ ہوراں ڈھیر وادھا کیتا۔ ہن تک اوہناں دیاں بالاں واسطے لکھیاں 35 کتاباں سامہنے آچکیاں نیں۔

ایہناں ادبی خدمتاں دے اعتراف وجوں کئی تنظیماں تے اداریاں ولوں اوہناں نوں سراہیا گیا۔ بھاشا و بھاگ، مرکزی حکومت تے پنجابی یونیورسٹی ولوں اوہناں دیاں 8 کتاباں نوں انعام دتا گیا۔ بھاشا و بھاگ پنجاب ولوں اوہناں نوں ''شرومنی ساہت کار'' دا اعزاز دتا گیا۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں کہانی دے لکھت ڈھنگ دے کول رہندیاں اپنے ادبی جیون دیاں مٹھ کوڑیاں حقیقتاں نوں بیان کیتا اے۔ لکھن ڈھنگ وچ سادگی دے نال نال ادبی چس تے پُرکاری وی اے۔ ڈاکٹر گُردیال سنگھ پھُل دی ادبی آپ بیتی ایس پکھوں وی اہم اے کہ اوہناں ایس وچ صرف اپنی ذات نوں ای نہیں سگوں اوس آل دوالے نوں وی بیان کیتا اے جس وچ اک ادیب دے طور اُتے اوہناں اکھ کھولی تے پروان چڑھے۔ ایہ آپ بیتی دُوجیاں آپ بیتیاں توں ایس لئی وی وکھری اے کہ ایہدی زبان زیادا نرول تے خالص اے کیوں جے لکھیار نے ہندی تے سنسکرت لفظاں دی بھرمار کرن دی تھاں سدھی سادی تے اپنے دُوجے ہمعصراں نالوں خالص پنجابی زبان نوں اظہار دا وسیلا بنایا اے۔

گُردیو سنگھ مان:[20]

گُردیو سنگھ مان نے اپنے ادبی سفر نوں بڑے ای من کھچویں تے سوہنے ڈھنگ نال اپنی ''ساہتک سوے جیونی'' وچ بیان کیتا اے۔ ایس کتاب وچ اوہناں نے اجیہا لکھت ڈھنگ اپنایا اے جو رج کے سوہنا تے ڈھیر من موہنا اے۔ قاری ایس کتاب نوں پڑھنا شروع کرے تاں فیر ہتھوں رکھن لئی تیار نہیں ہوندا۔

گردیو سنگھ مان اک پاسے تاں اپنیاں ودھیا کہانیاں پاروں جانے جاندے نیں تے دُوجے پاسے اوہناں دی پچھان دا حوالا اوہناں دے ناول نیں۔ اوہناں نے ناٹک دے نال

Scanned with CamScanner

نال مذہبی مضموناں تے واراں وی لکھیاں۔ اسیں اوہناں نوں کہانیکار، ناول کار تے، ناٹک کار، مضمون نگار تے واراں دے لیکھک آکھ سکدے آں پر پنجاب دے ادبی جگت وچ اوہ خاص طور اُتے اک سچی شاعر دی حیثیت نال مشہور نیں۔

''ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں نے اپنی تخلیقی زندگی نوں کجھ ایس طرحاں اُلیکیا اے کہ لفظاں دے رنگاں نال واقعات دیاں تصویراں بنا دتیاں نیں۔ آپ نے بچپن وچ ای نظماں لکھ کے مشاعریاں وچ حصا لینا شروع کر دتا سی۔

گُردیو سنگھ مان نوں 1947ء وچ کمیونٹی پراجیکٹ دا پبلسٹی افسر بنایا گیا تے فیر ''پیپسو'' دا ڈراما افسر مقرر کیتا گیا۔

اوہناں دی پہلی کتاب ''جُٹی دیش پنجاب دی'' سی جو 40-1939 وچ شائع ہوئی تے ایس توں بعد ''مان سَروَر'' چھپ کے سامنے آئی۔ مان ہوراں نہ صرف ناٹک لکھے سگوں اوہناں نوں سٹیج اُتے پیش وی کیتا۔ اوہناں دے تخلیقی بھنڈار وچ تصوراتی مشاعریاں دا منظوم احوال، طنزیاتے مزاحیا لکھتاں، صوفیانا کلام تے غزلاں وی ملدیاں نیں۔

گُردیو سنگھ مان اک ودھیا گیت کار وی نیں تے ہن تک آپ دے 200 توں ودھ گیت ریکارڈ ہو چکے نیں۔ مان جی نوں بہت ساریاں تنظیماں تے اداریاں نے انعام، اعزاز تے ایوارڈ دتے۔ 1974ء وچ آپ نوں قومی شاعر دی حیثیت نال سنمانیا گیا۔

''ساہتک سوے جیونی'' نوں گردیو سنگھ نے 21 حصیاں وچ ونڈیا اے۔ کسے حصے دا سرناواں دتا اے تے کسے دا نہیں پر اوہناں اپنی زندگی دے اہم واقعات تے موڑاں نوں ذیلی سُرخیاں دے تحت بیان کیتا اے۔ ادبی دنیا وچ اپنے آون دی کہانی دا مڈھ اوہناں بڑے سواد لے ڈھنگ نال بنھیا اے۔

> ''میرا ساہتک جنم اک بھلیکھے دی دات ہے۔ میرے پتا جی کرتار سنگھ کلا سوالیے دے ہم نام سن۔ کرتار سنگھ نے دھندے سِکھ اتہاس دے قصے لکھے سن۔ اوہ قصے نہیں، گرنتھ سن۔ بابا بندا سنگھ بہادر دا قِصا سکھاں وچ ہیر دے قصے وانگ نہیں سگوں اک پوِتر اتہاسک گرنتھ وانگ رُمالاں وچ لپیٹ کے رکھیا جاندا سی۔ ادب تے ستکار نال چوکڑی مار کے بیٹھ کے سنیا

جانداسی۔ کجھ اک سکھ گبھروڈُپہراں ویلے رُکھاں دی چھاویں منجیاں تے
بیٹھ ڈُپہراں لنگھان سمے وی ہیکاں لا لا کے پڑھدے ہوندے سن۔
میرے باپو دا رہاء (ترنم) وی ودھیا سی۔ اوہنے بندا بہادر دا قِصّا رہاء لا
کے پڑھنا۔ جدوں کرتار سنگھ کلاسوالیے دا نام بیت دے انت اُتے آونا
تاں میں ہر وار ایہو سمجھنا کہ ایہ قِصّا میرے باپو نے جوڑیا اے.....
میرے من وچ ایہ گل ڈُونگھی بیٹھ گئی..... جے میرا باپو قصّے جوڑ سکدا اے
تاں میں کیوں نہیں جوڑ سکاں گا؟ میں ضرور جوڑاں گا' میرے وی چٹھے
چھپن گے تے پنڈو پنڈ لوک پڑھیا کرن گے۔'' (ص1)

گُردیو سنگھ مان ہوراں شروع دے دناں وچ قصّے خرید کے پڑھنے شروع کیتے۔ سوہنی مہینوال تے پورن بھگت دے قِصّیاں نے اوہناں نوں خاص طور اُتے متاثر کیتا۔ ایہناں ای دناں وچ اوہناں اپنے لئی ''جوگی'' نوں تخلص دے طور اُتے چُنیا کیوں جے ہُن اوہ شعر جوڑن لگ پئے سن۔ لاڈاں توں لیاقت تے قابلیت ول جان دا سلسلا ساڈھے چار سال دی عمر توں شروع ہو یا جدوں اوہناں نوں سکول وچ داخل کروادتا گیا۔ چوتھی جماعت پاس کرن تک اوہناں اپنے سکول دی چھوٹی جہی لایبریری دیاں ساریاں کتاباں پڑھ لئیاں سن۔

''ہائے ہائے کہ شوقن میلے دی'' تے ''نی مینوں دیور دے ویاہ وچ نچ لین دے'' نند لال نور پوری دے بہت ای مشہور گیت نیں۔ نور پوری ہوری گردیو سنگھ مان دے پنڈ وچ پڑھاندے رہے سن۔ مان ہوری جدوں سکول دی تعلیم حاصل کر رہے سن' اودوں مذہبی تہواراں تے اکثر مشاعرے ہوندے جہناں دے موڈھی شاعر نور پوری ای ہو یا کردے سن۔ ایس توں وی مان نوں پریرنا ملی کہ جے ساڈے پنڈ دے سکول دے منشی جی شعر لکھ سکدے نیں تاں فیر اوسے سکول دا پڑھیار گردیو سنگھ کیوں نہیں لکھ سکدا۔ ایہناں ای سوچاں وچ ڈُبدیاں تردیاں اوہناں نے 1936ء وچ گورو نانک دیو دے اوتار پُرب تے اک مشاعرے وچ اپنی زندگی دی پہلی نظم سنائی۔ بڑی
واہ واہ ہوئی۔ گل وچ پھُلاں دا ہار پایا گیا تے پنج رُپئے انعام وی ملیا۔ ایس توں بعد ہر آون والا سال گردیو سنگھ مان نوں لکھت دے میدان وچ اَگے توں اَگے لیجاندا رہیا۔ 18 اپریل 1937ء

Scanned with CamScanner

نوں دسویں دا امتحان پاس کرن توں بعد اوہناں دا ویاہ ہو گیا۔ 14 اگست 1947ء توں بعد مان ہوری فیصل آباد توں جہاز راہیں انڈیا گئے تے فیر باقی خاندان وی اوہناں نوں جا ملیا۔ پاکستان وچ اپنیاں ہتھ لکھتاں تے ذاتی لائبریری دیاں کتاباں رہ جان دا دُکھ اوہ ہمیشا محسوس کردے رہے۔ ہجرت توں بعد گُردیو سنگھ مان دا خاندان وی ہولی ہولی نویاں رُجھاں وچ رُجھ گیا تے اوہ آپ وی اک وار فیر قلم سنبھال کے لکھن لگ پئے۔

گردیو مان طنز و مزاح وی لکھیا تے قلمی خاکے وی، اوہناں پیروڈیاں وی اُلیکیاں تے ہاسے بھریاں نظماں وی رَچیاں۔

''جُٹی دیش پنجاب دی'' تے ''مان سروَر'' توں بعد اوہناں دیاں لکھیاں تے مرتب کیتیاں ہور کتاباں وی چھاپے چڑھیاں جہناں وچ پینگھاں، اُسارُو کوِی، کوِی دربار، ست گُر نانک پرگٹیا (ناٹک)، چانن (ناٹک)، کسان جاگیا (ناٹک)، کٹھ لوہے دی لٹھ (ناٹک)، راہ دے روڑے (ناٹک)، تے تیغ بہادر بولیا شامل نیں۔

گُردیو سنگھ مان دے گیتاں دیاں ہن تک 11 توں ودھ کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ جہناں وچوں نویں گیت، ماں دِیے رام رکھیے، مان جوانی دا تے جٹ ورگا یار خاص طور اُتے ذکر جوگ نیں۔

گُردیو سنگھ مان لائل پور (ہُن فیصل آباد، پاکستان) دے جم پل نیں۔ 1947ء توں بعد بھارت تے فیر کینیڈا آ گئے۔ 1983ء وچ اوہناں نوں کینیڈا دی شہریت وی مل گئی۔ ''ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں اپنے جنم دی تاریخ دی دَس کدھرے نہیں پائی تے نہ ای واضح ڈھنگ نال اپنے پنڈ دا ذکر کیتا اے۔ مجموعی طور اُتے ویکھیا جاوے تاں ''ساہتک سوے جیونی'' گُردیو سنگھ مان دے 1947ء توں پہلاں دے ہندوستان، ونڈ توں بعد دے بھارت تے فیر کینیڈا وچ گزرے جیون تے اوہناں دیاں ادبی رُجھاں دی بھرویں تصویری پیش کر دی اے۔

مہندر سنگھ جوشی:[21]

مشہور ناول کار، کہانی کار تے کھبے پکھ دے جوشیلے سیاسی کامے مہندر سنگھ جوشی ہوراں دا جنم ریاست بہاولپور دے پنڈ چک بودے وچ 10 اکتوبر 1919ء نوں ہویا۔ مڈھلی تعلیم

Scanned with CamScanner

اوہناں اپنے جدی پنڈ بھائیکی پشورتوں حاصل کیتی۔ پنڈوں اُٹھ کوہ دُر ہیڈے شہر سُنام توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا تے نیتجا آون توں پہلاں پنڈ دے جاگیردار کرنل نریندر سنگھ کلسی دی دھی نوں روٹی ٹکر تے پندرھاں رُپئے مہینا تنخاہ اُتے پڑھاندے رہے۔ فیر گیانی دا امتحان پاس کیتا تے سُنام وچ ای بھائی مُول چند صاحب دی سمادھ اُتے 6 رُپئے مہینے دی نوکری کیتی تاں کہ مہنت جی کولوں گُربانی دی شبد اولی سمجھ سکن۔ پنجابی بولی نال آپ نوں بچپن توں ای بڑا موہ سی تے شاہ محمد تے ہاشم شاہ دیاں رچناواں خاص طور اُتے یاد سن۔ 1936ء دے ادھ وچ اپنی لگن پاروں گیانی دا امتحان پاس کیتا۔ پنڈ دے ان پڑھ لوکاں لئی مہندر جی دی ایہ کامیابی بڑی وڈی گل سی۔ ایس لئی اوہناں پنڈ والیاں دی فرمائش اُتے آنند کارج (ویاہ) کروائے تے اکھنڈ پاٹھی دی بن ویکھیا۔ اوس ویلے آپ دی عمر صرف 17 سال سی۔

روزگار والے پاسے ٹُرے تاں پہلاں نائب چونگی محرر تے فیر خالصا لوئر مڈل سکول ٹلے وال وچ ماسٹری وی کیتی۔ ایسے دوران جوشی ہوراں ایف اے (انگریزی) 1940ء وچ تے بی اے (انگریزی) دا امتحان 1941ء وچ پاس کیتا۔ 1944ء وچ آگرہ لاء کالج توں ایل ایل بی دی ڈگری حاصل کیتی۔ ایسے سال اوہناں نوں پٹیالا سٹیٹ وچ لیگل اسسٹنٹ دی نوکری ملی تے فیر ہائیکورٹ وچ ریڈر بن گئے۔ مہندر جی دی لگن، محنت تے ایمان داری نوں مُکھ رکھدیاں اوہناں نوں جوڈیشل سروس وچ نامزد کیتا گیا تے ایس طرحاں اوہ 1947ء وچ راجپورا وچ مجسٹریٹ لگ گئے۔ آون والے سالاں وچ دکھ دکھ عہدیاں اُتے ترقی کردے ہوئے آپ دِلی ہائیکورٹ دے جج بن گئے۔

مہندر سنگھ جوشی نے چڑھدی جوانی سے کسان سبھا دے جلسیاں وچ بھرواں حِصّا لیا۔ بہت ساریاں انقلابی تے جوشیلیاں نظماں لکھیاں تے سرکار دے جبر دے خلاف ڈٹ کے جدوجہد کیتی جس پاروں کھبے دھڑے دے اک گبھرو شاعر دے طور اُتے آپ نے چوکھی شہرت پائی۔ ایہ اوہ ویلا سی جدا وہ صرف میٹرک پاس سن۔ ایس دور توں بعد آپ نے تعلیمی میدان وچ ترقی پائی تے قانونی دنیا وچ ترقی دی راہ اُتے اَگے ودھدے گئے۔ آپ دی ماں جی نے آپ دی تعلیم واسطے اک وار سونے تے دُو جی وار چاندی دیاں ٹونباں تے گہنے وار چھڈے۔ مہندر ہوراں آپ وی اپنا خرچا ٹورن لئی بڑے پاپڑ ویلے۔ کدے اک اک دن وچ کئی کئی ٹیوشناں

Scanned with CamScanner

پڑھائیاں تے کدے راگی بن کے پاٹھ کیتا تاں جے روٹی روزی دا آسرا بنیا رہوے۔ پٹیالا تے دِلی دو اجیہے شہر نیں جو جوشی ہوراں دی زندگی وچ بہت خاص مقام رکھدے نیں۔ ایس بارے اوہ اپنی کتاب ''ساہتک سوے جیونی'' وچ لکھدے نیں:

''پٹیالا مینوں کِنا پیارا لگدا سی' اوہدا میں تہانوں اَنومان نہیں کروا سکدا۔ ایتھے مینوں راجا بھالندر سنگھ جی دی مہربانی نال روزگار لبھا۔ ایتھے مینوں ایس قابل سمجھیا گیا کہ بغیر کسے سفارش جوڈیشنل افسر بنایا گیا۔ ایتھے میرا ایم اے کرن دا سُفنا پورا ہویا۔ ایتھے میری کہانی کاری دی شروعات ہوئی۔ ایتھے میں پیار دین تے پاؤن دی انتہا چھوہی سی۔۔۔۔۔ میرا سو فیصدی ارادا سی کہ سروس توں ریٹائرڈ ہوواں گا تاں پٹیالے ہی آباد ہوواں گا' پر پروردگار توں بِنا کون جاندا ہے' اوہنے تہاڈے لئی کتھوں کتھوں دا اَن جَل کھانا پینا متھیا ہویا اے۔'' (ص 87,88)

1964ء وچ اوہناں نوں پرموشن ملی تے 16 اپریل 1964ء نوں جوشی ہوراں تیس ہزاری کچہریاں' دہلی وچ ایڈیشنل سیشن جج دا چارج لے لیا۔ ایس بارے مہندر سنگھ جی لکھدے نیں:

''ایس واری دِلی دی پوسٹنگ اجہی ہوئی کہ اکتوبر 1980ء وچ ریٹائرڈ ہو کے دِلی ہی سرکاری رہائش توں اپنے نجی مکان وچ پرویش کرن تک مینوں ٹرانسفراں راہیں ایدھر اودھر پھٹکاون والا منصب لنگالنجا تاں کیہ بِلکُل بے جان ہو گیا۔'' (ص101)

مہندر سنگھ جوشی مشہور رسالیاں ''ساقی'' تے ''ادب لطیف'' راہیں کہانی کلا نال واقف ہوئے۔ ''سرہوں پھُلیاں'' اوہناں دی پہلی تے ''پنڈ دی کُڑی'' دُوجی کہانی سی۔ فیر کہانیاں توں گل کہانی پراگیاں تک اپڑی۔ آپ دا پہلا کہانی پراگا ''پریتاں دے پرچھاویں'' جدکہ دُوجا ''توٹاں تے ترپتیاں'' سی۔ جسٹس (ر) مہندر سنگھ جوشی نے اک جج دے طور اُتے اپنے فرض نبھاوندیاں ہویاں وی پنجابی دیاں ادبی تنظیماں تے محفلاں وچ پوری دلچسپی لئی۔ آپ نے دو ناول تے 10 کہانی پراگے تخلیق کیتے۔ بھارت دے آئین دا پنجابی ترجما آپ دا اک اچھوتا کارنامہ اے۔ رادھا سوامی ست سنگ (بیاس) ولوں مہندر سنگھ جوشی ہوراں فلسفے تے مذہب بارے

کئی اہم کتاباں شائع کروائیاں جہناں وچوں امرت نام' کتابِ میر داد تے دی ڈان آف لائٹ خاص طور اُتے ذکر جوگ نیں۔

''ساہتک سوے جیونی'' وسیلیاں توں وانجھے اک غریب ودیارتھی تے سیاسی کامے دی اجہی جیون کتھا اے جو اوکھیائیاں نال لڑ بھڑ کے کامیابیاں پاون دا حوصلا تے سبق دیندی اے۔ پنجابی دیاں ادبی آپ بیتیاں وچ ایس کتاب دی تھاں ہوروی اُچیری ہوندی جے لیکھک اپنی عدالتی زندگی اُتے گھٹ تے ادبی حیاتی اُتے زیادا زور دیندے پر اوہناں اپنی قلم دا بہتا زور عدالتی زندگی نوں بیان کرن اُتے ای لایا اے جہدا ثبوت ایہ اے کہ اوہناں دی 140 صفحیاں دی ادبی آپ بیتی پڑھدیاں قاری نوں اوہناں دے پہلے کہانی پراگے داذکر صفحا 92 اُتے ملدا اے۔

مہندر سنگھ سَرنا:[22]

مہندر سنگھ سَرنا پنجابی ادب دے کھیتر وچ اپنی پچھان اک اُگھے ناول کار' شاعر تے کہانی کار دے طور اُتے بنائی پر اوہناں دیاں لکھیاں کہانیاں اوہناں دیاں باقی ادبی خدمتاں اُتے چھائیاں رہیاں۔ ایس گل نوں اوہ آپ وی تسلیم کردے نیں تے لکھدے نیں:

> ''نہ صرف بنیادی طور اُتے میں اپنے آپ نوں اک کہانیکار سمجھدا آں' سگوں پنجابی ساہت نوں میری مُکھ دین وی کہانی دے کھیتر وچ ای اے۔ بھاویں ہمعصر نقاداں' مبصراں تے پڑھن والیاں دلوں میرے ناولاں تے مہاکاور چناواں داوی نگھا سواگت ہویا اے' پر ودھیک مانتا مینوں اک کہانی کار ہون دے ناطے ای ملی اے۔'' (ص 117)

مہندر سنگھ سرنا دا جنم 25 ستمبر 1923ء نوں راولپنڈی وچ ہویا۔ آپ دے ماں پیو نے گُردوارا اسدھار لہر وچ بھرواں حِصّا لیا۔ سرنا دا خاندان اک مذہبی پریوار دے طور اُتے جانیا پچھانیا جاندا سی۔ مذہبی گیتاں دے شعر اوہناں پہلے پہل اپنی ماں دے مُوہوں ای سُنے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں نے اک خاص کتاب داذکر کیتا جہدا ناں سی ''اکالی بھبھک۔'' ایہ اکالی لہر دے دوران لکھیاں گیاں جوشیلیاں نظماں دا پراگا سی۔ ایس کتاب دیاں رچناواں جذبے' جوش تے تاثیر پکھوں اَگ دے لنبوسن' ایس لئی کتاب دے شائع ہوندیاں ای انگریز

Scanned with CamScanner

سرکار نے ایہدے اُتے پابندی لادتی تے کتاب ضبط کرلئی۔ بچپن وچ ای مہندر سنگھ سرنانوں ایس کتاب دیاں جوشیلیاں نظماں زبانی یاد ہو گیاں۔ اوہناں نے سٹیج اُتے جا کے اپنی زندگی دی جہڑی پہلی نظم پڑھی، اوہ وی ''اکالی بھبھک'' وچوں ای سی۔

اک مذہبی تہوار دے موقعے اُتے دیوان سجیا تے گوردوارا سنگھ سبھا راولپنڈی دے وڈے ہال وچ ہزاراں لوکاں دے سامہنے سرنا جی نے ننکانا صاحب دے سانحے بارے ''اکالی بھبھک'' وچ چھپی لمّی نظم سنائی۔ ایس تقریب وچ اوہناں دے جماعتی منڈے وی بیٹھے سن جہناں راہیں ایہ گل سکول تک گئی تے نکی عمرے ای سرنا ہوراں دا ایہ ارمان نال اُچا ہو گیا۔ 1947ء دی بھاجڑ پئی تاں ہورناں بے شمار چیزاں تے کتاباں دے نال ''اکالی بھبھک'' وی سرنا ہوراں دے راولپنڈی والے گھر وچ رُل گئی پر مہندر ہوراں اُتے ایس کتاب دا جادو چل چکیا سی۔ اپنی سوانح سوے جیونی وچ اوہ اک تھاں اُتے لکھدے نیں:

> ''اکالی بھبھک نے نہ صرف میری جان پچھان پنجابی کوِتا نال کرائی، سگوں چڑھدی کلا تے شانت مئی آدرش وی میریاں اکھاں سامہوِیں روشن کیتے۔'' (ص4)

مہندر سنگھ سرنا دا پہلا ناول ''پیڑا ملّے راہ'' اوہناں دے اپنے خاندان، سگوں گھر دی کہانی بیان کردا اے۔ مہندر جی دے پِتا نے دو ویاہ کیتے۔ پہلے ویاہ توں بعد پیدا ہون والی اوہناں دی بھین جِندی نال اوہناں دا انتاں دا موہ، جندی دی ماں دی بے وقت موت تے ہور واقعات ایس ناول دے پلاٹ نوں اُسارن دا سبب بنے۔ جِندی مہندر ہوراں توں وڈی تے پڑھائی وچ وی اَگے سی۔ اوہدیاں کتاباں اوہدے مُوہوں سنن تے اپنیاں سناون نال سرنا ہوراں دے من وچ لکھتاں دی قدر جاگی۔ اوہ ایہناں ساریاں سرگرمیاں توں ڈھیر متاثر ہوئے تے عمر دے ایس حصّے وچ اوہناں دی طبیعت اُتے پین والا اثر اگے چل کے اوہناں دیاں رچناواں وچ وی جھلکیا۔ جوانی چڑھدیاں ای سرنا ہوراں نوں 1947ء دے خونی حالات ویکھنے پئے۔ اوہناں دیاں ایس دور دیاں کہانیاں بڑیاں یادگار نیں، جہناں وچوں ہیٹھ دتیاں کہانیاں خاص طور اُتے مشہور ہوئیاں۔

1۔ سُوہا ٹانگا

Scanned with CamScanner

2۔ اک انھیری شام

3۔ مجیٹھ

4۔ گورا سارجنٹ

مہندر سنگھ سرنا دیاں کہانیاں دے مشہور پراگے ''سندر گھاٹی دی سونہ'' وچ شامل پھنیئر تے دو روٹیاں سمیت اوہناں دیاں زیادا تر کہانیاں اوہناں دے اپنے ہنڈائے بیتے جیون دے سچے واقعات دیاں تخلیقی جھلکیاں پیش کردیاں نیں۔ نقاداں' تبصراکاراں تے ادب دے پارکھاں دا خیال اے کہ مہندر سنگھ سرنا شہری ماحول دیاں کہانیاں زیادا کامیابی نال لکھیاں نیں۔ ایس راء بارے خود سرنا لکھدے نیں:

> ''نقاداں دا وچار ہے کہ اپنیاں کہانیاں اَتے ناولاں وچ شہری جیون چترن وچ مینوں ڈھیر کامیابی ملی ہے۔ ایہ وچار کتھوں تک ٹھیک ہے' میں نہیں جاندا۔ پر ایہ سچ ہے کہ بہتا کر کے میں شہری جیون بارے ہی لکھیا ہے کیوں کہ میرا ذاتی تجربا بہتا شہری رہنی بہنی دا ہی ہے پر ایہدے نال نال ایہ وی سچ ہے کہ جو کہانیاں میریاں ودھیرے گولیاں گھیاں ہن' اوہ پینڈو جیون تے ماحول دیاں ہن۔ میرے سبھ توں پہلے کہانی پراگے'' پتھر دے آدمی'' وچ جہڑی کہانی نے سبھ توں ودھ مشہوری پائی اوہ ہے ''لُدھے والا وڑائچ'' ایہ پینڈو ماحول دی کہانی ہے۔ ایسے طرحاں میرے دُوجے کہانی پراگے شگناں بھری سویر' وچوں ''تکالاں'' ناں دی کہانی سبھ توں ودھ مشہور ہوئی۔ ایہو گل میرے باقی کہانی پراگیاں بارے وی آکھی جاسکدی ہے۔ پینڈو ماحول دیاں میریاں ایہ کہانیاں سدا چونویں کہانی پراگے مرتب کرن والیاں دی توجا حاصل کردیاں رہیاں نیں۔'' (ص47,48)

مہندر سنگھ سرنا اپنی ادبی آپ بیتی وچ اپنے نانکے پنڈ تے ہور رشتے داراں دے پنڈاں وچ اپنی تے اپنے گھر والیاں دی آواجائی دا ذکر بڑے من کھچویں ڈھنگ نال کردے نیں۔ اوہناں نے ''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ تھاں تھاں اُتے اپنے بچپن دیاں یاداں

تازا کیتیاں نیں تے اوہناں واقعات دا خاص طور اُتے ویروے نال ذکر کیتا اے جہڑے بعد دے جیون وچ اوہناں دیاں رچناواں اُتے اثر انداز ہوئے۔

خالصا ہائی سکول دے پڑھیار وجوں بھاویں اوہ پنجویں جماعت توں ای پنجابی پڑھدے آئے سن پر پنجابی ادب دے نال اوہناں دی اصل جان پچھان اٹھویں جماعت وچ جا کے ہوئی۔ نصاب دیاں کتاباں توں اڈا ادبی کتاباں دا گہرا مطالعا وی اوہناں نے اٹھویں، نوویں تے دسویں جماعت دی پڑھائی دوران ای شروع کیتا۔ پنجابی ادب دی ایہ لگن سرنا جی نوں ایسی لگی کہ فیر ساری عمر لگی رہی۔ ایسے لگن تے آپ ہوراں نوں پنجابی ادبی جگت دا اک اُگھا کہانی کار، ودھیا ناول کار تے شاعر بنایا۔ اپنے قلمی سفر نوں شروع تاں اوہناں شاعری نال کیتا پر فیر اک ایکٹ دے ڈرامے تے ناول توں ہوندے ہوئے کہانی دے میدان تک اپڑے۔

1947ء دے مارچ مہینے وچ ای پورے راولپنڈی ڈویژن وچ دنگے فساد ہون لگے تے ایہ سارے خونی منظر مہندر سرنا نے صرف 24 سال دی عمر وچ ویکھے۔ ستمبر 1947ء وچ سرنا ہوری اپنے خاندان نال پنڈی توں سری نگر دے رستے بھارت گئے۔

مہندر سنگھ سرنا ہوراں نے اک عام آدمی تے اک ادیب دے طور اُتے وی رنگا رنگ جیون بِتایا۔ ایہ سارے رنگ اوہناں دی ادبی آپ بیتی دے صفحیاں تے لفظاں دی صورت کھلرے ہوئے نیں۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں بہتا زور اپنے بچپن تے لڑکپن دے واقعات بیان کرن تے لایا اے پر مجموعی طور اُتے ایہ اک نویکلی تے من کھچویں آپ بیتی اے۔

نریندر پال سنگھ:[23]

پنجابی زبان دے نامور شاعر تے مشہور ناول کار نریندر پال دی کتاب ''میری ساہتک سوے جیونی'' دا مطالعا قاری نوں اک حیرانی بھری کرشما کاری لگدا اے۔ کیوں جے ایہ ادبی آپ بیتی دھرتی توں خلا تک قلانچاں بھر دی لیکھک دے وَن سَوَنّے نجی تجربیاں دے معجزاتی منظر وکھاندی جاندی اے۔ جویں کرنل نریندر پال دیاں ہور ناں لکھتاں وچ فکشن دا رس، رومان دا جوہر، علم تے حکمت دا عنصر تے مذہبی عقیدیاں دیاں جھلکیاں نیں، اوویں ای ایس ادبی آپ بیتی وچ ایہ سارے عناصر کٹھے ہو کے اک من کھچویں رچنا دا رُوپ دھار لیندے نیں۔ جہنوں ادبی

آپ بیتی سمجھ کے پڑھن جایئے یاں اک ناول سمجھ کے' ایس نال کوئی فرق نہیں پینداـ

نریندر پال سنگھ ہوراں ولوں لکھی گئی ''میری ساہتک سوے جیونی'' دے مکھ بندوچ پنجابی ساہت ادھئین و بھاگ' پنجابی یونیورسٹی پٹیالا دی سربراہ ابناش کور لکھدی اے:

''نریندر پال نے ایس سوے جیونی وچ ''ذاتی'' تے ''غیر ذاتی'' دے فرق نوں چھپایا نہیں۔ ایہ تعلق چاہے شخصی سطح دے نیں' چاہے مذہبی عقیدیاں بارے نیں یاں الیکٹرانک دور دیاں جدید قدراں قیمتاں بارے نیں' اوس دے وچاراں نال متفق یاں غیر متفق ہون دا اظہار اودوں ہی ہوسکدا اے جدوں قاری' لیکھک دی طرحاں ہشیار' چوکس' چاک چوبند تے اک سپاہی دی طرحاں سینا تانے لیس رہیا ہووے' نہیں تاں اپنے حالات وچ رہندیاں ہویاں قاری نوں لیکھک دے تجربیاں تے احساساں اُتے یقین کرنا ہی پینداا ے' خاص طور اُتے جدوں لیکھک نریندر پال سنگھ ورگا حساس بندا ہووے۔'' (ص iv)

میٹرک دا امتحان پاس کرن توں بعد نریندر پال سنگھ نے سکھ نیشنل کالج' لاہور وچ داخلا لیا تے نال ای گیانی دے امتحان دی تیاری شروع کر دتی۔ اوہ لائل پور (ہُن فیصل آباد' پاکستان) دی تحصیل جڑانوالا دے جم پل سن' ایس لئی لاہور آ کے جی لگ گیا تے ادب وچ بچپن دا رجحان ہور پکا ہو گیا۔ لکھتاں وچ پکیائی تے سوچاں وچ پختگی وی ایسے دور وچ آئی۔ 1939ء وچ دُوجی عالمی جنگ شروع ہوئی تاں نریندر پال فاشزم دے معنی چنگی طرحاں جانداسی پر ایس دے باوجود اوہ ہٹلر نال نفرت کرن دی تھاں اپنے دل وچ اوس لئی مان تے عزت محسوس کردا۔ اوہ ہٹلر دی اک تصویر وی اپنے کول لُکا کے رکھدا۔ نریندر پال نوں ایس معاملے وچ ماسا جنی پرواہ وی ایس گل دی نہیں سی کہ گاندھی تے نہرو ورگے لیڈر فاشزم دی مخالفت تے مذمت کر چکے نیں۔

قسمت دا گیڑ ویکھو کہ جس ہٹلر نوں نریندر پال پسند کردے سن' اوسے دے خلاف اوہناں نوں فوج وچ بھرتی ہونا پیا سی۔ 1942ء وچ اوہ اندور دے لاگے مہو چھاؤنی وچ تربیت لیندے رہے۔ اوہناں نے اپنی آپ بیتی وچ بچپن' مڈھلی تعلیم تے فیر فوج وچ بھرتی ہون دے

Scanned with CamScanner

واقعات نوں بڑی تفصیل نال بیان کیتا اے۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' نوں نریندر پال سنگھ ہوراں 15 باب بنا کے سرے چاڑھیا اے جہناں داویروا کجھ ایس طرحاں اے:

1۔ اک سرویکھن

2۔ پریرنا سروت اُتے اک جھات تے بچپن توں 1942ء تک

3۔ 1942-48ء: سُفنا کہ سچ

4۔ پرتھم پنج رچناواں

5۔ منووگیانک تے وگیانک چیتنا

6۔ ''سردتجے کان نہ کیجے'' تے کابل

7۔ راشٹر پتی بھون وچ فلاسفی تے ساہت

8۔ کلادی منڈی

9۔ ''باملاحظہ ہوشیار'' توں پہلاں

10۔ ''باملاحظہ ہوشیار'' توں بعد

11۔ پنجھیاں ورگے پنج ورھے

12۔ معجزادر معجزا

13۔ نویں زاویے' نویں دِشاواں

14۔ کاروان چلدا رہیا

15۔ کجھ تت' تتھ' نِرنے' اُتر تے پرشن

''میری ساہتک سوے جیونی'' دے اخیر اُتے 6 ضمیمے نیں جہناں وچ نریندر پال سنگھ دیاں رچناواں' ایوارڈاں' اعزازاں تے ایس توں وکھ اوہناں تنظیماں دا ذکر اے جہناں نال نریندر پال جی دا ممبریاں عہدیداردی حیثیت نال تعلق رہیا۔

نریندر پال سنگھ دی ادبی آپ بیتی توں پتا لگدا اے کہ 1948ء توں 1989ء تک اوہناں نے 21 ناول لکھے جہناں وچوں ملاح' سینا پتی' اُنتالی ورھے' اک راہ' اک پڑاء' شکتی' امن دے راہ' اک سرکار باجھوں' چانن کھڑا کنارے' ٹاپو' میرے توں گردھر گوپال' کال اکال' گگن

Scanned with CamScanner

گنگا' سرد تے کان نہ کیجیے تے باملاحظہ ہوشیار خاص طور اُتے ذکر جوگ نیں۔

شاعری دے کھیتر وچ وی ناول وانگ نریندر پال دی پہلی رچنا ''انگمی وہن'' 1948ء وچ چھپ کے سامنے آئی۔ اوہناں دیاں شعری رچناواں دا ڈوجا پراگا ''کل تے کامے'' 1956ء وچ چھپیا تے تیسرا 1983ء وچ شائع ہو کے پنجابی جگت دے سامنے آیا۔

اوہناں دے مضموناں دے دو پراگے ''نِک سُک'' تے ''السی تے آوُلے'' دے سرناویاں ہیٹھ ترتیب وار 1957ء تے 1963ء وچ چھپے۔ نریندر پال سنگھ جی نے ادب دے دکھ دکھیتر اں وچ نام کمایا جہناں وچوں اک کھیتر سفرنامے دا وی اے۔ اوہناں نے ہن تک چار سفرنامے لکھے جہناں دے ناں کجھ ایس طرحاں نیں:

1۔ دیساں پردیساں وچ

2۔ میرا رُوسی سفرنامہ

3۔ آریانا

4۔ پیرس دے پورٹریٹ

1948ء وچ چھپے کاوِناٹک ''قافلے'' توں دکھ اوہناں تاریخی' ثقافتی تے ہور کئی موضوعات بارے وی لکھیا۔ ایس حوالے نال پنجاب دا اتہاس (1966ء)' بھارت دے تیوہار (1958ء)' جنگ کہ امن دے لوک گیت (1964ء)' افغانستان (1977ء) توں دکھ ناول ''کلا'' تے ''میرا انُو: ہَو'' (1979ء) اوہناں دیاں نمایندا کتاباں نیں۔

نریندر پال نے انگریزی' فرانسیسی تے دنیا دیاں ہوروڈیاں زباناں دیاں 7 کتاباں ترجما کیتیاں۔ ہندی وچ اوہناں دیاں 14 کتاباں جدکہ انگریزی وچ 17 کتاباں چھپیاں۔ ایس توں دکھ 1968ء توں 1977ء تک اوہناں دیاں 5 کتاباں فرانسیسی وچ چھاپے چڑھیاں۔ مجموعی طور اُتے نریندر پال سنگھ 80 دے قریب کتاباں دے خالق' مصنف' ترجما کار تے مرتب ہون دا مان رکھدے نیں جہناں وچوں کئی بھارت دیاں علاقائی زباناں تے ہور غیر ملکی زباناں وچ ترجما ہو کے چھپ چکیاں نیں۔ کتاباں توں ہٹ کے اوہناں دے متفرق مضمون تے رچناواں 30 توں زیادا ملکی تے غیر ملکی زباناں وچ ترجما کیتیاں جا چکیاں نیں۔

نریندر پال نوں خراجِ تحسین پیش کرن لئی پنجابی' انگریزی تے ہور زباناں دیاں

Scanned with CamScanner

اخباراں تے رسالیاں وچ 200 توں ودھ مضمون چھپ چکے نیں جد کہ اوہناں دی شخصیت تے فن بارے ہن تیک 9 کتاباں وی سامہنے آئیاں نیں۔

نریندر پال چلدے پھردے دیساں پردیساں وچ گھمدے جیون دیاں ساریاں مٹھاساں تے کڑتناں دا سواد ماندے ہوئے ہر حالت وچ تخلیقی کم نوں پہل دیندے رہے۔ اوہناں نے اپنے فوجی تے غیر فوجی جیون وچ 70 توں ودھ ملکاں دی سیر کیتی۔ اوہناں دے ہر دور دے تجربے تے احساس نے وکھ وکھ ادبی صنفاں وچ اپنے آپ نوں جلوا گر کیتا۔

اوہناں دی ادبی آپ بیتی اک ان تھک بندے دی جیون کتھا اے جس وچ مشرقی تے مغربی جیون ڈھنگ دے مذہبی، ثقافتی، فکری تے فنی پکھ گھلے ملے ہوئے نیں۔ اوہناں نے اپنی ادبی آپ بیتی وچ اپنیاں رچناواں دی سراہنا تے کلاہنا دوہاں نوں سر متھے لکھیا اے تے اپنی مخالفت وچ کیتے گئے تبصریاں دا وی بڑی تفصیل نال ذکر کیتا اے۔ ساری عمر لکھن تے دیس پردیس دیاں اڈاریاں لاون توں بعد وی اوہناں دی تیز رفتار طبع مطمئن نہیں۔ ڈھیر سارے مان، اعزاز، انعام تے ایوارڈ لین توں بعد وی اوہ نت نویں شاہکار رچن لئی لوچدے نیں۔ اوہناں دا خیال اے کہ جے قلم مطمئن ہو جاوے تاں لیکھک دی فنی صلاحیت تے فنکاری مر جاندی اے۔ غیر مطمئن رہنا اوہناں لئی اپنے آپ وچ اک وردان اے۔

نریندر پال سنگھ دی گھر والی، مشہور شاعرا، پربھجوت نے اوہناں دی قلم نوں متحرک رکھن وچ بھرپور کردار ادا کیتا اے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' دے صفحیاں اُتے تھاں تھاں اُتے نریندر پال نے اپنے ادبی سجناں دی مدد تے تعاون دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں نوں بھارت دے صدر تے مشہور فلسفی رادھا کرشنن ورگیاں ہستیاں دی نیڑتا وی حاصل رہی اے۔ جہدا ذکر خاص طور اُتے اوہناں دی ادبی آپ بیتی وچ ملدا اے۔ اک تھاں لکھدے نیں:

''بنجر پہاڑاں نال گھرے کابل توں میں اکتوبر 1959ء وچ سرسبز بریلی پُجیا۔۔۔۔۔ اجے ڈیڈھ سال وی نہیں سی کٹیا بریلی، کہ مارچ 1961ء وچ دِلی چھاونی وہیکل ڈپو وچ میری تبدیلی ہوگئی تے فیر سوا سال دے اندر اندر جولائی 1962ء وچ میں راشٹر پتی بھَون جا پُجا..... ڈاکٹر رادھا کرشنن اوہناں دناں وچ نائب صدر سی..... پہلی ملنی تے ہی میں

ایس عظیم آدمی نوں متاثر تاں کیہ کرنا سی' پر میں اوہنوں بہت چنگا لگا.....
پر وڈی چیز ایہ سی کہ میں رادھا کرشنن نوں پڑھیا ہویا سی.....رادھا
کرشنن حیران کہ میں فوجی افسر ہون دے باوجود اوہنوں اینا پڑھیا اے
تے اوہدے بارے اینا کجھ لکھیا وی اے۔'' (ص 73,81)

رادھا کرشنن نال نیڑتا ودھی تاں نریندر پال نے علمی حوالے نال وی بہت کجھ حاصل
کیتا تے اپنے کیریئر دے حوالے نال وی۔ ایس تعلق پاروں اوہناں نوں پیرس دے بھارتی
سفارت خانے دا ملٹری اتاشی بنا دتا گیا۔ ایہناں ساریاں رُجھاں دے باوجود اوہ لکھت جہان
دے سفر وچ وی نت نویاں منزلاں پا کے اَگے توں اَگے ودھدے رہے۔

نریندر پال سنگھ بہت ساریاں بھارتی تے عالمی ادبی تنظیماں تے اداریاں دے ممبر
تے عہدیدار رہے جہناں وچ یونیسکو' انٹرنیشنل فیڈریشن ٹرانسلیٹرز' ورلڈ بینک آف انٹرنیشنل
ٹرمنالوجی' انڈین کونسل فار کلچرل انٹی گریشن' پنجابی منچ دہلی تے پنجابی ساہتیا اکادمی وی شامل نیں۔
اوہناں نوں کئی عالمی' غیر ملکی تے بھارت دے قومی اعزاز تے ایوارڈ حاصل ہوئے جہناں وچوں
اک ''شرومنی ساہتکار پُرسکار'' وی اے۔

نریندر پال سنگھ دی ادبی آپ بیتی ''میری ساہتک سوے جیونی'' اپنے موضوع تے
کھیتر دے حوالے نال اک نویکلی کتاب تے پنجابی دے سوانحی ادب وچ قیمتی وادھا اے۔
لیکھک دا لکھن ڈھنگ بڑا من کھچواں تے تاثیر بھریا اے۔ ایس کتاب راہیں نریندر پال دی
شخصیت' فن تے رچناواں دے سارے پکھ اُگھڑ کے سامہنے آوندے نیں۔ اسیں ایس کتاب
نوں اک وڈے ادیب دی وڈی ادبی آپ بیتی آکھ سکدے آں۔

ہربھجن سنگھ:[24]

''چولا ٹاکیاں والا'' مَنے پرمَنّے شاعر ہربھجن سنگھ دی ادبی آپ بیتی اے۔ ایس کتاب
وچ اوہناں اپنا مختصر جیون ویروا تاریخاں نال کدھرے نہیں دتا تے نہ ای کسے اک تھاں اُتے
اپنیاں رچناواں دی دَس پائی اے۔ کتاب وچ اک تھاں (ص 16) اُتے اوہناں لکھیا اے کہ
''1928ء وچ میں اٹھاں سالاں توں کجھ اُتے ساں۔'' ایتھوں اسیں گویڑ لا سکدے آں کہ اوہ

1919ء وچ پیدا ہوئے۔ ہربھجن سنگھ دا جدی پنڈ لم ڈھینگ (آسام) سی۔ ایہنوں اک المیاای آکھیا جاسکدا اے کہ جس دن آپ پیدا ہوئے' اوسے دن یتیم ہو گئے۔ آپ دے والد بھائی گنڈا سنگھ دے مرن توں کجھ سال بعد گھر والے پہلاں آسام توں پنڈ بھلر (ضلع امرتسر) تے فیر اوتھوں دی خاندانی جائیداد وچ کے لاہور آ گئے' جتھے پہلاں توں ای پنڈا اچھرے (جواج شہر نال رَل کے شہر ہو چکیا اے) وچ اک مکان خرید رکھیا سی۔ لاہور آون دی دیری کہ کجھ اجیہا بھانا ورتیا کہ موت نے سارا ٹبر ای ہُونجھ لیا۔ دادی' ماں تے بھیناں اگڑ پچھڑ ای سدا دی نیندر سوں گئے۔ ہربھجن دے مامیاں نے اوہدی وات نہ پچھی تے اخیر اک ماسی دے گھر پناہ لئی۔ کئی وار سکول دی فیس دین لئی وی دوانی پلّے نہ ہوندی پر فیر وی کسے نہ کسے سبب اوہ پڑھدے رہے۔ اوہناں دا پہلا سکول گوالمنڈی تے دُوجا اِچھرے سی۔ سکول وچ ''دُعا'' پڑھن تے گوردوارے وچ نظماں پڑھن نوں اوہ اپنی شاعری دا مڈھلا سوما منّدے نیں۔

ہربھجن سنگھ پورن بھگت دے قصے توں اک دور وچ بہت زیادا متاثر ہوئے تے فیر مشہور رسالے ''پریت لڑی'' دے عشق وچ مبتلا ہوئے۔ اپنی آپ بیتی ''چولا ٹاکیاں والا'' وچ اوہناں بڑی تفصیل نال لکھیا اے کہ کویں اوہ خالص شاعری نال اچھرے وچ رہندیاں واقف ہوئے جو لاہور دی آخری حد مزنگ توں 3 کُو میل دُور اک پنڈ سی۔ قادر یار دی رچنا ''پُورن بھگت'' دے نال نال اوہ دولت رام دی تخلیق ''روپ بسنت'' وچ وی ڈُبے رہے۔ بھاویں ایہ کچی عمر تے لڑکپن دے دن سن پر ایہناں دناں دی چھاپ اوہناں دی ساری عمر تے پوری شاعری وچ تھاں تھاں نظر آوَندی اے۔ خاص طور اُتے پورن بھگت دے قصے دے اپنی سوچ اُتے اثر بارے اک تھاں لکھدے نیں:

> ''پورن بھگت توں چھُٹ ہور وی بہت سارے قصے ہن پر جو آنند مینوں ایس قصے نے دتا اوہ کسے ہور قصے توں نہیں مل سکیا..... رَتا کُوڈا ہو یا تاں میرا واہ وارث دی ہیر نال وی پیا۔
>
> ..... پورن بھگت نال میرے نیڑ دا اک کارن ایہ وی سی کہ میں ایہنوں کئی وار شروع توں اخیر تک پڑھ سکیا۔ ''ہیر'' وارث نال یاں ''سوہنی'' فضل شاہ نوں ایداں شروع توں اخیر تک گاوَن یاں پڑھن دا موقع اج تک نہیں ملیا۔'' (ص 53)

Scanned with CamScanner

دسویں جماعت تک اپڑدیاں اوہ نظماں پڑھن، سنن تے گنگناون توں وکھ آپ وی رچن لگ پئے سن۔ 1939ء تک اوہ جدید پنجابی شاعری دی کوئی ڈھنگ دی کتاب نہ پڑھ سکے۔ 1941ء وچ گیانی دا امتحان پاس کیتا تے ایہناں ای دناں وچ پنجابی شاعری تے ادب دا ڈونگھا مطالعا کرن دا موقع ملیا۔ 1940ء وچ پربھاکر تے 1941ء وچ ساہت رتن دے امتحان پاس کرن پاروں اوہناں نے ہندی ادب دا وی کافی مطالعا کیتا۔ آون والے کجھ سمے وچ اوہناں لگاتار نظماں لکھنیاں شروع کر دتیاں۔ بے محفل ناچ، اک ہور بے سر لیکھ، اُفتاں ول تے متوالی جہیاں نظماں نے ہربھجن سنگھ دی کدے کدے نظم لکھن دی عادت نوں اک سلسلا بنا دتا۔ گھڑیاں دی اک زنجیر بن گئی جہنے ساری عمر کدے نہیں سی ٹٹنا تے ایہ اوہ تخلیقی تسلسل سی جہنوں ہر شاعر لوچدا اے۔

1947ء وچ حالات خراب ہوئے تاں ہربھجن سنگھ لاہور چھڈ کے دِلی چلے گئے۔ آون والے سالاں وچ اوہناں نہ صرف اعلا تعلیم حاصل کیتی سگوں تخلیقی پدھر اُتے وی ڈھیر اگے ودھے۔ 1956ء وچ اوہناں دی شعری رچناواں دا پہلا پراگا ''لاساں'' چھپ کے سامنے آیا۔ بعدوں ایہ سفر ''ادھرینی'' توں ''میری کاوِ یاترا'' تے ''ٹکیاں جیبھاں والے'' تک اپڑ کے اگے توں اگے پھیلدا گیا۔

ہربھجن سنگھ دی ادبی آپ بیتی ''چولا ٹاکیاں ولا'' پڑھدیاں ہویاں پتا لگدا اے کہ اوہناں دا بچپن، لڑکپن تے جوانی تنگیاں، تکلیفاں، دُکھاں، آزمائشاں، امتحاناں، پیڑاں تے پھٹاں نال بھری ہوئی اے۔ ایہ پیڑاں فکری وی نیں تے جذباتی وی۔ اکلاپا اپنی پوری اُداسی نال اوہناں دی ذاتی تے تخلیقی زندگی وچ گھُلیا رہیا۔ اوہ بڑی دیر تے بڑی دُور تک اوکھیائیاں نال لڑدے بھڑدے رہے۔ ہمت، حوصلے تے مردانگی نوں ہتھیار بنا کے جیون دے دُکھاں نال جنگ کردے رہے تے آخر کار جِت گئے۔

''چولاں ٹاکیاں والا'' اک غیر معمولی شاعر دی غیر معمولی ادبی آپ بیتی اے۔ لکھت ڈھنگ بڑا تخلیقی تے شاعرانا اے۔ تھاں تھاں اُتے اوہ ڈُونگھیاں، تکھیاں تے چُبھویاں گلاں کردے نیں۔

247 صفحیاں اُتے کھلری ایس ادبی آپ بیتی وچ قلبی، فکری، روحانی، جذباتی تے تخلیقی کیفیات دا اک جہان ابادا اے پر حالات و واقعات دی گھاٹ اے۔ لیکھک نے اپنی ادبی تے

Scanned with CamScanner

ذاتی زندگی دے ہر واقعے' المیے تے حادثے' اپنی ہر کامیابی تے ناکامی نوں اک گھٹنا دے طور اُتے بیان کرن ول بہت گھٹ دھیان دتا اے جد کہ اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والیاں اپنیاں کیفیتاں تے نکتا نظر بیان کرن ول حدوں بہتا زور لایا اے۔ ایہو وجھا اے کہ ہر بھجن سنگھ دا جیون ویروا بھالن والے نوں پوری کتاب پڑھ کے وی اوہنی جانکاری تے تسلی نہیں ملدی جو ملنی چاہیدی اے۔

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ:[25]

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ پنجابی ادب دی دنیا وچ اک مشہور ناٹک کار دے طور اُتے بہت مانتا کھٹ چکے نیں۔ اوہناں دی ادبی سیوا لگ بھگ اڈھی صدی دے سینے اُتے کھلری ہوئی اے۔

پچھلے پنجاہ سالاں توں ڈاکٹر ہرچرن سنگھ لگاتار ناٹک تے اِکو ایکٹ اُتے مشتمل ڈرامے لکھ رہے نیں۔ ہن تک اوہناں دے 22 ڈرامے مکمل' اک ایکٹ دے درجناں ڈرامے تے 3 کہانی پراگے چھپ چکے نیں۔ ایس توں وکھ اوہناں دے کئی تنقیدی مضمون تے مرتب کیتیاں ہوئیاں کتاباں وی ملدیاں نیں پر ایہ گل عام طور اُتے سارے پنجابی پیارے جاندے نیں کہ ڈاکٹر ہوراں دی طبیعت دا خاص رجحان ڈرامے لکھن تے اوہناں نوں سٹیج کرن ول رہیا اے۔ پنجابی سٹیج دی ہِک اُتے اوہ نہ صرف آپ ای اپنے ڈرامیاں دا کردار بن کے پرفارمنس دیندے رہے' سگوں اوہناں اپنی بیوی نوں وی ناٹک کھیڈن دی بڑی پریرنا دتی۔

ہولی ہولی کامیابیاں نے ڈاکٹر ہرچرن سنگھ دے پیر چُمے تے اوہناں دی پنجابی سیوا دا دائرا پھیلدا ہویا اپنی دھرتی توں وی باہر تک کھلر گیا۔ اوہناں نے پنجاب (بھارت) توں باہر دنیا دے کئی ہور ملکاں وچ پنجابی ناٹک کھیڈ کے اوتھے ایس مان جوگ تے اہم رِیت نوں نہ صرف اپڑایا' سگوں منوایا تے ہر من پیارا وی بنایا۔

پنجابی ادب دے کھیتر وچ ڈاکٹر ہرچرن سنگھ دیاں انمُلیاں خدمتاں نوں مُکھ رکھدیاں پنجابی بھاشا وبھاگ' پنجابی ساہت اکادمی لدھیانا' ساہت اکادمی' نویں دِلی تے ہور کئی اداریاں نے اوہناں نوں ایوارڈ تے اعزاز عطا کیتے۔

''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ ڈاکٹر ہرچرن نے اپنیاں رچناواں دا پورا پچھوکڑ بیان کرن دے نال نال اپنے ادبی جیون دے سارے اہم پڑاواں تے منزلاں نوں

6سرناویاں ہیٹھ لکھیا اے جہڑے کجھ ایس طرحاں نیں:

1۔ سفردا آرنبھک (مڈھلا) پڑاء

2۔ پہلا پڑاء۔۔۔۔۔پرتھم ناٹک دی اُپج

3۔ دُوجا پڑاء۔۔۔۔۔دِلی وچ پرویش (آمد)

4۔ تیجا پڑاء۔۔۔۔۔پنجابی یونیورسٹی پٹیالا وچ پرویش

5۔ چوتھا پڑاء۔۔۔۔۔سن1976ء

6۔ میری سروُتم (بہترین) رچنا

اُتلے سارے سرناویں نوں اسیں ڈاکٹر ہرچرن سنگھ دے ادبی جیون دے سبھ توں اُگھڑویں سرناویں وی آکھ سکنے آں، جہناں دے تحت اوہ سارے نکے موٹے، عام تے خاص واقعات بیان کیتے گئے نیں جو لیکھک دی ادبی زندگی دے نک نقشے نوں بناوندے تے سواردے شنگھاردے رہے نیں۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' دی ''بھومیکا'' وچ رتن سنگھ جگی ہوراں ہرچرن سنگھ دی حیاتی اُتے اک ترویں جھات پائی اے۔ ایس لکھت دیاں کجھ سطراں ویکھو، جہناں نال ڈاکٹر ہوراں دے ذاتی جیون دی مُورت دے نین نقش وی اُگھڑ کے ساہمنے آوندے نیں:

> ''اوہناں نوں بچپن توں ای بھنڈاں دیاں نقلاں اَتے پارسی کمپنیاں دے ناٹک ویکھن دا بہت شوق سی۔ اوہناں نے کالج وچ پڑھدیاں سبھ توں پہلاں ''منشی گنگارام'' ناں دی مسکری لکھی اَتے 1937ء وچ ''کملا کماری'' ناں دا ناٹک لکھیا۔۔۔شروع وچ بھاویں اوہناں کوِتا لکھن دا جتن وی کیتا پر ایس وچ اوہناں دی رُچی نہیں رہی۔'' (ص vi-v)

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ اوہناں لکھاریاں دی ڈھانی وچ وی سرکڈھویں تے نامور نیں جہناں دا جنم ونڈ مگروں پاکستان وچ شامل ہون والے علاقیاں وچ ہویا پر جہناں ہجرت توں بعد بھارتی پنجاب وچ جا کے بڑا ناں کمایا تے ماں بولی پنجابی دی رَج کے سیوا کیتی۔ اوہ اپنے جنم بارے بڑے من کھچویں ڈھنگ نال لکھدے نیں:

> ''میرا جنم چک نمبر 590 خوشی رام دے احاطے، جو ننکانا صاحب (پاکستان) توں 7 میل دے فاصلے اُتے ہے، وچ ہاڑ دی سنگراد نوں

1914ء نوں ہویا۔ شکر ہے کہ میں پہلاں وشویدھ شروع ہون توں اک ادھ دن پہلاں جنم دھار لیا' ورنا خبرے منحوس ہی سمجھیا جانا سی۔ چھیتی ہی مہینوں میرے جدی پنڈ اُڑا پڑ لیا ندا گیا۔۔۔۔۔ میری معلومات دے مطابق پنجاب دے 12,188 پنڈاں وچوں ویکھن نوں ایہ پنڈ سبھ توں ودھ پکاتے مشکال لگدا اے۔'' (ص1)

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ نوں وی ایہ سوال اکثر پچھیا جاندا اے کہ تہاڈی بہترین رچنا کہڑی اے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' دے آخری دو صفحیاں وچ اوہناں نے ایس سوال دا جواب دین دی کوشش کیتی اے۔ ایس حوالے نال اوہناں دا موقف بڑا روایتی اے کہ ماپیاں نوں سارے بال اکو جہے پیارے ہوندے نیں' بھاویں اوہ لنگڑے' لُولھے' انھے یاں کانے ای کیوں نہ ہون' سگوں کئی وار تاں سبھ توں چھوٹا بال سبھ توں پیارا لگدا اے۔ ''میری ساہتک سوے جیونی'' وچ اوہناں اپنیاں کجھ خاص رچناواں دی گل ضرور کیتی اے۔ اوہناں نے لکھیا اے:

''مینوں وی کئی وار اپنی تازار چنا سروُتم (بہترین) لگدی رہی اے۔ سما پا کے اوس دیاں خامیاں دسن لگ پیندیاں ہن۔ آلوچکاں دی ٹیکا ٹپنی وی اوس دیاں ڈِھلاں ننگیاں کر دی ہے۔ کجھ چر پچھوں اوس رچنا بارے میری اپنی رائے بدل جاندی ہے۔'' (ص145)

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ دا لکھیا ناٹک ''انجوڑ'' لاہور وچ 1941ء وچ بڑی کامیابی نال کھیڈیا گیا۔ ''رَتا سالُو'' اوہناں دا بہت مشہور ناٹک اکھواندا اے جد کہ ''شوبھا شکتی'' چار یونیورسٹیاں وچ ایم اے دے نصاب وچ شامل اے۔ 1973ء دا سال اوہناں دی رچنا ''کل' اج تے بھلک'' دے نام رہیا۔ ایسے طرحاں ڈاکٹر ہوراں دا 1984ء دے دَنگیاں بارے لکھیا ناٹک ''انبر کالا'' تے سکھ تاریخ نال تعلق رکھن والی رچنا ''رانی جنداں'' نوں وی ڈھیر سراہیا گیا۔

ڈاکٹر ہرچرن سنگھ پنجابی زبان دے اک اجہے کھرے ناٹک کار نیں جہناں نے بے شمار موضوعات نوں اپنی قلم نال چھوہیا' پر ہمیشا تعصب تے مذہبی تفریق توں بے نیاز رہے' ایس گل دا بھروا ثبوت اوہناں دی ادبی آپ بیتی توں وی ملدا اے۔

Scanned with CamScanner

حوالے

1۔ راجندر سنگھ لانبھا، ''پرستاونا'' میں اتے پنجابی ساہت' 1996ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی

2۔ اجیت سینی' میری اُجلی آپ بیتی' 1993ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی ص 121

3۔ بچنت کور' دستورِ زندگی' 2004ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن

4۔ برج لال شاستری' میری ساہتک سوے جیونی' پہلا ایڈیشن' 1987ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 5

5۔ بلدیو سنگھ' ہم ہیں گیان ہین اگیانی' 2001ء' چندی گڑھ' پنجابی ساہت اکیڈمی

ص 69,79,75,73,24,123,127,126,125,124,10,109,26,17,24,23,16,18,7

6۔ پربھجوت کور' میری ساہتک سوے جیونی' 1994ء پہلا ایڈیشن' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 1

7۔ پریم سنگھ پریم' میری ساہتک سوے جیونی' 1990ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی

8۔ صحرائی' پیارا سنگھ' میری ساہتک سوے جیونی' 1990ء' پہلا ایڈیشن' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 4,3

9۔ جسونست سنگھ نیکی' میری ساہتک سوے جیونی' 1992ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی'

ص 141,135,134,130,100,64,16,14,5,7

10۔ دلیپ کور ٹوانا' ڈاکٹر' پوچھتے ہو تو سنو' 2001ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن' ص 26,27

11۔ رام سروپ انکھی' ساہتک سوے جیونی' 1995ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 75,23,25,9,11,1,16

12۔ رویندر روی' میری ساہتک سوے جیونی' پہلا ایڈیشن' 1994ء' چندی گڑھ' پنجابی ساہت اکیڈمی ص 13

13۔ سجان سنگھ' میری ساہتک سوے جیونی' 1988ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص

14۔ کوہلی' سریندر سنگھ' ڈاکٹر' میں اتے پنجابی ساہت' 1996ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 6,9,1

15۔ نرولا' سریندر سنگھ' میری ساہتک سوے جیونی' 1995ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 1, ,1,vi,16

16۔ سیتل' سوہن سنگھ' میری ساہتک سوے جیونی' 1985ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 25

17۔ عجائب چتر کار' ساہتک سوے جیونی' 1995ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 1

18۔ کیلاش پوری' میری ساہتک سوے جیونی' 1995ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 156,148,155

19۔ پھل' گردیال سنگھ' ڈاکٹر' میری ساہتک سوے جیونی' 1987ء' پٹیالا' پنجابی یونیورسٹی' ص 76,vi

Scanned with CamScanner

20۔ گردیو سنگھ مان، ساہتک سوے جیونی، 1995ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 47-48,4,117,1

21۔ جوشی، مہندر سنگھ، ساہتک سوے جیونی، 1995ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 101,87-88

22۔ مہندر سنگھ سرنا، میری ساہتک سوے جیونی، 1990ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 47-48,4,117

23۔ نریندر پال سنگھ، میری ساہتک سوے جیونی، 1990ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 73,81,iv

24۔ ہربھجن سنگھ، چولا ٹاکیاں والا، دُوجا ایڈیشن، 2003ء، نویں دِلی، تُو یوگ پبلشرز، ص 53

25۔ ہرچرن سنگھ، ڈاکٹر، میری ساہتک سوے جیونی، 1988ء، پٹیالا، پنجابی یونیورسٹی، ص 145,v,vi

Scanned with CamScanner

تیجا باب:

چڑھدے پنجاب وچ آپ بیتی دی روایت

پنجابی وچ لکھیاں جاون والیاں آپ بیتیاں پڑھن مگروں اسیں ایس نتیجے اُتے اپڑدے آں کہ ہر لیکھک نے ایہنوں اپنے اپنے ڈھنگ' سوچ' شعور تے معاملا فہمی نال لکھیا اے۔ ہر آپ بیتی وچ وَن سَوَنّے فکری' علمی' ادبی' سماجی' معاشرتی تے معاشی شعور دے کئی کئی رنگ تے پرتاں موجود نیں۔ آپ بیتی لکھن والیاں اپنے اپنے لہجے اندر ایہنوں لکھ کے اوس قالین دی مثال بنا دتا اے جہدے دکھ دکھ رنگ تے ڈیزاین اوہنوں سوہنا بناوندے نیں۔ کدھرے آپ بیتیاں اندر سانوں ماجھے دی بولی نظر آوندی اے' کدھرے پوٹھوہار دا لہجا۔ کسے کول سرگودھا تے جھنگ دا لہندی لہجا موجود اے تے کسے کول بہاولپوری تے ملتانی انگ۔

لکھن والیاں اپنی اپنی ترجیحات دے حوالے نال اپنی زندگی نوں بیانیا اے۔ ایہو وجھا اے کہ آپ بیتیاں اندر لیکھکاں دے دکھ دکھ تجربے تے زندگی دیاں جتھے جھلکیاں ملدیاں نیں' اوتھے نثر دے وی ودھیا تے دکھ دکھ نمونے لبھدے نیں۔ کئی لکھن والیاں ادبی ڈھنگ نال اپنی آپ بیتی بیانی اے۔ کیہاں سادا زبان تے نثر دا سہارا لیا اے۔

پنجابی آپ بیتی تخلیق کاراں دی اندر دی سوچ نوں وی سامہنے لیاندی اے تے باہر گزاری زندگی دے پکھاں اُتے وی چانن پاؤندی اے۔

آپ بیتی لکھن والیاں وچ جوان تے بڈھے دوویں شامل نیں۔ ادیب' شاعر دی نیں تے عام لوک دی۔ بیوروکریٹ تے سیاستدان دی نیں تے فوجی دی۔ کسے دی زندگی قوم لئی ڈھیرا اہم اے تے کسے دی ادب لئی۔

کجھ آپ بیتیاں اُکا واقعاتی بیان ای گنیاں جاسکدیاں نیں تے کجھ اوہ نیں

جہناں اندر حیاتی کلاکار ے ماردی وکھالی دیندی اے۔ کدھرے کسے نے اپنی زندگی دے کئی مُفیا پہلو لکائے نیں تے کدھرے کسے نے ہر گل کھول کے بیان کردتی اے۔ کسے پوری سچائی توں کم لیا اے تے کسے ادھوری سچائی توں۔

ایہناں آپ بیتیاں اندروں تاریخ دے اہم واقعات نوں وی لبھیا جاسکدا اے تے تخلیق دے پچھوکڑ نوں وی۔ نفسیاتی، معاشرتی، خاندانی تے معاشی جیون دے ٹوٹے وی تھاں تھاں نظر آوندے نیں تے کدوں، کیوں تے کیہ دے جواب وی لبھدے نیں۔

دکھ دکھ کھیتر دے دکھ دکھ پچھان رکھن والے آپ بیتی کاراں پنجابی ادب وچ آپ بیتیاں لکھ کے ایہدے ایس خالی پکھ نوں بھرن دا پورا پورا جتن کیتا اے۔ اوہ ایہدے وچ ڈھیر کامیاب وی ہوئے نیں۔

چڑھدے پنجاب وچ تاں ایہ جتن پوری طاقت نال وکھالی دیندے نیں۔ لہندے پنجاب اندر اجے آپ بیتی لکھن والیاں دی گنتی نہ ہون دے برابر اے۔ انگلاں اُتے گنیاں جاسکن والیاں آپ بیتیاں وچوں ایہدے اُگے ودھن بارے سوچیا جاسکدا اے پر عملن انج لگدا نہیں۔

ایس باب وچ چڑھدے پنجاب دے آپ بیتی کاراں دیاں آپ بیتیاں دا اک بھرواں جائزا لیا جا رہیا اے تے ایس توں اگلے باب وچ لہندے پنجاب دیاں آپ بیتیاں (تفصیلی تے ادھوریاں) دا جائزا لیا جاوے گا۔

اجیت کور ''خانہ بدوش'' [1]

پنجابی ادب دی مشہور ناول کار لیکھکا اجیت کور دی آپ بیتی ''خانہ بدوش'' پہلی وار 1923ء وچ چھپی۔ دوسرا ایڈیشن 1985ء تیسرا 1991ء اتے چوتھا ایڈیشن 1999ء وچ چھپیا۔ اپنے جیون دے 50 ورھیاں دی داستان نوں اوہنے 323 صفحیاں دے کھلارتے 7 باباں وچ ونڈیا اے۔ کتاب دا انتساب اُس نے اپنے ''بھولے بادشاہ'' خشونت نوں کیتا اے۔

اجیت کور نے جس سمیں اپنے جیون دے تجربیاں نوں قلم بند کیتا اوہ سماں سوے جیونی نوں لکھن لئی ڈھکواں نہیں سی، کیوں جے لیکھکا نے جیون دے اُس مقام نوں حاصل

Scanned with CamScanner

نہیں کیتا سی جتھے پُنج کے اگلی سوچ دی وضاحت نہیں ہوندی:

''پرسنتالی ورھے تر دیاں ہو گئے نیں تے پیراں وچ بھائیاں پاٹ کھیاں نیں۔ اوڑ نال پیڑائی دھرتی وانگوں سخت تے کراہڑیاں۔ کدے ہوا جدوں میرے رُخ دی وگدی اے تاں لگدا اے اے دریا کدھرے نیڑے ہی اے۔ پر جدوں اُلٹے رُخ دی وگدی اے، تاں لگدا اے میرے قدماں دی آواز نوں ایہ کلاوے وچ بھر کے دریا تک رہی ہووے گی شاد! خُش فہی ہی سی؟ دوستو، پر بڑی تسکین ہندی ہے کہ قدماں دی بھٹکن دا کسے نوں تاں پتہ لگ ای رہیا اے۔'' (ص72)

جویں کہ اُپر ذکر کیتا اے لیکھکا نے اس کتاب نوں ستاں باباں وچ ونڈیا اے۔ ''ون زیروون، سفید اتے کالی ہوا دی داستان، خانہ بدوش، حادثیاں دا ہجوم، گھوگا تے سمندر، ست نیم کش تیر، قصا اک قیامت دا۔''

پہلا باب ''ون زیروون'' تاں اگ دا سفر ای اے۔ جس وچ اوہدی پیاری بیٹی کینڈی دی پیرس وچ 1974ء وچ اگ نال سڑ کے مرجان دی دکھدائی گاتھا ہے۔

''اُس بنچ تے بہہ کے میں روندی رہی۔ بلکل بے بس، بے سہارا، میری بچی او تھے سی، اندر پنجاں قدماں دی وتھ تے۔ پر سارے دروازے بند سن۔ سفید کفناں ورگے دروازے۔'' (ص31)

''ہاں دوستو، میں اج تک اوہناں بنچاں تے بیٹھی ہاں۔ لیوں دی قبر گاہ وچ پئے بنچاں اُتے سچ کہندی ہاں دن رات او تھے بیٹھی رہندی ہاں، سر جھُکا کے، دُھپ چڑھ دی وی اے لہہ وی جاندی اے۔ لوکی آؤندے نیں۔ اپنے پیاریاں نوں او تھے چھڈ کے چلے جاندے نیں۔ میں اوہناں ساریاں دا خیال رکھدی ہاں۔ کیونکہ اوہ میری کینڈی دے محلے وچ جو رہندے ہوئے۔ میری کینڈی دے گوانڈھی۔'' (ص46)

دوسرے باب ''سفید تے کالی ہوا وچ'' 1951-52 وچ لیکھکا دی اپنے پریمی بلدیو نال کیتے عشق اتے وچھوڑے دی داستان اے۔ ''بلدیو سانوں انگریزی پڑھاندے سن..... اوہنیں دنیں وہ سانوں اوہ تھیلو پڑھار ہے سن۔'' (ص 47)

اوہ بلدیو دے گن گاندی اے۔ بلدیو دے وچھڑن توں بعد وی۔ سماں گزرن دے بعد وی بلدیو اُس دے جیون تے بھارو نظر آندا اے۔ اوہ خود ای تاں آکھدی اے۔

''تے مگروں مہینیاں دے مہینے۔ سالاں دے سال (جنے کُو سال) اوہناں دا ساتھ ملیا۔ ڈیڈھ دو سال پراج جدوں مُڑ کے ویکھدی ہاں تاں اوہ ڈیڈھ دو سال پھیل کے زندگی دی پوری لمبائی چوڑائی تے پھیل جاندے نیں۔ پانی وچ گھلی سیاہی دی بوند وانگوں۔'' (ص 49)

''خانہ بدوش'' اس آپ بیتی دا تیسرا باب اے جس وچ اجیت کور دا بالپن۔ گوانڈھن لڑکی ''موماں'' دی موت، لیکھکا دی شادی، اتے بعد وچ طلاق نال جُڑیاں گھٹناواں دا ذکر اے۔ ایہ باب اُسدی حیاتی بارھاں سال ساڈے نال سانجھے کردا اے۔

اجیت کور پاٹھکاں نوں اپنے نال لے کے تردی اے۔ اوہ پڑھن والیاں اپنا ہم راز سمجھدی اے تے ہمراز کولوں کدی کوئی چیز لکائی نہیں جاندی تائیوں تاں اوہ آکھدی اے:

''اِک ہور بُری عجیب خشبوسی۔ جس بارے میں سوچ رہی ہاں کہ تہانوں دساں کہ نہ۔ کیوں کہ جاندی ہاں کہ تسیں ہسو گے تے ایہ جہڑا اک بے ہودا جہیا رومانس تے رہس لیکھک نال جُڑیا ہویا ہونداا ے، اوہ تار تار کر کے ادھڑ جاوے گا۔ پر جد قسم ہی کھادی اے کہ تہانوں اپنا ہم راز بناؤنا اے تاں لکاء کاہدا۔'' (ص 83)

تاہیوں تاں اوہ اپنی زندگی دے سارے بھیت پڑھن والیاں دے سامنے رکھدی اے۔ اس دا گھر دی جیون پہلے دن توں ای لیکھکا لئی ان چاہیا بنیا رہیا۔ اُس دا پتی اُس نوں جائیداد سمجھدا اے۔ اوہ گھر دیاں مجبوریاں پاروں اپنی گھر والی توں نوکری کراوندا اے پر مرداں نال بہہ کے کم کرن دی اجازت نہیں دیندا۔ اوہ سس نناں دیاں گلاں وی جردی اے تے خاوند دے تسیہے وی پر:

Scanned with CamScanner

''پر کجھ نہیں کہیا۔ کیونکہ اودوں اجے تپسیا نال دِل جت لین وچ تے ایمانداری تے پیار دی آخری جت وچ، پتی بھگتی وچ تے ''اپنے گھر'' دی تے پچھے چھڈ کے آئے گھر دی لاج بچاون وچ بڑا وشواس ہندا سی، ثابت وشواس۔'' (ص110)

ایہ تاں بہت مگروں، بہت سارے حادثیاں وچوں گزرن توں بعد اِس بہت ثابت تے بہت ڈھیٹھ وشواس وچ تریڑاں آئیاں تے فیر بہت ہولی ہولی اوہ تڑک کے ٹٹیا۔ مریا۔ اُس توں مگروں لیکھکا نے اپنے پتی دا گھر چھڈ دتا۔ کیونکہ اُسدا پتی ہر پنجویں چھیویں مہینے اُس نوں کدے اُس دے باپ دے گھر چھڈ آندا تے کدے اپنے گھر لے آندا:

''بچیاں دے بچپن وچ اِس طرح ایہ خانہ بدوشی رل گئی سی۔ بچیاں دے شہد ورگے بچپن وچ ایہ عجیب اجاڑ پن تے بے گھر پن تے بد حواسی نم دے پانی وانگوں گھُل گئی۔'' (ص112)

اجیت کور نے اپنی ایہ آپ بیتی امرتا پریتم دے پریرنا دین تے لکھی۔ لیکھکا تاں ''زخمی باز'' وانگوں اپنے زخماں توں شرمسار اتے اپنیاں زخماں نوں ہورناں توں لکاون دے یتناں وچ سی۔

''پچھے ترنا بہت دیر توں ٹال رہی ساں۔ امرتا نے میرا مونہہ پچھا نہہ کر کے مینوں دھکا دے دتا اے، ''تُر''.....سو دوستو اس اگ دا سفر تہانوں وی نال ای کرنا پوے گا۔'' (ص9)

ان جھک ہو کے سچ دی پیش کاری کردی ہوئی، اپنے حقاں لئی لڑدی ہوئی، فن دیاں بلندیاں نوں چھوہندی ایہ آپ بیتی پنجابی آپ بیتی دے کھیتر وچ اہم مقام دا درجا رکھدی اے۔

اجیت کور ''کُوڑا کباڑا''[2]

اجیت کور ولوں لکھی گئی آپ بیتی ''کُوڑا کباڑا'' نوں نو یگ پبلشرز نے پڑھن والیاں تک اپڑایا۔ اس دا پہلا ایڈیشن 1997ء وچ چھپیا۔ جد کہ ساڈے ساویں اس دا

دو جی وار دا ایڈیشن اے۔ جہڑا 2002ء وچ چھاپے چڑھیا۔ 248ء صفحیاں تے کھلری اِس کتاب نوں اجیت کور نے نکے نکے 136 حصیاں وچ ونڈیا اے۔ ہر حصہ اک منی کہانی دا روپ نظریں آندا ہے۔

کتاب دا انتساب اُس نے اپنی دھی ارپنا دے ناں کیتا اے:

''سُنّے صحرائے بیابان جگ وچ میرا بوٹا لان والی ارپنا دے ناں۔
ارپنا جہڑی میری سبھ توں وڈی کمزوری تے سبھ توں وڈی طاقت اے۔'' (ص5)

اجیت کور اپنی کتاب ''کُوڑا کباڑا'' دا تاریخ تے جغرافیا ایہناں اکھراں راہیں بیاندی اے:

''اپنی بھیانک مُٹ بھج وچوں، قہری موت دے سُرخ سیاہ کرمچی پرچھاویاں وچوں، اک ثابت ثبوت، نڈرتے بے خوف، اپنی زندگی دے فیصلے خود کرن دی وقعت تے توفیق رکھن والی، تے اپنی بیٹی ارپنا نوں اک مضبوط تے باوقار شخصیت بناون والی عورت کس طرحاں پیدا ہوئی۔ ایہی اے اِس ''کوڑے کباڑے'' دا اتہاس تے جغرافیا۔''
(ص7)

اتہاس جہڑا پنڈیاں تے، دِلاں تے، دماغاں تے سوچاں تے احساساں تے لکھیا جاندا اے بلکہ لکھیا نہیں اُکریا جاندا اے تے جغرافیا جہڑا صرف زندگی دا حدود اربعہ ہی نہیں دسدا، زندگی تے موت دیاں تمام سرحداں دی جانکاری وی دیندا اے۔

اجیت کور نے شروع وچ اپنے گھر دے ماحول اتے اُس وچلے تناؤ دا ذکر کردتا اے۔ اس دے دار جی (پِتا) اسدی سکولی پڑھائی دے خلاف نیں، تاہیوں تاں ماسٹر جی گھر آ کے اِس نوں انگریزی تے حساب پڑھاؤندے سن۔ گھر دے تمام فیصلے دار جی دے ہتھ وچ نیں۔ اپنے بھرار گھبیر دا ذکر کردی اے۔ گھر وچ اوہدے آدرمان اتے اپنی ان گہلی توں دُکھی وے:

''پرایہ وی لگدا اے کہ پورے گھر وچ گھگی ای گھگی اے، میں تاں

Scanned with CamScanner

کدھرے ہاں ہی نہیں۔'' (ص9)

اُسدی پہلی تعلیم گھر آندے ماسٹرتوں ای ہوئی۔ بعد وچ اُس نوں سیکرڈ ہارٹ سکول وچ داخل کروایا گیا تے فیر بعد وچ خالصا ہائی سکول وچ داخلا کروادتا گیا۔ اوہدے دسویں دے پیپر سن جدوں دیس دی ونڈ ہوگئی۔

''لاہور وچ اگاں لگیاں ہوئیاں سن۔ فساد ہورہے سن۔ ضرور میرے پرچے وی کدھرے سڑسُڑ گئے ہونے نیں۔ ہُن جہناں دے پرچے ای فناہ ہوگئے ہون۔ اوہناں دا نتیجہ کس طرح نکلے؟ سو جدوں نتیجہ نکلیا اسیں شملے ساں اودوں تے سینکڑے ہزاراں رول نمبراں اگے لکھیا سی آر ایل او۔ یعنی رزلٹ لیٹر آن۔ پچھوں نہ کوئی نتیجہ آنا سی نہ آیا۔ تے مُلک دو ٹکڑے ہوگیا۔'' (ص34)

''ملک دو ٹکڑے ہوگیا۔ فساد شروع ہوگئے۔ صدیاں توں آ رہی سانجھی بھائیوالی یکدم پلٹا کھا کے مونہ پرنے ڈگ پئی۔ ہونی داوار چل گیا۔ موت نے گلیاں بازاراں وچوں گھمر کھیڈنی اتے گدھیاں وچ دھمال پانی شروع کر دتی۔'' ہر شریف آدمی ڈریا ہویا سی۔

بھاویں اوہ لاہور دا کوئی مسلمان ہووے بھاویں امرتسر دا کوئی ہندو سِکھ، موت وال کھولی، دگڑ دگڑ کردی چانگھاں ماردی پھردی سی چونہہ پاسیں۔'' (ص37)

اجیت کور سچے ڈھنگاں نال نکے لفظاں وچ ای وڈی گل کر جاندی اے۔ دو جملیاں وچ لمی کہانی بیان کر دیندی اے لاہوردی جم پل ہون کر کے ٹکسالی زبان دا وہدیاں لکھتاں تے اثر اے۔ زبان صاف شفاف اے۔ اوہ اپنے پڑھن والیاں نوں انگلی لا کے نال نال تور دی اے۔ لطیف پیرائے وچ، لفظاں دا چناؤ اوہدے قاری نوں بور نہیں ہون دیندا۔ اوہ ہسدی اے تے اوہدا پاٹھک ہس پیندا اے اوہ دُکھاں دی ماری سسکدی اے تاں اوہدا قاری وی اُداس ہو جاندا اے۔ ایہی اوہدی رچنا دے وڈ بھاگی ہون دا ثبوت اے۔ ''کوڑا کباڑ اؤ' وی ایہو جہی ای رچنا اے۔ جہڑی اجیت کور دے کومل ہتھاں نے

پروفیسر اچھرو سنگھ ''کیٹا آئی ریس'' [3]

''کیٹا آئی ریس'' پروفیسر اچھرو سنگھ دے جیون نال تعلق رکھدی آپ بیتی اے جولوک گیت پرکاشن چندی گڑھ ولوں 2006ء وچ چھپی اے۔184 صفحیاں دی ایس کتاب نوں لیکھک نے یارھاں باباں وچ ونڈیا اے۔ اُس نوں ایہ جیونی لکھن دی پریرنا اپنے بچیاں تے شاگرداں کولوں ملی۔ جہناں نوں اوہ جدوں وی اپنے جیون بابت کوئی گل سناندا اسی تاں اوہ بڑی دلچسپی نال سندے سن تے کجھ نہ کجھ اُتشاہ وی حاصل کردے سن۔ لیکھک نے جیونی لکھن بابت لکھیا اے:

> ''سو میں محسوس کیہ کہ بھاویں میرے انُوبھو اتے وچار دریڈے بیٹھے ویا کتیاں لئی کوئی اہمیت نہ وی رکھدے ہون پر میرے بچیاں' میرے ویارتھیاں' میرے سہ کرمیاں' میرے دوستاں متراں' میرے رشتے داراں اتے میری جانکاری لئی ایہ ضروری ہی روچک اتے لابھ کاری ہوسکدے نیں۔'' (ص 10)

کتاب دا نام ''کیٹا آئی ریس''، ''جُپ جی صاحب'' وچ گورو نانک دے ایس فرمان توں لیا گیا اے:

سُن گلا اکاس کی کیٹا آئی ریس
نانک ندری پایئے کُوڑی کوڑے ٹھیس

لیکھک ایتھے اپنے بارے عاجزی تے نگونتا دا اظہار کردا لکھدا اے:

> ''ارتھات اکاش دیاں گلاں سُن کے کیڑیاں نوں وی ریس آئی اے تے اوہ وی اسمان وچ اڈن بارے سوچن لگ پئے۔ اپنے بارے سوچدے ہوئے مینوں وی ایہی جاپدا ہے کہ اک کیڑے جتنی حیثیت رکھن والا ویاکتی آکاش وچ اڈن دا سپنا لے رہیا اے۔'' (بیک ٹائیٹل)

لیکھک دی ایہ رچنا اوہدے جنم توں لے کے اوہدے کالج استاد وجوں ریٹائرڈ

Scanned with CamScanner

ہون دے سمے تک یعنی مئی 2006ء تک نوں اپنے کلاوے وچ سمیٹدی اے۔ لیکھک دا جنم اِک جنوری 1949ء نوں پِتا ہنسا سنگھ دے گھر ماتا پرسن کور دی کُکھوں ہویا۔ اُس دے وڈکیاں دا پرانا پنڈ شینہا سی جتھوں لیکھک دے دادا جی اجھے آ دسے سن۔ جد کہ اجھے توں اوہدے پِتا پہلاں موڑ منڈی تے فیر مانسی آن وسے تے پکے طور اُتے اتھے ای رہے۔

اوہدیاں تن وڈیاں بھیناں تے دو چھوٹے بھائی دوِندر سنگھ تے منجیت سنگھ نیں۔ اوہدے پِتا جی دی پنڈ وچ سائیکل مرمتی دی دُکان سی۔ اوہدے پریوار وچ لکھن پڑھن دا رواج نہیں سی۔ اوہنے مڈھلی تعلیم اپنے گھر دے لاگلے محلے وچ ای ''جگن ناتھ سکول'' توں حاصل کیتی جہنوں ماسٹر جگن ناتھ چلاندا سی تے ایس کر کے سکول دا ناں ''جگن ناتھ سکول'' مشہور ہو گیا سی۔ ایہ بوری مار کا سکول سی۔

خالصا ہائر سیکنڈری سکول مانسا وچوں اوہنے باقی دی تعلیم حاصل کیتی۔ 1965ء وچ لیکھک نے میٹرک دا امتحان پاس کیتا تے چنگے بھاگاں نوں اوہنیں دِنیں مانسا وچ نہرو میموریل کالج ہوندو چ آ گیا تے لیکھک نے اوہدے وچ داخلا لے لیا۔:

''مانسا وچ کالج دا کھُلنا میری قسمت دا کھُلنا اَتے میرے لئی اک وردان سدھ ہویا۔'' (ص 40)

بی اے مگروں لیکھک نے ایم اے انگریزی کرن دا فیصلا کیتا۔ ایہ اک عجیب فیصلا سی۔ لیکھک دے گھر دے مالی حالات کجھ اجہے نہیں سن کہ اوہ اگے پڑھائی جاری رکھ سکدا۔ اوہدی ماں اوہنوں ورجدی اے کہ کدھرے نوکری دی بھال کر کے اپنا گھر سنبھالے۔ لیکھک دی شادی وی ہو چکی سی تے اوہ اک پتر دا پیو وی بن چکیا سی۔ پر اوہدے پِتا جی ایہناں بولاں ''ویکھی جاؤ جویں ہوودُ' توں پڑھی چل'' نے لیکھک نوں اک نواں حوصلا دتا تے اوہنے پٹیالا یونیورسٹی توں ایم اے انگریزی دی ڈگری حاصل کرن مگروں اپنے لئی ادھیاپک (استاد) دا پیشا اختیار کیتا تے 30 جولائی 1970ء نوں اوہدی پوسٹنگ نہرو میموریل کالج مانسا وچ ای انگریزی دے لیکچرار دے طور ہو گئی سی تے کتاب دی چھپائی ویلے تک اوہ ایسے ای کالج وچ انگریزی وبھاگ دے مُکھی وجوں سیوا نبھا رہیا سی جتھوں اوہنے ریٹائیرڈ ہونا اے۔ کالج دی نوکری توں' زندگی وچوں نہیں۔ زندگی تاں اُس نے لمی

جیونی اے۔

''میں کالج وچوں لگ بھگ چھتی سال دی سیوا پوری کرن اُپرنت کاغذاں وچ لکھی عمر انوسار 31 مئی 2006ءنوں اپنی اٹھونجا سال دی عمر پوری ہون توں ست مہینے پہلاں ای سیوانورت ہو جاواں گا پر مینوں ایہ آس ای نہیں سگوں وشواس اے کہ میری سیوانورتی کیول کالج وچوں ہووے گی' زندگی وچوں نہیں تے میں کافی لما سما پوری طرحاں کریاشیل رہن دا ادارا دار کھدا ہاں۔'' (ص181)

لیکھک نے اپنی ایس آپ بیتی نوں جویں کہ اُپر دس چکے ہاں' یارھاں باباں وچ ونڈیا اے۔ ہر باب اک وکھرے وِشے بارے اے۔ ہر اک باب اُتے اک ترویں جہی جھات پاوندے ہاں۔

پہلا باب ''میرا بغیچا'' اے۔ایس وچ لیکھک نے اپنے جنم داتاواں تے بھین بھراواں دا ذکر کیتا اے تے اوہناں دے جیون نوں مختصر رُوپ وچ بیان کیتا اے۔ اپنے دادا چنن سنگھ تے دادی جیہنوں اوہ بے بے کہ کے بلاوندا اے' دا تذکرا کیتا اے۔

اپنی ماتا پرسن کور دا تے اپنے پتا ہنس راج (ہنسا سنگھ) دا چتر اُلیکیا اے۔4 جون 1984ءنوں اوہدی ماں جی دا دیہانت سِول ہسپتال وچ ہوندا اے کیوں جو ایمرجنسی تے کرفیو نافذ ہون کر کے اوہ کدھرے ہور نہیں جاسکدے سن۔6 فروری 2001ءنوں اوہناں دے پتا جی سرگواش ہوندے نیں۔ ایسے ای باب وچ لیکھک نے اپنیاں تِنے بھیناں تے اوہناں دے پروارک جیون دا تذکرا کرن دے نال نال اپنے دو ہاں چھوٹے بھراواں دا وی تذکرا وکھو وکھ کیتا اے۔

اگلے یعنی دُوجے باب وچ اوہناں اپنی پڑھائی بارے جانکاری دتی اے۔ جگن ناتھ ماسٹر دے بوری مار کا سکول توں لے کے نہرو میموریل کالج مانسا تے پٹیالا یونیورسٹی دی ایم اے انگریزی دی پڑھائی دا ذکر کیتا اے۔ تیجا باب ''بوردے لڈو'' لیکھک دے ویاہتا جیون نال جُڑیا اے۔ ایہ اک دلچسپ باب اے۔ لیکھک دا ویاہ 23 نومبر 1966ءنوں ہویا۔ اوہدی بیوی نوں اوہدے ماپیاں نے اوہدے چاچے دے کہن اُتے اٹھویں تک ای

Scanned with CamScanner

تعلیم دوائی سی۔ لیکھک ایس چیز دی مخالفت وی کردا اے تے دھمکیاں وی لاندا اے:

''میں ساڈی وچولن نوں دھمکی وی دتی کہ جیکر تسیں اپنی کڑی نوں اگے نہ پڑھایا تاں میں اوہدے نال شادی نہیں کراں گا۔ (ص51)

پر اوہنے کسے پاسیوں کامیابی نہیں ملدی۔ پر اوہ اپنی ایہ سدھر ویاہ توں بعد پوری کردا اے۔ لیکھک اصل وچ چاہندا سی:

''میں صرف ایہ چاہندا ساں کہ میری پتنی دی ودیک یوگتا (تعلیمی معیار) میرے برابر ہووے تے گھٹ پڑھی لکھی ہون کارن اوس وچ کوئی ہین بھاونا نہیں ہونی چاہیدی۔'' (ص60)

لیکھک نے اپنے ماڑے حالات دے باوجود اپنی بیوی نوں ایم اے پنجابی دی تعلیم دوائی تے ''میں اک پوسٹ گریجویٹ پتنی دا پتی ہون دا فخر محسوس کرنا لگاں'' جہے جملے لکھ کے اپنی اندرلی خُشی دا اظہار کیتا اے۔

کتاب دے اگلے باباں وچ اچھر دسنگھ نے اپنی نوکری تے ہور کماں بارے جانکاری کروائی اے۔ اپنے بال پریوار دھیاں' پُتراں' پوتے پوتیاں تے دوہتے دوہتریاں دا ذکر کیتا اے۔ اپنے سفراں نوں ''اکھیں ویکھ نہ رجیا۔۔۔۔۔'' عنوان دے تحت ذکر کیتا اے۔ اپنے سجناں متراں' شاگرداں تے رشتے داراں دا ذکر ''متراں باجھ نہ مجلساں'' نامی باب وچ اُلیکیا اے۔

انج ایہ کتاب لیکھک دی اپنی آپ بیتی دے نال نال وکھو وکھ جیونیاں نوں وی وکھو وکھرے صفحیاں اُتے اُلیکدی نظر آوندی اے۔ لیکھک نے دیباچے وچ لکھیا اے:

''اتیتھے میں ایہ سپشٹ (ظاہر) کرنا چاہندا ساں کہ میں اپنے سوے جیونی وچ جو وی لکھیا اے اوہ سچا پالک بھگ سچا ہے پر میں بہت ساریاں اجہیاں گلاں لکھن توں گریز وی کیتا ہے جو میرے لئی یاں کسے ہور لئی کسے سمسیا (مسئلے) یاں بدنامی دا کارن بن سکدیاں نیں۔''

(ص 10)

پوری کتاب وچ اوہنے ایس سچ نوں ہتھوں نہیں جان دتا۔ اوہنے اپنے جیون

دے سارے رنگاں نوں اِن بِن پیش کیتا اے۔ جویں اوہنے ایس جیون نوں ویکھیا تے مانیا اے۔ اوہدے جیون دیاں دو جھا کِیاں پیش نیں:

''میرا لگ بھگ سارا بچپن ہی تنگیاں تُرشیاں وچ گزریا ہے۔۔۔۔۔ ویلھے سمے وچ میں اپنے پِتا جی نال سایکلاں دے پنکچر لاون دے نال نال اوہناں دی چھوٹی موٹی مرمت کر لیندا سی۔۔۔۔۔ گھر دا خرچ چلاون لئی پِتا جی دی کمائی کافی نہیں سی۔ میں ٹال اُتے بیٹھ کے تُوڑی ویچدا رہیا۔۔۔۔۔ چاچا جی نال جُتیاں دے کم وچ سیر پایا تے جُتیاں ویچدا رہیا۔ جدا وہناں نے کجھ سرکاری رُکھاں دا ٹھیکا لیا تا ل میں آرے اُتے بیٹھ کے لکڑاں چراوندا رہیا۔ بچپن وچ میں تے میرے بھراواں نے اپنیاں مجھاں دی چرائیاں۔ ایہناں لئی کھیتاں وچوں چری لیا کے مشین اُتے ٹوکا وی کیتا تے بالن لئی کھیتاں وچوں سلرے وی چُنے۔'' (ص166)

پر ایہدے نال نال لیکھک نے اپنی پڑھائی وی جاری رکھی تے ایم اے انگریزی دی تعلیم حاصل کر کے کالج دا لیکچرار تے فیر اپنے شعبے دا مُکھی (انچارج) وی بنیا۔ ایس محنت صدقے ای رب نے اوہنوں بھاگ لائے۔ اوہ محنت کرن اُپر یقین رکھدا اے۔ اوہ اپنے بچیاں نوں وی کجھ کرن تے بنن لئی پرتیت کردا اے۔

کتاب دی بولی سادا تے سرل پنجابی اے۔ ایہ کتاب لیکھک دی اپنی آپ بیتی ہوون دے نال نال اوہدے پریوار، بال بچے تے دوستاں متراں دی جیونی وی پرتیت ہوندی اے۔ ایہ اک لابھ وند کتاب اے جہدے وچوں اسیں مصنف دے تجربیاں دی روشنی وچ بہت کجھ حاصل کر سکنے آں۔

ارجن سنگھ گڑگج ''میرا اپنا آپ''[4]

مشہور دیش بھگت تے سماج وادی نظریہ رکھن والے سکھ پنتھ دے سیوک ارجن سنگھ گڑگج (1903-1963) دی آپ بیتی اک تاریخی تے سیاسی حوالے والی رچنا دے

Scanned with CamScanner

رُوپ وچ نظر آوندی اے۔ لیکھک نے اپنے طور اِس آپ بیتی نوں 1962ء وچ مکمل کرلیا سی۔ پر اُس دی وفات دے چھ سال مگروں نو یگ پبلشرز والیاں نے اس نوں 1969ء وچ چھاپیا۔

2003ء وچ تقنس پرکاشن والیاں نے ارجن سنگھ گڑگج فاؤنڈیشن دے تعاون نال جگجیت سنگھ انند ولوں ایڈٹ کیتی ''ارجن سنگھ گڑگج دی سمچی رچنا'' دے روپ وچ اس کتاب نوں شائع کیتا۔ ''ارجن سنگھ گڑگج دی سمچی رچنا'' وچ اُسدیاں تن کتاباں ''دو پیر گھٹ تُرنا''، ''شہید دے بول'' اتے ''میرا اپنا آپ'' دے نال نال اُسدیاں ان چھپیاں نظماں نوں وی چھاپیا گیا اے۔ اساں ارجن سنگھ گڑگج دی کتاب ''میرا اپنا آپ'' تے گل کردے۔ جو اس کتاب دے صفحہ 134 توں 260 تک کھلری ہوئی اے۔ اندرون گواہیاں اس گل دی دس پاندیاں کہ ایہ جیونی اِکو وار لکھے جان دی تھاں پڑاءوار سمیں سمیں لکھی جاندی رہی۔ اس دیاں پہلیاں 3 گھٹناواں 1940ء تک لکھیاں جاچکیاں سن۔ اس توں اگلیاں 131 تک دے واقعات 1957ء تک اتے باقی دے ویروے 1962ء وچ مکمل ہوئے۔ ارجن سنگھ دی ایہ آپ بیتی مکمل روپ وچ نہیں اے کیوں جے لیکھک تفصیلی گل نہیں کرسکیا۔ اُس دے اپنے کہے مطابق:

> ''جو کجھ دل وچ بھریا وی ہویا ہے تے جس لئی کئی مِتراں نے مینوں پریریا وی ہے کہ میں لِکھاں پراس کر کے گھٹ لکھیا ہے کہ چھاپن تے وِکن لئی میرے پاس نہ پیسے ہن اتے نہ پربندھ۔'' (ص252)

میرا اپنا آپ دے مطالعہ توں بعد کتاب وچ لیکھک دی نجی شخصیت دی بجائے اُسدی عوامی شخصیت ای نمایاں نظر آندی اے۔ آپ بیتی نوں قلم بند کرن پچھے وی اُس دا عواسمی رنگ ای اے ارجن سنگھ گڑگج کہندا اے:

> ''میں اپنے ہُن تک دے جیونی دے سماچار اِس لئی نہیں لکھ رہیا کہ ایویں رسم پئی نوں میں وہ دُہرادیاں، سگوں اِس لئی یاد رہے سماچار انکت کر رہیا ہاں کہ کئی گلاں جو میرے جیون یا اِس نال سنبندھت معاملیاں وچوں چنگیاں ہون تاں اوہناں دا اثر ہور تھے وی پوے۔ دوجا خیال ایہ

Scanned with CamScanner

وی ہے کہ میرے ہڈ بیتے معاملے، یاں اکھیں ویکھیاں گلاں دا ثبوت
کسے ویلے لئی موجود رہ جاوے۔ کیونکہ پچھلے اتہاسک معاملیاں بارے۔
سگوں ساڈے اپنے نال ورت رہے معاملیاں بارے وی..... کئی گلاں
غلط اتھوا (یعنی) تروڑ مروڑ کے لکھیاں گھیاں ہن۔'' (ص139)

اگلی گل کرن توں پہلاں اک جھات ارجن سنگھ گڑگج دے جیون تے پاندے ہاں:

ارجن سنگھ گڑگج دا جنم ضلع امرتسر دے مشہور قصبے ترنتارن اندر 1908ء نوں ماتا بشن دیوی دی ککھوں سردار سُندر سنگھ دے گھر ہویا۔ لیکھک دے جنم سمیں اُسدے بابا گنڈا سنگھ دیاں بندپیاں دوہاں اکھاں چوں اک اکھ دی روشنی واپسی پرت آئی سی۔ اس کر کے باباجی دے ایہ کہن تے کہ میرا پُتر کرماں والا اے اُسدا ناں کرم سنگھ رکھ دتا گیا۔ بعد وچ امرت چھکن تے اُس داناں ارجن سنگھ وچ بدل گیا۔ گھٹ ودھ پنجاں سالاں دی عمرے اُس نے گھر وچ اپنے باباجی پاسوں ای گرمکھی پڑھی۔ اُس دے باباجی نوں اُس نوں پڑھان دا اتے اوہدی پڑھائی دا بڑا فکر سی۔ پڑھائی وچ گڑگج ہشیار وی سی تے عموماً اپنی کلاس وچوں اول آندا سی پر اُس نوں ادھوائے ای اپنی ماسٹراں دی بے رحم کٹائی پاروں اپنی پڑھائی نوں چھڈنا پیا۔ اس سنبندھ دو واقعات دا ذکر گڑگج نے کیتا اے۔ پہلی وار اُس نوں اُسدے ہیڈ ماسٹر چھیویں جماعت کٹیا سی:

''اگلی بھلک یونین جیک نوں سلام نہ کرن دے دوش وچ ساریاں کلاساں دے سامہنے مینوں بینتاں دی کرڑی مار دِتی گئی۔'' (ص145)

ایہ واقعہ بچپن وچ ای اُس دے دیس پیار دی حامی بھردا اتے غلامی توں نفرت دی دس پاندا اے۔ دوجے واقعے وچ اُس نوں اپنے اک جماعتی نال ہور ہی ناانصافی دے خلاف بولن تے ماسٹر نے کُٹ کُٹ کے اُس دے موڈھے سجا دتے سن۔ ایہناں واقعات دا کر کے اُس نوں چھیویں توں ای پڑھائی چھڈنی پئی۔ کیوں جے:

''پتاجی دے سورگواس ہو جان کارن باہر جا کے پڑھائی دے خرچ پورے کرنوں وی میں اسمرتھ ساں۔ سو پنج جماعتاں پاس کرن پچھوں

Scanned with CamScanner

ہی پڑھائی نوں تیا گنا پیا۔ ایہ گل 1929ء دی ہے۔'' (ص146)

ایہنیں دنیں ہی جلیانوالے باغ والا واقعہ ہویا۔ اُس توں متاثر ہو کے اوہ سیاست دے میدان وچ داخل ہو جاندا اے۔ 1920ء وچ اکالی لہر دے شروع ہون نے اوہ اُس وچ رلت کر لیندا اے۔

ارجن سنگھ توں ارجن سنگھ گڑگج بنن دی کہانی ارجن سنگھ دی اپنی زبانی ای سُنّدے آں۔

''ایہنیں دنیں ہی مینوں کوتا لکھن دا شوق پے گیا۔ میریاں کوتاواں پنجابی دے ''سنسار'' اخبار وچ، جو کہ اکالی لاہور دے بند ہو جان پچھوں امرتسر توں روزانہ نکلیا کردا سی، چھپن لگیاں، میں اپنے نام نال ''گڑگج اکالی دیوان'' لکھ دیا کردا ساں۔ اک وار اخبار نے میرے نام نال کیول ''گڑگج'' ہی لکھ دتا۔ جس توں میری ال ہی ''گڑگج'' پے گئی جو اج تک چل رہی ہے تے میں اس نوں آپ وی اپنا لیا ہے۔'' (ص153)

''گڑگج'' اکالی لہر توں کانگرس اتے فیر کیمونسٹ پارٹی دا پرمکھ آ گور ہیا۔ اِس آپ بیتی وچلے گڑگج دا مہاندرا ایک غریب شخص دے رُوپ وچ اُبھرا ہے۔ ترنتارن سکول وچوں ہٹن توں بعد اوہ باہروی پڑھن نہیں جا سکیا سی صرف گھر دی غریبی پاروں۔ گڑگج اکالی دیوان دے دفتر وی اوہ صرف روٹی لے کے اوتھے رہندا اے۔ صرف روٹی لے کے روٹی وی جھڑی ساریاں نوں عام دال روٹی لنگر دی مِلدی سی۔'' غریبی دے اس کارن ای اُس نے خدکشی دا ارادہ وی کر لیا پر بھاگی موہن سنگھ ویدنوں جدوں پتا لگا تاں اُس نے لیکھک دی مدد کرنا شروع کر دتی۔

''اُس ویلے اوہناں نے مینوں لفافے، ٹکٹاں تے کاغذ دے دتے۔ اس توں اُپرنت میں گِن نہیں سکدا کہ کنی وار میری سہائتا ٹکٹاں تے لفافیاں نال کیتی۔'' (ص154)

آزادی روپ ریکھا لیکن وچ ارجن سنگھ دا حصہ بڑا اہم اے۔ جگجیت سنگھ آنند (اڈیٹر نواں زمانہ) دے بقول:

''لکھن والا اک منکھ ہی نہیں سی۔ساڈے صدی دے تیجے دہاکے توں لے کے پنجاب دا چونہہ دہاکیاں دا جیوندا، جاگدا، تردا پھردا اتہاس سی۔ ایہناں چونہہ دہاکیاں وچ پنجاں دریاواں دی دھرتی اُتے کوئی لوک لہر نہیں اُٹھی، جس وچ اُس نے اپنا لہو نہ رلایا ہووے، کوئی اُگھی گھٹنا نہیں واپری جس وچ اُس نے اپنا نرمان پرتدوی نا منے والا حصہ نہ پایا ہووے۔کوئی قربانی دا موقع نہیں آیا۔جہڑا اُس نے کھنجایا ہووے۔'' (ص135)

''میرا آپ اپنا'' وچ دو جی وڈی جنگ 1947ء دی دیش ونڈ جلیانوالہ باغ تے ساکا ننکانہ صاب دے ویروے نظر آندے نیں۔ 1947ء دے فساداں وچ تاں اوہ اک دارموت دے مونہوں مساں ای نکلیا سی:

''شروع اگست وچ تے 11 اگست 1947ء توں خاص کر کے لاہور وچ بڑا فساد شروع ہو گیا سی کیونکہ امرتسر توں وڈے ٹکے مسلمان اوتھے پج رہے سن تے اوہ اوتھوں دیاں بڑیاں بھیانک گلاں دسدے سن۔ 11 اگست نوں میں میکلوڈ روڈ تے جا رہیا ساں کہ لاگلے اک سینما کولوں مسلماناں دی اک ٹولی نکلی جہڑی علی علی کر کے میرے ول آئی پر میتھوں حالے دور سی کہ اِک کیمونسٹ مسلمان عبداللہ جو اوتھے موجود سی۔اُس نے مینوں کھچ کے پارٹی دفتر ول کر لیا۔تد میرا بچاء ہو گیا نہیں تاں یقیناً اوتھے قتل ہو گیا ہُندا۔'' (ص250)

گڑ گج نے سکھ پنتھ، دیش اتے قوم دی آزادی دی لڑائی لڑدیاں کئی وار جیل دی سیر کیتی۔ 1922 توں 1961ء تک لیکھک نے امرتسر، منٹگمری، ملتان، لاہور سنٹرل جیل، راولپنڈی کیمبل پور سینٹرل جیل انبالا، جلندھر اتے نابھا جیلاں وچ ون سونے تسیہے جھلے۔اوہ ایہناں تسیہاں نوں بڑی تفصیل نال بیاندا ہے۔ انگریزاں دیاں جیلاں دے غیر انسانی سلوک اتے سزاواں دے درش لوں کنڈھے کھڑے کر دین والے سین نیں۔

''جے کسے نے سپرنٹنڈنٹ نوں کہا کہ میرے ڈِھڈ پیڑ ہُندی ہے، تاں

اُس نوں چکی دی سزا مل جانی۔ جے کسے کہیا کہ اکھ درد ہے تاں وہ
اُس نوں چکی بھیج دتا جانداسی۔ اِس جیل وچلے کئی آدمی تاں رہا ہون
پچھوں گھراں وچ آ کے کجھ چِر پچھوں سرگواس ہو گئے تے کنیاں دی
صحت ہُن تک ٹھیک نہیں ہوئی۔'' (ص181)

گڑ گج نے جیل وچ دتیاں جاون والیاں سزاواں دی تفصیل وی دتی اے۔ بیڑی، ڈنڈا بیڑی، کھڑی ہتھکڑی، پٹھی ہتھ کھڑی، رات دی ہتھ کڑی، کم خوراک، ٹاٹ وردی اتے بینت، بینتاں دی سزا دی وکھو وکھری اے۔

جیل وچ گھٹ خوراک تاں ہے ہی سی پر جیہڑی ملدی سی اوہ وی نہ دسن تے کھان یوگ۔ کچی بے سوادی دال تے اکثر وچوں ٹڈیاں تردیاں نظر آندیاں۔ گڑ گج سزواں دی تفصیل دسدیاں کتے کتے سمجھاون لئی تصویراں بنا کے وی اپنی گل نوں بیان کیتا اے۔ جویں صفحہ 164 تے سادہ بیڑی اتے ڈنڈا بیڑی دی وضاحت کیتی اے۔

گڑ گج دا سارا جیون دیش بھگتی دے ناں لگا اے۔ اُس نے ویاہ وی نہیں سی کروایا۔ اس لئی اُس دی آپ بیتی وچ عورت دا ذکر نہ ہون دے برابر اے۔ اوہ تاں گھر ای نہیں سی جاندا اس لئی اپنی ماں دا ذکر وی کتاب وچ ناں ماترا ای کردا اے۔ میرا اپنا آپ وچ ارجن سنگھ گڑ گج دی شخصیت عوامی رنگ وچ رنگی سخت محنتی دلیر، اتے نڈر روپ وچ سامہنے آندی اے اوہ دیش بھگتی دی خاطر سخت توں سخت سزا برداشت کرن دا حوصلہ رکھن والا اے۔ اُس دی جیونی نوجواناں وچ دیش بھگتی دا جذبہ پیدا کرن دا گُن رکھدی اے۔ ایہ جیونی نہ صرف اُسدے جیون دی بلکہ ہندوستان دی تاریخ دے کئی پکھاں نوں اپنے اندر سمو کے بیٹھی اے۔

البیل سنگھ گریوال ''ہوئیاں بیتیاں''[5]

''ہوئیاں بیتیاں'' البیل سنگھ گریوال دی آپ بیتی اے جیہڑی لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ ولوں 1999ء وچ چھپی۔ ہربھجن ہلواری دی ہلا شیری نال لیکھک نے اس کتاب نوں ڈھائی سال دے عرصے وچ مکمل کیتا۔

Scanned with CamScanner

اِس کتاب وچلے لیکھ جنوری 1997ء توں 1999ء دے درمیان پنجابی ''ٹربیون''، ''اجیت'' تے ''دیش سیوک'' وچ چھپے۔ جو بعد وچ کتابی روپ وچ سانبھے گئے۔ کتاب وچلے 39 مضموناں نوں لیکھک نے تِن حصیاں وچ ''میرا گواچیا بچپن، نکھدھ چاکری اتے رشتے دیش ودیش دے'' وچ ونڈ کے پیش کیتا اے۔ پہلے حصے وچلیاں لکھتاں 1940ء دے ادھ توں 1950ء دے آخری سمیں تک بیان کردیاں نیں۔ جہناں وچ اُس سمیں دے پنجابی جیون، خاندانی تے سماجی بنتر اتے دیش دی ونڈ سمیں تک دے حالات نوں لیکھک نے اپنے حرفاں دے کلاوے وچ لیا اے۔

کتاب دے دوجے حصے وچ جویں کہ نام توں ظاہر اے ''نکھدھ چاکری'' اِس حصے وچ شامل ستارھاں مضموناں وچ لیکھک دی حیاتی دے اوہناں سمیاں دا بیان اے جدوں اوہ اکاش وانی تے درودرشن وچ وکھو وکھ عہدیاں تے کم کردا رہیا۔ سرکاری میڈیا ہون پاروں اکاش وانی (ریڈیو) تے دوردرشن (ٹی وی) وچ رہندیاں اُس دا واہ وڈے وڈے سیاسی لیڈراں نال پیندا رہیا جہناں وچوں اندرا گاندھی، راجیو گاندھی، گیانی ذیل سنگھ، پرتاپ سنگھ کیروں، بے انت سنگھ تے کئی ہور لیکھک اتے سیاسی تے سماجی شخصیتاں شامل نیں۔ اپنیاں لوکاں نال ملاقاتاں تے واپرے واقعات اتے اپنے کم کاردیاں اوکھائیاں اتے سوکھائیاں نوں ایہناں لکھتاں راہیں البیل سنگھ گریوال نے قلمبند کیتا اے۔

ریڈیو اتے ٹی وی اُتے اُچے عہدیاں تے رہندیاں البیل سنگھ کئی قومی اتے بین الاقوامی کمیٹیاں دا ممبر وی رہیا تے اُس نے دیساں ودیشاں دے کئی دورے وی کیتے۔ ایہناں سفراں اتے ایہناں سفراں نال جُڑے واقعات نوں اُس نے کتاب دے تیجے حصے وچ بیان کیتا اے۔

کتاب دا انتساب لیکھک نے ''سورگواسی ماتا پِتا سردارنی تیج کور اتے ڈاکٹر کیسر سنگھ نمبردار'' دے ناں کیتا اے۔

کتاب دی شروعات لیکھک نے اپنے بچپن دیاں یاداں نال کیتی اے۔ بچپن دیاں ایہناں یاداں وچوں وی سبھ توں وڈی یاد 1947ء دے دِناں دی اے۔ 1947ء دے دناں وچ اک ڈرسی، اک خوف سی۔ اک بھے سی، جو لوکاں دے ذہناں وچ سی۔ اسی

ڈرنوں البیل سنگھ گریوال انج اُلیکدا اے:

''1947ء اگست دے اخیر لے دِناں دی اجہی ہی اِک گھٹنا ہے۔ جو مینوں بھلی نہیں۔ اُس دن سویرے سویرے ہی تاڑ تاڑ گولیاں چلن دی آواز نے ساڈا سارا پنڈ چونکا دتا سی۔ لوک تاں اندروں اندری پہلاں ہی بہت ڈرے ہوئے سن۔ کھیاں نوں تاں ایہ ڈر سی کہ کِتے مسلماناں نوں مارن آئے دوجے پنڈاں دے دھاڑوی اوہناں نوں ہی بھلیکھے نال نہ مار جان تے کھیاں نوں وچوں ایہ ڈر وی سی کہ ساڈے نیڑے دے مسلماناں دے دو وڈے پنڈاں آنڈلو تے ہلوارے توں مسلمان اکٹھے ہو کے نہ آ جان تے سِکھ تے ہندوواں نوں نہ مار جان'' (ص10)

لوکاں دے مناں وچ وسیا ایہی ڈر ای 1947ء دے فساداں دا شجر بنیا۔ لیکھک نے اپنے پنڈ گجروال (ضلع لدھیانہ) وچ ہوئے ایہناں واقعات نوں تفصیل نال بیان کیتا اے:

''ساڈے گھر دے پچھواڑے مسلماناں دا محلہ سی جتھے اگست 1947ء دے تیسرے ہفتے اچانک اک دن سویرے سویرے باہروں آئے بندوق دھاری دھاڑویاں نے ویکھدے ویکھدے مسلمان مرداں نوں گولی دا نشانہ بنا دتا۔ جہناں بدنصیباں نے گھراں اندر لُک کے جاناں بچاون دی کوشش کیتی، اوہناں وچوں کھیاں نوں تلواراں یاں برچھیاں نال مار دتا۔ کئی گھراں نوں اگاں لا دتیاں۔ اِس کارن اندر لُکے بچے بُڈھے سڑ کے مر گئے۔ پنڈ والیاں سکھاں تے ہندوواں دا اِک وارتاں تراہ نکل گیا سی پر جدوں اوہناں نوں پتا لگیا کہ حملا کیول مسلمان تے ہو رہیا سی تاں اوہ تماش بین بن گئے۔'' (ص 26)

ونڈ دے اِس سمیں البیل سنگھ گریوال دی عمر 13 سال سی تے اوہ ستویں کلاس توں اٹھویں کلاس وچ ہو گیا سی۔ اُس نوں اپنے مسلمان استاداں اتے ہم جماعتیاں دی یاد آؤندی

Scanned with CamScanner

اے۔ ''کیہ میں رمضان نوں چیتے ہوواں گا۔'' نامی لیکھ وچ اُس نے ایہناں یاداں نوں درسایا اے۔

جویں کہ اُپر ذکر کیتا اے لیکھک نے ریڈیو اتے ٹی وی دے محکمے وچ پروڈیوسر توں لے کے ڈپٹی ڈائریکٹر جنرل تک دے عہدیاں تے کم کیتا اے۔ جیون دے ایہناں دِناں دیاں یاداں نوں اُس ستارھاں لیکھاں وچ ونڈیا اے۔ ایہناں لکھاں دے عنوان ای پڑھن والیاں نوں پورا لیکھ پڑھن لئی اتشاہت کردے نیں۔

''اندرا گاندھی دی سفید ساڑھی''، ''پردھان منتری (وزیر اعظم) دے نک تے بکھی''، ''گیانی ذیل سنگھ دی رنگدار پگڑی'' وغیرہ کتاب دے تیجے حصے وچ لیکھک نے اپنے دکھ سکھ دیساں دے سفراں دا حال بیان کیتا اے۔ ''رشتے پیار اتے محبت دے'' نامی لیکھ وچ اُس نے اپنی پاکستان یاترا دا حال بیان کیتا اے:

> ''ساڈی آؤ بھگت کرن والیاں وچ لاہور دے مشہور فلمساز، ابھے نیتا تے گائک عنایت حسین بھٹی، جو پچھے جہے ای چندی گڑھ آ کے گئے سن۔ شامل سن۔'' (ص125)

اُس نے پاکستانی لوکاں دی بابا نانک نال عقیدت نوں وی سچے رُوپ وچ بیان کیتا۔ چڑھدے پنجابوں آئے لوکاں دی اُس نوں ویکھ کے ''کتھوں آئے او سردار جی!'' پچھن اتے لوکاں دے اپنے پچھلے دیس نال پیار محبت دے قصے وی اس کتاب وچ شامل نیں۔

ایہہ لیکھک دی ساہت کھیتر وچ پہلی کتاب ہے۔ جو صاف سادہ زبان اتے خوبصورت انداز نال رنگی ہوئی اے۔

امرتا پریتم ''رسیدی ٹکٹ''[6]

''رسیدی ٹکٹ'' امرتا پریتم دی آپ بیتی اے۔ جہڑی پہلی وار 1976ء وچ چھپی سی۔ 1998ء وچ اس دا سودھیا اتے ودھایا ہویا اڈیشن چھپیا۔ ساڈے ساویں ایسے سودھے تے ودھائے ہوئے ایڈیشن دا 2006ء وچ چھپیا چوتھی وار دا ایڈیشن اے۔ جس

نوں ''شلا لیکھ'' ولوں چھاپیا گیا اے۔ پنجابی دی آپ بیتی وچ اس کتاب دا اُچیچا تھاں اے کیوں جے اپنے ویلے وچ کسے عورت ولوں ایہ پہلی ''آپ بیتی'' سی۔ 135 صفحیاں دی اس کتاب وچوں امرتا پرتیم دی سوے جیونی نوں 59 سرنا ویاں ہیٹھ ونڈدتا گیا اے۔

کتاب بارے امرتا لکھدی اے:

''اک دن خشونت سنگھ نے گلاں کردیاں کہیا سی۔ ''تیری جیونی دا کیہ ہے۔ بس اک ادھ حادثا، لکھن لگو تاں رسیدی ٹکٹ دی پٹھ اُتے لکھی جائے۔'' رسیدی ٹکٹ شائد ایسے لئی آکھیا کہ باقی ٹکٹاں دا سائز بدلدا رہندا ہے۔ پر رسیدی ٹکٹ دا اوہی نِکا جہیا رہندا ہے۔ ٹھیک ہی آکھیا سی۔ جو کجھ واپریا، من دیاں تیہاں وچ واپریا، تے اوہ سارا کجھ نظماں تے ناولاں دے حوالے ہوگیا۔ پھیر باقی کیہ رہیا؟ فیر وی کجھ سطراں لکھ رہی ہاں۔ کجھ انج، جویں زندگی دے لیکھے جوکھے دے کاغذاں اُتے اک نکی جہی رسیدی ٹکٹ لا رہی ہوواں۔ نظماں تے ناولاں دے لیکھے جوکھے دی کچی رسید ٹکٹ لا رہی ہوواں۔ نظماں تے ناواں دے لیکھے جوکھے دی کچی رسید نوں پکی رسید کرن لئی۔'' (ص9)

سوے جیونی (آپ بیتی) لکھن بارے امرتا اپنا اک نظریہ رکھدی اے۔ اوہ سچ دی بولی بولدی اے اتے سچ دی متلاشی اے۔ ''یتھارتھ توں۔یتھارتھ تک'' نامی باب وچ اوہ لکھدی اے:

''سوے جیونی نوں اکثر چلکدی چمکدی اکو اسی سچائی سمجھیا جاندا ہے۔ سوے شلا لیکھ دا ہُنری مادھیم۔ پر بنیادی سچائی نوں لیکھک دی اپنی لوڑمن کے میں آکھنا چاہواں گی۔ ایہ۔یتھارتھ توں۔یتھارتھ تک پہنچن دا عمل ہے۔ اِک کجھ اوہ ہندا ہے۔ جو ساہویں، بِناں کسے تردد دے نظر پے جاندا ہے تے اک صرف نجھ لایاں دِسدا ہے تے اِک سوچاں دی مٹی نوں چھان چھان لبھدا ہے۔ یتھارتھ (سچ) اوہ وی ہُندا ہے، اوہ وی، تے اوہ وی۔ ایہ لیکھک دا اپنے گھر وچ پاٹھک

Scanned with CamScanner

نوں نجی بلاوا ہُندا ہے۔ سنگ سنکوچ دی دہلیز توں اندر وار ایہدے وچ جھوٹھ مہمان دی نہیں میزبان دی اپنی ہتک ہُندا ہے۔ صرف ارار لے کنڈھے دا یتھارتھ جویں کلا دی ندی چیر کے پہلے کنڈھے دا یتھارتھ بن دا ہے۔ اوہ عمل اس سوے جیونی وچ دی ہے۔ میں اِس نوں یتھارتھ توں یتھارتھ تک آکھنا چاہاں گی.....'' (ص 100-101)

امرتا پریتم دے ایہناں وچاراں نوں وچاریاں کجھ نکتے اُبھر کے سامنے آن کھلوندے نیں۔

(1) آپ بیتی صرف اپنی تعریف کرن دا ذریعہ نہیں سگوں ایہ ''یتھارتھ توں یتھارتھ تک'' پہنچن دا عمل اے۔

(2) اِک ''سچ'' سانہوں صاف دکھائی دیندا اے، اِک اوہ سچ ہندا اے جس نوں تردد کر کے، منجھ لایاں ویکھی دا اے اتے اِک سچ

سوچاں دی مٹی نوں چھان چھان لبھدا اے۔

امرتا دا وچار اے کہ اِس وچ پیش کیتا جھوٹھ مہمان دی نہیں بلکہ مجمان (میزبان) دی ہتک ہندا اے۔ اُپر کیتے ویروے نوں اک نظر اولھے رکھ کے اک جھات امرتا دے جیون تے پاوندے آں۔

31 اگست 1919 نوں گوجرانوالہ (پاکستان) وچ کرتار سنگھ دے گھر ماتا ''راج کور'' دی ککھوں ہویا۔ ماپیاں بچی داناں امرت کور رکھیا۔ کرتا سنگھ نوں شعر و ادب دا شوق سی اتے اُس دا ایہ سُفنا سی کہ اُس دی دھی وی شاعرا بنے۔ پیو دے سفنے نوں تعبیر دین لئی جدوں دھی نے شاعری کرنی شروع کیتی تاں پہلی نظم نے ای اُس نوں پیو کولوں چپیڑ کھانی پئی۔ اُس دی شاعری وچلے معصوم اتے آزاد انا خیال اتے خواہشاں ''لوک لاج'' دے مارے پتا دے وارے نہیں سن۔ پہلی چپیڑ نے ای اُس نوں حقیقت تے سفنے دے آپسی ٹکراؤ دا احساس کروادتا۔ ایہ چپیڑ اُس دا ڈر بن دی بجائے اُس دی طاقت بن گئی۔

امرتا دا پہلا ناں امرت کور سی۔ 11 سالاں دی سی جدوں اوہدی ماں مر گئی۔ امرتا نے پیو کولوں گورمکھی سکھی تے 1933ء وچ گیانی دا امتحان دی پاس کیتا۔ 1935ء وچ

امرتا لکھدی اے:

''اک بڑے ہی پاک دل انسان دی دوستی مینوں ملی سی۔ سجاد حیدر دی واقفی اوددوں ہوئی سی، جدوں اجے دیش دی ونڈ نہیں سی ہوئی..... جدوں لاہور ساں تاں اکثر ملاقات ہوندی سی۔ کس ملاقات دے ہوٹھاں اُتے کوئی شوخ حرف نہیں سی آیا۔'' (ص85)

ایسے طرحاں ای امروز نال بتایا سماں وی ساہویں نظر آ رہیا سچ اے۔ امروز اُس لئی بے خودی دا عالم اے۔ ''جیوندیاں ہڈیاں دا عیسیٰ'' اتے اُس دا پندرہ اگست اے۔ امروز ورگے پھُل دے حصول لئی اوہ سجاد حیدر تے ساحر نوں کھاد دا رول ادا کردے ویکھدی اے۔ ساحر نال اُس دا تعلق مجھ لا کے تردد نال ویکھن والا سچ اے۔ ساحر نوں اُس نے ''اشو''، ''دِلی دیاں گلیاں وو، ''اک سی انیتا'' نا ولاں راہیں پیش کیتا۔ ساحر اوہدیاں سوچاں وچ وسدا سی بلکہ لوں لوں وچ وسدا سی۔ اوہ امروز نال رہندیاں وی، سکوٹر تے اُس نال جاندیاں اُس دی پٹھ تے ساحر..... ساحر..... ساحر لکھدی رہندی سی۔ راجندر سنگھ بیدی نے اک دن پچھیا سی۔

''پرکاش پنڈت توں اک گل سُنی سی کہ نوراج ساحر دا بیٹا ہے۔'' (ص26)

ایہی گل اک دن اُس دے بیٹے نوراج نے وی پُچھ لئی:

''اوہناں ہی دناں وچ اک دن میرے بیٹے نے وی پُچھیا۔ اوہدی عمر ہُن تیرھاں کو ورھیاں دی سی:

''ماما! کیہ مین ساحر انکل دا بیٹا ہاں؟

''نہیں۔''

''پر جے ہاں تاں دس دیو! مینوں ساحر انکل چنگے لگدے نیں۔'' (ص27)

سجاد حیدر، امروز، ساحر توں وکھ ہور وی کئی مرد اُس دی حیاتی وچ آئے۔ راجن، فیض، ندیم وغیرہ پر اوہ ایہناں ساریاں دا صاف طور ذکر کرنوں جھجکدی وی اے۔ ایہناں ساریاں دا ذکر اوہ سفنیاں دی دنیا وچ جا کے کر دی اے۔

''من دا سفنا کیہ سی: کون سی، ایہدی تشریح وچ جان دی لوڑ نہیں اوہ کمبخت بہت

حسین ہووے گا۔ ذاتی زندگی توں لے کے کل عالم دی بہتری تک دیاں گلاں کردا ہووے، تاں ہی حقیقت اپنی اوقات نوں بھُل کے عشق کر بیٹھی۔'' (ص28)

امرتا پریتم دی آپ بیتی ''رسیدی ٹکٹ'' نہ صرف اوہدی آپ بیتی بیان کردی اے سگوں اُس آپ وچ اُس نے اپنے خطاں، ڈائری اتے اپنے سفراں نوں وی بیان کیتا اے۔ اپنیاں نظماں اتے ناولاں دا پچھوکڑ بیان کردیاں اس نوں ادبی آپ بیتی وی بنا دتا اے۔ اُس نے اِس آپ بیتی دی نینہہ ای سفنیاں تے رکھی اے۔ کدھرے کدھرے فلیش بیک دی تکنیک دی ورتوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔ ایہ آپ بیتی بیتے کل وچ وی زیر بحث سی، اج وی چرچا وچ اے اتے آؤن والے سمیں وچ وی اس دی اہمیت اپنی تھاں پکّے پیریں کھلوتی رہوے گی۔

ڈاکٹر ایس ترسیم ''کچی مٹی' پکا رنگ'' [7]

''کچی مٹی' پکا رنگ'' ڈاکٹر ایس ترسیم دی سوے جیونی ہے۔ ایس رچنا وچ لیکھک نے اپنی مڈھلی آیو (عمر) دے سولھاں ورھیاں نوں بیان کیتا اے۔ لیکھک دی میٹرک پاس کرن دی گھٹنا تے آزادی دی جدوجہد نوں جے ایس رچنا توں کڈھ دتا جاوے تاں مُکھ طور ایس سوے جیونی وچ بارھاں سالاں دی عمر تک دی جیون گاتھا ہی ورت مان ہوندی ہے۔ پر ایہناں ورھیاں دی پیش کاری لیکھک نے کال کرم انوسار نہیں کیتی۔ سگوں اوہنے اپنے جیون دیاں گھٹناواں نوں دکھ دکھ سر لیکھاں ہیٹھ توڑ کے پیش کرن دا جتن کیتا اے۔ ایس رچنا دی وِلکھنتا (وکھریواں) ایس گل وچ اے کہ بچپن نوں بھر دیں رُوپ وچ پیش کر دی شاید ایہ پنجابی دی پہلی آتم کتھا ہے۔''

اُپر لکھے اکھر ڈاکٹر ایس ترسیم دی آپ بیتی '' کچی مٹی' پکا رنگ'' دے فلیپ اُتے پرسدھ تنقید کار ڈاکٹر دھرم چند واتش ولوں لکھے گئے نیں۔

ڈاکٹر ایس ترسیم داناں پنجابی جگت وچ اک کہانیکار' شاعر تے تنقید کار دے رُوپ

Scanned with CamScanner

وجوں جانیا جاندا اے۔ ہتھلی کتاب پہلی وار 1990ء وچ چھپی سی (ص 6)۔ ساڈے سادیں ایس کتاب دا لیکھک دلوں سودھیا 2002ء دا ایڈیشن اے جہدے وچ لیکھک نے پہلے ایڈیشن نالوں کجھ ہور باباں دا وادھا کیتا اے۔

''ڈاکٹر دھرم چند واتش دے مطابق پنجابی وچ بچپن سنبندھی لکھی ایہ پہلی سوے جیونی ہے۔ پہل کرنا کافی اوکھا کم ہوندا ہے۔ کئی وار پہل دا نقصان وی ہو جاندا ہے تے کئی وار فائدہ وی۔'' (ص 6)

پر لیکھک دی ایس پہل دا فایدا ای فایدا ہویا۔ پہلا فایدا تاں صاف ایہی اے کہ اوہدی ایہ پہل ہمیشا سراہی جاوے گی تے دُوجا فایدا ایہ ہویا کہ پنجابی دے کئی ساہتکاراں نے ایس پڑ وچ پیر رکھیا:

''میری ایس پستک دے اک دہا کے پچھوں پنجابی دے مہاں پنڈت پروفیسر پریتم سنگھ جی دی سوے جیونی چھپی۔ کچیاں پکیاں دے بھا۔ ایس وچ اوہناں دے ویہ سال دے جیون دی ہڈ بیتی جس ڈھنگ نال پیش ہوئی ہے' اوس دا کوئی مقابلا نہیں۔ ناولکار گُردیال سنگھ ہوراں دی بچپن دی سوے جیونی ''نیان متیاں'' نے وی آلوچکاں اَتے پاٹھکاں دا دھیان کھچیا ہے۔'' (ص 8)

لیکھک نے اپنی ایس جیون کہانی دی نینہ سچ اُتے رکھی اے تے اوہنے کجھ وی اجہیا لکھن توں انکار کیتا اے جہدے نال ایہ پتا لگے کہ لیکھک اپنے آپ نوں وڈیاون لگا اے:

''جے میں ایہ کہہ لواں کہ ایس وچ کجھ وی اجہیا نہیں ہے جو اپنے آپ نوں وڈیاون لئی لکھیا ہووے تاں ایس نوں میرا حلفیا بیان سمجھو۔ میں جو کجھ وی کہیا ہے' سچ کہیا ہے اَتے سچ توں بِنا کجھ وی نہیں کہیا۔'' (ص 8)

کتاب اُتے جھات مگروں ایہ گل ثِر کے سامہنے آوندی اے کہ واقعی ای لیکھک نے سچ نوں اپنے نال ای رکھیا اے۔ اوہ اپنی یاد طاقت توں کم لیندا اے۔ کدھرے کدھرے اوہنے ''ماں دَسدی ہوندی سی'' (ص34) یاں ''ماں ویاہ دیاں گلاں کردی کردی پیو دے گھر دی عزت دیاں گلاں چھیڑ لیندی'' (ص26) ورگے فقریاں توں کم لیا اے تے

Scanned with CamScanner

کدی کدی اوہ اپنے بچپن وچ ماں نوں پُچھے سوالاں نوں دُہراوندا تے گل اگے ٹوردا اے۔

''ماں میرے اک سوال پچھن اُتے میری پڑدادی بارے بڑا کجھ
دَس جاندی۔ میرے پیو دے سخت سبھادیاں گلاں تاں اوہنے بہت
دسیاں ہون گیاں۔ بہتیاں میرے یادوی نہیں۔'' (ص 26)

اک گل ایہ وی اے کہ بچپن دے ایہناں ورھیاں دا حال دَسن لئی شاید ماں توں وڈا کوئی ہور ذریعا ہوای نہیں سکدا۔ جہڑیاں گھٹناواں بارے لیکھک نوں پکا یاد نہیں یاں وقت دے بیتن نال کوئی یاد دُھندلی پے گئی اے تاں اوہناں بارے لیکھک نے صاف طور اُتے اوہی کجھ دَسیا اے جِنا کُو اوہنوں یاد اے۔

''مینوں یاد ہے کہ میرے چاچے دی مِرتک دیہ ڈیوڑھی وچ رکھی
ہوئی سی۔ کِنا چر کول اک دِیو اجہیا جگدا رہیا۔ مینوں مُونہ وکھا کے مُونہ
ڈھک دتا گیا۔ فیر مینوں کجھ پتا نہیں کہ اوس دا انتم سنسکار کدوں کیتا۔
مینوں ایہ وی یاد نہیں، اودوں میں رویا وی ساں یاں نہیں۔'' (ص35)

''مینوں پوری طرحاں یاد نہیں کہ رام پور والے بھی بھین نوں لین
گھابراں گئے سن یاں نہیں۔'' (ص 79)

جویں کہ اُپر ذکر کیتا اے کہ ڈاکٹر ترسیم نے ایس رچنا نوں 21 باباں وچ ونڈیا اے تے ایہناں وچ واپریاں گھٹناواں دا ذکر تاریخ وار کرن دی بجائے وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ توڑ کے کرن دا جتن کیتا اے۔ ایس لئی کسے وی باب وچ کسے وی سال دا ذکر آ سکدا اے۔

لیکھک دے بچپن وچ کئی اک ناں سن۔ ایس کتاب وچوں اوہدے ناواں دی اک لسٹ تیار کیتی جا سکدی اے۔ ''ناواں دا جھرمٹ'' سرلیکھ ہیٹھ کتاب دے پہلے باب اندر اوہنے ایہناں ناواں دی دَس پائی اے۔

''میرے ناواں سی سُوچی بڑی لمی اے، کافی لمی۔ جد میرا جنم ہویا پہلے ای
دن نانی نے میرا ناں ترسیم رکھ دتا۔ ماں دَسدی ہوندی سی: ''اکھے تیری
نانی کہے، مساں مساں ہویا ہے، اکھاں پکا کے ہویا اے۔ ترسدیاں

ترسدیاں نوں دتا اے رب نے۔ میں تاں ایہدا ناں ترسیم رکھوں۔''

(ص9)

تے ایس ناں نوں وی اوہدے پیو نے ایہ کہہ کے قبول لیا سی:

''بئی رجی نے ناؤں بڑا ودھیا رکھیا اے' چھانٹ کے۔'' (ص10)

کپورے براہمن توں ٹیوالوایا گیا تاں اوہنے اوہدا ناں ''بشمبھر داس'' رکھ دتا۔ اوہدی چھوٹی بھین نوں ایہ ناں پسند نہیں سی ایس لئی اوہنے ''برج موہن'' ناں دی چون کیتی پر ایہ ناں صرف اوس تک ای محدود رہیا۔ انجے ای اوہدے تائے دا پُتر اوہنوں ''سیما'' تے تایا متھرا داس ''تُلسی'' کہہ کے بلاوندا سی۔ سکول وچ اوہدا ناں ترسیم لال درج کروایا گیا جدکہ چاچے کلونت نے پٹواری دے کاغذاں وچ اوہدا ناں ''ترسیم چند'' درج کروادتا۔ جوالا پرساد دا ماسٹر اوہنوں ''مولوی صاحب''، پنڈ دا نمبردار ''تلسی سنگھ'' تے بنت موڑاں والا ڈُکاندار اوہنوں ''نفر صاحب'' کہہ کے بلاوندے رہے۔ ادبی طور اُتے اوہنے ترسیم لال تُلسی دے ناں توں لکھنا شروع کیتا۔ بعد وچ ترسیم تے فیر بعد وچ ''ایس ترسیم'' ناں نال جانیا گیا۔ لیکھک دے مامے دا پُت چرنجی لال جہنوں سارے ''لاٹ صاحب'' کہندے سن اوہنوں ''چوڑے کناں والا'' کہہ کے بلاوندا۔ ایس توں علاوا ہوروی انیکاں ناواں بارے لیکھک نے ''ناواں دے جھرمٹ'' اندر دَس پائی اے پر اوہدی نانی دا رکھیا ناں ای دُور دُور تک کھِنڈیا اے۔

''اکی بنام تیہ'' نامی باب وچ لیکھک نے اپنی جنم تاریخ بارے دس پائی اے۔ لیکھک دے جنم دی تاریخ 21 دسمبر 1942ء اے جدکہ سرکاری ریکارڈ مطابق اوہدی جنم متی 30 دسمبر 1942ء اے۔ اجہیا جنم تاریخ دا فرق ہوروی سوے جیونی کاراں وچ نظر آوندا اے۔ پر ہتھلی کتاب وچ لیکھک نے صرف اتنی گل دسن لئی پورا اک لکھ مار یا اے۔

ماں اوہنوں دَسدی دی کہ اوہدا جنم دن سوموار اے۔ لیکھک جدوں کیلنڈر توں سوال کڈھدا اے تاں دن بدھوار دا نکلدا اے۔ اوہ بار بار سوال کردا اے' ایتھوں تک کہ اپنے بھراکولوں وی سوال حل کروانداا ے۔

''بھراتوں وی سوال کڈھا کے ویکھیا۔ دن بُدھوار ہی آوے۔ من

وچ اک الجھن جہی میدا ہوگئی۔ اک گنڈھ جہی بجھ گئی'' (ص18)

پر چھیتی ای اوہدی ایہ الجھن اوددوں دُور ہو جاندی اے جد پنڈت کپور چند آ جاندا اے جہنے لیکھک دی جنم کُنڈلی اپنی بہی وچ اُتاری ہوئی سی۔ ''بکرمی سمت 7 پوہ' 1999 مطابق 21 دسمبر 1942ء' دن سوموار'' تے لیکھک ایہ دَس کے اپنے من دی شانتی دسدا اے۔

لیکھک دی شخصیت اُپر سبھ توں زیادا اثر اوہدی ماں دا اے۔ پروار دیاں بہت ساریاں گلاں اوہنوں اپنی ماں پاسیوں ای پتا لگا۔ لیکھک نوں ایس گل دا وی احساس سی کہ اوہدی ماں دی گھر وچ کوئی وُقعت نہیں۔ پہلاں تاں لیکھک دے پیو نے ای اوہدی گھر وچ نہ پگن دتی۔ لیکھک دے وڈے بھرا نے وی ''اپنے ہتھ لانے دردی'' آون مگروں ماں نوں رُعب ہیٹھ ای رکھیا ''میری ماں میرے وڈے بھراتوں بہت ڈردی رہی' جویں میرے پیو توں۔'' (ص 32)

''ماں دا اردن'' نامی لیکھ وچ لیکھک نے ماں نال ہوئے ایس ماڑے ویہار دا ذکر کیتا اے۔ اپنے چاچے تائے ولوں کیتی سوتو لے سونے دی ٹھگی دی کہانی لیکھک نے کئی وار ماں توں سُنی سی۔ ایسے غم نے اوہدے پیونوں موت دی نیندر سواں دتا۔ اوددوں لیکھک دی عمر پنج سال سی۔ ایہدے نال ای بھین رام پیاری دی موت دا تذکرا کیتا اے جہڑی اوہدے جنم سمے ہوئی سی تے اوہ ایس وچ اپنے آپ نوں گناہگار سمجھدا سی۔

''وڈی بھین دی موت دی گل وی ماں اوسے طرحاں ہو کے بھر کے سناوندی ہوندی سی جویں سونا کھُسن دی گل۔ مینوں ایس گل وچ آپا دوشی جاپدا سی۔'' (ص 28)

ڈاکٹر ایس ترسیم نے اپنی ایس کتاب وچ بھاویں اپنے نانکے پریوار' دادکے پریوار' بھیناں' بھراواں' بھانجے بھانجیاں وغیرا کسے رشتے دار دا ناں شاید ای چھڈیا ہووے پر اپنی ماں نوں اوہنے صرف ''ماں'' دا ای ناں دتا اے۔

لیکھک دے بھرا ہربنس لال گوئیل دا اوہدے ادب وچ آون وچ بڑا کردار اے۔ اپنے بھراتوں ای ترسیم نے ادب گُڑھتی لئی۔ اوہدی بھین ''تارا'' دی ہندی وچ کوِتا واں لکھدی کی۔ گھر وچ درشن سنگھ آوارا دی ''بغاوت'' کسے مذہبی کتاب وانگ بڑے عقیدت نال پڑھی

Scanned with CamScanner

جاندی سی۔

شروع شروع وچ لیکھک اپنے بھرادیاں لکھیاں کوِتاواں ای پڑھداسی پر ہولی ہولی اوہنے آپ لکھنا شروع کر دتا۔ لیکھک نے اپنے بھرادِیاں لکھیاں تے اپنیاں لکھیاں کجھ تخلیقات دے نمونے وی کتاب وچ درج کیتے نیں۔ لیکھک نے اک باب ''بھابی کوشلیا'' دے ناں وی کیتا اے۔ پوری آپ بیتی وچ لیکھک نے اپنی سکی بھرجائی نرملاتوں وکھ کئی بھرجائیاں نال پڑھیاراں نوں جانو کروایا اے۔ اوہدی سکی بھرجائی دا گھر وچ کاٹو کلیش رکھدی سی۔ اوہ لیکھک نال کجھ گلاں وچ وتکراوی کردی سی پر باقی بھابیاں نال لیکھک کھنڈ مصری رہنداسی۔ اوہ سبھناں بھابیاں دا گہناسی پر ایہناں سبھناں بھابیاں وچوں اک بھابی ''بھابی کوشلیا'' دا ذکر کردے بہت جذباتی ہوندانظر آوندا اے۔ کوشلیا بھابی دا گھر لیکھک دا کستھارسس مرکزسی۔ اوہ اوہنوں اپنی سبھتوں ''وڈی ہمدرد'' سمجھداسی۔

> ''اپنے ادھیا پک دی جھڑک توں لے کے اپنے بھرا بھرجائی دی روک ٹوک' ماں دیاں گالھاں توں لے کے بھین تارا نال ہوئی لڑائی سبھ دی تفصیل بھابی اگے جا کے پیش کر دیندا۔'' (ص 97)

بھاویں ایس بھابی دا ساتھ تے پیار لیکھک نوں تِن ورھے ای ملیا پر اوہدی یاد ساری عمر لئی لیکھک دے من وچ وَس گئی۔ اوہ اج وی اوہدی یاد نوں چیتے کردا اے:

> ''بھابی توں جتھے وی ہیں' جس حال وچ وی ہیں' اپنے پُتراں ورگے دیور دا ستکار پروان کر۔ تیرا تیوہ' تیرا موہ سدا میرے رنگ سنگ ہے۔ تینوں یاد کر کے میرے اندر جو محبت دا سُوما پھُٹدا ہے' اوس نال میں سدا منکھتا نوں ٹھنڈورتا وندار ہواں گا۔'' (ص 99)

ڈاکٹر ایس ترسیم نے پہلیاں چار جماعتاں تپا منڈی دے مڈل سکول وچوں پڑھیاں سن جد کہ پنجویں جماعت چڑھدے ای اوہ آریا سکول وچ چلا گیا سی۔ ستویں جماعت وچ اوہنوں سکولوں ہٹالیا گیا سی تے لیکھک نے دسویں پرائیویٹ طور اُتے ای اپنے بھرادے پرائیویٹ کالج وچ پڑھ کے کیتی۔

''سورج ستارے'' دے عنوان ہیٹھ اوہ جتھے اپنے بہت سارے جماعتیاں دیاں

Scanned with CamScanner

صفتاں کردا' اوہناں نال عقیدت دا اظہار کردا اے' اوتھے امر چند تے دیوی دیال ورگے جماعتیاں نوں ''ظالم ادھیا پک'' کہندا اے۔ دیوی دیال بارے تاں لیکھک دی نفرت انتہا دی اے۔

''اوس دے سر دا بے حساب جہیا گنج' اوہدے کالے پیلے دند' اوہدا بے ڈول جُسا' ایہ سبھ کجھ مینوں جد وی یاد آوندا اے' میرا من اوس پرتی نفرت نال بھر جاندا ہے۔'' (ص 84)

ماسٹر امین چند' سوہن لال' نہال سنگھ' یش پال شرما' کرشن کمار پاٹھک' آشورام' ہربنس لال گوئیل تے خاص کر کے ماسٹر گیان چند دی لیکھک بڑی تعریف کردا اے۔ لیکھک نوں آریا سکول جان پچھوں اپنا مڈل سکول تاں کدے یاد نہیں سی آیا پر ماسٹر آشورام دا پیار' اوہدا بھاشن' اوہدیاں گلاں' اوہدی محنت تے اوہدی ایمانداری نے لیکھک دی روح لئی غذا دا کم کیتا جہنوں اوہ بھلا نہ سکیا۔ انجے ای ماسٹر گیان چند دے انیکاں گُناں دی چرچا کردیاں اوہنوں ''میرا سورج'' کہندا اے۔

''میری بچپن دے سمرتی پٹ اُتے کجھ تصویراں اُکریاں ہوئیاں ہن۔ کجھ کھنیاں ہوئیاں ہن۔ کجھ دے نقش دُھندلے پے چکے ہن۔ کجھ نقش سمے دی چال نال دُھندلے پے جان گے۔ پر ماسٹر گیانی چند دی صورت تے سیرت میریاں یاداں دی تختی اُتے ایس طرحاں کھُنی ہوئی ہے کہ کال کرم دے چکر تے انھیریاں ایہنوں مٹا نہیں سکن گیاں۔'' (ص87)

اک باب اوہنے اپنے بچپن دیاں کھیڈاں دے نال لایا اے۔ ''کھیڈاں بال ورسیں دیاں'' پل ٹکا' تاش کھیڈنا' پتنگ چڑھاونا' باندر کلا' لمی دوڑ وغیرا لیکھک دیاں بالپن دیاں کھیڈاں وچ شامل نیں۔ ایس توں وکھ:

''گرمیاں وچ ودھیرے سا کچ دیاں گولیاں' چوڑیاں دے ٹکڑیاں' املی دے بیٹیاں' سوڈھے دیاں بوتلاں دے ڈھکناں وغیرا نال چھاویں بیٹھ کے دل پرچاندے۔'' (ص 133)

Scanned with CamScanner

کتاب وچ لیکھک ڈاکٹر ترسیم نے سچ دا پلّا پھڑ دیاں جتھے اپنے پیو دی آکڑ، پڑ دادی دا سود خور سبھا' بھرا دا رُعب' ماتا دی کو ملتا تے بھیناں دے پیار نوں بیان کیتا اے، نال ای اِکو اِک بھر جائی نرملا ولوں گھر وچ پائی کلیش دا وی ذکر کیتا اے۔ اوہنے اپنے جیون دیاں جتھے صفتاں کیتیاں نیں' اوتھے نال نال اپنے جیون دی انھیری ڈیوڑھی توں دی پڑھن والیاں نوں وانجھیا نہیں رکھیا پر اوہنے ایس نھیری ڈیوڑھی دا کنڈا آپ نہیں کھولیا، سگوں کسے نے کھلوایا اے:

''میرے بچپن میری زندگی دے مکان دی ڈیوڑھی دا کُنڈا کھولن توں
پہلاں مینوں پروفیسر دھرم چند واتش دے سوال دا جواب دین دیو۔
سوال ایہ سی: تسیں بچپن دے سم لنگی سنبندھاں بارے کیہ لکھو گے؟''

(ص145)

کتاب دے اخیری باب ''ڈیوڈھی دی ہنیری نکر'' وچ اوہ اپنے جیب خرچ لئی نکیاں موٹیاں چوریاں دا اقرار کردیاں لک چھُپ کے بیڑیاں پین دی گل وی دَس گیا اے۔ بیڑی پین نوں اوہ اپنیاں غلطیاں وچوں ''شاید سبھ توں وڈی غلطی'' منداا ے۔

بچپن وچ منڈیاں نال کیتے عشق دی گل کردیاں اوہ اپنے جماعتی ست پال تے فوڈ سپلائی انسپکٹر دے منڈے سدیش نوں یاد کردا اے۔ پر اک تاں اوہدے ''پہلے تے آخری رقیب'' شادی لال دی وچ ٹنگ اڑ جان پاروں' دُوجا ماسٹر گیان چند دے بھاشن دے اثر تے ماسٹر امر چند دیاں بینتاں دے ڈر پاروں اوہ ایس پاسیوں چپ کر کے ای جان چھڈالیندا اے۔

سرکاری سکول چھڈن تے آریا سکول جان تک دے سمے لیکھک اپنے جیون وچ اک ''اک دُھپ دی کاتر'' یاں ''دُھپ دی ڈلی'' دے وسن دا ذکر وی کردا اے جہنے اوہنوں نویاں ترنگاں اُمنگاں تے اوہدی حیاتی نوں اک نواں موڑ دتا۔ دُھپ دی ایس کاتر دے درشن اوہنوں نانکے پنڈ موڑاں ہوئے سن۔ اوتھے لیکھک دا آونا جاونا ممکن نہیں سی پر اوہ ''دُھپ دی ڈلی جہی'' جدوں لیکھک دے گھر توں کجھ ای دُور آ کے رہن لگی تاں:

''مینوں میرا آپا ہورُوں ہورُوں لگن لگ پیا۔ جی کرے بئی سوہنا جہیا

Scanned with CamScanner

بن کے رہیا کراں۔ میں سردی وچ وی ہر روز نہاون لگ پیا ساں۔''

(ص146)

بھاویں لیکھک نے ایس کتاب نوں اپنے بچپن تک محدود رکھیا اے پر فیر وی کدھرے کدھرے کجھ واقعات اوہ اگلی عمر دے وی دے گیا اے۔ جویں ''مولوی صاحب'' ناں بارے دسدیاں اوہ 1965ء دے اک واقعے دا ذکر کر گیا اے۔ (ص 15) مامی سنتی دے بیراں نوں موہن سنگھ دی چھتو دی بیری نال ملانا یاں سنتی مامی نوں گردیال سنگھ دے مڑھی دا دیوادی ''نندی'' نال تشبیہ دینا۔ پر فیر دی اوہنے کوشش کیتی اے کہ اوہ بالپن نوں ای پیش کرے:

''میں ترسیم لال تُلسی دے ناؤں ہیٹھ کئی سال چھپدا رہیا۔ پچھوں کیول ترسیم تے فیر ایس ترسیم بن گیا۔ ایہ سبھ کویں بنیا؟ ایہ گلاں میں اجے تہاڈے نال نہیں کرنیاں۔ میں تاں کیول اپنے بچپن دی کہانی سنا رہیاں۔'' (ص 12)

''کچی مٹی، پکا رنگ'' وچ لیکھک نے اپنے پریوار، شریکے، قبیلے، کھیڈاں، شرارتاں، ویاہ شادیاں تے دُکھاں سُکھاں دیاں گلاں کیتیاں نیں۔ اوہنے اپنے سمے دی راج نیتی دی گل کردیاں پیپسو سرکار دے 1957ء تک دے ٹاویں ٹاویں اشارے دتے نیں۔ پیپسو سرکار دے وزیراں پریم سنگھ پریم تے گیان سنگھ راڑے والا دا ذکر کیتا اے۔ 1947ء دے دُکھانت دا لیکھک نوں کجھ زیادا پتا نہیں۔ صرف سیتا بھین دے سوہریاں دا پاکستان توں ایدھر آ کے وسن دا ای ذکر کردا اے۔

کُل ملا کے اپنے بچپن نال جڑی لکھی ڈاکٹر ایس ترسیم دی ایہ آپ بیتی ساہت وچ بچپن دی پیش کاری کردی اک میل پتھر دا درجا رکھدی اے۔

بچنت کور ''پگ ڈنڈیاں''[8]

بچنت کور نوں ایہ آپ بیتی ''پگڈنڈیاں'' لکھن لئی امرتا پریتم نے مجبور کیتا سی۔ ایہہ اوہناں دے ای رسالے مہیناوار ''ناگ منی'' وچ قسط وار چھپدی رہی۔ ایہہ آپ بیتی

لکھارن دے دل سوز واقعیاں تے بھیاں گلاں نال بھری ہون دی وجہ توں پڑھن والیاں نے ایہنوں کتابی صورت وچ لیاؤن دے مطالبے شروع کر دتے جہناں نوں منظور کر کے ایہ کتاب ادبی پڑ وچ آئی۔

زندگی اک سفر دا ای ناں اے۔ ایس سفر وچ بہت سارے راہ تے پگڈنڈیاں راہی دے سامہنے آوندیاں نیں تے ہُن ایہ اوہدی خوش قسمتی یاں بدقسمتی ہوندی اے کہ اوہنوں منزل تائیں اپڑن لئی کہڑی ''پگڈنڈی'' ملدی اے۔ اوہدے وچ اوکڑاں ہون گیاں یاں راحتاں۔ ایہ آپ بیتی پڑھ کے اندازا ہوندا اے کہ بچنت کورنوں قسمت وچ مشکلاں تے ایہناں نال لڑن لئی اک جدوجہد بھری زندگی ملی۔ ایہناں دی ایس جدوجہد بارے ایہناں دی زبانی ای سنو:

> ''1959ء توں 1965ء تک میں کوئی سوتوں ودھ سرکاری دفتراں وچ انٹرویو لئی گئی۔ کئی ٹیسٹاں وچ پاس وی ہو جاندی پر انٹرویو ویلے کسے نوں سفارش دے نہ ہون کر کے مینوں نوکری نہ ملدی۔'' (ص112)

بچنت کور دے ناتکے ہندوستان۔ اوہنے مذہبی گھرانے وچ اکھ کھولی۔ ماں ہمیشا دیوی دیوتیاں دی پوجا کردی رہندی حالانکہ اوہدا ویاہ سکھاں وچ ہویا سی پر اوہ اتھے آ کے وی اپنا پچھوکڑ نہ بھلی۔ مذہبی ماحول وچ پلی زنانی لئی اپنی آپ بیتی لکھنا بہت مشکل کم اے۔ مرد کوئی غلطی کردی دیوے تاں اوہنوں معافی دے قابل سمجھیا جاندا اے۔ پر سوانی دی غلطی اوہدے بدنامی دا اک داغ بن کے رہ جاندی اے جیہنوں اوہ ساری عمر صاف نہیں کر سکدی۔ ساڈا مرداں دی حکومت والا معاشرہ اوہنوں معاف کرن لئی تیار ای نہیں ہوندا۔ ایس لئی بچنت کور ہوراں ایہ آپ بیتی بہت محتاط ہو کے لکھی جاپدی اے۔ اوہناں دا ویاہ نکی عمرے ای اک شرابی، آوارہ تے نکھٹو تے وگڑیاں عادتاں والے سادھو سنگھ نال ہویا پر ایہناں اوہدے بُرے سلوک بارے تے اوہدے خلاف وی کھل کے نہیں لکھیا۔ اک وجا تاں ایہناں دا عورت ہونا سی دوجے ایہناں دے والد بہت عالم فاضل انسان سن جہناں نوں کئی زباناں تے عبور حاصل سی تے اوہ بائبل، قرآن شریف، گیتا وغیرہ وچوں حوالے دے کے گل کردے سن۔ ایہناں دی وجہ توں بچنت کور دے خیالاں وچ پختگی تے علم وچ وادھا ہو

Scanned with CamScanner

گیا تے اوہناں حالات نال سمجھوتہ کرن والی طبیعت بنالئی۔

بچنت کور ہیٹھلے طبقے نال تعلق رکھن والی لکھارن نیں۔ اوہناں دا میل ملاپ تے اُٹھنا بیٹھنا وی ایہو جہے لوکاں نال سی۔ ایہناں نوں اپنی ماں دی تیجی دھی ہون دی وجہ توں ایہناں نوں ودھیرے اہمیت وی نہیں دتی جاندی سی۔ پیدا ہوندیاں ای اوہدی دادی نے اوہنوں ''پتھر'' داناں دے دتا سی۔ ایس لئی ایس پتھر نوں اپنی راہ وچوں ہٹاون لئی ایہناں دی شادی اوددوں ای کردتی گئی جدوں ایہہ حالے تیجی جماعت وچ ای پڑھدیاں سن۔ اگوں شوہر وی کسے کم دا نہ ملیا۔ چنانچہ ایہناں دی ایہ آپ بیتی عمری اوہناں دی جدوجہد تے عام واقعیاں دی کہانی اے۔ ایہناں ونڈ ویلے ہون والے قتل و غارت، شرنارتھیاں دا پاکستان وچوں اُجڑ کے آ کے پٹیالہ وچ آباد ہونا۔ اوہناں دی زبان، لباس تے عادتاں بارے کھل کے لکھیا اے۔ پھیر پٹیالے دی ندی وچ دوواری آون والے ہڑھاں دی تصویر کشی کیتی اے۔ اپنے ویاہ بارے ایہناں بڑے تفصیل نال لکھیا اے۔ تعلیم حاصل کرن وچ آون والیاں اوکڑاں تے ملازمتاں دے حصول وچ آون والیاں رکاوٹاں دا بھرواں ویرواملدا اے۔ سرکاری نوکری دے حصول وچ ورمادیاں شرطاں تے اخیر تے راج کمار دے نال اپنے سچے پریم دی کہانی وی بیان کردتی اے۔

اک سو پچھتر صفحیاں دی آپ بیتی عمری وچ اوہناں دی ادبی زندگی دا پتا صفحہ 99 تے اپڑ کے لگدا اے ایتھے ایہناں اپنی پہلی کہانی ''دیوالی والی رات'' دے لکھے جان دی وجہ تے ایہنوں اپنے ناں نال نہ چھاپن بارے لکھیا اے۔ ایہ کہانی بچن کور دے ناں نال اک ست روزہ رسالے ''لوک درشن'' وچ چھپی سی۔ پھیر اک ہور کہانی دے ناں ''خصم'' دی وجا دی اوہناں بڑی تفصیل تے ڈرامائی انداز نال بیان کیتی اے۔ ایس طرح ایہناں دی آپ بیتی ''پگڈنڈیاں'' سچے واقعیاں دا مجموعا اے جہنوں اہناں بہت سادہ پُرمتاثر کردین والے انداز وچ لکھیا اے۔

بسنت سنگھ رندھاوا ''باغی ہو یا فوجی''[9]

''باغی ہو یا فوجی'' ریٹائرڈ نائب صوبیدار بسنت سنگھ رندھاوا دی پہلی تحریر

Scanned with CamScanner

اے۔جہنوں اوہناں اپنی آپ بیتی دے رنگ وچ لکھیا اے۔ ایہہ بہتا کر کے جیل بیتی اے۔ ایس کتاب اندر اوہناں اپنی زندگی دے اوہناں ورھیاں نوں موضوع بنایا اے۔جہڑے اوہناں جیل وچ بتائے۔فوج اندر انگریزاں خلاف بغاوت دے اشتہار ونڈن تے اوہناں نوں 26 نومبر 1942ء نوں گرفتار کر کے کراچی جیل وچ سُٹ دتا گیا۔ ایس جیل بیتی نوں اوہناں 26 حصیاں یاں سرناویاں ہیٹھ لکھیا اے۔جہڑے فوج وچوں ''گرفتاری'' توں شروع ہو کے ''للھ دی پورتی'' تائیں چلدے نیں۔ایس دوران اوہناں نوں کدے کراچی توں پشور تے کدے سی آئی ڈی دے حوالے کیتا جاندا رہیا تے تسیہے وی دتے جاندے رہے۔

تنہائی دی قید دے نال نال کورٹ مارشل وی ہویا ایس آپ بیتی اندر اوس دور دے تاریخی حالات وی موجود نیں تے انگریز سرکار دے ظلماں دی داستان وی ورتے ورقے تے کھلری وکھالی دیندی اے۔

نرندر سنگھ کنول ایس کتاب بارے لکھدے نیں:

> ''رندھاوا جی نے اپنے بارے لکھدے ہوئے اُس سمے دی قومی اتے قومنتری سیاسی حالت نوں وی اکھوں اوجھلے نہیں کیتا۔اس سمے دے حالات دا بڑا ہی جیوندا جاگدا ورنن اس لکھت وچ ملدا اہے۔'' (ص350)

''باغی ہویا فوجی'' نوں لکھن والے بسنت سنگھ ہوراں اوس دور دی اوہ زبان ورتی اے جہنوں پنجاب دا رہن والا ہر بندہ سمجھ سکدا اے۔گھٹ ای پوری کتاب اندر اجیہا اکھر ملے گا۔جہڑا پنجاب تے پنجابی دی لکھوں نہ جمیا ہووے۔

سدھے جہے انداز نال تے اردو دے جذباتی، حب الوطنی وچ ڈبے شعراں نال پُرچی ایہ لکھت اک بھرویں ڈائری اے۔اوہناں دی اپنی تے اوس دور دے سیاسی تے سماجی حالات دی۔کتاب اندر جیل دی حالت تے جیلیاں دا ذکر وی موجود اے۔جہنوں پڑھ کے اوس دور دیاں جیلاں بارے بھرویں جانکاری حاصل ہوندی اے۔ بسنت سنگھ رندھاوا ایہنوں ڈائری دے روپ طرحاں لکھیا اے۔تاریخاں تے سناں دی دس نے ایہنوں تاریخی دستاویز دا روپ دے دتا اے۔ایس کتاب دے ڈائری ہون بارے موہن

Scanned with CamScanner

سنگھ راہی لکھدے نیں۔

''کِلا دے پکھوں ایہ پُستک ڈائری دے کجھ پنے ہی نہیں اس وچوں وارتک دے کئی انشاں دی جھلک ملدی ہے۔'' (ص352)

انج ایس آپ بیتی نوں پڑھدیاں جیل بیتی، ڈائری تے وارتا تنو دا سواد مانیا جا سکدا اے۔ سوہن سنگھ راہی ''اک نویکلی پستک'' دے سرناویں ہیٹھ اگے چل کے لکھدے نیں:

''ایہ پُستک شیلی دے پکھوں گلپ رچنا دا درجا وی رکھدی ہے۔ پاٹھک دی روچکتا نوں کتے ٹُٹن نہیں دیندی۔ پنجابی ساہت وچ ایہ پُستک اک نویکلی تھاں بنائے گی۔ ایہ میرا وشواش ہے۔'' (ص352)

ایس پوری کتاب اندر لکھاری دے اندر دے اکٹھا کرو وچ دھرتی اک ماں دے روپ وانگ جیوندی جاگدی وکھالی دیندی اے۔ لیکھک دھرتی لئی اپنی جان وارن دے جذبے نال بھریا ہویا نظر آوَندا اے۔ جے ایہ آکھیا جاوے پئی ایہ آپ بیتی پوری طرحاں دیس بھگتی وچ ڈبی ہوئی اے تاں بالکل ٹھیک ہووے گا۔

بلبیر کور سنگھیڑا ''پرچھائیاں دے اولھے پرکرما''[10]

پنجابی ناول اتے کہانی کار بلبیر کور سنگھیڑا دی کتاب ''پرچھائیاں دے اولھے پرکرما'' اوہدیاں جیون یاداں دا اِک حصہ اے۔ لیکھکا دی اپنی کہی موجب:

''ایہ میری جیونی نہیں ہے۔ جیونی دا اک حصہ ضرور ہوسکدی اے۔ ایہ کہانی میرے نالوں میرے ماں اتے میرے باپ دی ودھ ہے۔ اِس نوں میرا پنجاب پھیری دا سفر وی آکھیا جاسکدا اے۔ اوس سفر دے دوران میرے من دے ہنیریاں وچ لُکیاں ہویاں پرچھائیاں ہن۔ جہناں دے اولھے وچ میں کجھ پیڑاں دیاں چارکُو کِھلاں نوں سانبھیا ہے۔ اوہناں راہاں اتے کُراہاں دی پرکرما وی کیتی ہے۔ جو میری زندگی دا حصّا ہُن وی ہن تے رہے وی ہن.....'' (ص9)

Scanned with CamScanner

جنوری 2002ء وچ چیتنا پرکاشن لدھیانا ولوں چھپی اس کتاب دا انتساب لیکھکا نے ''اپنی بی جی اتے بھائیا جی لئی'' کیتا اے۔ بناں سرنادیاں توں 21 باہاں وچ اس کتاب نوں ونڈیا گیا وے۔ کتاب بارے گل کرن توں پہلاں کتاب دے شروع وچ دتے ایہ اکھروی پڑھ لیندے آں۔

''میں جو ہاں، اوہ میں دسدی نہیں۔ جو میں دسدی ہاں، اوہ میں ہاں نہیں۔''

1997ء وچ لیکھکا جدوں پہلی وار اپنے پنڈ پرتدی اے تاں اوہدے من وچ بھے، خوف اتے ڈرنوں بیان کردیاں اس کتاب دا آغاز ہُندا اے۔

''پچھلی واری 1997ء وچ جدوں میں پنجاب نوں جان بارے سوچدی ساں ..... ایہ پہلی وار دا سفر سی۔ جد میں واپس اپنے پنڈ پرتنا سی۔ تاں اُس گھر وچ، جس وچ میرا جنم ہویا سی، اوتھے نہ میری ماں نے ہونا سی اتے نہ ہی میرے باپ نے ..... مینوں اُس گھر وچ اوہناں دو جیاں دے بغیر رہن دی عادت نہیں سی۔ ایہ دونوں جی پچھلے سمیں توں میرے نالوں جدا ہو گئے سن ..... اِس ویلے مینوں اوتھے کون اُڈیکدا ہووے گا؟'' (ص11)

اتے بیان کیتے دُکھ نوں ای لیکھکا نے کتاب دے صفحیاں وچ کھول کے بیان کیتا اے۔ کتاب نوں جویں نہ لیکھکا نے خود لکھیا اے، سفرنامے دی تکنیک وچ رکھ کے لکھیا گیا اے۔

''رات دے گیارھاں وجے دا ویلا ہووے گا جدوں ساڈی فلائٹ انڈیا پہنچی۔ انڈیا دی دھرتی تے جہاز دے پہیئے لگدے سار ای، میر امن تھالی وچ پئے پانی وانگ کنبن لگ پیا۔'' (ص29)

اوہ اپنے جدی مکان بابت بہت جذباتی اے۔ اپنے جدی مکان بارے اپنے موہ دیاں جڑھاں تلاش کردی اوہ آکھدی اے:

''اُس گھر نال میرا موہ پتا نہیں کیوں اینا ہے۔ شاید اُس گھر وچ میں پہلی لیر ماری ہوئی ہے، تاں؟ جاں بچپن گزاریا ہے، اِس لئی؟ جاں میری ماں نے اس گھر وچ اپنا پسینا ڈیگ ڈیگ کے اس نوں سنبھالیا

Scanned with CamScanner

ہو یا سی، اِس لئی؟ جو وی سی میرا اندر اُس لئی تڑپ رہیا سی۔'' (ص71)
اُس کول لفظاں دی بھر مار اے۔ اوہ اپنے دُکھ نوں بیان کرن دا ڈھنگ جان دی اے:

''میں سوچ رہی ساں، جیون دیاں تند و تانیاں وچ کدوں اوہ وقت آ گیا سی۔ جدوں مینوں بچپن دے لاڈاں پیاراں وچوں پلدی نوں بس راتو رات بُڈھی ہونا پیا سی۔ اِک دن میں انڈیا وچ ساں اُتے دوجے دن انگلینڈ وچ۔ جویں بچپن وچوں چھڑپا مار کے۔ میں بُڈھاپے وچ آ گئی ساں۔'' (ص12)

اپنے پنجاب دے اِس سفر وچ اوہ اپنے باپ دیاں استھیاں الوداع کرنی آئی سی۔ اپنیاں یاداں نوں سنبھالدی، اپنے بیتے نو گنج دی اوہ واپسی لئی جہاز وچ بیٹھ دی اے:

''اسیں جہاز وچ بیٹھ کے جویں سکھ دا ساہ لیا۔ مینوں اس گل دی خُشی سی کہ میں اپنی ایہ پرکرما، جو سوتیر تھاں توں ودھ سی پوری کر چلی ساں اتے اپنے باپ نوں اپنے ہتھیں، اپنے ویرے، اپنی بی جی، اپنی بھوا جی دے حوالے کر چلی ساں۔ آمین۔'' (ص188)

انج اُسدی جیون کتاب وچلا اوہ سفر جہڑا بھاری من نال، یاداں دی اِک بھیتر نال، اِک دُکھ اتے گھنیر تا نال شروع ہو یا، لیکھکا دے اپنے فرضوں ادا ہون سارا ای خشی اتے سُکھ اطمینان وچ بدل گیا۔

ناول ورگی روانی نکے نکے جملے، سادہ اتے صاف زبان اِس کتاب دا حُسن نیں۔

بلبیر مادھوپوری ''چھانگیا رُکھ''[11]

انسان دا اپنے بارے لکھنا بہت مشکل کم اے۔ سچ بولنا پیندا اے تے اجیہے واقعے دی لکھنے پیندے نیں جیہناں نوں لکھاری لوکاں دیاں نظراں توں اوہلے رکھنا چاہوندا ہووے۔ ایہ ادب دی اوہ نازک صنف اے جیہد یاں نیہاں حقیقت تے رکھیاں جاندیاں نیں۔ اپنی سوانح عمری لکھن والا لکھاری جے ایہد ے اصولاں تے پورا پورا عمل نہ کرے

Scanned with CamScanner

تاں اوہنے ایویں اپنا ویلا ای ضائع کیتا۔ بلبیر مادھو پوری دی ایہ آپ بیتی شروع توں ای حقیقت بیانی ول اشارہ کردی اے۔ اوہناں لگی پٹی رکھے بغیر کھل کے لکھیا اے کہ اوہ ''اچھوت جاتی'' نال تعلق رکھدے نیں تے ہندوستان وچ اچھوتا نال دِل ہلا دین والا سلوک ہوندا اے۔ ایس معاشرے وچ اچھوتاں نوں انسان ای نہیں سمجھیا جاندا۔ اوہناں دے کوئی حقوق نہیں ہوندے۔ ایتھے تائیں کہ جیہڑا ادب اوہ رچدے نیں اوہ ''اُچی جاتی'' دے ساہت توں ہیٹھلے درجے تے سمجھیا جاندا ہووے گا۔ ہندوواں دے اچھوتاں نال سلوک بارے بلبیر مادھوپوری اپنے ''چھانگیا رُکھ'' وچ لکھدے نیں:

> ''تے اچھوتاں دے محلے بستیاں پنجاب تے بھارت دے پنڈاں وچ لہندے پاسے ہن۔ ایس لئی کہ ایہہ روگ ہندو سماج وِدستھا انسار چونہہ ورناں وچوں کسے وچ وی نہیں آوندے تے وِدستھا سمرتھکا انوسار اوہناں دا پرچھاواں وی نہیں لیا جانا چاہیدا۔ کہن نوں دِلّت (اچھوت) ہندو دھرم دا حصہ ہن پر اصلیت وچ ایہ دھرم اوہناں نوں غلام بناؤن دا اک مادھیم (ذریعہ) ہے۔ ایسے کر کے ایہناں لوکاں نوں سماج دی ''مُکھ دھارا'' توں وکھ رکھیا گیا۔ دو جی ایہ سوچ سی کہ پِنڈ دا گندا پانی ہمیشاں نیویں پاسے یعنی لہندے نوں وگدا اے۔ ایس کر کے اجیہے لوکاں دا واس گند مند وچ ہی اُچت ہے۔ اجیہی گھٹیا تے گھناؤنی وِدستھا (حالت) دا پرتکھ پرمان اج وی سموہ پِنڈاں وچ ویکھیا جاسکدا اے۔'' (ص18)

اگے چل کے اوہ اپنی تے اپنے ورگے ہور اچھوت بالاں دی انتاں دی کسمپرسی دی حالت بارے لکھدے نیں:

> ''ساڈے وچوں کسے جنے دے وی پیریں جتی نہ ہوندی۔ اودھر زمیندراں دے مُنڈے کپڑیاں تے دوہرے سویٹر پائے ہوندے۔ میں سوچدا کوئی جنا اک سویٹر مینوں دے دیے۔ میں بی ایہدا نگھ لے کے ویکھدا۔'' (ص30)

Scanned with CamScanner

بلبیر مادھو پوری دا جنم ملک دی ونڈ توں بعد دا اے نہیں تاں اوہناں نوں پتہ ہوندا کہ ہندواں تے خاص کر برہمناں وچ چھوت چھات دا ایناں مرض سی کہ اسٹیشناں تے گڈی آ کے کھڑی ہوندی تاں ''مسلمان پانی تے ہندو پانی'' دیاں آوازاں آون لگدیاں۔ ہندواں دے بھانڈیاں نوں کسے مسلمان دا ہتھ وی لگ جاندا تاں اوہ بھرشٹ ہو جاندے۔ ایس لئی مسلماناں نوں ہندواں دیاں سبیلاں توں ارک نال پانی پینا پیندا سی۔

بلبیر مادھو پوری نکی عمرے ای سوانح عمری لکھ دتی۔ ایہ اوہناں دی نوجوانی دے تجربیاں دا نچوڑ ہوسکدی اے۔ پوری زندگی دا نہیں کیوں جو اوہناں اپنی حیاتی دے ہالے کئی ہور سال ہنڈھانے نیں تے بہت سارے ضروری تے یاد رکھن والیاں تجربیاں وچوں لنگھنا اے۔ اوہناں خود لکھیا اے کہ:

> ''زمانہ بدل رہیا اے۔ معاشرے دیاں قدراں وچ وی تبدیلی آ گئی اے ''اوہ زمانہ گیا جدوں ایہ سارے دھوڑے اگے ریں ریں کردے ہوندے سی۔'' (ص37)

بلبیر مادھو پوری دے لکھن دا انداز دل وچ اُتر جان والا اے۔ اوہ جیہڑی وی گل بیان کردے نیں اوہدی تصویر کھچ کے سامنے رکھ دیندے نیں۔ لفظاں دی چون اوہناں دی ورتوں۔ نویکلے تشبیہاں استعارے اوہناں دی نثر وچ جان پا دیندے نیں۔ اوہناں دا بھائیا، ماتایاں کوئی ہور پاتر گل کردا اے تاں اوہنوں بالکل فری انداز وچ پیش کردے نیں۔ بلبیر مادھو پوری اک عام جنگلی رُکھ وانگوں جمیا سی۔ اوہنے اپنا بچپن ایسے ای حال وچ گزاریا۔ پر جوان ہوندیاں ہوندیاں اوہنے اپنی ذہانت، محنت تے تعلیم وتربیت نال اپنے آپ نوں اک ''چھانگیا رُکھ'' بنالیا۔

بلراج ساہنی ''میری فلمی آتم کتھا''[12]

''میری فلمی آتم کتھا'' بلراج ساہنی دی آپ بیتی ہے۔ کتاب دے ناں توں ای ظاہر اے کہ اِس رچنا وچ لیکھک نے فلمی دُنیا دے پچھوکڑ وچ اپنی آپ بیتی نوں بیان کیتا ہووے گا۔ کتاب تے جھات مگروں ایہ گل ہور وی واضح ہو جاندی اے۔ اِس رچنا وچ

ساہنی ساہتکار نالوں اداکار دے روپ وچ ودھیرے اگھڑواں نظر آندا اے۔

1972ء تک مکمل اِس کتاب دا پہلا اڈیشن 1974ء وچ چھپیا۔ ساڈے ساہویں اس کتاب دا 1997ء دا چھپیا اڈیشن اے۔ کتاب دو حصیاں وچ ونڈی ہوئی اے۔ پہلا حصہ لیکھک دی گھر والی ''دمو'' دی موت تے ختم ہوندا اے جو کہ 11 باباں تے مشتمل اے۔ جدکہ دوجا حصہ نویں جیون ساتھن سنتوش (توش) نال گزارے جیون نوں بیان کردا اے۔ اس حصے نوں اٹھاں باباں وچ ونڈیا گیا اے۔ آپ بیتی دے دوجے لکھاریاں دے اُلٹ اس نے ایہناں باباں نوں عنوان نہیں دے۔ کتاب دے پہلے باب وچ اوہ حال سمیں نوں بیان کردا اے۔ نال دی نال ''فلیش بیک'' دی تکنیک توں پڑھنہاراں نوں جانو کروا ندا نظر آندا اے:

> ''فلماں وچ اک چیز نوں ''فلیش بیک'' آکھدے ہن۔ ارتھات ورتمان (حال) توں بھوت کال (ماضی) وچ چھال مار جانا۔ اتے فلیش بیک تاں ی سپھل (کامیاب) ہندا ہے۔ جے ورتمان دے ڈرامے دا درشکاں نوں چوکھا احساس کرا دتا جائے۔ فیر اوہناں نوں اُنگلی لا کے بھوت، بھوکھ، کتے وی پھرایا جاسکدا اے۔ اپنی فلمی جیون کتھا دا فلیش بیک شروع کرن توں پہلاں آؤ ذرا ورتمان دے گلزار وچ تھوڑا ٹہل لیئے۔'' (ص9)

اپنی اِس کتھا کہانی دے کتھن نوں واضح کردیاں ساہنی لکھدا اے:

> ''ویہ سال اِس تماشے دی دنیا (شوبزنس) وچ گزار کے میں اِس نتیجے اُپر پُجیا ہاں کہ اِس دا اپنا وکھرا اخلاق تے وکھرے قاعدے قانون ہن، جہناں دی اصلیت اِس آتم کتھا پڑھن نال پاٹھک نوں ہولی ہولی سمجھ وچ آئے گی۔'' (ص12)

اُپر درج کیتے جملیاں توں صاف واضح ہوندا ہے کہ لیکھک نے فلمی جگت ''قاعدے قانون'' ای پڑھنہاراں نوں سمجھاون لئی اس کتاب نوں قلمبند کیتا اے تاں جو آؤن والے لوکاں نوں اس کھیتر دے پاندھیاں دی رہنمائی اتے اگوائی ہو سکے۔

Scanned with CamScanner

بلراج ساہنی نے عام لیکھکاں وانگ اِس آپ بیتی نوں دیباچے توں شروع کیتا اے۔ جیون یاترا دے جس پڑا اُتے اپڑ کے لکھاری نے ایہہ آپ بیتی لکھی، اس ویلے تک اُس نے لگ بھگ سارے دنیاوی کماں دی پورتی کرلئی سی۔

''ہُن کتنی کُو رہ گئی ہے حیاتی؟ فیر شبنم (لیکھک دی دھی) داویاہ ہوگیا ہے۔ پریکشت (ساہنی دا پُتر فلماں وچ ساہنی نال کم کردا اے) ستائی ورھیاں دا گبھرو جوان ہے۔ میتھوں دونی چونی دکھ والا۔'' (ص15)

بلراج ساہنی نے اپنی اِس آپ بیتی وچ اپنے جیون نوں ہورناں جیونی کاراں وانگ جنم توں شروع نہیں کیتا۔ سگوں دوجے باب وچ سدھا ست اٹھ سال دی عمر توں کیتا اے:

''سبھ توں پہلاں فلمی انوبھو مینوں ستاں اٹھاں سالاں دی عمر وچ ہویا۔'' (ص22)

بلراج ساہنی نے مُڈھلی حیاتی راولپنڈی وچ گزاری۔ سکولی دور وچ اُس نے پہلی وار فلم ویکھی: ''سارا اسکول فلم ویکھن جارہیا سی۔ ماسٹر اتے ہیڈ ماسٹر وی۔'' (ص23)

انج لیکھک نوں بچپن توں ہی فلم ویکھن دا شوق ہوگیا۔ ایہ شوق کالج جیون وچ تاں ہوروی ودھ گیا۔ اُس دے جنم سمے توں بولدیاں فلماں بنیاں شروع ہوگیاں سن۔ جدوں کہ اُس توں پہلاں خاموش فلماں دا دور سی۔ 1930ء وچ فلماں بولن لگیاں۔ بلراج ساہنی نوں جوانی دے دناں وچ ای شیشا ویکھ کے اپنے آپ نوں ہیرو وانگ سجاون دا جھل چڑھیا رہندا سی۔ گورنمنٹ کالج لاہور دی فضا نے نہ صرف اُس نوں ادبی سوجھ بوجھ دتی بلکہ نال دی نال ایتھے دی ڈرامیٹک سوسائٹی نے اُس دی کلا دے شوق نوں بنن سنورن وچ مدد دتی۔

''ایم اے وچ پجدیاں میری ساہتک سوجھ کافی نکھر چکی سی۔ گورنمنٹ کالج دی ناٹک منڈلی وچ میں مونہ مارن لگ پیا ساں جس دے روحِ رواں بخاری صاحب سن۔ اوہناں دے ساتھی پروفیسر جی ڈی سوندھی، ایشور چندر نندا اتے امتیاز علی تاج وی دیش وپاہی شہرت دے مالک سن۔ میں بڑے مان نال کہہ سکدا ہاں کہ میتھارتھ وادی ناٹ ابھینر کلا دیاں مُڈھلیاں قدراں سدھانتک طور اُتے انگریزی ساہت دے ایم

Scanned with CamScanner

اے دے ادھین نے اتے عملی طور اُتے گورنمنٹ کالج لاہور دی
ڈرامیٹک سوسائٹی نے ہی پہلوں پہل مینوں سکھائیاں۔'' (ص91)

فلمی جیون بارے اپنے تجربیاں نوں بیان کردا لیکھک دسدا اے کہ اس جین وچ رہندیاں بندے نوں کاروباری کارویہار نال سوچنا پیندا اے۔ فلمی انسان بنن واسطے کھیاں مار مار کے ویلا گزارن دی عادت وی بندے نوں پاؤنی پیندی اے۔ ہیرویاں ہیروئن بنن لئی ایمان وی سہارنے پیندے نیں۔ ایہ دنیا چھلاویاں دی دنیا اے۔ جتھے ہر کوئی دوجے دا مندا ای سوچدا اے:

''فلم لائن وچ سبھ اک دوجے دا مندا سوچدے ہن اتوں اتوں حد درجے دی پیار محبت نال ملدے ہن، پر من وچ اگلے دی سنپورن تے سدیوی تباہی دی ارداس کردے ہن۔ جہڑا بندہ نظروں اوجھلے ہو جائے۔ اوہناں دے بھانے اوہ مرکھپ گیا۔ اُس توں اوہناں نوں ڈونگھی تسلی تے ترپتی پراپت ہوندی ہے۔ فلماں وچ کامیاب ہون دی اک شرط ایہ وی ہے کہ دوستاں متراں نوں ایہ ترپتی پراپت نہ ہون دتی جائے۔'' (ص193)

بلراج ساہنی نے بھاویں اپنی اس کتاب وچ فلیش بیک دی ورتوں کیتی اے پر اوہ پوری کتاب وچ پڑھن والیاں نوں اُنگلی لا کے کدے ماضی اتے کدے حال وچ لئی پھردا اے۔ اک گل کردیاں کردیاں کسے ہور گل دا چیتا آ جان تے اوہ پہلی گل نوں چھڈ اگلی دا بیان شروع کر دیندا اے۔ اک تھاں اوہ بی بی سی وچ اپنی نوکری بارے گل کردا اے تاں اچانک ای اگلے پہرے وچ چین دی لڑائی دا ذکر چھیڑ دیندا اے۔ نال دے نال ای چھینی پیپلز تھیٹر دی گل کر جاندا اے۔ شانتی نکیتن دے اک واقع دا ذکر کر دے کردے اگلے ای پل اوہ فیر ٹُٹی تند جوڑ دا 58 صفحے تے چھڈی گل ول دوبارہ مُکھ کردا اے۔

''چین دے پیپلز تھیٹر دے حال پڑھ کے نورا رچرڈ اتے انند الال
بوس دی سکھیا مُڑ چیتے آئی۔'' (ص62)

1947ء دے فساداں دا ذکر وی اُس دی آپ بیتی دا اک انگ اے۔ اوہ لکھدا اے:

Scanned with CamScanner

''آلے دوالے پنڈاں وچ ہندوواں سکھاں دے بھیانک قتل عام ہورہے سن۔ بھشیم (بلراج دا نکا بھرا) اوددوں کانگرس کمیٹی دا سکترسی تے پنڈو پنڈ گھم پھر کے وارداتاں دی رپورٹ تیار کر رہیا سی۔ اوہنے اک کھوہ بارے دسیا جس دے وچ سینکڑے تیویاں نے اپنی عزت بچاؤن لئی چھال مار کے آتم ہتیا کیتی سی۔ کتنیاں اپنے بچیاں نوں دی نال لے کے موئیاں سن۔'' (ص 171)

ہند پاک ونڈ دا جو اثر لیکھک دے نجی جیون تے ہویا اُس دی پیشکاری تاں اُس نے بڑے ای کلاتمک ڈھنگ نال کیتی اے:

''27 اپریل 1947 ءنوں دمو (لیکھک دی بیوی) دی مرتو ہوئی۔ 15 اگست 1947 نوں پنجاب ٹکیا گیا۔ ساڈا سارا پروار پنڈوں اُجڑ کے تھاں تھاں بکھر گیا۔ میرا تاش دا گھر ڈھیہ کے ڈھیری ہوگیا۔'' (ص 167)

اُس نے کتاب وچ پنجاب دے ٹُٹ رہے سماج اتے بدلدے رواج اتے اُڈدی شرم وحیانوں دی بیان کرن دا جتن کیتا اے۔ لیکھک اُتے مارکس وادی وچار دھارا دی گہری چھاپ سی۔ اوہ بھاویں گاندھی جی توں متاثر سی پر گاندھی ازم توں اُس دا بھروسا اُٹھ گیا سی۔ مارکسزم دے مطالعے مگروں اُس نوں چانن ہوگیا سی۔

''ورتمان یگ دا کرانتی کاری فلسفہ مارکس واد ہے، گاندھی واد نہیں تے نہ ہی کوئی ہور واد۔'' (ص 136)

بلراج ساہنی نے اپنے فلمی جیون دا لیکھا جوکھا کردیاں اپنے جیون پڑادے اگلے پڑاء دی تیاری لئی پڑھنہاراں توں مہلت منگدیاں اپنی اس آپ بیتی نوں ختم کیتا اے۔

''دساں سالاں وچ دس فلماں پر اگلے یعنی کامیابی دے اٹھاراں درھیاں وچ میں سوتوں زیادہ فلماں وچ کم کیتا۔ کشتی سگم پانیاں وچ سپنے وانگ تھرکدی چلی گئی ..... ہُن پوڑھیاں گنن نال کم نہیں چل سکدا۔ کوئی ہور تکنیک لبھنی پوے گی۔ جس نال آتم کتھارسے تیسرے تے آخری دور نوں دلچسپی نال پیش کیتا جا سکے۔ ڈائریاں پڑھنیاں

پین گیاں، یاد شکتی تے زور پاؤنا پئے گا، سوچ وچار کرنی پئے گی۔اس
لئی مہلت چاہیدی ہے۔'' (ص256)

کل ملا کے اس آپ بیتی وچ بلراج ساہنی دی شخصیت ساہتکار نالوں اداکار دے روپ وچ ودھیرے اُگھڑدی ہے۔

بلراج ساہنی ''غیر جذباتی ڈائری''[13]

''غیر جذباتی ڈائری'' مشہور اپنے دور دے لیجنڈ منے جان والے اداکار دی ادھوری آپ بیتی اے۔ایہنوں اوہناں اپنی ڈائری وجھوں ای چھاپیا اے نہ کہ اک آپ بیتی وجھوں۔ ایس کتاب اندر جتھے اک پاسے پڑھن والیاں نوں ڈائری دی جھلک نظر آؤندی اے اوتھے ای دوجے پاسے ایہدے وچ آپ بیتی دے سارے گُن وی محسوس ہوندے جاپدے نیں۔

بلراج ساہنی ایہنوں 14 حصیاں یاں سرناویاں وچ ونڈیا اے۔ 203 صفحیاں تے کھلری ایس کتاب وچ اوہناں اپنی زندگی، سفر، فلم، لکھاری، دوستیاں دُشمنیاں، ملکوں باہر جان دے حالات تے خودنوں ملن والے ایوارڈاں دی گل مختصر انداز نال چھوہی اے۔ اک مِٹھی یاد دل مطلب کلیجا، اتھرو، ضمیر، کنہری گُپھا، ٹیلی فون والا، کامے، کھڑی، نڑالا جلوس، اک کُڑی دی لاش، گُربانی، چیپٹر، پی فارم، ہیرو۔

ایہ ایس کتاب وچ ڈائری دے پنے نیں جہناں توں لیکھک نے پردہ چُکیا اے۔ ایہناں سرناویاں توں انج محسوس ہوندا اے جویں کوئی کہانیاں دی کتاب ہووے۔

بلراج ساہنی اک ڈونگھی سوچ رکھن والے کلاکار سن۔اوہ ادیب یاں لکھاری بننا چاہندے سن تے بن گئے اداکار۔ایہدے باوجود اوہ ویلا کڈھ کے کہانیاں لکھن دا جتن وی کردے رہے۔

اپنے لکھاری بنن دی سدّ ھرنوں اوہ اپنے لفظاں وچ انج بیان کردے نیں:

> ''کوئی زمانا سی جدوں زندگی دے رنگ منچ تے میں اک ساہتکار دے طور تے وچرن دا خاہش مند ساں۔ اوددوں اِس گل دی شائد

میں کدے کلپنا وی نہیں سی کیتی کہ اس وشال جیون ناٹک وچ میں اک ادا کار دا پارٹ ودھیرے نیپنتا نال نبھا سکاں گا۔'' (ص 9)

ایس کتاب دا ڈائری انگ ویکھو:

'' کلکتے اک بنگالی فلم وچ کم کرن گیا ہو یا ساں۔کل ہی مُڑ یا ہاں۔ زبان چنگی طرحاں نہ آوَندی ہووے تاں کم بہت اوکھا ہو جاندا ہے۔ بڑا تھکیا ہو یا ہاں۔'' (ص30)

پوری کتاب نوں اوہناں ڈائری دے روپ وچ لکھیا تے بیان کیتا اے۔ کدھرے کدھرے واقعات دی جُڑت وی ایسے پکھوں اُکھڑی اُکھڑی جاپدی اے۔اک گل ضرور نظر آوَندی اے جے اوہناں سبھ کجھ سچائی نال لکھیا اے۔ہو یا بیتیا اوویں دا اوویں بیان کر دتا اے۔

جدوں کوئی ڈائری لکھدا اے تے اوہدے اندر سارے دن دی اپنے نال بیتی نوں مختصر طور بیان کر دا اے تاں خورے اوہدے چِت چیتے وچ وی نہیں ہوندا جے ایہ ڈائری کدے چھپ کے مہانتا کھٹے گی۔ایس کر کے اوہ ڈائری نوں پوری سچائی نال لکھدا اے۔

بلراج ساہنی ایہدے ڈائری ہون دا تے سچائی نال واقعات نوں بیان کرن دا انج اظہار کر دے نیں:

'' ویسے ایہ لیکھ نہیں، ڈائری ہے۔ جو کجھ جس طرحاں ہو یا اوویں ہی لکھنا پئے گا۔ چھپاوَن والی چیز صرف میرے بھاو ہونے چاہیدے ہن۔ بھاویں لکھدے سمیں اوہناں تے قابو رکھنا میرے لئی کنا وی مشکل ہووے۔'' (ص50)

لیکھک کہانی لکھن دا شوق وی رکھدے سن تے جدں اوہناں نوں ویلھ ملدی سی اوہ قلم پھڑ کے بہ جاندے سن۔

ہندی کہانی لکھن دے حوالے نال اوہ آپوں لکھدے نیں:

''میں وی بڑے زور شور نال ہندی وچ کہانیاں لکھیا کر دا ساں'' (ص50)

اک مراٹھن عورت اوہناں دی بھین بنی ہوئی سی جہڑی اوہناں نوں رکھڑی بنھدی

Scanned with CamScanner

ہوندی سی۔ جہدا بھرواں ذکر اوہناں ''رکھڑی'' دے سرناویں ہیٹھ کیتا اے۔ بمبئی وچ رہندیاں اوہ اپنی ڈائری تے اک ''نرالا جلوس'' دے سرلیکھ ہیٹھ لکھدے نیں۔

''بمبئی، 9 جولائی 1967ء

جلوس نکل رہیا ہے۔ خلافت ہاؤس، بھائی خلاتوں۔ میز تے کھڑے ہو کے اک آ گو ہدایتاں کردا ہے۔ جلوس چار چار دیاں قطاراں بنا کے تُرے گا۔ نعرے کیول اوہی مارے جان گے جہناں دی لسٹ وانسٹریاں نوں دتی گئی ہے۔ جویں کہ اسرائیل مردہ باد، عرب ہندوستی..... زندہ باد اینگلو امریکن سامراج۔ مردہ باد

صدر ناصر..... زندہ باد

صحرائی سینائی..... چھوڑ دو

بیت المقدس..... چھوڑ دو'' (ص119)

1967ء وچ ہندوستان وچ عرب ہندوستی دی گل کویں جلوساں وچ کیتی جاندی سی۔ اج بھاویں حالات ڈھیر بدل چکے نیں۔ بلراج ساہنی ایہنوں ''غیر جذباتی ڈائری'' وچ سانبھ لیا اے۔

ایہ کتاب بھاویں اک آپ بیتی نہیں فیر وی ایہدے وچ کئی اجہے گُن موجود نیں جہناں نوں جان کے ایہ آکھیا جاسکدا اے جے لیکھک نے اپنے دور دی تاریخ وی ایہدے وچ سانبھی اے تے ذاتی زندگی دے کجھ ودھیا پل وی۔

ادھوری آپ بیتی دے کھیتر وچ ایہ کتاب بڑی اہم اے۔

بلونت گارگی ''ننگی دُھپ''[14]

''ننگی دُھپ'' بلونت گارگی دی آپ بیتی اے جو پہلی وار 1980ء وچ چھپی۔ اس کتاب وچ لیکھک نے اپنے جیون نوں 18 حصیاں وچ تقسیم کر کے پیش کیتا اے۔ کتاب دے بارے لیکھک لکھدا اے:

''ننگی دُھپ'' میرے اپنے جیون اُتے ادھارت ہے ..... میں

Scanned with CamScanner

پاتراں دے اصلی ناں، اصلی تھاواں، اصلی شہرت تے اصلی گھٹناواں
ورتیاں ہن۔ پر کتے کتے کالپنک ناں تے بدلے ہوئے چہرے وی
ہن۔ میرا منور تھ تہانوں تتھ دسنا نہیں سگوں سچ دسنا وی ہے۔'' (ص7)

گارگی دا ایہ کہنا اُس دی ایس کتاب نوں پرچولن توں پہلاں اُس دی تکنیک اتے کلا بارے گل کرن دی منگ کردا اے۔ گارگی دا ایہ کہنا کہ ''ننگی دُھپ'' میرے اپنے جیون اُتے ادھارت ہے'' اک سوالیہ گل کھڑی کر دیندا اے۔ کیہ ایہ ناول ہے یاں آپ بیتی، ناواں اتے تھاواں دے ناواں دا بدلا تاں ناولاں وچ ای ہندا اے۔ آپ بیتی وچ تاں اُسدی لوڑ محسوس نہیں ہندی۔ پر گارگی دے جیون نال تعلق رکھدیاں تھاواں۔ اُس دے جیون نال جُڑے ناں اس نوں اِک آپ بیتی دے روپ وچ پیش کر دے نیں۔ دوجے جیونی لیکھکاں دے اُلٹ گارگی نے اپنی اِس کتاب نوں سر لیکھاں دی بجائے لگا تار باباں دی شکل وچ نمبروار پیش کیتا اے۔ کتاب وچلے کجھ لیکھ وی اس نوں ناول دا رُوپ دیندے نیں۔

''ننگی دُھپ'' وچ گارگی دے اِک مترآ درش نال ہوئی اُس دی گل بات ایتھے درج کر کے گل نوں اگے تور دے آں:

''اج کل کیہ لکھ رہیا ایں؟'

''اک ناول لکھ رہیا ہاں.....اپنے جیون اُتے
ادھارت۔''

''بہت چنگا۔ پر صرف چنگیاں گلاں ای نہ لکھیں۔ میرے بارے وی جے توں مینوں شیطان بنا دیویں تاں لوک مزے نال پڑھن گے۔ اوہناں نوں سنسنی خیز گلاں چنگیاں لگدیاں نیں۔ چنگا ساہت ہمیشہ پاپ دے کاریاں بارے لکھیا گیا ہے.....
بس ڈھائی سو صفحے دا (ناول) چاہیدا ہے تے
کورا اُتے سیکسی تصویر.....(ص160)

اُپر دتے مکالمے نوں پڑھ کے جے غور کریئے تاں گارگی دی اِس آپ بیتی دا ایہو رنگ ڈھنگ ساہمنے آوَندا اے۔ ''ننگی دُھپ'' 224 صفحیاں تے لگ بھگ ڈھائی سو دے

نیڑے پھیلی ہوئی اے۔ کورتے سیکسی تصویر وی نظر آوَندی ہے۔ سنسنی خیز گلاں یاں پاپ دے کاریاں بارے وی ننگی دُھپ چوں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں۔

''میں اُسدیاں پسمیاں چھاتیاں نوں محسوس کیتا۔ اُس دے گندھوئیں جسم نوں۔ اُسدی ٹھنڈی دیہہ نوں میرا ہتھ اُس دی گردن تے پٹھ توں ہوندا ہویا۔ اُس دے ننگے تتھاں نوں محسوس کر رہیا سی۔ سڈول تے بھردیں۔ اسیں دووِیں فرش اُتے اک مہاں سنبھوگ وچ لین ہو گئے ..... ساڈے سریر اک دوجے وچ دھسدے جا رہے سن.....'' (ص50)

ایسے قسم دی سنسنی خیزی دی اک مثال ہور ویکھو:

''اُس نے جھپٹا مار کے میرے اُتے حملا کیتا۔ میں اُس دی بانہہ پھڑ لئی تے زوردی مروڑ کے اُس اُتے برس پیا۔ ہولی ہولی اوہدا بدلدا ہویا غصا پگھل کے ویگ متے رون وچ بدل گیا تے فیر آپ مہارے کھلے پیار وچ اوہ بولی۔ ''مینوں نہیں پرواہ لوکاں دی..... مینوں نہیں پرواہ تیرے دوستاں تے تیراں ایکٹراں دی..... ایسے تھاں مینوں پیار کرجے ہیں ماں دا جنیا..... مینوں اتھے والاں توں پھڑ کے گھڑیس میں تیری آں۔

اسیں پھکے ہنیرے وچ اوہناں سرکنڈیاں وچ اک دوسرے نال مل گئے۔ اس گل دی ہوش نہ رہی کہ کوئی کیہ آکھے گا۔ (ص113)

انج ایس ننگی دُھپ نوں ناول روپ وچ رنگی آپ بیتی دی آکھ سکدے اں۔ گارگی دے ننگی دُھپ وچلے بیان کیتے واقعات دا مرکز چندی گڑھ دا پنجابی یونیورسٹی کیمپس اے۔ پہلے باب وچ اوہ واشنگٹن وچ اک یونیورسٹی وچ بھارتی ناٹک دا استاد اے۔ جتھے تن عورتاں اکو سمیں اُس نوں پیار کردیاں نیں۔

''جدوں میں جینی نوں سیالٹ وچ ملیا اُس ویلے میرے تن عشق چل رہے سن۔ تِنے کُڑیاں پیار وچ ڈبیاں ہوئیاں سن۔ تنے وفادار..... تنے قول قرار دیاں پوریاں۔ میں پریشان ساں کس نال ویاہ کراں؟

کِس نوں لارالاواں؟ کس نوں دھوکھا دیواں؟'' (ص9)

اجہے سنسنی خیز جملیاں توں شروع ہوندی کتاب جویں جویں اگے ودھدی اے سنسنی خیزیاں دادائرہ وسیع ہوندا جاندا اے۔

دوجے باب وچ اوہ بمبئی توں دلی۔ تے فیر چندی گڑھ اپڑدا اے۔ اگلے ست باباں وچلے سارے واقعات چندی گڑھ نال ای تعلق رکھدے نیں۔ دسویں باب وچ اوہ بمبئی ہُندا اے گیارھویں باب وچ کدی چندی گڑھ اتے کدی بٹھنڈے پھردا اے۔ اگلے سارے باباں وچلے واقعات چندی گڑھ نال تعلق رکھدے نیں سوائے سولھویں باب دے۔ سولھویں باب دے شروع وچ ای دسدا اے:

''دلی وچ فلم فیسٹیول سی تے میں جیوری دا ممبر ہون دے ناطے اوتھے گیا ساں۔'' (ص192)

اوہ جتھے وی جاندا ہے او تھے جان دا کوئی مطلب ضرور دسدا اے۔ سولھویں باب وچ جویں اُپر ذکر کیتا۔ اوہ جیوری دا ممبر ہون دے ناطے دِلی فلم فیسٹیول وچ جاندا اے۔ چودھویں باب وچ اوہ جینی لئی پیسے دھیلے دا بندوبست کرن بٹھنڈے جاندا اے۔

گارگی نے بھاویں اس کتاب وچ اپنے جیون نوں ای بیانن داجتن کیتا پر فیر وی کتے کتے سچ سبھا ای کوئی نہ کوئی تاریخی واقعہ کتاب وچ آ گیا اے۔ 1971ء وچ ہوئی پاک بھارت جنگ دا تذکرہ کردے گارگی لکھدا اے:

''اس توں چار سال پہلاں جدوں پاکستان نال جنگ چھڑی ہے۔
بنگلہ دیش دی گل اُٹھی تے چندی گڑھ اُتے پاکستانی جیٹ ہوائی
جہازاں نے بمب ڈیگے .....'' (ص175)

بلونت گارگی نے سچ دی پیش کاری ول اُچیچا دھیان دتا اے۔ گارگی لئی سچ خود ننگا اے تے آپ اوہ ننگے سچ دا پجاری اے۔ اوہ عورتاں ولوں اُس نوں جو بُرا بھلا کہیا جاندا اُس نوں من وعن بیان کردا اتے اپنے گھر دے ٹُٹن داذکر وی۔

ننگی دُھپ وچ گارگی نے کتے کتے فلیش بیک دی تکنیک وی ورتی اے۔ اُس دی ایہ کتاب اوہدی آپ بیتی ہون دے نال نال جسماں دی داستان وی اے۔ اوہنے

اپنے اپ وی پرواہ نہ کردیاں جو سچ سی اُس نوں اپنے پڑھن والیاں اگے کھول کے بیان کردتا اے۔ ایہی اُس دا سبھ توں وڈا کمال اے اتے اُسدی ''ننگی دُھپ'' نوں اک نویکلا رنگ سنگھدا اے۔

پریم گورکھی ''غیر حاضر آدمی''[15]

مشہور ساہتکار، وِدوان، لیکھک اتے سوجھوان پریم گورکھی دی آپ بیتی ''غیر حاضر آدمی'' دے ناں ہیٹھ چھاپے چڑھی۔ ساڈے سادیں اِسدا 2007ء وچ چھپیا ایڈیشن اے جس نوں لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ والیاں نے چھاپیا اے۔ نکے نکے باباں وچ ونڈی اس کتاب دا انتساب لیکھک نے ایہناں اکھراں راہیں امرتا پریتم دے اک خط دے ناں کیتا اے:

''امرتا پریتم دے اُس خط دے ناں جہنے میرے لئی اِک بند کر کے بارھاں در کھول دتے۔''

نکے نکے 44 باباں نوں ودھیا سرناویاں نال سجایا گیا اے۔ آؤ کجھ اک سرناویاں تے نظر مار دے چلئے۔ ''مُٹیا ہویا کھنبھ، جن نہیں دیوتا، ہنومان دی پُوچھ، کندھ وچ تریڑاں، نوردی پنڈ، کنڈے توں پھُل تک، سفیدی والا بھائی، کہانی والی رات، کہانی دی کُولھ، لنگڑا تے ادھورا آدمی، چندی جُون، بھاگ بھری، مٹی دا باوا، پنج تھاں تویتاں دا بھار'' وغیرہ۔

پریم گورکھی دی لئطالی سادہ اے۔ بولی تے دو جیاں زباناں دا وادھو بھار کتے وی محسوس نہیں ہوندا۔ پہلا لیکھ ''مُٹیا ہویا کھنبھ'' ای دیس ونڈنوں بیان دا اے۔

> ''اودوں لاڈو والی جالندھر دے نال لگدا اِک مشہور پنڈا ہوندا سی..... ونڈتوں بعد پنڈ وچ رہ کیہ گیا سی..... بس ایدھر لے ویڑھے دے گھر۔ وچالے پیندے مسلماناں دے خالم خالی تے سڑے ہوئے گھر۔ اُجڑ کے آئے لوک ہولی ہولی اوہناں اُجڑے گھراں وچ وسدے گئے۔ (ص1)

پریم گورکھی کول گل چوتھی جماعت پڑھدے ای لیکھک دا ویاہ ہو گیا سی۔ ایہ

اوہدے نانے دی اڑی سی۔ اوہدا اپنا باپ اتے دادا اتے تاں بھاویں منوں راضی نہیں سن پر نانے اگے ہار من گئے تے اپنے ہتھیار سُٹ دتے۔ نانے نوں دو ہتے دے ویاہ دی خوشی سی۔ اوہ سارے کم اگے ودھ ودھ کے کر رہیا۔

''اگلے پل اوہ دُکھ ورتا رہیا ہوندا اے۔ اوہدا چہرہ دگ دگ کر رہیا سی۔ لاڈ والی دے لوک اُس نوں ودھائیاں دے رہے سن تے اوہ خوشی وچ دون سوایا ہو یا دوڑیا پھر رہیا سی جویں اوہ دو ہتے نوں نہیں پُت نوں ویاہ کے لیایا ہووے۔'' (ص3)

ویاہ دے چھ مہینے مگروں ای اک حادثے پاروں اپنے نانے دے سدیوی وچھوڑے دی خبر سناؤندا اے تے پیڑت من نال کہندا اے۔

''اوہ جہنے میرے جوان ہندیاں میرا مکلاوا لے کے آؤنا سی، ڈھیر ساریاں خوشیاں سمیٹی کِتے دُور تُر گیا سی۔''

لیکھک نوں دسویں پاس کرن مگروں چھیتی ای چاچے کابل دے راہیں لائلپور خالصا کالج دی لائبریری وچ کم مل گیا سی کتاباں دی جھاڑ پونجھ، رکھ رکھاؤ، کرسیاں ایدھر اودھر رکھن، تے کنٹین توں چاہ پانی لیاؤنا اوہدی ڈیوٹی وچ شامل سی۔ گلی وچوں لنگھدیاں پہلاں تاں اوہنوں نموشی دی آؤنی۔ راہ وچ کھلوتے اُس نوں ویکھدے کُڑیاں مُنڈیاں تے اُس نوں غصا دی آؤنا پر:

''جیوں جیوں میں الماریاں وچ پیاں کتاباں وچ کھبدا گیا۔ مینوں چاہ لیاؤنی بُری لگنوں ہٹ گئی۔ ایس لائبریری وچ ای میں پہلی وار سکھ اتہاس کار شیئر سنگھ شیر نوں ویکھیا۔ اتھے ای میں ہرنام داس صحرائی نوں پروفیسراں نوں گالھاں کڈھدے، خالصا کالج دی لائبریری وچ سگرٹ پیندے نوں ویکھیا۔ ایسے لائبریری وچ میں چندر شیکھر پروفیسر تے اُس دی ودیارتھن دیوا چھادے عشق پیچے ویکھے۔'' (ص22)

کجھ عرصہ اوہ اشوکا آرٹ سٹوڈیو وچ پینٹر بن لئی جاچ دی سکھدا رہیا۔

Scanned with CamScanner

اوہنوں کتاباں پڑھن دی چیٹک لگ گئی۔ کہڑا ساہتکار ہونا جہڑا اوہنے اُس لائبریری وچوں نہیں پڑھیا ہونا۔ پر اوہناں دناں وچ ای اک مصیبت نے اوہنوں گھیر لیا۔ اوہدی حیاتی دیاں چانی راہواں تے دُکھاں دے بدلاں نے گھیرا پا لیا۔

اِک شام اسمانوں جویں کوئی پہاڑ ٹُٹ کے میرے وچ آ وجیا ہووے۔'' (ص27)

تے فیر اسدی حیاتی نے اک نواں موڑ ویکھیا۔ تھانے کچہریاں وچ کھجل خوار ہونا پیا۔ مصیبتاں دن بدن ودھ رہیاں سن:

''اُلجھناں دا جال میرے دوالے تنیا گیا سی۔ بہت پیچویاں گنڈھاں تے دور تک پسریا جال۔ اک اَدنیٰ جہیا منکھ ٹُٹیا تے ہاریا ہویا۔ سولھاں ستاراں ورھیاں دا مُنڈا.....'' (ص49)

کتاب وچ اُس نے اپنے ادبی سفر دی داستان وی بیان کیتی اے اپنیاں کہانیاں بابت گل وی۔ اوہ اک وڈا لکھاری اے۔ اوہنوں اپنے ہوون دا حساس اے۔

''غیر حاضر آدمی'' اپنے اندر فن دیاں انیک خوبیاں سموئی بیٹھی اے تے پریم گورکھی دے اک اُچے لیکھک ہون دی گواہی بھر دی اے۔

پیارا سنگھ رمتا ''تڑکے گھڑے دا پانی''[16]

''تڑکے گھڑے دا پانی'' پیارا سنگھ رمتا دی آپ بیتی اے۔ اِس آپ بیتی نوں پیارا سنگھ نے 68 باباں وچ ونڈیا اے۔ کتاب دا انتساب: ''اوہناں لوکاں نوں جو زندگی نوں سفر کہندے ہوئے اگے ہی اگے ودھدے ہن''۔

لیکھک دے ادھمی ہون دا اشارہ کردا اے۔ کتاب دا ناں امرتا پریتم دے مصرعے ''میں تڑکے گھڑے دا پانی، میں کل تک نہیں رہنا'' توں ماخوذ اے۔ کتاب دے شروع وچ بلدیو سنگھ دھالیوال دا دیباچا اتے ڈاکٹر ہربھجن سنگھ بھاٹیا دے وچاراں نوں کتاب دے فلیپ راہیں بیانیا گیا اے۔

لیکھک دا جنم پندرہ جون 1917ء نوں منگلوار دیہاڑے پنڈ حسین پور، لالو وال ہشیار پور دوابے وچ نرین سنگھ دے گھر شریمتی بسنت کور (سنتی) دی کُکھوں ہویا۔ لیکھک تن

Scanned with CamScanner

مہینیاں دا سی جدوں اُس دا باپ دنیا توں ٹُر گیا۔ اوہدی ماں تے مصیبتاں دا پہاڑ ٹُٹ پیا۔ اوہدا کون سی۔ نہ کوئی پیکیوں نہ سوہریوں۔ نہ ماں نہ باپ نہ بھین نہ بھرا تے نہ کوئی دیور جیٹھ اتے ننان۔ بس دو پُت اتے تِن دھیاں۔ لیکھک لکھدا اے۔

''پتا سورگواس ہو گیا تے ماں نے رب دا بھانا من کے گھر دیاں لوڑاں پوریاں کرن لئی پنڈ دے لوکاں دے گھراں دا کتنا تُنبنا ارنبھ دتا۔ اس کرت دی مزدوی کوئی سوانی دے جاندی، منگدی نہیں سی، ایہ وسواس ماں نے اپنا پکا کر لیا سی کہ ہر ویلے کم ہر طرحاں دا کم کردی..... فیر جدوں کم کردی تھک جاندی تاں آرام کرن لئی چرخا کتدی۔ چرخا کتدی ہی نیند وچ اونگھ لیندی سی.....چلھے چونکے دے کم لئی وی آنڈھناں گوانڈھناں واج مار لیندیاں۔ بے بے! ذرا چلھے تے دو روٹیاں لاہ جائیں۔ تاں ماں جا کے آٹے دی پرات گُنھدی، اُس ٹبر دیاں روٹیاں پکا آندی سی۔ اک دو روٹیاں کوئی دے دیندی تاں لے آندی سی.....ایہہ محنت بہت کٹھن اتے بے وسی دی سی۔ پر تو با ماں دی ہمت دے۔ بھوکھ دی اُڈیک وچ اکھاں ٹکا کے بیٹھ گئی.....'' (ص18)

ایہناں حالاں وی اُس دی ماں نے اُس نوں سکول پڑھنے پا دتا۔ نال دے پنڈ چوٹالا دے سکول توں اُس نے اردو دیاں پنج جماعتاں پاس کیتیاں اتے اٹھ سال دی عمرے اُس دی ماں نے ہی اُس نوں جھاواں پنڈ وچ کم سکھن لئی بھیج دتا اُس نے دل لا کے کم سکھیا تے دِناں وچ ای ہُنر نوں اپنے ہتھ وچ کر کے اپنیاں ریجھاں پوریاں کرن وچ جُٹ گیا اوہدی ریجھ کیہ سی:

''اصل وچ میری ریجھ ہندی سی، ماں دیاں ذمہ واریاں نال ہتھ وٹاؤن دی، ماں دیاں مشکلاں گھٹاؤن دی، پر ماں دیاں ریجھاں ہندیاں سن۔ سانوں منگن دیا ہن اتے ساڈے گھر وساؤن دیاں۔'' (ص53)

پیارا سنگھ رمتا دی آپ بیتی صرف اُس دی جیونی نہیں بلکہ اُس نے اپنی ماں،

Scanned with CamScanner

بھیناں، بھرا، بھرجائی، پنڈ واسیاں، اپنے سوہرے ٹبراتے اپنے ساکاں سنبندھیاں دا ذکر ایس انداز نال کیتا اے کہ کمال ای کر چھڈیا۔ کئی اک لوکاں بارے گل کردیاں اُس نے اوہناں دے خاکے الیک کے اپنی ریجھ نال اجہے رنگ بھرے نیں کہ اوہناں دے جیون اُسدی جیونی نالوں ودھ محسوس ہندے نیں:

''اجاگر سنگھ الٹ جو کیمونسٹ پارٹی دا پکا ممبر سی۔ کسے نوں بولن نہ دیندا تے پوری ساودھانی نال کُڑیاں دی نگرانی کردار ہیا سی۔ الٹ بھاویں صحیح معنیاں وچ کیمونسٹ سی، پر روٹی دی گزران لئی اوہ اکھنڈ پاٹھی سی۔ آرتھک گزران اوہدی اکھنڈ پاٹھاں نال ہی پوری ہوندی سی۔ اوہ آپ آکھدا ہوندا سی۔ پاٹھ تاں میں روٹی دی خاطر کردا ہاں۔ ہور کسے بھگتی نال میرا کوئی لینا دینا نہیں۔ ایس لئی اوہنوں اپنے بھانجے چنن سنگھ دی کرتوت تے کوئی غصہ گلا نہیں سی۔ کہندا اسی تاں کیہ ہویا؟ ایہہ کوئی پاپ نہیں ہے۔ میریاں بھانجے نوہاں راضی رہن۔ ایسے کر کے ای اوہناں نوں لکوئی رکھیا سی۔ چوری وی نہیں سی اتے سکھ شانت ساریاں دے سامنے وی نہیں سی۔ رشتے دی بھاونا نال کڑیاں نوں اداس نہیں سی ہون دتا۔'' (ص172)

پیارا سنگھ رمتا دے چیتیاں وچ بھارت دی آزادی لئی جدوجہد، دو جی وڈی جنگ دے اثرات، سنتالی دا دکھانت اتے نویں بنے بھارت دیس دیاں یاداں دے پرچھاویں وی نظر آندے نیں۔ انگریزاں دے جان اُتے ہندوستان دی آزادی دی گل کردا اوہ لکھدا اے:

''آزادی لین دے نال نال پاکستان دی گل وی بڑے زوراں تے چل رہی سی۔ کسے نوں وی ایہ اُمید نہیں سی کہ پاکستان بن جائے گا جاں ہندوستان وچ اک خطرناک لکیر کھچی جاوے گی، ہندو، سکھ، مسلمان سبھ جاتیاں پاکستان دا ورودھ کردیاں سن۔ پر ایہ اک بھلیکھا سی، اک سہم سی، پاکستان تاں انگریز بنا رہیا سی۔ ہندوستان توں اک

Scanned with CamScanner

وکھری تے اپنی مارکیٹ (منڈی).....ہو یا ایہ کہ منگدیاں منگدیاں نوں آزادی مل گئی۔ بندا بندا پاکستان بن گیا۔ کابل قندھار تک ودھیا پھیلیا ہندوستان سنگھڑ کے امرتسر تک رہ گیا۔ مذہبی جاتیاں تے ملکی لڑائیاں چل پیاں۔ پندرہ اگست دے مہان دن نوں منحوس دن سمجھیا گیا۔ سن سنتالی لوکاں دی مار تے وڈھ بے آبرو ہو کے بیت گئی۔

(ص151)

پیارا سنگھ رمتا اُس ویلے کراچی رہ رہیا سی جدوں ہندوستان دی ونڈ ہوئی۔ کراچی وچ مسلماناں دے جلسیاں جلوساں اتے مسلم لیگی لیڈراں دے نعریاں دی گونج سُندا اے اسیں تاں ہندوواں سکھاں نوں مُکیاں مار مار مُکا دیاں گے، ایہناں دیاں قبراں بنا دیاں گے جہیاں تقریراں سندا اے تے سہج سبھای اوہ آکھ دیندا اے:

''ساڈے خلاف تاں پاکستان دی مٹی وی نعرے لاؤن لگ پئی سی۔
پین نوں ساڈا لہو منگدی سی۔'' (ص152)

رمتا نے اس سنتالی دے اُجاڑے نوں بڑی نیڑ نال ویکھیا۔ مانیا اتے لکھیا اے۔ اُس نے اپنے پِنڈ دے اُجاڑے دیاں کہانیاں وی الیکیاں نیں۔ اُس نے پنڈوں سانجھی وسوں دے درشن وی پڑھن والیاں دے ساہویں کیتے نیں اتے اس انہونی دے کارناں کر کے انسانی خون نوں چٹیاں ہوندیاں وی وکھایا اے:

''ایہہ میں سبھ کجھ سُنیا، سبھ کجھ اکھیں ویکھیا۔ میں وی اوہناں دناں دا ہی بندا ہاں۔ تلوار میرے پاس وی سی۔ کہدے مار دا؟ مارے ہوئے لوکاں ول ویکھ کے تاں میں اُنج ای تر بھک گیا سی، سوچ دا سی۔ ایہناں نوں کہنے مار یا؟ راج نیتی دی سپھلتا وچ لوکاں نوں بھیڑ پئی، بھاجڑ پئی، ہار آئی، پیار نالوں پیار و چھڑ گیا۔ نہواں نالوں ماس ٹُٹ گیا۔'' (ص167)

پیارا سنگھ رمتا اک کہانی کار وی اے۔ اوہنے اپنی اس آپ بیتی وچ ودھیا اتے سچے ڈھنگ نال اپنی گل کیتی اے۔ آپ بیتی دے چلے نکے نکے چیپٹراں دے ادبی سروپ والے عنوان، نکے نکے جملے اتے لفظاں دی چون اس آپ بیتی نوں اک نویکلا تھاں

Scanned with CamScanner

دیندے نیں۔ کجھ اِک سرلیکھاں تے جھات پاؤنے آں:

دو ٹک ہوئی نظر، اسمان دا سنگھڑ یا چہرا، سر دل توں صحرا تک پھسی دھرتی، گلی دل مڑدا چوراہا، چھاں بیٹھ دبیا سورج، کاغذ چ لپیٹی عمر، ورقیاں وچلی پت جھڑ، کوسی ٹھنڈ کڑکدا کانبا، کالے باغاں دی ہوا، سورج دا ستواں رنگ، کالیاں پیڑاں وحشی واٹ، اخیر ہے انت نہیں'' وغیرہ۔ کتاب وچلے صفحیاں تے کتے کتے اوکھے اکھراں دے معنی وی دسے گئے نیں تے اوہناں لئی بریکٹاں دا سہارا لیا گیا اے۔

اُپاء (طریقا) صفحہ 19، سادھ (داتا) صفحہ 38، وڈی ماتا (چیچک) صفحہ 59، جاپ (سمرن) صفحہ 107، وشواس (بھروسا) صفحہ 244، گوہ (دھیان) صفحہ 280 وغیرہ۔

پیارا سنگھ رمتا کول اکھراں دی جادوگری اے تے ایہی جادوگری اُس دی آپ بیتی نوں اک نویکلا مقام دیندی اے:

''موت بارے میں بہت گلاں سنیاں ہوئیاں سن۔ بھیانک توں بھیانک، دُکھی توں دُکھی، پر میں چاہنداہاں۔ موت دی حالت وچ مینوں کجھ یاد نہ رہے کہ میں اتھے دُکھی سی جاں سکھی سی۔ بس موت آئے تاں نام خماری دے انندورگی، اُس ویلے میں کلے ہوواں اُجلا مہکدا نگھا تت ہوواں، نرمل لوء ہوواں، چند دی چاندنی ہوواں، دُھپ وچ کوئی وی چمکدی چیز ہوواں، اُس ویلے سبھ ہنیرے میتھوں پچھے ہٹ جان، جہناں نے مینوں جیوندے جی بھٹکا بھٹکا کے ماریا سی۔'' (ص 273)

بلدیو سنگھ دھالیوال دے آکھن مطابق:

''ایہہ سوے جیونی صرف اُس (پیارا سنگھ رمتا) دے نجی جیون دا ورنن ہی نہیں کردی بلکہ اتہاسک سندربھ وچ ردا دا ردا اُسردی اک شخصیت دا بیان کردی ہے۔'' (ص 6)

ڈاکٹر ہربھجن سنگھ بھاٹیا دے فلیپ وچلے اس جملے نال اسیں اپنا گل ختم کردے آں کہ: ''ترکے گھڑے دا پانی وچ لیکھک (کامے یا مزدور) دی زندگی دا بیان درج ہے۔''

Scanned with CamScanner

ماسٹر تارا سنگھ ''میری یاد'' [17]

''میری یاد'' ماسٹر تارا سنگھ دی آپ بیتی اے جہدے وچ اوہنے بچپن توں لے کے 1944ء تک دے حالات دا ذکر کیتا اے۔ آپ بیتی دے انت وچ اوہنے آپ ایہ لکھ کے کہ ''اگلا جیون فیر سہی'' ایس آپ بیتی دے نامکمل ہون دی دَس پائی اے۔ کتاب وچلے تھاں تے واقعات بارے تے آپ بیتی دے رچت کارن بابت لیکھک نے مُکھ بند وچ ایہ دَرسایا اے:

''کجھ سجناں متراں نے مینوں اپنا جیون آپ لکھن لئی پریریا'' نال ای لیکھک ایس گل دی دَس پاوندا اے کہ ''میں کیول اوہو کجھ لکھ رہیا ہاں جو مینوں زبانی چیتا ہے'' تے اوہنے ایہ وی کہن وچ کوئی حرج نہیں سمجھیا کہ ''جو کجھ لکھ رہیا ہاں' اپنی یاد توں لکھ رہیا ہاں تے میری یاد بھی چنگی نہیں ہے۔ ایس لئی ہو سکدا ہے کہ تاریخاں تے سالاں وچ کدھرے کدھرے بھُل ہو گئی ہووے۔''

کتاب وچ لیکھک نے سچیت طور اُتے اپنی نجی حیاتی نال تعلق رکھدیاں گلاں تے واقعات دا ویروا گھٹ ای دتا اے۔ اوہ خود ایہ گل آکھدا اے:

> ''سوائے چھوٹی عمر دے میں اجہے واقعات اپنے جیون دے لکھنوں سنکوچ ہی کیتا ہے جہناں وچ پبلک دی کوئی دلچسپی نہیں۔''
>
> (مُکھ بند)

''میری یاد'' 156 صفحیاں اُتے کھلری تے 13 باباں وچ ونڈی کتاب اے۔ دتے گئے سرناویاں توں ای کتاب دی روپ ریکھا دا اندازا لایا جا سکدا اے۔ آؤ اک نظر ایہناں سرناویاں اُتے پاوندے آں:

1۔ نکی عمر دیاں نکیاں گلاں
2۔ کالج دا جیون
3۔ ساکا ننکانا صاحب
4۔ کار سیوا
5۔ نابھا مورچا

Scanned with CamScanner

6۔ پٹیالا مورچا

7۔ سول نافرمانی

8۔ 1930ء دی سول نافرمانی

9۔ ڈسکا مورچا

10۔ شہید گنج مورچا

11۔ سکندر بلدیو سنگھ پیکٹ

12۔ کانگرس اکالی سازش

13۔ پردھانگیاں توں میرا استعفا

کتاب دے پہلے پنجاہ صفحے ای لیکھک نے اپنے نجی جیون' نکی عمر دیاں نکیاں گلاں تے کالج دا جیون نوں دتے نیں پر ایہناں صفحیاں وچ وی کالج وچ رہندیاں سیاسی ماحول تے ہڑتالاں بارے گل کردا اے۔ انج ایہ ساری رچنا اک تاریخی دستاویز ہونبڑ دی اے۔

لیکھک دا جنم سن 1885ء (1942 بکرمی) دا اے۔ لیکھک نے ہرنال دے مدرسے وچوں مڈھلی سکھیا حاصل کیتی جو اوہدے اپنے پنڈ ہرپال توں میل ڈیڈھ دے فاصلے اُتے سی۔ منشی کنہیا لال جی طبیعت دے بڑے سخت سن' پر ہے سن محنتی۔ پنجویں دے امتحان ویلے تاں لیکھک تے اوہدے نال دے ہور پڑھیار رات وی مدرسے ای سوندے رہے۔ لیکھک نے دووا کاں وچ منشی جی دی شخصیت نوں کھول کے بیان کیتا اے۔

''پنجویں دا امتحان دین سمے تاں رات نوں وی منشی جی سانوں مدرسے ای سواندے سن تے اسیں وی دِیوے دے سامہنے کتاب رکھ کے بہ رہندے ساں۔ مینوں چیتا اے کہ ساڈے وچوں کدی کوئی اک اکھر وی نہیں پڑھیا سی تے نہ کدی منشی جی نے پڑھایا سی۔ دِیوے دے سامہنے بہ کے اسیں جیبھاں وچوں نُچھے ہوئے دانے کڈھ کڈھ کے کھاندے رہندے ساں یاں اک دُوجے نوں چُونڈھیاں وڈھدے ساں۔ ایہ سارا ایڈمبر تاں منشی جی لوکاں وچ اپنی نام وَری لئی ہی کردے سن۔'' (ص 16)

Scanned with CamScanner

لیکھک پڑھائی وچ تگڑا سی تے جماعت وچ اوّل رہیا کردا سی۔ پرایمری پاس کر کے اوہ راولپنڈی مشن سکول وچ جا داخل ہوندا اے تے اوتھے اک کرائے دے مکان وچ اپنے چاچے دے پُت تے اوہدے دوستاں نال رہندا اے جہڑے اوتھے کرائے اُتے رہندے سن تے سارے ای سِکھ سن۔

مڈل دیاں تناں جماعتاں وچ لیکھک اپنی جماعت وچ اوّل رہیا جد کہ مڈل دے امتحان وچوں جہڑا کہ اوس ویلے یونیورسٹی لیندی سی، لیکھک ضلعے وچوں اوّل رہیا سی جس کر کے اوہنوں وظیفا مل گیا سی۔ اگلی کلاس وچ اوہنوں خالصا بورڈنگ سکول وچ داخل کروا دتا گیا۔ اوہ اجے نوویں وچ ای پڑھدا سی کہ اوہدے پِتا جی چلانا کر گئے تے اوہدی سرپرستی اوہدے وڈے بھرا بخشی گنگا سنگھ نے کیتی۔ میٹرک کرن مگروں اوہنے انٹر کیتی۔ اوہدے پریوار والے چاہندے سن کہ اوہ ڈاکٹر بنے۔ اوہ لاہور آیا وی پر میڈیکل کالج وچ اوہدا داخلا نہ ہوسکیا جس کر کے اوہنوں سردار سُندر سنگھ جی مجیٹھیا دی سفارش تے مدد نال خالصا کالج وچ داخلا وی مل گیا تے 8 رُپئے مہینا وظیفا وی۔

کالج وچ ماسٹر تارا سنگھ ہاکی تے فٹ بال دا ودھیا کھڈاری سی تے مشہور وی۔ اوہ کھیڈ کھیڈ دا لڑ وی پینداسی۔ بی اے پاس کرن توں بعد تارا سنگھ ٹریننگ کالج وچ داخلا لے لیندا اے تے چھیتی مگروں ای ماسٹر بشن سنگھ تے ماسٹر سندر جی نال صلاح کر کے خالصا دیوان بارنوں کہہ کے لائل پور وچ ہائی سکول بنوایا تے اوتھے ہیڈ ماسٹر بن گیا۔

''اوس ویلے ٹرینڈ سکھ گریجویٹ اینے گھٹ سن کہ مینوں نویں نوں ای ہیڈ ماسٹر بننا پیا۔'' (ص42)

ایہ مئی 1908ء دی گل اے۔ اوہناں دناں وچ بار وچ چلی 1907ء دی ایجی ٹیشن دا کجھ کجھ اثر باقی سی۔ لالہ لاجپت رائے تے اجیت سنگھ رہا ہو کے آ گئے سن۔ لیکھک وی کیوں جے سرکاری مخالفت وچ رہندا سی ایس کر کے اوہدا اجیت سنگھ نال مِترانا (دوستانا) ہو جاندا اے۔

''میری یاد'' وچ لیکھک دا کرڑا تے سخت سبھاوی اُبھردا اے تے ایہ ضِدی تے کرڑا پن اوہدے بچپن دی اوہنوں دین اے تے اوہنے اپنی ایس رچنا وچ شروع وچ ای

Scanned with CamScanner

ایس گل دی دَس پادتی اے:

''مینوں سبھ توں پہلی گل جو چیتے ہے' ایہ ہے کہ میں ماں دا دُدھ پیندا سی۔ ماں نے دُدھ چھڈا دتا' پر میں فیر وی دُدھ پین لئی ماں دی جھولی وچ جا بیٹھا۔ ماں نے مینوں غُصے وچ کہیا ''ہٹ بُڈھا دا ند''۔ مینوں ایہ طعنا چنگا نہ لگا تے مینوں دُدھ توں ساری عمر لئی نفرت ہو گئی۔ کئی سال تک میں اُکا دُدھ ای نہ پیتا۔'' (ص9)

ایس طرحاں دا ای اک ہور واقعا اونے اپنے بچپن سنبندھی اپنی رچنا وچ بڑے فخر نال بیان کیتا اے کہ جدوں دھرم شالا وچ کڑاہ پرشاد ورتاوندے سن تاں کئی منڈے دو دو تن وار کڑاہ پرشاد لے لیندے سن پر لیکھک ایس گلوں بچدا ای سی۔ کیوں جے اوہ ''پاپ توں بچن'' دا جتن نکی عمر توں ای کردا سی۔ لیکھک لکھدا اے:

''اک دن کڑاہ پرشاد ورتاوندے ہوئے بھائی جی مینوں غلطی نال چھڈ گئے۔ میں ایس وچ بڑی ہتک سمجھی تے اوتھے ای رون لگ پیا۔ بھائی جی مینوں بہتا کڑاہ پرشاد دین پر میں اوہناں کولوں لواں ہی نہ۔ آخر پنڈ دے اک وڈے نے مینوں آپ کڑاہ پرشاد پھڑ کے دتا تاں میں لیا۔ بھائی جی توں نہ ہی لیا۔'' (ص 17)

لیکھک دے من تے سکھی مذہب تے کرڑے سکھی مذہب دی چھاپ بچپن وچ اوہدی بُھوا (پھُپھی) کولوں لگی سی جو اوہنوں ہندو دیوی دیوتیاں دی کہانی سناوندے سناوندے وا ہگرو بارے وی گلاں دَسدی ہوندی سی:

''اوس مینوں دسیا کہ رب دا نہ روپ ہے' نہ رنگ ہے' نہ اکھاں ہن' نہ کن' نہ نک۔ پر اوہ ویکھدا' سندا' سمجھدا' جاندا' بُجھدا سبھ کجھ ہے۔ آپ اوہ دِسدا وی نہیں۔ میں حیران ہو کے ماں نوں جا پچھیا۔ اوس وی تصدیق کر دتی۔'' (ص 10)

لیکھک دے مذہبی کٹرپن نوں تے اوہدی شخصیت نوں نکھارن وچ دو اجیہے واقعات وی بیتے جہناں اوہدی شخصیت اُتے بہت اثر پایا۔ اوہدے بچپن دے سے جدوں

Scanned with CamScanner

دھرم شالا وچ بھائی ارجن سنگھ جی پنتھ پرکاش دی کتھا رکھدے نیں تاں لیکھک ایہ کتھا بڑے ای شوق نال ساری دی ساری سنداسی تے گھر جا کے ساری کتھا ماں نوں زبانی سنایا کردا سی۔ پر اک دن دی غیر حاضری نے ای اوہدے من نوں ٹُنب کے رکھ دتا:

''میں کتھا وچ اتنا با قاعدا ساں کہ اک دن میں منڈیاں وچ رَل کے کھیڈن چلا گیا تے کتھا وچ نہ پُجا۔ میری خاطر اوس دن کتھا ہی بند کر دتی گئی۔ ایس طرحاں سِکھاں دیاں شہیدیاں تے بہادریاں نے میرے اُتے اتنا اثر کیتا کہ میں سِکھ بنن دا پکا ارادا کر لیا۔ پر گھر دیاں نے مینوں روک دتا۔ اجے میری عمر چھوٹی ای سی تے میں پرایمری وچ پڑھدا ساں۔'' (ص 18)

مڈل دے امتحان مگروں ای خالصا بورڈنگ وچ پڑھائی دوران ای لیکھک نے امرت چکھیا سی تے اوہناں دناں وچ ای امتحان وچ اوّل آون پاروں دو کتاباں انعام وجوں ملیاں سن۔ جہناں نے اوہدی شخصیت نوں اک نواں رنگ دتا۔

The Students Manual by Dr. تے Character by Dr.Smile Todd توں متاثر ہو کے ای اوہنے تن ارادے کیتے سن:

''ایہناں کتاباں نوں پڑھ کے، امرت چکھ کے میں تن ارادے کیتے۔ جہناں وچوں اک ایہ سی کہ چاہی سال دی عمر تک میں کوئی ایہو جہی کتاب نہیں پڑھنی، کوئی گل اجہی نہیں کرنی تے کوئی تھیٹر یاں تماشا (اوس ویلے سینما نہیں چلیا سی) نہیں ویکھنا، جس نال کام (جنسی خاہش) دا کوئی خیال پیدا ہووے۔'' (ص 29)

ایس طرحاں ذکر کیتی کتاب ''میری یاد'' وچ ماسٹر تارا سنگھ دی شخصیت داوڈا پکھ اوہدا مذہب دا محافظ ہونا دی بندا اے۔ لیکھک نے اپنی کتاب وچ انیکاں سِکھ لہراں نال اپنی جُڑت دی جانکاری دتی اے۔ اوہ نکے ہوندیاں توں ای ایہناں مذہبی جتھے بندیاں نال جڑیا ہویا اے۔

لیکھک نے جتھے اپنی جیون کہانی بیان کیتی اے، اوتھے نال نال اپنے ویلے دی

تاریخ نوں وی پاٹھکاں دے روبرو کرن دا جتن کیتا اے۔ اوہ سکھ قوم دا لیڈرسی تے سکھاں لئی جیونا اوہدا دھرم سی۔ اوہ سکھاں دے برابر پورے سنسار وچ ہور کسے نوں نہیں سی سمجھدا۔ اوہ سکھاں لئی ای جیوندا سی تے سکھاں لئی ای مرن نوں تیار وی رہندا سی۔ دھرم تے سیاست اوہدے لئی دو دکھ دکھ نشانے نہ ہو کے اِک رُوپ تے اک آئیڈیل سن۔ سیاست وچ وی اوہ نیتک اصولاں نوں چھڈ دین دے حق وچ نہیں سی۔ تاہیوں تاں اوہنے آکھیا اے:

''سکھاں دا پالیٹکس تاں کیول دھرم تے اخلاق دے آسرے ہی چل سکدا اہے۔ ایس طرحاں قوم اُچی ہو سکدی اے۔'' (ص 61)

لیکھک ہندوستان دی سیاست وچ سکھاں دے کردار توں وی چنگا بھلا جانوا ے تاہیوں تاں اوہ لکھدا اے:

''اوس ویلے سکھاں دا اینا رُعب سی کہ جس ایجی ٹیشن وچ سکھ نہ شامل ہوندے' اوہ چل نہیں سی سکدی۔ ایس کر کے ہندوواں تے مسلماناں دا ایہو جتن ہوندا کہ کسے طرحاں سکھاں نوں ایجی ٹیشن وچ پھسایا جاوے۔'' (ص 36)

پر لیکھک سکھ قوم دے آپسی وتکرے تے اک دُوجے اُتے بے اعتباری پاروں سکھ قوم دی بربادی دا ماتم وی کردا اے:

''پھُٹ نے ساڈا راج گوایا۔ اوس ویلے ساڈے کول سبھ کجھ سی۔ ساڈی فوج دنیا وچ سبھ توں زبردست سی پر ساڈا چال چلن نیواں ہو گیا۔ ساڈا آپو وچ اعتبار اُڈ گیا تے ساڈی ہُن والی حالت ہو گئی۔''

(ص 61)

لیکھک نے اپنے ویلے وچ چلدیاں دکھ دکھ تحریکاں' جلسیاں' جلوساں تے سیاسی اتھل پتھل دا حال وی تفصیل نال دتا اے۔ جتھے اوہ سکھی دھرم نال جُڑے واقعات جویں ننکانا صاحب دا ساکا (1921ء) گورو کے باغ دا مورچا' نابھا مورچا' پٹیالا مورچا' ڈسکا مورچا' شہید گنج مورچا وغیرا دا تذکرا تفصیل نال کیتا اے' او تھے 1907ء وچ بار وچ چلی کسان لہر' بنگال دی ونڈ' [ایہدے خلاف چلی ایجی ٹیشن ویلے لیکھک کالج دا پڑھیار سی تے

Scanned with CamScanner

اوتھے اوہنے تے ہور منڈیاں نے اپنے لیمپ بھن دتے سن تے مٹی دے دیویاں دی روشنی وچ پڑھنا شروع کر دتا سی (ص 36)] 1913ء وچ کینیڈا وچ آزاد ہند فوج دے مڈھلے دناں تے ''کوما گاٹا مارو'' جہاز بارے وی ذکر کیتا اے۔ 1916ء وچ ہوئے کانگرس مسلم لیگ سمجھوتے دا جو لکھنو معاہدے دے ناں توں مشہور اے' بارے وی جانکاری ملدی اے۔

لیکھک نے کتاب وچ اپنے آپ نوں نرپکھ رکھدیاں سارے ویروے دتے نیں تے کسے نال خامخاہ جھگڑا چھیڑن توں اپنے آپ نوں بچایا اے۔ دُوجا جویں اُتے لکھ آئے آں' اوہنے اوہی گل لکھی تے کیتی اے جو عوامی رنگ رکھدی اے تے ایدھر اودھر دیاں گلاں کرنوں وی گریز کیتا اے۔ اوہ غلطی وی کردا اے تے کھُلے عام اپنی غلطی منداوی اے۔

لیکھک نے کتاب وچ سیاست نال نال جڑے ہوئے کئی اہم نکتیاں تے سچائیاں نوں وی اُجاگر کرن دی کوشش کیتی اے۔ اک تھاں لیکھک لکھدا اے:

> ''مینوں اکالی لہر وچ ایہ تجربا ہویا کہ سبھ توں ودھ خطرناک غیر ذمے دار آ گو ہوندا اے۔ جس وچ ذمادار سرلین دا سبھا نہیں یاں لیاقت نہیں اے' اوس دے دوسرے گُن کئی واراں پُٹھے پے جاندے نیں۔ غیر ذمادار آ گو بہت نقصان کردا ہے تے جدا وہ نقصان ول ٹُر پوے تاں جتنے گُن اوس وچ ودھ ہوندے ہن' اتنا ہی ودھ اوہ نقصان کردا ہے۔'' (ص82)

ایسے لئی ای لیکھک دی نظر وچ لیڈری دا اظہار کرنا یاں نمایش کرنا گھٹیا پن ہے۔ اوہدا کہن اے کہ:

> ''عہدا ملنا اک موقع ملنا ہے جس وچ آدمی دی قابلیت یاں نا قابلیت ظاہر ہو جاندی ہے۔ اہل آدمی دی اہلیت نہیں گھٹدی' جے اوہ عہدا چھڈ وی دیوے تے ایوگ (نااہل) آدمی دی آیوگتا ودھیرے ننگی ہووے گی' جے اوہ عہدے نوں چمٹا مارے۔'' (ص 154)

تاہیوں تاں اوہ مارچ 1944ء وچ شرومنی گوردوارا پربندھک کمیٹی تے شرومنی

Scanned with CamScanner

اکالی دل دیاں پروھا نگیاں توں استعفا دے دیندا اے۔

لیکھک نے مذہبی تے سیاسی لہراں وچ کئی وار قیداں دی کٹیاں۔ لیکھک نے پنجاب دی ونڈ سنبندھی ہور بیاں گلاں دا ذکر کرادی کیتا اے تے ایس حوالے نال کرپس مشن دے ہندوستان آون دا ذکر وی کیتا اے۔ سر کرپس دی موٹی جہی تجویز ایہ سی کہ ہندوستان نوں جنگ مگروں رہا کر دتا جاوے گا تے جہناں صوبیاں وچ مسلماناں دی اکثریت اے اوہناں نوں ایہ حق دتا جاوے گا کہ اوہ چاہون تاں ہندوستان نالوں الگ ہو جان۔ لیکھک لکھدا اے:

''ایس طرحاں نال سارے پنجاب نوں پاکستان بناون دا فیصلا ہو گیا۔ جدایہ گل سانوں سر کرپس نے دَسی تاں اسیں بہت گھبرائے۔''

(ص 147)

سِکھاں نے سر کرپس دیاں تجویزاں ٹھکرا دتیاں۔ مسٹر جناح دی چڑھ مچی۔ پاکستان دے پیر اوس دن توں جم گئے۔ کانگرس نے اک متا تاں پاس کیتا پر اوس وچ پاکستانی منگ تاں لنگڑی ہو جاندی سی پر سِکھاں دا کوئی بھلا نہیں سی ہوندا۔ لیکھک نے سر تیج بہادر سپرو دی بنائی سمجھوتا کمیٹی ولوں جس وچ کہ تقریبن سبھ سکھ پارٹیاں شامل سن' ایہ دو تجویزاں دی گل وی کیتی اے:

''اک ایہ کہ پنجاب وچ کسے قوم دی اکثریت نہ رہوے۔ بھاویں ایس مطلب لئی پنجاب دا کجھ علاقا کٹ کے اڈ را ہی کرنا پوے۔ دُوجا ایہ کہ جے پاکستان بننا ہی ہے تاں اِک سِکھ صوبا وی بنایا جاوے۔''

(ص 149)

لیکھک نے آپ بیتی دے آخری صفحیاں اُتے پنجاب دی ونڈ سنبندھی ایہ پیغام وی دتا اے جو مسٹر جناح دی سکیم سی تے مہاتما گاندھی تے راج گوپال اچاریا دوہاں نے ایہ سکیم من لئی سی۔

''جہناں علاقیاں' ضلعیاں یاں تحصیلاں وچ مسلم اکثریت ہووے' اوہناں نوں ہندوستان نالوں اڈ را ہو کے اپنی اڈری حکومت بناون دا حق

ہووے گا۔ ایس سکیم مطابق پنجاب دے سِکھ دو حصیاں وچ ونڈے
جاندے سن تے ادھے پکے ہندو اکثریت دے علاقے وچ۔'' (ص156)

ایس سکیم دے خلاف لیکھک اک چونواں اکٹھ سدوا اے جس وچ تن چار سو نمایندے حاضر سن۔ ایس اکٹھ وچ راجا گاندھی فارمولے خلاف بہت جوش کھلار یا۔ ایس گل اُتے ای لیکھک اپنی آپ بیتی دا انت ایہ کہہ کے کردا اے کہ ''بس اگلا جیون فیر سہی۔''

انج ''میری یاد'' ماسٹر تارا سنگھ دی جیونی دے نال نال سکھِ تاریخ تے پنجاب دی تاریخ دی اُنملی دستاویز دا رُوپ وی دھار لیندی اے۔

تیجا سنگھ ''آرسی'' [18]

''آرسی'' پرنسپل تیجا سنگھ ولوں لکھی گئی آپ بیتی اے جہدا پہلا ایڈیشن 1952ء وچ چھپیا سی۔ ایس کتاب داناں بھائی گرداس دی کاوینکتی ''اپنے ہتھ آرسی آپے ہی ویکھے'' اُتے ادھارت اے۔ ایس آرسی وچوں لیکھک دے 1894ء توں 1958ء تک دے جیون دے درشن ہوندے نیں۔ لیکھک دی شہرت اک کھوجکار، تنقید نگار و جوں اے۔

لیکھک دی جیون لیلا ''آرسی'' دا پردا ''دُعا'' نال اُٹھدا اے:

''میرے رب جی! میری یاد دی آرسی صاف کر کے رکھنی۔ میتھوں اپنے بارے بہت گلاں نہ اکھوانیاں۔ سگوں بہت کجھ اوہناں گھٹناواں تے دیا کتیاں سنبندھی لکھوانیاں جہناں توں میں پربھاوت ہویا ہاں۔ سمرتھا بخشو کہ جو کجھ میں لکھاں، سچو سچ ہووے پر ایس لکھن وچ کوئی کڑتن، لاگت بازی یاں دل دُکھاوے دی گل نہ آپوے۔'' (ص7)

ایس دُعا وچوں کجھ نکتے اُبھر کے سامہنے آوندے نیں۔ پہلی وچار والی گل ایہ اے کہ ایہ رچنا رب جی نوں بھینٹ کیتی گئی اے تے رب اگے ایس رچنا دی قبولیت تے مکمل کرن لئی دُعاواں کیتیاں گیاں نیں۔ تیجا سنگھ دی ساری آپ بیتی وچ رب دی تعریف گرشبداں دے ذریعے وڈیائی گئی اے کیوں کہ لیکھک دا قدم جتھے کدھرے وی ڈولدا اے اوہ گرشبد دا پلّا پھڑ لیندا اے۔ آرسی وچ تھاں تھاں درج گربانی دیاں ٹوکاں ایس گل دی

Scanned with CamScanner

عامی بھرد یاں نیں۔ ذوہا نکتا لیکھک دا ایہ کتھن کہ ''یاد دی آرسی'' اے۔ کسے وی آپ بیتی وچ ''یاد'' دا اہم رول ہوندا اے۔ چیتے دی طاقت ای آپ بیتی دا وڈا کینڈر ہوندی اے۔ تیجا سنگھ دلوں لکھی ایہ آپ بیتی اوہنے لگ بھگ ستونجا سال دی عمر ے لکھی۔ کئی واری ''یاد'' مصنف نال لکن میٹی کھیڈ جاندی اے۔

لیکھک ایس رچنا نوں ''میں'' دے دایرے وچوں باہر رکھنا چاہندا اے۔ تاہیوں تاں اوہ ''اپنے بارے بہتیاں گلاں نہ اکھوا دنیاں'' دی دُعا کردا نظر آوندا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ اوہدے بیان وچوں کسے پرکار دی ''ہومے'' دا پرچھاواں نہ ملے۔ چوتھی کل اوہنے گھٹناواں تے پڑھن والیاں بارے کیتی اے جہناں توں اوہ متاثر ہویا اے۔ لیکھک دے جیون وچ بہت ساریاں مذہبی، سیاسی، سماجی، ادبی تے خاندانی گھٹناواں واپریاں نیں جہدے بارے اوہنے کجھ تفصیل نال گل کیتی اے۔ ایس سلسلے وچ آون والے لوک بشر تے بشر وچ اک رُوپ دھار گئے نیں۔

تیجا سنگھ نے اپنی ایس لکھت نوں چودھاں باباں وچ ونڈیا اے۔ گل اَگے ٹورن توں پہلاں اک نظر ایہناں باباں دے سرناویاں اُتے مار دے آں:

پہلے باب ''مُڈھلی اوَستھا'' (1894-1905ء) وچ پرنسپل تیجا سنگھ نے اپنے پنڈ تے دادے توں گل ٹوری اے۔ اپنے پتا بھائی بھلا کر سنگھ دا ذکر بہت گھٹ کیتا اے۔ ایہدی وجھا ایہ وی ہو سکدی اے کہ اوہدی شخصیت تے اوہدے پیو دا کوئی پرچھاواں نہ رہیا ہووے۔ کتاب دے شروع وچ ای اوہنے دسیا اے کہ ''بہت کجھ اوہناں گھٹناواں تے دیا کتیاں سنبندھی لکھوانیاں جہناں توں میں بہت پربھاوت ہویا ہاں۔''

تیجا سنگھ دا جنم 2 جون 1894ء نوں ماتا ''سرستی'' دی کُکھوں، بھلکار سنگھ دے گھر ہویا۔ اوہدے دادے دا ناں سرین سنگھ سی جو سریر دا تگڑا تے چنگا سماج سیوک سی۔ اوہ بھاویں ان پڑھ سی پر ہور ناں نوں پڑھیا لکھیا ویکھن دا چاہیوان سی۔ اوہ سدھے ٹپے جوڑن لئی وی مشہور سی۔ (ص 11)

اوہنے اپنی ماتا ''سُرستی'' دا چترا ک دلیر عورت دا پیش کیتا اے۔ اوہدا باپ تاں راولپنڈی رہندا سی۔ تاں پچھوں گھر دی ساری ذمے واری اوہدے سر اُتے سی۔ اک واری

گھر وچ چوراں دے پچھلی کندھوں ٹپ ٹا کے اندر آن پا سے دا لگے دا ذکر کردیاں اوہدی بہادری دا حال بیان کیتا اے۔ (ص 12)

لیکھک دا بچپن تے تعلیم دا سال بڑا اوہد ورہ بھریا اے۔ اوہدے ماں دی گھر وچ دھرم شالا وچ پڑھن لئی جان لگدا اے۔ اوتھے بھائی رام چند دے بھائی نال گھلاوں گرمکھی لکھائی سکھن دے نال نال گرمائی دا پاٹھ کرنا سکھیا جو کہ دونوں گیم اللہ کاوں پڑھن مسیتوں اوہنے "کریما" تے "الف" دی پڑھائی لکھائی وچ ہی مہارت حاصل کیتی۔ لیکھک بڈھ پڑھیاراں نال تے مسلمان پڑھیاراں نال رل کے ذاریاں لئی ویہ سے ویہ سے پانی ٹھنڈا کردا تے آئے گئے مسافراں دی دیکھ بھال لئی وی پنڈ دے گھراں وچوں دودھ مانگ مانگ کے دی لیاندا سی۔

لکھ ہوندیاں ای 1898ء وچ اوہنے بابا گیم سنگھ دیوی دی سنگت وچ جاون اوہ لیکھک دے پنڈ آئے تاں اوہ "پاہل" لے کے تیج رام کول تیج سنگھ بن گیا۔ 1899ء وچ اوہ گوانڈھی پنڈ ڈھلا وچ جا کے ڈوگی جماعت وچ جا داخل ہوندا اے۔ اتھے منشی سچے رام اوہدی اُردو لکھائی توں متاثر ہو کے وڈے منشی کول لیجا کے اوہدی تعریف کردیاں آکھیا اے:

"دیکھو مولوی صاحب (مولوی نواب خاں) اس بچے کی لکھائی۔ یہ لڑکا کچھ بن کر رہے گا۔" (ص 13)

1902ء وچ تیجا سنگھ نے پنجویں دا امتحان پاس کر لیا پر گھر دی مندحالی کارن اوہدا پیو اوہنوں اگے پڑھاون توں جھجکدا اے تے اوہنوں کہندا اے:

"ساڈا پٹواری تن جماعتاں پاس اے تے نمبردار چار۔ تینوں اسیں پنج پاس کروا دتیاں نیں۔ ہور کیہ لینا ای؟" (ص 17)

اتھے تیجا سنگھ نوں ڈنگر چارن، ہٹی کرن، آٹا پیہاون تے بالن چگ کے لیاون دے پینڈے کم کرنے پینڈے نیں۔ اوہدے بال من دا اک ایہا کردار ایس تھاں آپ بنتی وچ اُبھردا اے کہ جویں اک پنچھی اُڈن لئی پر تول رہیا ہووے۔ اوہ ان سکھاوی ماحول وچ رہندیاں کسے اَن مٹھے لچے دل ودھن دا جتن کردا اے۔ اوہ اپنے مستقبل نوں ویکھدا اے۔

Scanned with CamScanner

اوہدی سدّ ھر سولھاں جماعتاں پاس کرن دی اے۔

''میں ایس زندگی نال راضی نہیں ساں۔ ہر ویلے سفنے ایہ آوندے کہ کویں میں پنڈ توں چھٹکارا پا کے شہر وچ جاواں تے سولھاں جماعتاں پاس کر کے ودیا دے سخرنوں جا چھوہاں۔ ہر وقت ہر حیلے' اپنے آپ نوں' اپنے بنن والے: بھوِکھ (مستقبل) لئی تیار کردا رہندا ساں۔ اوہ :بھوِکھ ایہ سی کہ میں پڑھ کے پڑھانا اے۔'' (ص 19)

پنڈ وچ رہندیاں ای راس دھاریاں دے ناٹک ویکھدیاں اوہدی ناٹک تے سکھ تاریخ نال دلچسپی بنی۔ پنڈ دے نمبردار نور خاں نے اوہنوں تصویراں ھچن دا شوق لایا سی۔ جدکہ اک گوانڈھی دُکاندار اشیر داس نے اوہنوں پرانے ساہت دی چٹیک لائی سی۔ اپنے چنگے مستقبل دے ویکھے سفنے نوں تعبیر دین لئی تے اپنے شوقاں نوں پورا کرن لئی اوہ 1905ء دی اک سویر گھر دیاں توں چوری گھروں دوڑ کے راولپنڈی چلا گیا۔ کتاب وچلا دُوجا باب ''مڈل دی پڑھائی'' (1905-1908ء) ایہناں حالات اُتے مبنی اے۔ راولپنڈی اوہ اپنی پڑھائی کرن واسطے اک بُڈھے لالے دی نوکری کردا گئی رات تک اوہدی مٹھی چاپی کردا اے جس پاروں اوہنوں اُنیندرے رہن دی عادت پے گئی جواگوں اوہدی پڑھائی لئی فایدے وند ثابت ہوندی اے:

''اوہناں دناں توں ای اُنیندرے کٹن دی عادت پئی ہوئی اے۔ مینوں ساری عمر تن گھنٹے توں ودھ کدے نیند نہیں آئی۔'' (ص 22)

راولپنڈی اوہدے نانکیاں نوں جدوں اوہدی حالت دا پتا لگیا تاں اوہنوں اپنے گھر' جوشیدا پور محلے وچ سی' لے گئے۔ سرگودھے دے ڈسٹرکٹ بورڈ سکول وچ اوہنے 1906ء توں 1908ء تک پڑھائی کیتی۔ ہیڈ ماسٹر کندن لال نے اوہدی انگریزی نوں ٹھیک کردیاں اوہدی انگریزی ساہت وچ دلچسپی نوں اُبھاریا۔ اوس اُستاد جہڑا کہ لت توں لُنڈا تے بے ڈول چہرے والا پر دل دا نہایت سوہنا تے لیاقت وچ اپنی مثال آپ سی' بارے لیکھک لکھدا اے:

''اوہدا پڑھاون داڈھنگ اینا چنگا سی کہ میں کہہ سکدا ہاں کہ ہُن تک

میں اوہو جیہا استاد کوئی نہیں ڈِٹھا۔'' (ص 24)

اٹھویں دا امتحان دین مگروں اوہنے راولپنڈی ڈویژن دے سارے مڈل سکولاں دے مقابلے دے امتحان وچ وی حِصّا لیا تے فرسٹ آیا۔ خالصا ہائی سکول امرتسر توں میٹرک تے خالصا کالج توں ایف اے دی ڈگری حاصل کرن مگروں گارڈن کالج راولپنڈی وچوں اوہنے دُوجے درجے وچ بی اے دا امتحان پاس کیتا۔

راولپنڈی توں ای اوہدی پروفیسری دی شروع ہوندی اے۔ بی اے کرن مگروں صرف 20 سال دی عمرے ای اوہنوں گارڈن کالج وچ انگریزی تے تاریخ دے استاد وجوں چُن لیا جاندا اے۔ تیجا سنگھ نے اپنے ایس عہدے نوں ذمے داری نال محسوس کیتا۔ کجھ چر راولپنڈی کالج وچ پڑھاون مگروں خالصا کالج امرتسر دے پرنسپل نے اوہدیاں خدمتاں اپنے کالج لئی منگ لیاں تے اوہ 3 مارچ 1919ء نوں خالصا کالج امرتسر وچ انگریزی' ہسٹری تے مذہبی علم دا پروفیسر بن گیا۔ ایتھے رہندیاں اوہ باوا ہرکشن توں بہت متاثر ہویا۔ ایتھے ای اوہنوں سُندر سنگھ مجیٹھیا دی نیڑتا حاصل ہوئی تے اوہ چیف خالصا دیوان وچ خاص مقام حاصل کر گیا۔ خالصا کالج دے موہ پاروں اوہنے سرکاری کالج وچ نوکری دی آفر ٹھکرا دتی:

''اک پاسے سرتوں پِتا تے بھرا دا قرضا لاہن دا خیال آوندا سی۔ اجے کدھرے مکان وی نہیں بنایا سی۔ تنخاہ وی اک سو پنجاہ توں ودھ نہیں سی جہدے وچوں توے رُپئے قرضے دی ادائیگی وچ لگ جاندے سن۔ دُوجے پاسے تن سو ملدے سن تے ودھ ودھ کے کتھے تک پہنچے سن۔ پر نال ای خیال آیا سی کہ اسیں خالصا کالج تے دربار صاحب دے انتظام وچوں سرکاری دابا کڈھنا اے۔ جے سرکاری نوکری کرلئی تاں دیش دی کسے سیوا وچ حِصّا نہیں لے سکاں گے۔۔۔ دن چڑھے سرکار نوں جواب دے دتا کہ Thank you, quite happy here" (دھنواد ہے' ایتھے کافی خُش ہاں)'' (ص58)

''آرسی'' تیجا سنگھ دی کئی پکھی شخصیت نوں پیش کردی رچنا اے۔ ایس وچ

Scanned with CamScanner

اوہنے اپنے بچپن دے دناں دیاں یاداں توں لے کے اپنی مہندرا کالج توں جبری رخصت تک دے حالات نوں سچے ڈھنگ نال ساڈے سامہنے پیش کیتا اے۔ ''آرسی'' پڑھن مگروں قاری محسوس کردا اے کہ جیوں اوہنے اک وڈے انبھول بندے دے درشن کر لئے ہون۔ ایہ آپ بیتی پروفیسر تیجا سنگھ دے جیون توں ٹردی کئی رنگ بکھیر دی نظر آوندی اے۔ کدے اوہ سیاستدان اے' کدے پروفیسر' کدی پرنسپل' کدی سکھ دھرم دا مبلغ نظر آوندا اے تے کدی ساہتکار' کدی اوہ چتر کار دا رُوپ دھاردا اے تاں کدی گھریلو پیار وچ گواچیا اک عام بندے دے رُوپ وچ پڑھن والے دے سامہنے آوندا اے۔ ایہناں خوبیاں صدقا ای ''آرسی'' اک بڑی اہم کتاب مِتھی جاندی اے۔

سِکھی سیاست صدقا اوہنوں امرتسر تے لاہور قلعا دیاں جیلاں وچ رہنا پیندا اے۔ کتاب وچلے دو باب ''جیل یاترا-امرتسر جیل'' (1923-24ء) تے ''جیل یاترا-لاہور قلعا'' (1924ء) اوہدے جیل جیون نوں بیان کردے نیں۔ جیل اندر وا پریاں نکیاں نکیاں گھٹناواں نوں کہانی رس بھر کے پیش کیتا اے کہ پڑھنہاراں نوں ایہ تناء بھری زندگی اینی خشک نہیں جاپدی جنی کہ اوہدے اپنے چیتے وچ وسی ہوندی اے۔

جیل اندر ایہناں قیدیاں دا ''چڑے دی موت دا جشن مناؤنا'' تے انج دے ہور واقعات دی دلچسپ پیش کاری تیجا سنگھ دی ہڈ بیتی ''آرسی'' وچ پڑھن والیاں لئی کھچ دا باعث بندی اے۔ پرنسپل تیجا سنگھ اپنا جیل اندر لاجیون وی پانی وچ کنول دے وانگ کٹدا اے۔ اوہنے جیل دے اندر اپنے ساتھی قیدیاں دے جھگڑیاں' اوہناں ولوں کیتے ہاسے ٹھٹھے' اوہناں دیاں مشکلاں تے جیل دے جیون دیاں جھاکاں بڑے ودھیا ڈھنگ نال پیش کیتیاں نیں۔

> ''کجھ کُو لیڈر بلبلاں سن جو جھگڑیاں توں لانبھے رہ کے گُردوارا بل دے پاس ہون دی اُڈیک وچ زیلڈ دے ناول یاں ''مسٹریز آف لندن'' پڑھدے رہندے سن۔'' (ص 83)

جیل وچ چنگا سماج گزارن لئی اوہنے درو غے نال یارانا گنڈھ لیا سی جس پاروں اوہنوں نویں کمبل مل گئے۔ مالش کرن لئی اک قیدی دی سہولت مل گئی تے نہاون لئی گرم پانی مل

Scanned with CamScanner

جانداسی۔ایتھے اوہنوں لکھن پڑھن دی کھل دی مل گئی۔ایتھے ای اوہنے مسٹر ہوم دی کتاب ''ایون لائیونگ ریلیزنز آف دی ورلڈ''لئی اپنا لیکھ ''دی ریلیزن آف دی ٹروبین'' لکھیا۔

لیکھک نے اوس ویلے دی سیاسی کھچا تانی دا ذکر کردیاں لکھیا اے:

''جیکر ماسٹر تارا سنگھ تے گیانی شیر سنگھ وچ آپسی ورودھ نہ ہوندا تاں پنجاب دا مہاندرا ہور ہونا سی۔'' (ص 90)

پرنسپل تیجا سنگھ جیون دے دُکھاں نوں بنا گھیس وٹیاں ڈیک لا کے پی سکن دا جگرا وی رکھدا اے۔اوہ پروفیسر دیوان چند شرمانوں اوہدی بیوی دے مرن اُتے سکھمنی صاحب اُتے ٹیک رکھن دی صلاح دیندا اے۔پر اپنی پُتری منجیت کور (مانا) جو کہ لیکھک دی اپنی بیماری سمے سیوا کردی کردی خود بیمار ہوگئی سی' دے دُکھ نوں قابو وچ رکھنا اوہدے وَس وچ نہ رہندا۔مانا دے چلانا کر جان دے دُکھ نے لیکھک دے من اُتے اجیہا پھٹ لایا جہڑا کدی بھرن وچ نہ آیا۔مانا دا انت جتھے لیکھک دے جیون دا تاریخی سچ اے' اوتھے لیکھک نے جس ڈھنگ نال ایہنوں پیش کیتا اے اوہدے نال ایہ باب اپنے اندر چھپے ہوئے تیجا سنگھ دے گُجھے دُکھانت نوں سخر دین دی طاقت رکھدا اے۔مانا دے شبداں دی ایہ چون:

''پاپا جی مینوں بچا لوو۔میں نہیں جانا چاہندی۔مینوں کوئی دوائی دیو'
میں گوڑی توں گوڑی دوائی کھا لواں گی۔کوئی ٹیکا لاؤ' کوئی علاج
کرو۔کیہ میرے واسطے کوئی علاج نہیں رہیا.....؟ پاپا جی! مینوں نہ
جان دیو۔میرے بِنا تہاڈیاں کتاباں' تہاڈے کاغذ کون رکھے گا۔
تہاڈا سرھانا کون صاف کرے گا؟'' (ص 157)

جتھے دُکھانت سخر اں نوں اپڑدا اے' اوتھے پڑھن والے بندے دے من دی کیفیت وی اوسے پرکار رہوندی اے جہناں حالاتاں وچ تیجا سنگھ نے خود نوں محسوس کیتا سی۔ مانا دا انت جتھے ایس سوے جیونی دا اک حِصّا اے' اوتھے ایہ انت اپنے آپ وچ اک وکھرلی رچنا بنن یاں بن سکن دی وی خوبی رکھدا اے۔

''آرسی'' وچلا تیجا سنگھ اپنے سمے دے پنجابی بھائی چارے دے منظراں نوں سُچجے ڈھنگ نال لیکدا اے۔لیکھک اوس سمے نوں بھاگ بھریا سمجھدا اے۔جدوں ہندو تے

Scanned with CamScanner

مسلمان رَل کے رہندے سن تے سکھاں دے ہتھوں پرشادا چکھدے سن۔ سارا بھائی چارا انگریزاں دے خلاف لڑ رہیا سی پر سکھ لیڈر آپس وچ جھگڑ دے رہندے سن۔

1947ء دی ویش ونڈ بے لیکھک بمبئی وچ پریس سی۔ پنجاب دے فسادیاں دی خبر نے اوہنوں ولوندھر چھڈ یا سی۔ تیجا سنگھ دی ''آرسی'' وچ اوہدے پنڈ دا ذکر تے ویش دی ونڈ دا ذکر ناں ماترا ای آیا۔ ایہدی وجہا شاید ایہ ہووے کہ ویش دی ونڈ بے اوہ بمبئی رہ رہیا سی تے خشحال وی سی۔ نہ اوہنوں زبردستی پنڈوں لکنا پیا تے نہ ای اوہنے ایس ونڈ دے ہوئے واقعات نوں اپنے پنڈے اُتے ہنڈایا یاں اکھیں ویکھیا۔ پر پچھلے پنڈ دا ہیرو اوہدے من وچ کدھرے وَسدا اے:

''اڈیالے پنڈ دی جھا کی مینوں اینی پیاری لگدی سی کہ جاندی وار اُتے آوندی وار کئی قدم پچھے ہٹ کے ویکھدا پر فیر وی نہ رجدا۔ (ہُن تاں اوہ جھاکیاں ساڈے لئی بیگانیاں ہی ہو گیاں نیں'') (ص 23)

تیجا سنگھ دی آرسی وچ اوہدی اپنی شخصیت توں وکھ ہور وی کئی بندیاں تے اوہدے دوستاں دا ذکر ملدا اے جہناں نے کسے نہ کسے سمے آ کے' کسے نہ کسے پکھ توں اوہدے جیون نوں متاثر کیتا اے تے اوہدی شخصیت بنان وچ حِصّا پایا۔ اوہناں وچ ہیڈ ماسٹر کندن لال' پروفیسر دیوان چند شرما' باوا ہرکشن سنگھ' مہتاب سنگھ' گیانی گردت سنگھ' چرنجیت سنگھ' گیانی شیر سنگھ' رگھبیر سنگھ' بھگت پھمن سنگھ' ماسٹر سنت سنگھ' سردار نہال سنگھ دے ناں خاص طور اُتے ذکر جوگ نیں۔ لیکھک ایہناں دا ذکر کردے قلم دی اک چھوہ نال اوہناں دی زندگی بارے بہت کجھ دِس جاندا اے۔ سندر سنگھ مجیٹھیا' تیجا سنگھ سمندری' ماسٹر تارا سنگھ بارے وی جانکاری وی ایس کتاب وچوں ملدی اے۔ ایہناں توں وکھ لیکھک دے جیل جیون وچ وی تن قسم دے بندے اوہدے نال جُڑے وکھالی دیندے نیں۔ پہلی قسم دے اوہ لوک نیں جہڑے کسے وی قسم دی سرکاری سہولت حاصل کرن دے خلاف سن۔ ایہناں وچ پیارا سنگھ لنگیری' سیوا سنگھ ٹھیکری والا' ترپت سنگھ' گوپال سنگھ قومی' تیجا سنگھ سمندری تے تیجا سنگھ چوہڑکانا شامل نیں۔ (ص 83)

دُوجی قسم دے بندیاں نوں لیکھک ''بلبلاں'' داناں دیندا اے جہڑے فیشن

اپیل سردار سن۔ رسالدار سُندر سنگھ، زرین سنگھ، بیرسٹر گردت سنگھ بلوپوری وغیرا ایس دھڑے دے سرکڈھ ممبر سن۔ لیکھک دا اپنا ٹولا ''فلاسفر میس'' باوا ہری کشن سنگھ، ماسٹر مہتاب سنگھ تے گوپال سنگھ ساگری اُتے مشتمل سی۔

''میرے متر'' نامی باب وچ اوہنے اپنے دوستاں دا ذکر کیتا۔ بچپن، پرائیمری سکول تے مڈل سکول دے متر اوہدے چیتے دی سلیٹ وچوں صاف ہو چکے نیں۔ صرف دو دُھندلے جہے پرچھاویں ای دِسدے نیں اوہناں۔ اک پٹواری دے منڈے تارا چندوا تے دُوجے مشن سکول راولپنڈی دے ساتھی عبدالعزیز دا۔ (ص 135)

کتاب دے نوویں باب وچ اوہنے اپنے ملایا تے سیام دے سفراں بارے گل کیتی اے۔ اک سفرنامہ نگار دا نگ اوہنے اپنے ایہناں سفراں دی داستان سنائی اے۔ ملایا وچ اوہ خالصا دیوان دے نال طے شدا پروگرام دے تحت گیا سی جتھے دکھوکھ گردواریاں وچ اوہنے لیکچر دتے سن۔

''جتھوں جتھوں میری گڈی لنگھدی، سِکھ سنگتاں پلیٹ فارم اُتے
سواگت لئی پھُل تے پھل لے کے پُجیاں ہوندیاں۔ چھوٹیاں چھوٹیاں
تھاواں دے سِکھ وی آ کے زور دیندے کہ ساڈے استھان اُتے وی آ
کے پھیرا پاجاؤ۔'' (ص 107)

''ساہت رچنا'' نامی باب وچ اوہنے اپنیاں رچناواں دا لیکھا جوکھا کیتا اے۔ اوہدی پہلی لکھت ''گرونانک صاحب دا مشن'' 1914ء وچ چھپی۔ ایس توں علاوا مذہبی تے تاریخی مضموناں اُتے لیکھ تے ٹریکٹ وی چھپدے رہے سن۔ سن 1919ء توں فیر اوہ وڈیاں کتاباں وی لکھن لگ پیا۔

''سن 1919ء توں لے کے میں وڈیاں کتاباں لکھن لگا..... ملایا توں پرت کے میں ہور وڈیاں کتاباں لکھن لگ پیا۔ (ص 114)'' اوہنے انگریزی تے پنجابی وچ کئی اہم کتاباں دی رچنا کیتی۔ جہناں وچوں، سِکھ ازم، نویاں سوچاں، سبھیا چار ساہت درشن، شبدارتھ، ٹیکا آسادی وار دا ٹیکا وغیرا شامل نیں۔ ایہناں توں علاوا گورو صاحب دے ترجمے تے انگریزی پنجابی ڈکشنری دے کھیتر وچ کیتا ہویا اوہدا کم بہت ای اہم اے۔

کتاب دا چودھواں تے اخیری باب ''گھرو کی جیون'' بارے اے۔ ایہدا گھرو کی جیون دی بڑا ودھیا تے سکھالا سی۔ اوہدی دھرم پتنی دھن کور نے گھر دیاں ساریاں ذمے واریاں پوری سیانف تے سُچجے طور نبھایا۔ اوہدے مُنڈے دی چنگے لائق تے فرمانبردار سن۔ کُڑیاں دی شادی چنگے گھراں وچ ہوگئی سی۔ پر چھوٹی لڑکی منجیت (ماں) دی بیماری تے موت نے اوہدے من نوں ڈنگیا۔

اُپر دتے ویرویاں نوں مکاندیاں کہیا جاسکدا اے کہ پرنسپل تیجا سنگھ اک مخلق تے لگن والے بندے داناں اے جہڑا اپنی قسمت آپ گھڑدا اے۔ ''آرسی'' دے درشناں وچ اوہ اک ساہتکار، مذہبی، تاریخی، کھوجی لوک سیوک، دیش دردی، سچا سُچا یاراں دا یار تے اک چتر کار دے رُوپ وچ نظر آوندا اے۔ اوہدی ''آرسی'' اوہدی دُعا دی قبولیت اے جہڑی اوہنے شروع وچ کیتی سی۔

''سمرتھا بخشو کہ جو کجھ میں لکھاں سچو سچ ہووے۔''

جسونت سنگھ راہی ''میں کوئیں جیویا'' [19]

''میں کوئیں جیویا'' مشہور ناول کار، کہانی کار شاعر اتے کیمونسٹ لیڈر جسونت سنگھ راہی دی آپ بیتی اے۔ جو اُس نے اپنے دوستاں متراں دے اصرار تے لکھی سی۔ سُچن مالا (جموں)، ڈاکٹر کلبیر سنگھ کانگ، کپور سنگھ گھمن نے اُس نوں زور دے کے کہیا۔ تارا سنگھ کو مل نے اُس نوں جین جیک روسو دی آپ بیتی پڑھن لئی دتی۔ کملا داس دی ''میری کہانی'' اوہناں کسے ہور پاسوں مل گئی۔ جسونت سنگھ دردی نے اُس نوں ایہ کہہ کے کہ جو دی یاد آوندا ہے لکھی جا۔ مگروں ترتیب وار مل کے کرلاں گے۔ اُس دی چنتا نوں مُکا دتا تے اُس نے آپ بیتی لکھنا شروع کر دتی۔

اوہ جین جیک روسو اتے کملا داس توں بہت متاثر ہویا۔ کملا داس دے بارے تاں اوہ استادی عقیدت رکھدا اے۔ ''اُس عورت دے پیراں اُتے سر رکھن نوں جی کیتا۔'' کہہ کے کملا داس نال اپنی عقیدت درساؤندا اے۔ اُس نے ایہناں دے سچ توں متاثر ہو کے ای اپنی آپ بیتی نوں سچ دا چولا پہنان دا جتن کیتا اے:

Scanned with CamScanner

''میں روسو جیہا اتے مہان کملا داس جیہا تے کدی وی نہیں ہو سکدا۔ پر اوہناں دے پرچھاویں تھلے ضرور اپنی جیونی لکھاں گا۔ میں تہاڈی کچہری وچ ہتھ اُچا کر کے اپنی قلم دی قسم کھاندا ہاں۔ جو لکھاں گا سچ لکھاں گا۔ جہڑا سچ نہ بول سکیا اوہ نہیں لکھاں گا۔ اُس بارے مینوں ضرور ہمیشہ وانگوں کِھماں (معاف) کر دینا۔'' (ص11)

جسونت سنگھ راہی دی ایہ آپ بیتی دو حصیاں وچ ونڈی ہوئی اے۔ ''میں کِویں جیویا'' دا پہلا حصہ 240 صفحیاں تے پھیلیا ہویا اے۔ 1991ء وچ چھپے آپ بیتی دے اس حصے نوں 32 باباں وچ ونڈ کے اُس نے اپنے جنم توں لے کے 1947ء تک دی جیونی نوں درج کیتا اے۔ 1947ء توں 1985ء تک دے اُس دے جیون نوں سمیٹدا ''میں کِویں جیویا'' دا دوجا حصہ 1993ء وچ آرسی پبلشرز ولوں ای چھاپیا گیا۔ ایس کتاب وچ 39 باب نیں۔ جدکہ بلبیر مادھوپوری ولوں لکھیا گیا دیباچا وی شامل اے۔

راہی دا جنم 16 مارچ 1913ء نوں ڈیرہ بابا نانک نامی نگر وچ ٹھاکر سنگھ دے گھر ہویا۔ ماں پیو دے ہُندیاں سندیاں اُس دی پرورش اُس دے دادا دادی نے کیتی۔ اُس دے پتا ٹھاکر سنگھ دا گوالمنڈی لاہور دے ہائی سکول دے سامہنے لکڑی دے کم دا کارخانہ سی۔ مُڈھلی تعلیم لئی اُس نوں اوتھے دے اک سکول وچ داخل کرا دتا گیا۔ فیر مگروں اُس دے دادا نے اُس نوں اپنے کول ڈیرہ دون دے سکول وچ داخل کرا دتا۔ اوہ چوتھی جماعت وچ پڑھدا سی جدوں اُس دی ماں چھبیاں سالاں دی عمر وچ بیوا ہو گئی۔ مرن ویلے اُس دے باپ دی عمر 29 سال سی۔ ترکھانا اُس دی جدی کسب سی۔ اگلی ساری حیاتی فیر اُس نے محنت مزدوری دے لیکھے ای لائی۔

جسونت سنگھ راہی نے کتاب وچ اپنے ماں پیو پرتی اپنی نفرت دا اظہار کیتا اے۔ اوہ اپنے پیونوں ''بھائیا'' تے ماں نوں ''بھابھی'' کہہ کے بلاؤندا سی اوہ آکھدا اے:

''ماں پیو دے کردار تے میرے نال وطیرے نے اوہناں نال
مینوں نفرت کرن تے مجبور کر دتا سی۔ اجے تک میرا جی کردا ہے جد
لوڑ پئے میں کتے دستخط کراں تاں جسونت سنگھ پُتر ٹھاکر سنگھ نہ لکھاں۔

Scanned with CamScanner

ملاوا سنگھ جسوال لکھاں'' (ص17)

اگلے ای صفحے تے اوہ اپنے باپ دی تعریف کردا وکھالی دیندا اے۔

''میرا پتا ٹھاکر سنگھ دا سبھاء ملا پڑا سی اوس نوں اُس دے چاچے تائے بڑا چاہندے سن۔'' (ص18)

پر اس ملا پڑے سبھاوا لے پتے دے مرن تے اوہ خش وکھالی دیندا اے:

''چھے مہینے مروڑاں دی بیماری نال بھائیا جی سرگواس ہو گئے۔ گھر وچ کرلاہٹ پے گیا۔ میں دلوں خُش ساں۔ میرے سروں بلا ٹلی۔'' (ص56)

اپنے ماں پیو نال اُس دی نفرت دے کئی کارن سن۔ اُس دا پتا اُس نوں نکی عمرے ای ودوان سمجھن لگ پیا سی۔ نکی عمر دی لاپرواہی بے فکری اتے بھلکڑ پن اُس نوں وارا نہیں سی:

''میں اپنے آپ وچ بڑا بے فکرتے لاپرواہ ساں۔ چیزاں وستاں سانبھ نہیں ساں سکدا۔ قاعدے، پنسلاں، تختی، سلیٹ، کئی واری بستاوی کتے بھُل جاندا ساں۔ مینوں اُس عمرے ہی بھائیا جی ہدائیتاں کردے رہندے سن۔ جہناں دی مینوں نہ سمجھ سی تے نہ ہی چنگیاں لگدیاں سن۔ کھان پین پہنن دی کوئی پرواہ نہیں سی..... بھابھی جی تاں کدے مینوں کجھ نہیں سن کہندے۔ نہ ماڑی نہ چنگی۔ انج سی جس طرحاں اوہ کوئی کتورا پال رہی ہووے۔'' (ص25)

اک دن ماسٹر جی دی شکات تے اس دے (لیکھک دے) پہاڑے کمزور نیں۔ اُس دے باپ نے اُس نوں کارخانے دے باہر بنے تخت پوش تے کھڑا کر دتا پہاڑے یاد کرن لئی۔ لیکھک دے تھکن دے باوجود اُس نوں بیٹھن نہ دتا گیا۔ رات نوں گھر جا کے اُس دی ماں نے لالٹین دی لوء وچ اُس نوں پہاڑے یاد کرن لئی ''ڈاہ'' کے آپوں سوں گئے۔ اوہ ماں پیو دے پیار نوں ترسدا اے:

''مینوں ہمیشہ ڈانٹ کے سویرے سُتے نوں اُٹھایا جاندا سی۔ میری دادی جی وانگ مونہ چم کے نہیں۔'' (ص30)

اپنی ماں نال اپنی اس نفرت کر کے ای اُس نے اپنی ماں دے کریہ کردار نوں

Scanned with CamScanner

دی صاف طور تے لکھن وچ کوئی سنگ محسوس نہیں کیتی۔ اپنے پیو دی موت توں بعد دے حالات دسدا راہی لکھدا اے:

''چاچے بھگوان سنگھ نے جدآ ونا میری بھابھی نے اوہدے اندر وڑی رہنا۔ اسیں آوازاں مار مار کے سنگھ بٹھا لینے۔ بھابھی نے آ کے سانوں جھاڑنا۔ میں کتے مرتے نہیں گئی کداں اُچی اُچی ہانگاں دین ڈھے ہوئے نیں۔'' (ص57)

ماں پیو نال اپنی نفرت دی کتھا سناؤندیاں اوہ اپنے داد کے اتے نانکے ولوں ملے پیار دا وی کُھل کے اظہار کردا اے۔ اپنے چاچے تائے اتے بھرا واں دا ذکر کردا اے۔

راہی بھاویں سکول دی تعلیم بہتی نہیں سی حاصل کر سکیا پر اُس نوں پڑھن دی ریجھ ساری عمر رہی۔ اردو اُس دی مُڈھلی تعلیم اے پر ہندی اتے انگریزی اُس نے جیلاں دی یاترا واں سمیں پڑھیاں۔

''کانگرس وچ، کیمونسٹ پارٹی وچ، کانگرس سوشلسٹ پارٹی وچ، کئی واری جیل گیا اتے آیا ہاں۔ لوکاں لئی جدوجہد کرنی میرا پیشا ہے۔ جیل وچ میں بہت کجھ پڑھیا ہے۔ تھوڑی جہی انگریزی تے چنگی ہندی میں جیلاں وچ ہی پڑھی ہے۔'' (ص233 دوجاحصا)

راہی کیمونسٹ پارٹی دا کل وقتی کارکن سی۔ ادبی اتے سیاسی طور تے اوہ اک سوجھوان سی۔ اُس نے بھارتی جمہوریت دے نکے پدھراں توں لے کے قومی اسمبلی تک دیاں بطور پارٹی اُمیدوار چوناں لڑیاں۔ بہتی وار پاسا اُلٹ ای پیندا رہیا۔ اوہ ہار کے وی خُش وکھائی دیندا اے:

''تیجے دن مینوں پتا لگا میری ضمانت ضبط ہوگئی ہے۔'' اکالی مکھن سنگھ جت گیا ہے..... میں خُش ساں کہ پارٹی نوں آنچ نہیں آن دتی۔ بہہ جان دی رسم مُکا دتی ہے۔'' (ص203 دوجاحصا)

اُس دی ایہ آپ بیتی کیمونسٹ پارٹی دی تاریخ وی کہی جاسکدی اے۔ اُس دی پارٹی نال وفاداری۔ پارٹی دے جلسے جلوساں دی کارروائی، پیپسو صوبے اتے ہور موقعیاں

Scanned with CamScanner

تے کیتے دھرنیاں، جلسے اتے جلوساں داذکر وی ایس کتاب وچ لے صفحیاں تے نظر آؤندا اے۔

راہی نے اپنے جیون دے بہت سارے پہلوواں نوں اپنی اِس جیونی وچ سمویا اے۔ کتے اوہ بالڑی عمرے کم کار لئی دھکے کھاندا نظر آندا اے تے تاں کتے اوہ اک سیاسی پارٹی دا رکن ہو کے اسمبلی چوناں دا اُمیدوار۔ کتے اوہ اک گیت کار دے روپ وچ دکھائی دیندا اے تاں کدے کہانی کار اتے ناول کار دے روپ وچ۔ پر اُس دا پردارک رُوپ سبھ تے حاوی نظر آندا اے:

''زندگی وچ میں جدوں وی ڈولیا ہاں، بچیاں دیاں تنگیاں توں ڈولیا ہاں۔ بچیاں لئی میرے اندر اتھاہ پیار ہے۔ اوہناں خاطر میں اپنا رومانس وی تیاگ دیندا ہاں۔ جیل اندر جیکر مینوں کوئی تکلیف ہوئی ہے تاں اوہ ہے بچیاں داوچھوڑا اتے نخریلو عورتاں ویکھن لئی نہ ملنیاں۔'' (ص232 دوجا حصا)

راہی نے اپنے جیون وچ آئے اوہناں پڑاواں داوی ذکر کیتا اے جہناں نے اُس نوں جیون دا نواں حوصلہ بخشیا۔ اُس نے اپنے اوہناں پیاراں داوی ذکر چھوہیا اے جہناں اوہدی حیاتی نوں بدل کے رکھ دتا۔ راہی دی شخصیت اتے کتاب بارے جگجیت سنگھ انند دا کہنا ہے:

''راہی نے سچ دے جنا نیڑے کھلو کے اپنی ایہ جیون کتھا لکھی ہے۔ میری ماں بولی دے کسے وی ساہتکار نے (سنے گربخش سنگھ) دے نہیں لکھی۔ پر ہور لکھن والے نے، کجھ چنگے پہلوواں نوں لشکا پُشکا کے تے کجھ ماڑیاں نوں دری قالین دے ہیٹھاں لکو کے پیش کیتا اے۔'' (دوجے حصے دا فلیپ)

بلبیر مادھوپوری دے آکھن مطابق:

''راہی دنبھی، فریبی نہیں ہے۔ جے سیاست وچ ہندیاں سیکس نوں ماپنا ہے تاں اپنیاں ایہناں پرورتناں اُتے کوئی پردا نہیں پایا۔ سگوں دیانت دار لیکھک وجوں سہج ہی پرگٹا دتا ہے۔'' (ص7 دوجا حصا)

''میں کویں جیویا'' وچ راہی نے تھاں تھاں اپنی جیونی نال جُڑے اپنے

Scanned with CamScanner

ناولاں، کہانیاں، نظماں، گیتاں اتے ہورناں کتاباں دی دس وی پائی اے۔ اس گل لئی اس نے بریکٹاں دی ورتوں توں وی کم لیا اے:

''1965ء دا بھارت پاک جنگ ہویا۔ بھارت پاک دو جنگاں دا حال رلا ملا کے اپنے ناول ''پرچھاویاں دا سچ'' وچ دتا ہے۔'' (ص266/2)

''سیاسی زندگی بارے میں ''ادھورے سفر'' ناول وچ لکھ چکا ہاں۔ باقی دی زندگی بارے لکھ رہیاں ہاں۔ (مانسرتوں لیکے ایتھوں تک ''ادھورے سفر'' ناول وچ ہے۔)'' (ص2-9)

جسونت سنگھ راہی دی ''میں کویں جیویا'' نہ صرف اُس دی اپنی آپ بیتی اے۔ اُس دے ویلے دی ادبی اتے سیاسی تاریخ دے سومے وی اِس وچوں لبھے جاسکدے نیں۔

دارا سنگھ ''میری آتم کتھا''[20]

''میری آتم کتھا'' جگت مشہور پہلوان تے بعدوں اداکار وجھوں شہرت حاصل کرن والے دارا سنگھ دی آپ بیتی اے۔ ایس آپ بیتی نوں اوہناں 24 سرناویاں ہیٹھ ونڈیا اے۔ جہناں وچ میرا پنڈ تے میرے وڈ وڈیرے، میرا جنم، میرا بچپن، بابا شام سنگھ سنت، میرے بچپن دے شوق، میری منگنی تے ویاہ، باپو تے اوہناں دے بھرا سنگا پورنوں روانا، میرا مکلاوا، میری پہلی سنگاپور پھیری، میں گرو دھاریا، گھر والی نالوں الگ ہونا، دو جی تیجی سنگاپور تے پہلی سری لنکا پھیری، امرتسر وچ کمرہ نہ ملیا، میرا دُنیا دا دورہ، پنڈت جواہر لال جی نال ملاقات تے کامن ویلتھ چمپئین شپ، میرا دوسرا تے اصلی ویاہ، فلماں وچ پرویش، یادگار تے کلودھ تحفے، میں فلم ڈائریکٹر کویں بنیا، دیس دے نوجواناں لئی تے مینوں رامائن وچ ہنومان جی دی مومیکا کویں ملی؟ شامل نیں۔

دارا سنگھ ''مُکھ شبد'' وچ آپ بتیی لکھن دا کارن انج بیان کردے نیں:

''اپنی زندگی تے کتاب لکھن دی کوشش کرن لگا ہاں۔ اس دے کارن ہُن میرے کجھ دوست تے چاہوان جو مینوں کئی وار آتم کتھا لکھن لئی کہہ چکے ہن۔ اوہناں دا وچار ہے کہ میری آتم کتھا پڑھ کے

دی دے ساڈے دیس دے نوجواناں نوں زندگی وچ کجھ اگانہہ
ودھو کم کرن دا اُتشاہ ملے گا۔ اتے نالے میرے بارے جولوکاں نے
طرحاں طرحاں دیاں راواں بنا رکھیاں ہوئیاں ہن جس نوں
سادھارن آدمی جاں بچا ایہ جان کے اپناؤنا نہیں چاہندا کیوں کہ اُس
دا دل گواہی دیندا ہے اِس طرحاں دی مشقت اوہ کر ہی نہیں سکدا،
جاں اُس اُتے رب اینا مہربان ہو ہی نہیں سکدا کہ اوہ سُپر مین بن
جاوے۔ ایہناں گلاں دا خلاصا کرن لئی نوجواناں نوں دسن لئی کہ ایہو
جہیا کوئی وی کم نہیں جہڑا انسان نہیں کر سکدا۔ ہاں لگن سو فیصدی سچی
تے اٹل ہونی چاہیدی ہے۔'' (ص5)

دارا سنگھ دے مُکھ بند وچ دسے وچارای دسدے نیں جے اوہناں اپنی آپ بیتی اندر اوہ سبھ کجھ بیان کیتا اے جہڑا زندگی دیاں راہاں وچ اوہناں نوں پیش ایا۔ اوکھیاں گھاٹیاں وچ اوہناں اپنی محنت تے اٹل لگن نال چڑھیاں تے منزلاں اُتے پہنچ کے سا ہ لیا۔

''میرا جنم'' وچ اوہ لکھدے نیں:۔

''میرا جنم 19-11-1928ء دا ہے جاں 11-11-1928۔ اس دا حالی تک فیصلا نہیں ہویا کیوں کہ امرتسر رجسٹرار دے رجسٹر وچ لکھیا ہے 11-11-1928 تے اک پتری والے پاندھے کولوں ماں نے سمت بکرمی دس کے تے ایہ دس کے کہ دن ایتوار دا سی تے تڑکے دے سورج دی لالی اُپرنوں آ رہی سی جدوں میرا جنم ہویا۔ میرے جنم دی تریک پچھی تاں پاندھے نے 19-11-28 دی تیک دسی۔'' (ص14)

1928ء وچ جنم لین والے دارا سنگھ ہوراں بھر جوانی وچ ای شہرت حاصل کیتی۔ دنیا بھر دے سفر کیتے۔ کئی میڈل تے ٹرافیاں جتیاں۔ جدوں دیس دی 1947ء وچ ونڈ ہوئی تاں دارا سنگھ سنگاپور وچ سن۔

اوہ لکھدے نیں:۔

''سن 1947ء وچ جدوں ہندوستان آزاد دیس بنیا تاں مینوں

Scanned with CamScanner

سنگاپور آئے نوں تقریباً اک مہینا ہو یا سی۔'' (ص15-14)

دارا سنگھ اک پنڈ دا جم پل اے۔ نکے جہے پنڈ وچ جنم لے کے دنیا دے وڈے شہراں وچ اپنے ناں دے جھنڈے گڈن والا ایہ پہلوان اپنے پنڈ دا نقشہ انج بیان کر دے نیں:

''میرا پِنڈ دھرمُو چک امرتسر شہر توں بائی میل دور ہے۔ ایہ امرتسر توں ہرگوبند پور نوں جان والی سڑک تے ستھت ہے۔'' (ص9)

دارا سنگھ دا بچپن عام مُنڈیاں ورگا ای سی۔ اوہ عام مُنڈیاں طرحاں مجھاں چاردا، سکول پڑھن توں بعد عام کھیڈاں کھیڈ دا وڈا ہو یا۔ ''میرے بچپن دے شوق'' وچ اوہ لکھدے نیں:

''پڑھن توں علاوہ مینوں گُلی ڈنڈا، لُکن میچی، چھالاں مارن تے کھدو کھونڈی کھیڈن دی بڑی چاہ سی۔'' (ص27)

دارا سنگھ نوں رات نوں سُتیاں پیشاب کر دین دی عادت چنگی عمر تک رہی۔ اوہناں دے گھر والیاں ویاہ نکی عمرے کر دتا۔ اوہناں دی ووہٹی اوہناں توں ڈھیر وڈی سی۔ کجھ چِر بعد مکلاوا وی ہو گیا۔ دارا سنگھ دی اپنی آپ توں وڈی ایس ووہٹی نال بن نہ سکی۔ کجھ اوہدے لچھن وی چنگے نہیں سن۔ انج اوہنوں اوہناں طلاق دے دتی تے مگروں اپنی مرضی نال سرجیت کور نال ویاہ کیتا۔ جہدے وچوں اوہناں دے دو مُندے تے چار کُڑیاں پیدا ہوئیاں۔ ایہ ویاہ اوہناں 1955ء وچ کیتا۔ اوہناں دنیا بھر دے سفر کیتے۔ پہلی وار سنگاپور 1947ء وچ دو جی وار 1950ء وچ گئے۔ جتھے اوہناں کئی کُشتیاں لڑیاں۔

اپنی جوانی دے دناں 1956ء وچ اوہنوں تے اوہناں دے سنگیاں نوں امرتسر شہر وچ ایس گلوں کسے کرائے تے کمرا نہ دتا جے اوہ چھڑے چھانڈ نیں۔

اج توں پنجاہ سٹھ ورھے پہلاں جہڑی سوچ شہر دے لوکاں دی سی اوہ ای سوچ اج وی اے۔ محلیاں وچ اج وی چھڑے لوکاں نوں کرائے تے مکان لین وچ ڈھیر اوکڑاں دا سامہنا کرنا پیندا اے۔

دارا سنگھ 1957ء وچ دنیا دے دورے تے کشتیاں لڑن لئی گئے۔ انگلینڈ، امریکا، روس، کینیڈا تے یورپ دے دوجے دیساں وچ۔

Scanned with CamScanner

اوہناں پنڈت جواہر لال نہرو ہوراں ناں وی ملاقات کیتی تے اوہناں نوں ''کامن ویلتھ''، چمپئین شپ دِلی وچ آؤن تے دس منٹ لئی راضی کرلیا۔

اپنے فلماں وچ آؤن بارے اوہ ''فلماں وچ پرویش'' دے سرناویں ہیٹھ لکھدے نیں۔

''ویسے تاں میں 1952ء وچ مدارس وچ اک فلم وچ کُشتی لڑی سی۔ جس دا نام سی دی ورلڈ۔ اِس توں بعد 1954ء وچ ''پہلی جھلک'' نام دی فلم وچ ہاس رس کلاکار اوم پرکاش نال کُشتی لڑی سی۔ اوم پرکاش داڈ پلیکیٹ سوداگر پہلوان نے کیتا سی۔ 1960ء وچ مینوں فلم وچ پورن طور تے کم کرن دی دعوت ملی۔'' (ص 21-120)

کتاب دے اخیری باب اندر اوہناں رامائن وچ ہنومان دا کردار ملن بارے دسیا اے جے ایہ کردار اوہناں نوں کویں ملیا۔ دارا سنگھ دی ایہ آپ بیتی بڑی دلچسپ اے۔ پوری آپ بیتی اندر اوہناں دے اگے توں اگے ودھن دی خواہش تے جدوجہد وکھالی دیندی اے۔

دارا سنگھ اوس پیڑھی نال تعلق رکھن والے جی سن جہناں سانجھا پنجاب ویکھیا تے ہنڈایا اے۔ اوس پنجاب دے اک پنڈ اندر اپنے جیون دے بہتے ورھے لنگھائے ایس کر کے اوہناں دی زبان اوس سانجھے پنجاب والی پنجابی زبان اے۔ ساری کتاب اندر گھٹ ای کوئی اجہے لفظ ورتے ہون گے اوہناں جہڑے پنجابی دے نزول ن؟ ہوون۔ زبان پکھوں ایہ اک صاف ستھری تے ودھیا آپ بیتی اے۔ سدھے تے سادے لفظاں وچ اوہناں اپنی زندگی دیاں ساریاں اہم گھٹناواں نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ کتاب اندر لکھیاں گلاں سچ دی گواہی بھریاں نیں۔ دارا سنگھ اج ساڈے وچ نہیں پر اوہناں دی ''میری آتم کتھا'' نوجواناں نوں اگے ودھن دی پریرنا دیندی رہوے گی۔

دلیپ کورٹوانا ''ننگے پیراں دا سفر''[21]

پنجابی دی مشہور ناول کار پروفیسر ڈاکٹر دلیپ کورٹوانا دی آپ بیتی ''ننگے پیراں دا سفر'' پہلی وار 1980ء وچ چھپی۔ ساڈے ساہویں لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ ولوں

Scanned with CamScanner

چھپیا۔ 2001ء والا اڈیشن اے۔ اس رچنا نوں لیکھکا نے 27 باباں وچ ونڈ کے قاری دے سامنے پیش کیتا اے۔ اس وچ لیکھکا نے اپنے بچپن توں لے کے ایم اے پنجابی کرکے لیکچرار لگ جان، پی ایچ۔ ڈی کرن اتے اپنے خاوند کولوں عدالتی طلاق لین تک دی کہانی بیان کیتی اے۔ دلیپ کور ٹوانا دی ایہ آپ بیتی، دو جیاں سوانی آپ بیتی کاراں دیاں جیونیاں نالوں وکھری قسم دی اے۔ ایہ کتاب کسے دیباچے توں بغیر اے۔ دلیپ ہرندر سنگھ محبوب نے لیکھکا دی ناول لیکھنی بابت لکھیا اے۔ گل نوں اگے توڑن توں پہلاں اک جھات انتساب والے صفحے تے پاؤندے آں۔

''اتہاس، اتہاس دے صفحیاں اُتے لکھے جان توں بہت چہ پہلاں کجھ لوکاں دے پنڈیاں اُپر لکھیا جاندا ہے۔ سو ایہ سوجیونی سمرپت ہے۔ اوہناں لوکاں نوں جہڑے اتہاس نوں اپنے پنڈیاں اُپر لکھیا جانا جردے نیں۔'' (ص5)

اُس دے ایہ وچار پڑھیاں سدھے لفظاں وچ ایہ گل رکھی جاسکدی اے کہ لیکھکا اپنے اس بتائے جیون نوں ''اتہاس'' دا درجہ دیندی اے۔ کجھ لوک، جہڑے اس اتہاس نوں پنڈیاں اُپر ہنڈاندے نیں، دا تفصیلی ذکر ای اس آپ بیتی دے صفحیاں تے لشکاں مار دا نظریں آندا اے۔

''ننگے پیراں دا سفر'' وچ لیکھکا نے اپنے جیون سفر دے آغاز دا ذکر کیتا اے۔ ایس کتاب دے آخری جملے اِس گل دا اظہار کردے نیں کہ ایہ رچنا اُس دیاں اگلیاں کتاباں دے دباچے وجوں اے:

''اصل وچ مینوں اپنی جیونی ایتھوں شروع کرنی چاہیدی سی کیونکہ ہُن ہی تاں میں میں ساں۔'' (ص152)

کتاب وچ اُس نے اپنے پروار دے ممبراں دے نہ صرف ناں ای دسے نیں سگوں اوہناں دے نفسیاتی پکھاں نوں اکٹھا کردی نظر آندی اے۔ اس پروار ک ٹولی وچ اُس دادا دا حضور اسنگھ نظر آندا اے۔ جو اپنے پنڈ اتے علاقے دی سرکڈھویں شخصیت دے روپ وچ دِسدا اے۔ زمین جائداد اتے دولت دا مالک سی۔ پر بدقسمتی نال اُس دا اکو اک

Scanned with CamScanner

پُتر دی شراب دا عادی ہو گیا اتے اس بھیڑی عادت پاروں مال دولت غلط راہے لٹاؤنا شروع کر دتا۔ حضورا سنگھ اپنے جیوندے جی پوتے دی اُڈیک کردا اے جہدے ناویں اوہ اپنی ساری دولت لوا سکے پر اُس دی ایہ دعا منظور نہیں ہوئی۔ اوہ ''دیپ'' نوں بہت پیار کردا سی تے اس نوں کسے چنگے گھر ویاہون دا وی چاء رکھدا نظر آندا اے۔

اپنی دادی، جس نے لیکھکا نوں اپنا دُدھ پلا کے پالیا سی، دا ذکر اُس نے اک امیر گھر ردی غریب عورت دے روپ وچ کیتا اے:

''پنڈ دے اس ست چوباریاں والے امیر گھر وچ جتھے شیشے لگے ہوئے سن، بلور لگے ہوئے سن، جتھے سونا تکڑیاں نال تولیا جاندا سی۔ اُس کول دیوا سلائی دی ڈبی منگواؤن جوگے وی پیسے نہیں سن ہُندے۔ کنے کنے دن اوہ پیسے منگن دا حوصلہ نہ کر سکدی تے ہارے وچ پاتھی دب کے دو جے ڈنگ لئی اگ سانبھدی رہندی۔'' (ص7)

اُس دی ماں اس دے جیون اتہاس دا اک ہور اہم کردار اے۔ اُس دا جیون دکھی سی۔ اوہ رب اگے دعا واں کردی کہ اوہ اگلے جنم وچ اس نوں عورت دی جون وچ نہ پاوے۔ اُس دا پتی وی اُس نال کلیش ای رکھدا اے۔:

''تے اک دن رات ویلے پتا نہیں کس گل توں کھِجھ کے باپو جی تلوار کڈھ لیائے۔ ''اج تینوں جیوندی نہیں چھڈنا'' آکھ جدوں اوہ بی بی ول ودھے میں کاہلی نال چیکاں ماردی اپنی بی بی دے گل نوں جا چنبڑی۔'' (ص19)

اُس دے پردارک ممبراں چوں اک شخصیت کاکا سنگھ دی اے۔ جو شراب پین دا عادی اے۔ زیادہ فکر سمیں اوہ بوہتی پی لیندا اے۔ دیپ نوں اوہ اپنی ''چھوٹی بہن'' کہہ کے بلاوندا اے۔ اُس دا چھوٹا سردار تارا سنگھ جیلاں دا جرنیل ایم ایل اے تے مہاراجا پٹیالا دے بھائی چارے چوں اک سرکڈھ شخصیت سی۔ اوہدیاں دو شادیاں دے باوجود وی اُس دے گھر کوئی بچا نہیں سی۔ اوہ اپنے پرچاوے لئی بچی دیپ نوں اپنے پاس پٹیالے لے جاندا اے۔ تے اوتھے پڑھنے پا دیندا اے۔ پہلوں تاں اوہ پڑھائی وچ کوئی دلچسپی نہیں

Scanned with CamScanner

لیندی پر فیر جد پڑھن لگی تاں پڑھدی ہی گئی۔

''اگلے دن باپو جی کاپی وکھان لئی تے پینتی سنان لئی آکھیا۔ پینتی یا دسی تے ساری دی ساری کاپی لکھ کے بھری پئی سی۔ باپو جی ویکھ کے ہس پئے، آکھن لگے، ''چھوٹی بھین جے ایسے سپیڈ نال پڑھن لگی تاں میتھوں تاں توں موہرے نکل جائیں گی۔ ویکھ رب تیرا بھلا کرے۔ نومی جماعت وچ لائے آپاں تن سال تے دسمیں حالے تائیں پکار ہیاں تے توں اکو دن وچ پینتی پڑھ پڑھ لئی تے لکھ کے کاپی بھرتی۔'' (ص36)

سنگھ سبھا سکول توں اُس نے پنجویں تے وکٹوریا سکول توں دسویں دا امتحان پاس کیتا۔ کالج دی پڑھائی دے دوران اُس نوں پرنسپل تیجا سنگھ توں وکھ پروفیسر بلونت سنگھ اتے پروفیسر پریتم نے ڈھیر متاثر کیتا۔ اُس نے پولیٹکل سائنس انگریزی اتے ہسٹری وچ بی اے کیتا۔ گیانی دی پڑھائی وچ گولڈ میڈل حاصل کیتا۔ دِلی جا کے اُس نے ایم اے ہسٹری تے ایل ایل بی دیاں کلاساں پڑھیاں۔ واپس پٹیالے آ کے اُس نے مہندرا کالج وچوں پنجابی دی ایم اے فسٹ کلاس فسٹ رہ کے پاس کیتی۔ پی ایچ۔ ڈی دا اُس دا تھیسز کجھ بندیاں دلوں اڑکا پاؤن دے باوجود منظور ہو گیا تے اوہ کالج لیکچرار دی نوکری تے لگ گئی۔

دلیپ کورٹوانا نے ''ننگے پیراں دا سفر'' وچ سچ نوں اپنے نال نال رکھیا اے۔ اُس نے اپنے پروارک جیون دے جھگڑے، اپنے باپ دے دوسرے ویاہ۔ اپنی ماں اتے باپ دی کھچا تانی۔ دادا، دادی، اپنی نکی وڈی بھوا، اپنے پھپھڑ جی اتے ہور ناں خاندانی ممبراں دے آپسی سانجھ وہارنوں سدھے سادیں پیش کرن دا جتن کیتا اے۔ اُس نے جتھے اس آپ بیتی وچ جیون دا رونا دھونا پیش کیتا اے اوتھے نال دی نال کجھ اجیہے واقعات وی درج کیتے نیں۔ جہناں وچ ہاسے مخول دی جھلک پیندی اے۔ جدوں اوہ اپنے باپونوں اک ای رات وچ پینتی یاد کر کے اتے کاپی تے لکھ کے وکھاندی اے تاں دادی ماں دلوں کہے ایہناں بولاں نوں دہراؤندی اے۔

''پڑھی ہوئی تاں ایہدی بی بی وی اے۔ اک دن گلاب کور دا باپو جی

Scanned with CamScanner

آکھن لگیا، لے بھائی چند کورے اِک کاٹ تاں لکھ دے۔ اوہ بولی گیا تے اوہ لکھی گئی۔ لکھا کے آکھن لگیا۔'' چنگا فیر پڑھ کے سُنا کیہ لکھیا ئے۔ سناوے کیہ جن دا سر۔ اکھر اٹھالے ای نہ جان .....کول بیٹھا تایا سُندر رہس پیا۔ بے جی نوں مذاق کردا آکھن لگیا: '' جدوں ساڈی بے جی جسپالوں دے سکول وچ پڑھدی سی۔ سکول بنداسی۔ کڑیاں اِٹاں ڈھوندیاں، گارا پھڑاؤندیاں ..... چل اوہ جانے ایہ بھادیں اِٹاں ڈھو کے، گارا ڈھو کے آ گئی، اگانہ نوں تاں کُڑیاں دے پڑھن نوں سکول بن گیا۔'' (ص36)

اُس نوں اپنے جیون پندھ وچ حوصلہ دین والے، مان بخشن والے اتے ہر من پیارے پھپھڑ جی دی موت نے ات دُکھی کیتا۔ اوس دے من دی کیہ حالت سی۔ اوہ دسدی اے:

'' پھپھڑ جی دے مرن نال موت نوں جویں میں نیڑیوں ہو کے ویکھیا۔ اداس گھڑیاں وچ میں موت نوں کئی وار چتویا۔ موت دے پار جویں دادی ماں سی۔ تایا جی سن تے ہُن پھپھڑ جی وی چلے گئے سن۔ زندگی وچ کجھ ادر یویں سن۔ کجھ شنکے تے کجھ سہم۔ ہولی ہولی موت اک پناہ لگن لگ پئی تے ویلے کویلے ایہ پناہ یاد آون لگی۔'' (ص117)

اِس کتاب وچ کیوں جے صرف تے صرف اُس دے پروار دی کتھا ای چلدی اے اس کر کے کسے سیاسی واقعے دا ذکر کتاب وچ نہیں ملدا۔ صرف لیکھکا دے پھپھڑ جی دا '' بادل'' دے مقابلے چون لڑن دے کجھ واقعات دا ذکر ملدا اے۔ کجھ اک ساہتک شخصیتاں دا ذکر ضرور ملدا اے۔ بچپن وچ اُس نے نانک سنگھ دے ناول دا مطالعہ کرنا شروع کیتا سی۔ سکول پڑھدے سمیں گربخش بھین جی اُس نوں نظماں لکھن لئی اتے کہانی لکھن لئی پریردے سن۔ اُس نے ساہت دے کھیتر وچ عملی طور تے کالج جیون وچ پیر رکھیا۔ جتھے اُس نوں پرنسپل تیجا سنگھ ولوں ہلاشیری ملدی سی۔ جہڑے اُس نوں اپنی جنت واسی دھی '' مانا'' وانگ ای پیار کردے سن۔ پرنسپل تیجا سنگھ دے گھر کجھ ساہتکاراں نال اُس نوں ملن دا موقع وی ملیا جنہاں وچ گربخش سنگھ، نانک سنگھ، بلونت گارگی، موہن سنگھ اتے دیوندر

Scanned with CamScanner

ستھیار تھی شامل سن۔ اُس نے اپنے دوتن کہانی پراگیاں اتے اِک ناول داذکر وی کیتا اے:

''ایہ 1967-68ء دی گل ہے تے ایسے ورھے میں اپنا پہلا ناول ''اگنی پرِکھیا'' لکھیا۔ (ص152)

دلیپ کور ٹوانا دی ایس آپ بیتی وچوں جے کر کجھ اک ناواں تھاواں اتے تاریخاں نوں پاسے کر کے رکھیا جاوے تاں ایہ کتاب اک ناول دا روپ نظر آندی اے۔ کتاب وچ ملوئی لہجے دا رنگ گوڑھا اے۔

رام سروپ انکھی ''اپنی مِٹّی دے رُکھ'' [22]

''اپنی مِٹّی دے رُکھ'' پرسدھ ناول کار رام سروپ انکھی ولوں لکھی آپ بیتی دیاں جھلکیاں اُتے مبنی کتاب اے۔ اوہدی پہلی سوے جیونی ''ملھے جھاڑیاں'' جو 1988ء وچ چھپی سی۔ جو اوہنے امرتا پریتم دے کہن اُتے شروع کیتی سی تے اٹھ مہینے ''ناگ منی'' وچ چھپدی رہی۔ اوس توں مگروں ایہ جگ بانی وچ ہر اتوار ستھ ہفتے چھپدی رہی سی۔ ایہ لیکھک دے چھونجا سال دی جیونی سی جو اوہنے 35 چیپڑاں راہیں ملھے جھاڑیاں وچ پیش کیتی سی۔ لیکھک دا خیال سی ''پت جھڑ دی عمر وچ'' اوہ آپ بیتی دا دُوجے بھاگ لکھے گا پر اوہنوں 72 سال دی عمر وچ ایہ خیال چھڈنا پیا۔ اوہدے خیال وچ:

''پر اجیہا خیال ہُن نہیں اے۔ بہتّر سال دا ہو گیاں۔ کجھ نواں وا پر یا لگ نہیں رہیا جھڑ اپا ٹھکاں نوں دَسن جوگ ہووے۔'' (ص7)

پر بھلا ہووے ''نواں زمانا'' دے جگجیت سنگھ انند دا، جنہے لیکھک کولوں کجھ لکھن دا وعدا لیا تے بلبیر پروانا دی پریرنا نال اوہنے ''نواں زمانا'' لئی اک چھوٹا جیہا کالم ''پوسٹ سکرپٹ'' لکھنا شروع کیتا۔ ایہ کالم ''نواں زمانا'' وچ تقریبن دو سال تک ایتوار ایڈیشن وچ چھپدا رہیا۔ ایہ پوسٹ سکرپٹ کالم ای کتابی رُوپ وچ ''اپنی مٹی دے رُکھ'' بن گیا۔ ''اپنی مٹی دے رُکھ'' نامی لیکھ وی ''ٹربیون'' وچ چھپیا سی جہدے نال لیکھک نے اپنا دِلی لگاؤ دَسیا اے۔ ایس کتاب بارے لیکھک خود لکھدا اے۔

''پوسٹ سکرپٹ ناں میں ایس لئی چُنیا سی کہ ایہ میری سوے جیونی

Scanned with CamScanner

ملھے جھاڑیاں توں پچھوں سجھیاں ٹپنیاں ہن۔ ایہناں ٹپنیاں وچ میں اپنے جیون' اپنیاں رچناواں بارے' اپنے دوستاں متراں بارے پرسنسکاں (معترفاں) تے دوکھیاں بارے سچے ساہت تے سبھیاچار دے وتارے بارے' مرچکیاں سوچاں تے سفنیاں بارے لکھیا اے۔'' (ص 8)

لیکھک نے کتاب وچ پوسٹ سکرپٹ توں علاوا ''کہانی پنجاب'' وچ چھپے اپنے اوہ نوٹ وی شامل کیتے نیں جہناں دا اوہدے خیال وچ سدیوی مل بندا اے۔ ایس توں علاوا کجھ ہور تھاں اُتے چھپے لیکھ وی کتاب دا حصّا نیں۔

جدوں وی کوئی کم کیتا جاندا اے تاں جتھے اوہدی تعریف تے سلاہنا ہوندی اے' نال نال تنقید تے مخالفت دا ساہمنا وی کرنا پیندا اے۔ انکھی نوں وی دوہاں صورتاں دا ساہمنا کرنا پیندا اے۔ اوہ اپنے مخالفاں اُتے کھجھدا اے پر:

''پرم جیت مان لیکھک توں بغیر ہور بہت کجھ اے۔ اوہ میری عزت کردا اے تے ویلے کویلے میرے انگ انگ رہندا اے۔ میتھوں عمر وچ بہت چھوٹا ہے پر کدے کدے گل پتے دی کردا ہے۔ اک وار اوہدی گڈی وچ اسیں سنام نوں جا رہے سی۔ ہمیشا وانگ میں اوہدے کول اپنے نقاداں دی کہانی چھیڑ بیٹھا' ہمیشا وانگ اوہ ٹھرے نال سُنی گیا۔ فیر بولیا ''انکھی جی! اوہ بندا کیہ ہویا جہدے چار ورودھی ہون۔'' مینوں اوہدی ٹپنی سُن کے سنتشٹی ملی۔'' (ص 46)

رام سروپ انکھی تقریبن 34/35 سال سکول ٹیچر رہیا اے جہدے وچوں 15 کُو سال اوہنے سرکاری ہائی سکول برنالا گزارے نیں۔ اوہنے چھیویں توں دسویں جماعت تک دیاں کلاساں نوں پڑھایا' ہزاراں شاگرد اوہدے توں پڑھدے ہون گے۔ اوہنے اپنے شاگرداں دے رویّے نوں کنے سوہنے لفظاں راہیں پیش کیتا اے:

''میرے ایہناں ودیارتھیاں وچ ہن کوئی ڈی سی لگا ہویا اے' کوئی ایس ڈی ایم۔۔۔۔۔ کوئی جج' کوئی ڈی ایس پی' تے کوئی ایم ایل

Scanned with CamScanner

اے یاں وکیل اے۔ کالج لیکچرار تے ڈاکٹر وی نیں۔ بہتے سکول ٹیچر، پٹواری، یاں بس کنڈکٹر نیں۔ میتھوں پڑھے چھوٹے دُکاندار وی نیں۔ وچکاروں پڑھائی چھڈ کے گئے، آلوگنڈھیاں دیاں ریڑھیاں لاوندے نیں، کوئی جُتیاں پالش کردا اے۔۔۔۔۔

''چنگے کِتیاں (کماں) اُتے لگے میرے ودیار تھی جدوں وی ملن تاں ہتھ جوڑ کے نمسکار کردے ہن، گوڈے ہتھ لاوندے ہن، محسوس کردا ہاں ایہ منڈے ہی میری اصلی اولاد ہن۔ جہڑے منڈے پڑھن وچ نالائق سن، جھڑکاں کھاندے رہندے اَتے جو چنگیاں کِتیاں (کماں) وچ نہیں پئے، اوہناں نال جدوں سامہنا ہوندا ہے، اوہ مونہ پھیر لیندے ہن۔ جھاکدے وی ہن تاں بس جھاکدے ہی رہندے ہن۔ نمسکار نہیں کردے۔'' (ص 50)

اج دی دنیا تبدیلی دا شکار اے۔ اج دے دور دی سبھ توں وڈی ترقی پرانیاں قدراں قیمتاں دی ٹُٹ بھج اے۔ اوس ٹُٹ بھج دا شکار لیکھک دی اے تے اوہ ایہدی مثال ہور کدھروں نہیں، اپنے گھر دی ولگن وچوں ای دیندا اے جو ''سبھیا چار بدلدا رہندا'' سر لیکھ ہیٹھ انکھی لکھدا اے:

''سبھیا چار کدے ستھر نہیں رہندا، ہمیشا بدلدا رہندا ہے۔ بدلدی سادھنا راہیں جو سبھیا چار پیش ہوندا ہے، ایس دا تِکھا پربھاو پنجابی رہن سہن اُتے پے رہیا ہے۔ جتھے پرانی پیڑھی ایس دا ورودھ (مخالفت) کردی ہے، اوتھے نویں پیڑھی بڑی عزت شدت نال ایس نویں سبھیا چار نوں اپنا رہی وی اے۔ سمیاں دے گیڑ نال سپشٹ تبدیلی ساڈے سامہنے وا پردی ہے۔

''میری بھین میتھوں بارھاں سال وڈی ہے۔ جدوں میں دس بارھاں سالاں دا سی، مینوں یاد ہے کہ بھین ٹبر سامہنے نِشنگ ہو کے کدے شیشا نہیں سی ویکھدی۔ ویڑھے وچ کھڑے کدے داتن

Scanned with CamScanner

نہیں سی کر دی۔ ایہ اوہدی اکھ شرم سی۔

''پر اج میری اپنی مٹیار دھی گرمی دے دناں وچ برمڈا پہندی ہے' جس نال گوڈیاں توں اُتوں تک لتاں ننگیاں رہندیاں ہن۔ میں اعتراض کر داہاں ''کُڑیے! سلوار پا کے رکھیا کر'' اوہ جواب دیندی اے ''کیہ اے ڈیڈی؟ ایہ لتاں ای نیں ناں' ہور کیہ اے؟''

''سر سُٹ کے سننا پیندا ہے۔ سانوں بدلدے سمیا چار نال ترنا ہی پیندا ہے۔''

''اپنی مٹی دے رُکھ'' سرنا دیں توں لیکھک دی اپنی مٹی' اپنی جمن بھوں' اپنے پنڈ تے اپنے علاقے نال دِلی موہ دا اظہار ہوندا اے۔ کتاب وچ تھاں تھاں اوہنے اپنے پنڈ دھولاں دا ذکر کیتا اے۔ اوہدے ناولاں تے کہانیاں دے کردار وی اپنے پنڈ دے چوگردے وچ وسدے نیں۔ اوہ برنالے بہ کے وی اپنے پنڈ ول دوڑدا اے۔ اک وار کسے ''رُوبرو'' پروگرام وچ اوہنے اک سوال دے جواب وچ جدوں ایہ دَسیا سی کہ میں برنالے وسداہاں پر میں اپنی رچنائی کچا مسالا اپنے پنڈ دھولے توں ای لیندا ہاں تے اک لیکھک نے اوہنوں ''کھوہ دا ڈڈو'' کہہ کے پچھیا سی ''برنالے توں دھولے کوئی دوڑ دا ایں۔ لدھیانے ول کیوں نہیں جاندا؟'' تاں اوہ جھٹ جواب دیندا اے:

> ''جس تھاں دا' جہناں لوکاں دا' جس جیون دا مینوں انبھو ہی کوئی نہیں' اوتھوں بارے میں نہیں لکھ سکدا۔۔۔ اصل وچ میری رچنا۔۔۔ ستھل میرا پنڈ تے ایہدے آلے دوالے دے پنڈ ہی ہن۔ جے میں ہور ناول وی لکھیا تاں ایہناں پنڈاں بارے ہی لکھاں گا۔'' (ص33)

لیکھک اپنے پنڈ دا موہ بیان کر دیاں اپنی وصیت کر دا ہے کہ اوہدے مرن مگروں اوہنوں برنالا دے رام باغ وچ پھوک سواہ کیتا جاوے تے ہڈیاں دی پنڈ ہری گڑھ والی نہر وچ تار دتی جاوے۔ ایہ نہر بدہر تے دھنولا وچکار سنگرور والی سڑک نوں پار کر دی اے۔ ایس نہر وچ ستلج دریا دا پانی آوندا اے۔

''دھولاں پنڈ دے کھیتاں دی کنک جوہن تک میں کھاندا آ رہیا ہاں'

Scanned with CamScanner

ایہناں کھیتاں نوں ہری گڑھ والی نہر دا پانی ہی لگدا اے۔'' (ص33)

''اپنی مٹی دے رُکھ'' نامی لیکھ اندر وی لیکھک نے اپنے پنڈ تے پنڈ دے لوکاں بارے اپنا موہ دسیا اے۔

''برنالے رہندیاں ستائی اٹھائی سال لنگھا لئے۔ ایتھے وی چاہے ساڈے پنڈاں ول دے لوک آ کے وَسے ہوئے ہن پر بہتے لوک دُوجے پنڈاں دے ہن جنہاں وچ میں اپنے آپ نوں خاصا اوپرا محسوس کردا ہاں۔'' (ص 119)

انکھی بھاویں اپنے پنڈ نال اپنے جذبات دا کھُل کے اظہار کردا اے' اپنے پنڈ تے آل دوالے دے پنڈاں نال اپنا موہ بیاندا اے پر اوہنوں ایہ گل چنگی نہیں لگدی کہ کوئی اوہنوں ''ملوئی لیکھک'' کہہ کے مخاطب کرے۔

''میریاں رچناواں دے سمیا چار اَتے پاتراں دی بھاشا کر کے مینوں پنجابی دا ملوئی لیکھک آکھدا جاندا ہے' جو مینوں منظور نہیں۔۔۔۔۔ملوئی لیکھک کے مینوں چھوٹا نہیں کرنا چاہیدا۔ میں سارے پنجاب لئی لکھدا ہاں۔ میں ملوئی لیکھک نہیں' پنجابی لیکھک ہاں۔۔۔۔۔'' (ص30)

اپنی ایس کتاب وچ اوہنے پنجابی ناول تے پنجابی کہانی بارے وی گل کتھ کیتی اے۔ ''پنجابی ناول دا بھارتی پدھر'' وچ اوس گل اُتے ہرکھ کردا اے کہ پنجابی زبان جو دنیا دے 107 ملکاں وچ یارھاں کروڑ لوکاں ولوں پڑھی' لکھی' بولی تے سمجھی جاندی اے تے ایہنوں دنیا دی بارھویں زبان ہون دا مان پراپت اے پر سوالاں دا سوال ایہ اے کہ پنجابی بھاشا نے اک وی اجہیا ناولکار کیوں پیدا نہیں کیتا جہدی پچھان بھارتی پدھر اُتے ہوندی ہووے۔ (ماخوذ ص 89)

اوہ ایہدا کارن ناول کاراں دا ''ان پڑھ'' ہونا دَسدا اے جنہاں نے پریم چند تے شرت چند دی پورا نہیں پڑھیا ہوندا۔ اک ہور کارن ایہ وی دَسدا اے کہ ناولاں دے معیار ول نہیں ویکھنا' بس دھڑا دھڑ ناول لکھنا تے چھپوانا اے۔ اوہ پنجابی ناول کاراں نوں نانک سنگھ دی لیہ اُتے ٹُر دا دَسدا اے جنہاں دا ہر سال نواں ناول چھپدا تے اوہناں نے ساہ

ای نہیں لیا۔

اوہ اک سوال ایہ وی کھڑ کردا اے کہ ''پنجاب دے جم پل تے پنجابی بھاشا جاندے ہوئے وی' اردو انگریزی دے جو لیکھک' جو بھارتی پدّھراُتے خاص پچھان بنا گئے' پنجابی وچ کیوں نہ لکھن لگے۔'' بلونت سنگھ' اپندر ناتھ اشک' مُلک راج انند' خشونت سنگھ' کرشنا سوبتی' بھیشم ساہنی' ہنس راج رہبر دے گے ناواں دی فہرست لیکھک نے درج کیتی اے۔

اوہ پنجابی ناول دی آوندی بھلک بارے سچیت اے تے ''بھارتی پدّھراُتے ''اپنی پہچان دین لئی اسیں کدھرے نیڑے تیڑے ہی ہاں'' جہے فقرے لکھ کے اپنے من نوں تسلی دیندا اے۔

اتھے اک سوال جنم لیندا اے۔ انکھی ''پنجابی'' ناول نوں بھارتی پدھراُتے پچھانے جان دی گل تاں کردا اے پر عالمی پدّھراُتے جانے جان بارے اوہدے وچار کدھرے نظر نہیں آوندے۔

انکھی نے اپنے پریوار بارے وی ایس پستک وچ ٹپنیاں دتیاں نیں۔ اوہ اپنے پتر کرانتی لال دی وارث شاہ اُتے کیتی پی ایچ ڈی بارے خُش ہے کیوں جے اوہنے خود ایہ سفنا ویکھیا سی پر محنت توں ڈر گیا سی۔ پر اوہدے بیٹے نے اوہدے ایس سفنے نوں تعبیر دتی سی۔

(ص13)

انکھی اپنی بارھویں تک دی پڑھائی لئی اپنے باپ دا شکریا ادا کردا اے جس کر کے اوہدا اگلا جیون کامیاب ہو گیا۔ ایہ اوہدے پیودا اوہدی زندگی نوں وڈا یوگدان سی۔ اوہ لکھدا اے:

''جے باپو مینوں نہ پڑھاوندا تاں میں وی کھیتی دے کم وچ اوہدے
وانگ نرک بھوگدا ہوندا۔ بلداں دے پُڑے کٹدا تے بینکاں دا قرضئ
ہوندا۔ ہوسکدا اے ہُن نوں سلفاس کھالئی ہوندی۔'' (ص 24)

لیکھک نے تن ویاہ کیتے نیں۔ پہلے ویاہ وچوں کوئی بچّا نہ ہون کر کے اوہنے دُوجا ویاہ کیتا جہدے وچوں دو منڈے تے دو کڑیاں ہوئیاں پر اوہ وی نہ رہی تاں اوہنے تیجا ویاہ کروایا جہدے وچوں فیر دو کُڑیاں ہوئیاں۔ لیکھک دا بچپن دا اک متر کرتار سنگھ سی جہدے پہلے ویاہ وچوں کوئی اولاد نہیں سی۔ دُوجے ویاہ وچوں تن کُڑیاں سن پر رب دا کرنا

Scanned with CamScanner

اوہ مر گئی تاں لیکھک دے اوس یار نوں تیجا ویاہ کروانا پے گیا جہدے وچوں تن کڑیاں تے تن ای منڈے ہوئے۔ لیکھک دا ایہ متر اوہنوں اک وار تپا منڈی وچ ملدا اے تاں لیکھک نے نانکی ڈھنگ نال ایس گل بات نوں انج بیان کیتا اے:

''پنڈت جی! سچو سچ دسیو' میرے وی تن ویاہ ہوئے' تہاڈے وی۔
آپاں اکو جہے ہاں۔ عمر وی اک ہی ہے اپنی۔ کیہ تسیں شاکھی ہو؟''
''نہ جما' شاکھی نہیں میں تاں''۔ میں اُداس ہو کے جواب دتا۔
''لے بھئی آ گئی لذت۔ تُوں جما سولھاں آنے سچ دسیا اے۔''
اوہدیاں اکھاں وچ چمک سی۔
''جہدا ڈوجا ویاہ ہووے' بدقسمت ہوندا اے۔ تیجے ویاہ والا تاں بہت ای ماڑی قسمت لے کے جمیا ہوندا اے۔'' میں کہیا
''ساڈے دوہاں دا سانجھا دُکھ سی۔ دُکھ سانجھا کر کے سانوں تسلی ہوئی۔'' (ص49)

اخیر وچ اسی کجھ سر لیکھاں دے ناواں دی فہرست دے کے ایس کتاب وچلے گُناں دی دس پان دا جتن کرنے آں۔

سوچن دا ڈھنگ' کہانی پنجابی' شریک دا کردار' ریٹایرمنٹ پچھوں دے دن' ساہتک اکادمی انعام گلی محلیاں وچ' پگ داڑھی والا رام سروپ' آلو چک دی لوڑ' پریت ملنی داچاء (1960ء دا پریت نگر میلا)' سپنے' کیہ ساہت منکھ نوں کوئی سیدھ دیندا' ناولاں دے اصل پاتر' ہندی وچ چھپن والا بھ' پنجابی بولی دی سانجھ دا ہلارا' لیکھکاں دیاں قسماں' لیکھک دی پہچان' میرا ساتھی چندر ما وغیرا۔

لیکھک نے کتاب وچ اپنیاں رچناواں بارے وی گل کیتی اے۔ اپنے ناول دے سرجن دی گل وی کیتی اے تے اوہناں وچلے پاتراں دی وی۔ لیکھک نے اپنی اک نظم وی کتاب وچ شامل کیتی اے جو اوہنے پنجاب دے بُرے حالاں والے (1984ء توں مگروں) دناں وچ لکھی سی:

سوالیا نشان:

Scanned with CamScanner

پنجاب دے ات واددے دناں وچ میں اک کوِتا لکھی سی:

بہت ورھے پرانی گل ہے
جلندھرا جیت بھون وچ
اسیں پہلی وار ملے
توں کون؟
کیس، داڑھی تے پگ۔
اکھے میں رام سروپ انکھی
توں کون؟
نہ کیس، نہ داڑھی، نہ پگ
اکھے میں بلدیو سنگھ گریوال
اوہ جٹ، میں باہمن
اسیں دوویں ہسّی جایئے
اوہ مینوں ویکھ کے، میں اوہنوں ویکھ کے
تے فیر میں ڈرداِلی نہ جاندا
کیوں کہ ہریانے وچ دی لنگھنا پینداسی
بلدیو سنگھ گریوال
اپنے گھر توں اجیت بھون تک
سہمیا سہمیا ترکے جاندا'' (ص29)

رگھبیر ڈھنڈ ''عمروں لمی بات''[23]

''عمروں لمی بات'' کہانی کار، ناول کار اتے مشہور لیکھک رگھبیر ڈھنڈ دی آپ بیتی اے۔ جہنوں لیکھک دے مرن دے 16 سال مگروں لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ والیاں نے چھاپیا اے۔ ڈاکٹر جسبیر کیسر اس آپ بیتی دی ''آپ بیتی'' بیان کردیاں دیباچے وچ لکھدیاں نیں۔

Scanned with CamScanner

''ایہ سوے جیونی ڈھنڈ نے 12 ستمبر 1990 (بدھوار) نوں لکھنی شروع کیتی جدوں ڈاکٹر اُس دی موت دے سمیں دا اعلان کر چکے سن۔ کینسر سارے سریر وچ پھیل چکا سی تے سوے جیونی شروع کرن توں ٹھیک ساڈے تِن مہینے بعد اس دینت نے اُس سورے نوں چِت کر دتا۔ ات دی تکلیف سہند یاں، درد برداشت کر دیاں، اُس نے ایہ جیونی لکھی۔'' (ص8)

رگھبیر نے اپنی آپ بیتی اپنی جیون ساتھن پرکاشن دے کہن تے لکھی۔ رگھبیر نے کجھ حصہ تاں خود ہی ٹائپ کر لیا پر جدوں تکلیف پاروں ٹائپ کرن دے قابل نہ رہیا تاں ہتھ نال لکھنا شروع کر دتا۔ پر فیر وی اُس دی ایہ آپ بیتی ادھوری ای رہ گئی۔ اس جیونی وچ اُس دے بچپن، جوانی دے ہندوستان وچ گزارے دناں دا ای ذکر اے۔ اپنی انگلینڈ دی حیاتی بارے لیکھک خود تاں نہ لکھ سکیا البتہ اوہدی آپ بیتی نوں ایڈٹ کرن والیاں نے کتاب دے آخر تے ضمیمہ جات دے ذریعے اس کمی نوں پورا کرن دی کوشش کیتی اے:

''پاٹھکاں دی دلچسپی نشچے ہی رگھبیر ڈھنڈ دے پرواسی جیون وچ ودھیرے ہووے گی۔ ایس لئی اسیں اِس پُستک دے انتکا وچ سنکھیپ وچ ڈھنڈ دے پرواسی جیون ویرویاں نوں قلم بند کیتا اے۔ ایہ جیون ویرودے اُسدیاں چٹھیاں، کہانیاں تے اُس نال ہویاں ملاقاتاں سمیں اُس دے مونہوں سُنیاں گھٹناواں تے ادھارت ہن..... (ص10)

رگھبیر ڈھنڈ دی ایہ آپ بیتی 20 باباں وچ ونڈ کے پیش کیتی اے کتاب مرتب کرن والیاں نے۔ لیکھک نے ایہ کتاب 12 ستمبر 1990ء بدھوار سویردے 11:20 وجے شروع کیتی اے۔

لیکھک دا جنم یکم نومبر 1934ء نوں پِنڈ جنڈالی کلاں، ڈاکخانہ منڈی احمد گڑھ ضلع سنگرور وچ ماتا گُجری دی ککھوں پِتا گنگا رام دے گھر ہویا۔ مُڈھلی تعلیم اُس نوں پِنڈوں دو میل ہٹویں پینا وا نامی قصبے دے سکول وچ داخل کرا دتا گیا۔ بعدوں پبلک ہائی سکول احمد

گڑھ وچوں اس نے میٹرک پاس کر کے اتے جے وی (J.V) کر کے ڈی بی پرائمری سکول وچ نوکری کرلئی پر اُس دے ساویں کجھ ہور منزلاں وی سن۔

''ہُن میرے سامنے دو کم سن۔ گھلنا تے ہور تگڑے بننا۔ گیانی پاس کرنا۔'' (ص106)

رگھبیر ڈھنڈ نے بعد وچ گیانی پاس کر کے بی ٹی کر کے ہائر سیکنڈری سکول وی نوکری کرلئی۔ پر اوہ اپنے اس جیون توں مطمئن نہیں سی اوہ آکھدا اے:

''ایہ سماں میرے جیون دا سبھ توں ''ہنیر اکال'' سی۔'' س (ص168)

اُس دی عمر دا ایہ سماں ''ہنیر ا کال'' بچپن وچ ہی بیجے اُس دے کرماں دا ای پھل سی۔ ست سال دی عمر سی رگھبیر جدوں اُسدی ماتا نے اُس نوں سدیوی وچھوڑا دتا۔ ماں توں مگروں اوہ آزاد ہو گیا بھرا بھرجائیاں ہے سن۔ پر اُس نوں کسے دی گل دی کیہ پروای۔ اُس دے جیون وچ نویں موڑ آ گئے۔

''ڈھنڈ دے کردار وچ کجھ سوے ورودھی لچھناں نے گھر کرلیا۔ پیار ویہار دے باوجود اوہ اپنی سگھڑ سیانی، سندرتے انتاں دا موہ کرن والی پتنی پرکاش نوں تنگ کرن لگا۔'' (ص174)

''عمروں لمی بات'' وچ لیکھک اپنے سمیں چل رہیا سیاسی تے سماجی تحریکاں دا وی ذکر کیتا اے۔ 1947ء وچ ہوئی ہندوستان دی ونڈ دا ذکر اُس نے کیتا اے ''ماسی دا پنڈ تے سنتالی دا سنتاپ'' نامی باب وچ اوہ اِس بارے گل کردا اے۔ اوہدے اپنے پنڈ دے لوک وی بلکہ اوہ آپ وی گنڈاسالے کے مسلماناں نوں وڈھن ٹکن گیا سی۔ پر اوہدے بھرا نے اوہنوں واپس موڑ دتا سی پر:

''اُنج مینوں وی چاء سی کہ میں وی کسے مسلمان نوں وڈھاں جاں وڈھے ہوئے دے گنڈاسیاں مار کے سورما بن جاواں۔'' (ص78)

ایسے ای صفحے تے اُس نے ہور وی دل نوں دُھوہ لین والے واقعات دا ذکر کیا اے۔ لیکھک دا ویر چٹکارے لے لے کے گلاں سناوندا اے۔:

''اک نہنگ گھوڑی تے آیا۔ اُس نے اِک مسلمان کُڑی دی گودی کوئی پنج چار مہینیاں دا بچا ویکھیا تے چیپڑ مار کے بچا ماں دی گودیوں

Scanned with CamScanner

چھڑا، اوہدے ڈھڈ تے اپنا بھارا بوٹ ماریا تے بچا اک چیک مار
کے ختم ہو گیا تے نہنگ اُس کُڑی نوں نال لے گیا۔'' (ص78)

رگھبیر ڈھڈ نے اِس آپ بیتی نوں سدھے صاف ڈھنگ نال سچ دا پلڑ پھڑ کے لکھیا۔ اُس نے کسے گل دا لکو نہیں رکھیا۔ اُس نے آپ باپ ہتھوں اپنی ماں نوں مارے جان دی گل کیتی اے تاں نال ای اپنے بھراواں ولوں ماں دا بدلا لین والا واقعہ وی آکھ سنایا اے۔ اوہدے دو وڈے بھرا باپ نوں گالھاں کڈھدے، ڈانگاں لے کے پئے جاندے نیں۔ اِک اُس دے موراں وچ مار دا اے تے دوجا کھچاں وچ تے باپ ''مارتا اوئے پنڈا'' کوکدے بھج پئے۔ (ص18)

رگھبیر ڈھنڈ دی ایہ ادھوری آپ بیتی ''عمروں لمی رات'' اوہدیاں کہانیاں اتے ناولاں وانگ ای سادہ بیانی اتے فن کارانہ مہارت رکھدی اے۔ رگھبیر نوں بھاویں اِس نوں دو جی وار ویکھن چاکھن تے سودھن دا موقع نہیں ملیا۔ پر فیر وی ایہ اُس دا اک شاہکار ای اے۔

سرجیت سنگھ برنالا ''میں گھروں بھجیا'' [24]

''میں گھروں بھجیا'' سرجیت سنگھ برنالا دی آپ بیتی اے جو اوہنے سردار خشونت سنگھ دی پریرنا تے ہلاشیری ملن اُتے لکھی۔ اوہناں دے لگاتار کہن اُتے ای لیکھک نے اپنے مُکھ منتری دے طور اُتے اپنے تجربیاں تے ''اپنی گیت یاترا'' بارے ایہ کتاب رچی۔ ایس ہتھلی کتاب دا پہلا ایڈیشن 1997ء وچ چھاپے چڑھیا۔

سرجیت سنگھ برنالا دا جنم 1925ء وچ ہریانا دے ریواڑی لاگلے پنڈ اٹیلی بیگ پور وچ ہویا۔ اوہدے والد اوس ویلے دی نابھا ریاست وچ سب ڈویژنل مجسٹریٹ سن۔ برنالا اجے مساں 9 سال دا ای سی جدوں اوہدے والد اوہنوں سدیوی وچھوڑا دے گئے۔ نابھا توں میٹرک پاس کرن مگروں اوہنے لکھنو یونیورسٹی توں 1946ء وچ قانون دی ڈگری حاصل کیتی۔ اوس ویلے اوہ سیاست وچ سرگرم ہو چکیا سی۔ 1967ء وچ اوہنے اپنی وکالت چھڈ کے جو چنگی بھلی چلدی سی، سیاست وچ پیر رکھیا تے برنالا حلقے توں پنجاب ودھان سبھا لئی

چون لڑی تے فیر سدالئی ایس حلقے نال جُڑے رہے۔

''میں گھروں بھجیا'' دے لیکھک سرجیت سنگھ برنالا دا بھارت دے سیاسی جیون وچ نویکلا تھاں رہیا اے۔ ایس دوران اوہ مرکزی کھیتی باڑی دے وزیر' پنجاب دے وزیر اعلا تے تامل ناڈو دے راجپال دے عہدے اُتے تعینات رہے۔ اوہ 1985ء دا پنجاب سمجھوتا کراون والیاں وچ پرمُکھ شخصیت سن جہدا کر کے اوہ دہشت گرداں دے غُصے دا شکار ہوئے تے اوہناں دی لسٹ اُتے اوہناں داناں سبھ توں اُپر آ گیا۔ سیاسی کم کاراں دی وجھا نال اوہنوں کئی وار نظر بند وی کیتا گیا تے جیل وی ویکھنی پئی۔

لیکھک نے اپنی ایس کتاب نوں ادبی رنگ وچ رنگیا اے۔ کتاب دی شروع دی سطر توں لے کے اخیری سطر تک کتاب نوں پڑھن دا من کردا اے۔ نہ صرف ایہ کہ ایہنوں ادبی رنگن دتی اے سگوں اک تجسس وی پیدا کرن دی کوشش کیتی اے تے لیکھک ایہدے وچ کامیاب وی ہویا اے۔ کتاب دے شروع دا پیرا گراف ای ویکھو:

''1994ء دی پت جھڑ دا موسم سی۔ رات ادھی لنگھ چکی سی۔ سبھ پاسے سناٹا سی۔ میں پلنگ توں اُٹھیا اَتے دبے پیریں باتھ رُوم وچ گیا۔ بازاروں خریدی ڈرائی ڈائی سٹک مُچھاں اَتے داڑھی تے لگاون لگا۔ پنج کُو منٹ بعد اک وی وال سفید نہیں سی رہ گیا۔ ہتھاں نوں کجھ سٹک دا رنگ لگ گیا سی۔ میں ہتھ مَل کے مُونہ اُتے پھیر لتے جس نال چہرے دا رنگ کجھ پکا ہو گیا۔ داڑھی دی گُٹی کر کے ٹھوڈی ہیٹھ ٹنگ لئی اَتے اُتوں دی ٹھاٹھا بنھ لیا۔ مُچھاں نوں تھوڑی فوکس لا کے کُنڈیاں کرلیاں' پگڑی دی تھاں سر تے تِن کُو گز دا چارخانا پرنا موڈھے تے لمبا لڑ چھڈ کے لپیٹ لیا۔'' (ص1)

منظر نگاری تے کہانی نال نال ٹردی پوری کتاب وچ کھلری ہوئی اے تے ایہ تجسس دی فضا کتاب دیاں اخیری لایناں تک نظر آوندی اے۔ جدا اوہ چِٹ کپڑیے پُلسیاں دے ہتھ چڑھ کے تھانے وچ جاندا اے تاں اک سب انسپکٹر دی تفتیش دا سامنا کردا اے۔ انسپکٹر اوہنوں پچھاندا تاں نہیں پر اک دہشت گرد ہون دے ناتے اوہدے اُتے سختی کردا

اے تے اوس کمرے دے درشن کرواندا اے جتھے نہ کوئی روشن دان سی تے چھت نال ون سونیاں تاراں لمک رہیاں سن۔ جہناں نال مجرماں نوں اُلٹا بنھ کے سچ بلایا جاندا اے۔ اوتھے ای سوئچ بورڈ نال لگیاں کجھ تاراں ول اشارا کر کے جدا انسپکٹر بجلی دے جھٹکے دین دی گل کردا اے تاں:

''میرا سارا سریر کنب گیا۔ میں اپنے نردوش ہون بارے فیر بینتی کیتی۔ سب انسپکٹرنوں دَسیا کہ میں جو کجھ وی کہیا ہے' سچ کہیا ہے اَتے سچ توں سوا کجھ نہیں کہیا۔ اوہنے بدوشواشی وچ سر ہلایا اَتے مینوں واپس میز اُتے لے آیا۔ ہن میرے توں پُچھ کچھ کرن دی واری انسپکٹر دی سی۔'' (ص158)

لکھ کے اگوں کیہ ہووے گا دا تجسس بنھ کے کہانی مُک جاندی اے۔

1910ء وچ لیکھک دسویں پاس کر کے اُچیری پڑھائی لئی اپنی بھین ہربنس کور نال لکھنو جاندا اے۔

لیکھک نے اپنی ماں جی کولوں لوڑوندا ں دی مدد کرنا سکھی۔ 1941ء وچ برماتوں آئے رفیوجیاں لئی میڈیکل کیمپ وچ اوہ ڈاکٹر مدن موہن سدھو نال جو اوہدے خاندانی ڈاکٹر سن' نال اوہناں دی مدد کیتی۔ ایس موقعے اُتے اُتر پردیش دے مُکھ منتری ولوں ڈاکٹر سدھو دا عام جلسے وچ سنمان کیتا گیا تے:

''سانوں ساریاں نوں پھُلاں دے ہار پائے گئے اَتے ساڈی پرنسنسا کیتی گئی۔'' (ص117)

لیکھک 1946ء وچ ایل ایل بی دا امتحان پاس کر کے لکھنو توں واپس نابھے آ جاندا اے۔ اوہدی بھین ہربنس کورنوں لیکچرار دی نوکری مل جاندی اے جد کہ لیکھک ہائی کورٹ دے وکیل وجوں لائسنس لے کے کم شروع کر دا اے۔ اوہنوں نابھے ریاست دا مُکھی محمد صدیق مجسٹریٹی دی نوکری دی آفر کردا اے پر اوہ اپنی ماں جی دے کہن نوں مندا ایس توں نہ کر کے بس پریکٹس جاری رکھدا اے تے فیر اوہدی وکالت چل نکلدی اے:

''میرے ماتا جی دی گل ٹھیک نکلی۔ میں کورٹ وچ وکالت کرنی

Scanned with CamScanner

شروع کر دتی اَتے کجھ کو سالاں وچ ای میری فیس دا دسواں حِصّا لین
والا میرا منشی مجسٹریٹ دی تنخاہ توں ودھ کمار ہیا سی۔ ایسے سے ای میں
سیاست وچ پے گیا۔'' (ص120)

1970ء وچ لیکھک دی ماں جی دی وفات ہو جاندی اے۔ اوہ اوس ویلے پنجاب وچ سکھیا منتری سی۔

لیکھک نے اپنی کتاب وچ ہندوستان دی آزادی لہر دا ذکر وی کیتا اے تے اوہدے وچ اپنے عملی طور اُتے حِصّا لین دی دَس پائی اے۔ اوہ مسلم لیگ نوں فرقا پرستی دی لہر دا قصوروار ٹھہرا اے:

''مسلم لیگ دیاں سازشاں دے ذریعے فرقا پرستی دی نفرت اپنا
تندوا جال تیزی نال پھیلا رہی سی۔'' (ص123)

15 اگست 1947ء دے آزادی دے اعلان ویلے لیکھک پٹیالے سی جتھے اوہ دو ہفتے پہلاں آیا سی۔ لیکھک اوہناں منظراں نوں ویکھدا اے تاں اوہدی ریڑھ دی ہڈی تک کنب جاندی اے۔ جہڑے 47ء دی ونڈ مگروں پنجاب وچ تھاں تھاں نظر آوندے نیں۔ اوہ آزادی دا جشن تاں مناوندا اے پر نال دی نال دُکھی من نال ایہ وی آکھدا نظر آوندا اے:

''بھارت 15-14 اگست 1947ء دی اڈھی رات نوں آزاد ہو گیا۔
اسیں ایس مہان گھٹنا دی لمے چرتوں اُڈیک کر رہے ساں۔ جہناں
نے آزادی دی جدو جہد دوران دُکھ جھلے سن اوہناں لئی ایہ اک بہت
جذباتی موقعا سی۔ ساڈا خُشی مناونا بندا سی۔ پرنتو اوہناں لکھاں لوکاں
لئی خُشی مناون واسطے اس وچ کجھ وی نہیں سی جہناں دا سبھ کجھ گواچ
گیا سی تے جو بٹوارے کارن برباد ہو گئے سی۔ جہڑیاں عورتاں وِدھوا
ہو گیاں سن، جہناں نال جبر زنا ہویا سی یاں جہناں نوں اُدھالیا گیا سی،
جہناں دا سارا ٹبر ختم ہو گیا سی اَتے گھر بار چھڈنا پیا سی۔ میرے
چھوٹے جہے شہر وچ کسے قسم دا کوئی جشن نہیں منایا گیا۔'' (ص130)

10 مئی 1955ء نوں اکالی لیڈر ماسٹر تارا سنگھ ولوں ''پنجابی صوبا زندا باد'' دے نعرا

Scanned with CamScanner

لاون تے اوہدی گرفتاری داذکر کردے لیکھک نے ''پنجابی صوبے'' دی جدوجہد داذکر وی تفصیل نال کیتا اے۔

جون 1984ء وچ ہوئے دربار صاحب امرتسر اُتے ہوئے حملے (ساکا نیلا تارا)' 31 اکتوبر 1984ء نوں اِندرا گاندھی دے قتل مگروں پنجاب دے حالات' اودھے پور جیل وچوں سنت لونگووال دی' جہڑے کہ اوس ویلے اکالی پارٹی دے پردھان سن' دی رہائی تے اِندرا گاندھی دے قتل مگروں راجیو گاندھی دے وزیراعظم بنن تے پنجاب دے مسئلے دے حل لئی پنجاب دِلی سمجھوتے اُتے 20 اگست 1985ء نوں سنت لونگووال دی شہیدی داذکر وی لیکھک دی ایس کتاب وچ ملدا اے۔

لیکھک نے اپنی ایس کتاب وچ اکثر تھاواں اُتے ناٹکی دی پیشکاری وی کیتی اے۔

''جی آیاں نوں بھاء جی۔ اسیں ایہ مکان 1971ء وچ خریدیا سی۔ میرے پتی دا ٹرانسپورٹ دا کاروبار سی۔ تسیں لکھنو اوس ویلے کیہ کردے سو؟''

''میں پڑھدا ساں۔ اسیں چھے پڑھن خاطر ای ایس مکان وچ رہندے ساں۔ ایہ بھاگاں والا مکان اے۔ اسیں سارے ای اپنے جیون وچ کامیاب رہے آں۔'' (ص 140)

لیکھک نے کتاب وچ اپنیاں جیل یاتراواں داذکر کیتا اے۔ اوہ زندا دِلی دا مالک اے۔ جیل وچ وی اوی تنہائی دا مزا ماندا نظر آوندا اے۔

''میں ایس قید تنہائی دا انند ماننا شروع کر دتا۔ میں اپنے وقت دا مالک ساں۔ وارڈن' جھاڑولاون والا اَتے مشقی مقرر اسمے تے آوندے سن۔ آپوا پنا کم کرن لئی اوہ مساں دو منٹ لاوندے۔ دن دا باقی دا سارا سما میرا سی۔ سورج چڑھن توں لے کے سورج لہن تک۔'' (ص 19)

اوہ اپنی بیوی داذکر وی بڑی عزت نال کردا اے جہڑی اوہدے گھر نوں اوہدی عدم موجودگی وچ چلاندی اے پر کدے وی ملاقات سمے اوہنوں دُہراوندی نہیں سگوں اوہنوں وی حوصلا' ولولا تے دلیری دا جذبا دیندی اے۔

Scanned with CamScanner

''پتنی نال ہوئی اس تھوڑے جہے سمے دی ملاقات نے ہی میرا بہت حوصلا ودھادتا۔ اوہنے کسے طرحاں دی کمزوری یاں دُکھ دا اظہار نہیں سی کیتا..... غُصے گِلے دا کوئی اک لفظ وی اوس دی زبان اُتے نہیں سی آیا۔'' (ص19)

کتاب وچ لیکھک نے بنگلا دیش دے صدر جنرل ضیاء الرحمان نال اپنی اک ملاقات دا وی ذکر کیتا اے جوڈھاکا وچ ہوئی۔ لیکھک 79-1977ء دے درمیان وزیر اعظم مراز جی ڈیسائی دے منتری منڈل وچ کھیتی باڑی دے وزیر دجوں شامل سی تے ایہدے نال سنجائی، خوراک تے پینڈو وکاس دے محکمے وی اوہدے کول ای سن تے اوہ گنگا دے پانیاں دے مسئلے دے حل لئی سرکاری دورے اُتے بنگلا دیش پہنچیا سی۔ لیکھک لکھدا اے:

''جنرل ضیاء الرحمان فوجی افسراں دا نگ نوجوان اَتے چُست سن۔ اوہ سادھارن اکار دے راشٹر پتی بھون وچ رہندے سن اتے کسے چاتر سیاستدان والا پربھاو نہیں دیندے سن۔ اسیں چھیتی ہی غیر رسمی گلاں کرنیاں شروع کر دتیاں۔ اوہناں نے جنرل اروڑا اَتے جنرل شاہ بیگ سنگھ ہوراں بارے پچھیا۔ اوہناں دَسیا کہ 1971ء دی دیش دی مکتی دی لڑائی ویلے اوہناں نے ایہناں دوہاں نال مل کے کم کیتا سی۔'' (ص37)

29 ستمبر 1985ء نوں لیکھک نے پنجاب دے وزیر اعلا دے عہدے دا حلف چکیا۔ ات وادیاں ولوں دھمکی سی کہ اوہ نہ تاں اوہنوں حلف چکن دین گے تے نہ ای حکومت چلاون دین گے۔

160 پلس والے، افسراں سمیت اوہدی حفاظت لئی رکھے گئے سن پر اچانک 11 مئی 1987ء نوں اوہدی سرکار نوں توڑ کے گورنر راج لادتا گیا۔ (ص59)

''میں گھروں بھجیا'' نوں جویں اُپر ذکر کر چکے آں سرجیت سنگھ برنالا نے بڑے ودھیا ڈھنگ نال رَچیا اے۔ جیکر دتیاں تاریخاں نوں کڈھ دیئے تاں اک ناول وانگ ای لگدی اے سرجیت سنگھ برنالا دی ایہ رچنا ''میں گھروں بھجیا۔''

سردارا سنگھ جوہل ''رنگاں دی گاگر'' [25]

''رنگاں دی گاگر'' سردارا سنگھ جوہل دی آپ بیتی اے۔

''ایس کتاب دے سنپورن ہون توں بعد میں ایہ محسوس کردا ہاں کہ ایہ ہر اوس ویاکتی نوں اپنے جیون تجربیاں دے آدھار تے اپنے درشٹی کون نوں قلم بن کرنا چاہیدا اے جس نے تھوڑیاں بہت دی پراپتیاں کیتیاں ہون اَتے جیون سنگھرش کیتا ہووے۔'' (ص 9)

''رنگاں دی گاگر'' صرف لیکھک دی آپ بیتی ای نہیں سگوں اوہنے اپنے جیون دے واپرے واقعات دے چانن وچ اپنے وچاراں دا وی اظہار کیتا اے:

''ایہ کتاب گاگر وچ اوہ جیون رنگ ہن جو میں ویکھے' مانے' ہنڈائے اَتے محسوس کیتے ہن' پر ایہ نرول سوے جیونی نہیں۔ اس کرت وچ میں اپنے جیون وچ واپریاں گھٹناواں نوں لے کے اوہناں دے سندربھ وچ اپنے وچار اَتے نظریے دا پرگٹاوا وی کیتا اے۔ ایس کر کے ایہ میرے جیون دے سفر دا لڑی وار اَتے سماں بدھ وستھار پورک ویروا نہیں۔'' (ص 11)

لیکھک دا جنم پنجاب دے ضلع لائل پور (ہُن فیصل آباد) دی تحصیل جڑانوالا دے پنڈ 104 گ ب سمرا جنڈیالے وچ ہویا۔ لیکھک نے اپنی جنم متی بارے بڑے جذباتی ڈھنگ نال ایس طرحاں دَس پائی اے:

''میں کوئی چھے سال دی عمر وچ جا کے پنڈ دے سکول وچ کچی پہلی جماعت وچ داخل ہویا۔۔۔۔۔ مینوں عمر دا صحیح پتا نہیں کیوں کہ میرے ماپیاں نوں تاں صرف ایہ پتا اے کہ میں 12 پھگن نوں لوڈھے ویلے پیدا ہویا سی۔ سال کہڑا سی؟ اوس سال میرے تایا جی درّا خیبر دے نیڑے جمرود فوج وچ نوکری تے سن جتھے اوہناں نوں میرے باپ نے میرے جنم دی خُش خبری دتی۔ لالو وحساب کہ اوہ کہڑا سال سی؟'' (ص 18)

Scanned with CamScanner

چوتھی جماعت دا امتحان لیکھک اواگت دے مڈل سکول وچ دیندا اے۔ امتحان اوہدی انتاں دی خشی دا باعث بن گیا۔

''اوس چوتھی (پرائمری) نوں پاس کرن وچ مینوں جو خشی محسوس ہوئی' اوہی خشی شاید پی ایچ ڈی کرن وچ وی مینوں محسوس نہ ہوئی ہووے۔'' (ص 18)

پنجویں وچ لیکھک اواگت سکول وچ داخل ہویا پر ''کجھ کارناں'' کر کے اوہنوں ایتھوں ہٹا کے پاؤلیانی' ورنیکلر مڈل سکول وچ داخل کروادتا گیا۔ ایس سکول وچ داخل ہون توں بعد ای لیکھک دی کامیاب زندگی ول اُلار شروع ہوندی اے:

''ایتھے میری زندگی وچ اک بہت وڈا پرورتن آیا۔ جتھے پہلے سکول وچ اک سکھ ماسٹر نے میری زندگی تباہ کرن لئی کوئی کسر نہیں سی چھڈی' اوتھے ایس سکول وچ اک مسلمان ماسٹر نے میری زندگی نوں اک ایسا موڑ دتا کہ میں مُڑ پچھے مُڑ کے نہیں ویکھیا۔'' (ص 31)

پراونیں ونیں دیس دا بٹوارا ہون کر کے لیکھک نے دسویں دا امتحان دوآبا آریا سکول نورمحل ضلع جالندھر توں پاس کیتا تے فیر اکتوبر 1948ء وچ ایگری کلچرل کالج وچ داخلا لے لیا جہڑا اوس وقت کرائے دی بلڈنگ خالصا کالج امرتسر وچ سی تے اپریل 1952ء وچ اونے بی ایس سی (ایگری کلچر) دا امتحان پاس کرلیا تے نوکری دی بھال شروع کردتی۔

نورمحل سکول وچ ماسٹری کیتی۔ فیر محکما کھیتی باڑی پیپسو وچ ایگری کلچرل اسسٹنٹ دی نوکری مل گئی جو تھوڑا چرای چلی۔ بعد وچ اوہنوں دُبارا زراعت انسپکٹر دی نوکری مل گئی۔ لیکھک نے بعد وچ زمینی علم وچ وی مہارت حاصل کیتی تے بہت اُچے عہدیاں اُتے نوکری کیتی۔

''رنگاں دی گاگر'' وچ سردار سنگھ جوہل نے کئی رنگ بھرے نیں پر سبھناں رنگاں وچ اکو ای چیز اُبھر کے نظر آوندی اے۔ اوہ اے سخت محنت تے اَگے ودھن دی لگن۔ ایہ سخت محنت تے اَگے ودھن دی لگن اوہنوں اوہدے بچپن دی دین اے تے خاص کر کے اوہدے پاؤلیانی (ہُن علی پور بنگلا) سکول دے اک مسلمان اُستاد دی۔ لیکھک دے کہن مطابق:

''دوسری بچپن دی اک بہت وڈی دین ہے ''محنت اَتے ان تھک
محنت۔'' (ص 39)

لیکھک دے بچپن وچ اک پرایمری ماسٹر نے اوہنوں پڑھائی وچوں نسن نوں مجبور کیتا سی تاں اک ہور ماسٹر نے اوہنوں زندگی دیاں نویاں راہاں اُتے ٹرن داول دَسیا:

''ایتھے میری زندگی وچ اک بہت وڈا پرورتن آیا۔ جتھے پہلے سکول وچ اک سِکھ ماسٹر (اجیت سنگھ' چک 105 ر ب' پھرالے دا) نے میری زندگی تباہ کرن لئی کوئی کسر نہیں سی چھڈی' اوتھے اوس سکول وچ اک مسلمان ماسٹر نے میری زندگی نوں اک ایسا موڑ دتا کہ میں مُڑ پچھے مُڑ کے نہیں ویکھیا۔'' (ص31)

ایتھے لیکھک نے بڑی عزت نال اپنے ماسٹر جی دا ذکر کیتا اے جہناں داناں صوفی محمد دین سی تے اوہ لاگلے پنڈ گھبیاں والا دے سن جہڑے مذہبوں پکے تے سچے مسلمان سن۔ اوہ ہر بچّے نوں اپنا بچّا جان کے پڑھاوندے سن۔ ایہ اردو تے فارسی پڑھاوندے سن۔ لیکھک نوں اوہناں نے پہلے ای دن ایس انداز نال سمجھاونی کیتی کہ دُوجے ای دن لیکھک نے فارسی دا پورا قاعدا فرفر سنادتا تے اوہ وی سبق سنا دتے جہڑے اجے پڑھے وی نہیں سن تاں:

''ماسٹر جی نے اپنے ہتھ والا رُولر ٹیبل اُتے رکھ کے' اُٹھ کے آ کے مینوں تھاپی دتی اَتے اعلانیا کہیا ''یہ لڑکا وظیفہ لے جائے گا۔'' (ص32)

ایس پڑھائی نے بعد وچ لیکھک نوں ایران وچ چار سال یونائیٹڈ نیشن دی نوکری ویلے وی مدد دتی تے لیکھک نے اوتھے رہ کے باقی گرایمر تے ہور مہارتاں حاصل کرلیاں تے اوہ اپنے واقف کاراں تے دوستاں نوں مگروں خط لکھن لئی اردو دا ای سہارا لیندا رہیا۔

لیکھک نوں کالج دے دناں وچ کوِتا لکھن دا وی شوق رہیا۔ اوہدی پنجابی نظم ''جے بس میرا چلّے ربّا'' کافی مشہور ہوئی۔ اوہنے کجھ اردو وچ غزلاں تے نظماں وی لکھیاں۔ اوہنوں کہانی لکھن دا شوق وی سی۔ اوہدیاں کجھ کہانیاں اخباراں وچ وی چھپیاں تے دو کہانیاں ریڈیو توں وی نشر ہوئیاں۔ پرکلونت سنگھ ورک نے اوہنوں کرختی نال منع کر دتا تے کہیا:

Scanned with CamScanner

جان سکدا اے جس نے اپنا بچپن پنڈ وچ مانیا ہووے۔'' (ص20)

''میں سوچدا ہاں چنگا ہویا' میں کسے امیر اَتے شہری ماں باپ دے گھر اج دے زمانے وچ پیدا نہیں ہویا۔ رب نے ایہ اپار کرپا کیتی میرے اُتے۔'' (ص 18)

''جے میں اپنی مرضی دا پورا مالک ہوواں تاں ہُن ریٹائیرڈ ہون توں پچھوں اپنے جدّی پنڈ جاوَساں پر بال بچّے اَتے گھر والیاں دا وی خیال رکھنا پیندا اے۔ ایس لئی شہر وچ ہی پھس گیا ہاں۔'' (ص45)

لیکھک نے اپنی ایس رچنا وچ دکھو دکھ ویلیاں وچ کیتے دکھ دکھ ملکاں دے دوریاں بارے وی تفصیل نال ذکر کیتا اے۔ اوہنے جس ملک دا وی دورا کیتا' اوتھے دے ماحول تے اوہدے بارے جانکاری وی دین دی کوشش کیتی اے۔

انگلینڈ دی زندگی اوہنوں بہتی پسند نہیں آوندی۔ حالاں کہ انگلینڈ وچ پنجاب وسدا سی۔ اوہ اوتھے وسدے پنجابیاں دے مسئلےنوں وی ڈسکس کردا اے۔

امریکا' انگلینڈ' جاپان' فلپائن' جزیرہ ہوائی' ہانگ کانگ' تھائی لینڈ' ایران' سوویت یونین' چین' کیوبا' عراق وغیرا دیساں دے دفر بارے لیکھک نے صفحا 162 توں 238 تک تفصیل نال لکھیا اے۔ ایہدے وچ لیکھک نے اپنے سفر دی داستان بیان کرن دے نال نال اوتھے واپرے واقعات دا ذکر وی کیتا اے تے اوہناں ملکاں بارے جانکاری وی دتی اے۔

انج ایہ کتاب سوے جیونی دے نال نال سفرنامے دا رُوپ وی دھار دی نظر آوندی اے۔

جتھوں تیک ایس کتاب دی تیکنیک دا تعلق اے۔ لیکھک اپنی جیونی دے نال نال اپنے وچاراں دا وی کھُل کے اظہار کردا اے۔ اوہ گل کردا کردا گل نوں کسے ہور پاسے لے ٹُر دا اے۔ پر اچانک ای اوہ مُڑ واپس اپنی گل ول پرت آوندا اے۔ کجھ ونگیاں دیکھو:

''گل چلدی دُور چلی گئی۔ میں گل بچپن دے سکول دی کر رہیا ساں.....'' (ص29)

''خیر' میں ذرا اک پاسے نوں تلھک گیا۔ واپس آوندا ہاں۔ پہلے سال دی پڑھائی میں۔'' (ص 73)

''میں کتھوں دا کتھے نکل گیا' واپس آوندا ہاں۔ پیپسو سٹیٹ 1956ء وچ پنجاب

نال ملادتی گئی۔'' (ص124)

کتاب وچ لیکھک نے اپنی گل نوں بیان لئی کئی تھاں ''میں سمجھدا ہاں''، ''میرے وچار وچ'' جہے فقریاں دی ورتوں وی کیتی اے:

''میں سمجھدا ہاں کہ آدمی بھاویں کناوی نردئی اَتے ظالم ہے پر فیر وی کِتے کسے کونے وچ اُس دے دل وچ ترس اَتے پیار دی ضرور ہوندا ہے۔۔۔۔۔'' (ص 109)

سردارا سنگھ جوہل نے کتاب وچ اپنے پنڈ تے اپنے علاقے پرتی محبت دا کھُل کے اظہار کیتا اے پر سمجھ نہیں آوندی کہ اینا پڑھیا تے پھرن ٹرن والا بندا اپنے علاقے دے جغرافیائی ماحول توں کیوں انجان اے۔ لیکھک دا پنڈ 104 گ ب' سمرا' جنڈیالا' تحصیل جڑانوالا' ضلع لائل پور وچ شامل اے جو ساندل باردا اک علاقا اے پر لیکھک نے کتاب وچ ایہنوں نیلی باردا علاقا گنیا اے۔

''لائل پور نیلی باردا علاقا کافی خشک سی۔ جتھے تحصیل جڑانوالا وچ میرا پنڈ چک نمبر 104 (سمرا جنڈیالا) گوگیرا برانچ تے سی۔'' (ص20)

''جدا سیں نیلی بار وچوں بٹوارے توں بعد آئے تاں ایدھر اوس ویلے پوست بیجن لئی کوٹا ملدا ہوندا سی۔'' (ص 67)

کتاب وچ لیکھک نے جتھے اپنی زندگی نال جڑے واقعات دَسن دی کوشش کیتی اے اوتھے کجھ تاریخی واقعات دا تذکرا کیتا اے تے اوہناں اُتے اپنے وچاراں دا اظہار وی۔

ایران دے انقلاب ویلے لیکھک ایران وچ سی تے امام خمینی دے آن اُتے شاہ ایران دی واپسی دا ذکر لیکھک نے کیتا اے۔ 1984ء دے ساکا نیلا تارا تے راجیو لونگووال سمجھوتے بارے وی گل کیتی اے۔ 1965ء تے 1971ء دیاں پاک بھارت جنگاں دا ذکر وی ڈردے ڈردے لیکھک نے کیتا اے تے کشمیر بارے دوہاں ملکاں دے نظریات نوں وی بیان کردیاں کشمیر دی پہلی جنگ دا واقعا وی دتا اے۔

اوہ مذہباں دے دائرے دی ولگن وچوں باہر سوچدا اے پر اوہ مذہباں نوں اک اہم تھاں وی دیندا اے۔ اوہ مذہبی ٹھیکیداراں (بھاویں کسے وی مذہب دے ہون) بارے

Scanned with CamScanner

وی کھل کے گل کردا اے۔ اوہدے وچار وچ مذہب تاں اِکو ای اے۔:

''کدے دھرم وی انیک ہوئے نیں؟ سچ' ایمانداری' رحم' سُہردتا'
چھل کپٹ توں چھٹکارا' کام' کرودھ' لوبھ' موہ ہنکار توں چھٹکارا۔
ایہ اِکو ای تاں دھرم ہے۔ ہور کہڑا دُوجا یاں تیجا دھرم ہے؟''
(ص57)

ناولکار گردیال سنگھ دے وچار مطابق:

''اِس دا سواد تے رُوپ اوس پھل دے سمان ہے جو سدھا قدرت توں توڑ کے کھادا جائے۔
ہراک گھٹنا نوں ایس طرحاں دے پتھار تھک سچ دی طرحاں پیش کیتا گیا ہے کہ اُس دا جادو
سر چڑھ کے بولدا ہے۔'' (بیک ٹائٹل)

لیکھک نے کتاب وچ جتھے کئی ملکاں دے دوریاں بارے جانکاری دتی اے'
ترویں نظریں پڑھیاں لیکھک اپنے پچھلے پنڈنوں دُبارا ویکھدا اے یاں نہیں' یاں پاکستان
دی یاترا بارے اوہنے کوئی اشارا نہیں دتا۔
کرنیل سنگھ تھند دے ایہ وچار پیش کر کے اسیں اپنی گل نوں ختم کرنے آں۔

''اپنے اندر سموئے گئے گُناں دے کارن ایہ پُستک گاگر وچ بند ساگر
اَتے پنجابی آتم کتھا ساہت وچ اک میل پتھر ہے۔'' (بیک ٹائٹل)

سنتوکھ سنگھ دھیر ''بِرہس پتی''[26]

مشہور ناول نگار، کہانی کار، شاعر اتے کیمونسٹ لیڈر سنتوکھ سنگھ دھیر دی آپ بیتی
''برہسپتی'' دے سرناویں ہیٹھ پہلی وار لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ ولوں 1997ء وچ
چھپی۔ 416 صفحیاں تے کھلر لی اس کتاب نوں بہت باریک کر کے چھاپیا گیا اے۔ جس توں
اس دی ضخامت دا اندازا کیتا جا سکدا اے۔ لیکھک نے کتاب نوں 180 نکے وڈے
چیپٹراں وچ ونڈیا اے۔ کتے کتے کسے چیپٹر نوں اُس نے اگوں نکے نکے حصیاں وچ وی
ترتیب دتا اے۔ جویں 179 نمبر باب نوں اُس نے 15 حصّیاں وچ ونڈیا اے۔
کتاب دے شروع وچ سجان سنگھ دے اک لمے لیکھ وچوں صرف ایک لائن

درج کیتی گئی اے کہ:

''.....ایہ اک عام آدمی دی مہان جیونی ہے.....'' (ص13)

''اپنے ماتا پتا نوں، بھیناں نوں، بھراواں نوں تے اگوں اپنے بچیاں نوں''

کتاب دا انتساب کیتا گیا اے۔ کتاب دا لکھن سماں 1976ء توں 1986ء تک دا اے۔

کتاب دے مکھ بندوچ صرف ایناں ای درج اے

''ایہ میری سوے جیونی ہے۔ ویروار دا جنم ہے میرا، نجومیاں دا کہنا ہے بک میرا ستارا برہس پت ہے۔ برہس پتی دی ایہ کہانی آپ دے اگے حاضر ہے۔'' (ص13)

سنتوکھ سنگھ دھیر دا جنم 2 دسمبر 1920ء نوں گیانی ایشر سنگھ درد دے گھر ماتا جمنا دیوی دی ککھوں اپنے نانکے پنڈ سبی پٹھاناں وچ ہویا۔ جدکہ اُس دا اپنا پنڈ ڈڈ ہیڑی اے۔ اپنے پنڈ بابت دھیر لکھدا اے:

''بڑی ای چنگی تھاں اُتے میرا پنڈ ستھت ہے۔ کھنا اتے سرہند وچکار گوبند گڑھ دی منڈی ہے۔ اس منڈی دے اُتر ول تے تھوڑا جہیا پورب ول یعنی اُتر پورب ول ریل دی لیہ توں پرلے پار، تھوڑا جہیا نویں تھاویں، میرا پنڈ ڈڈ ہیڑی ہے۔ جو مینوں کدے بڑا ای رومانٹک لگدا رہیا ہے..... ٹھیک ہی بہشت وانگوں لگدا مینوں اپنا پنڈ، بہشت نالوں وی سگوں ودھ۔ جے کوئی مینوں کہندا بہشت لے جاں پنڈ لے۔ دوہاں وچوں اک چیز ہی مینوں چُننی پینڈی۔ میں بہشت چھڈ دیندا۔'' (ص351)

لیکھک چار بھیناں اتے چار بھراواں وچوں سبھ توں وڈی اولاد سی ماپیاں دی۔ گھردے حالات پاروں اوہ سکول وچ صرف چھ جماعتاں ای پڑھ سکیا تے مگروں اس دی ماں نے مامیاں پاس دِلی کم سکھن بھیج دتا۔ بعد وچ اوس نے ٹھیکداری کرلئی اتے افیم تے شراب دے ٹھیکے لینے شروع کر دتے۔

''تن ٹھیکے افیم شراب دے ساڈے کول سن۔ جلھا، ٹوہڑا، چنار تھل، جلھے میں

ہُندا ساں.....'' (ص153)

اوہنیں دنیں ای اُس نے گیانی دا امتحان تیجے درجے وچ پاس کرلیا۔

''آپ بیتی'' دا انتساب وی لیکھک نے اپنے باپ دے ناں کیتا اے اتے تھاں تھاں اپنے باپ دیاں صفتاں وی کردا دھیر رجدا نہیں پر اس دے نال اُس نے اپنے باپ دیاں کمزوریاں وی دسنوں گریز نہیں کیتا۔ ایہناں کمزوریاں کر کے ای اُس نوں کئی وار اپنے باپ نال جھگڑنا پیندا:

''اوس پھوکنا ماریا تاں مینوں غصہ چڑھ گیا۔ میں اُٹھ کے کھڑا ہو گیا۔ تدے اک اجہی گل میرے مونہوں نکل گئی جہڑی کہنے تاں پاسے رہی..... میں اپنے پِتانوں اوددوں ماں دی گالھ کڈھی سی۔ (ص146)

''دو تِن مہینے میری ماں نوں مریاں ہوئے سن۔ میرے پتا جھٹ ای اک عورت ول اُلجھ گئے۔'' (ص143)

سنتو کھ سنگھ دھیر نے اپنی اس آپ بیتی وچ اپنے دور دیاں سیاسی تحریکاں اتے مذہبی جتھے بندیاں دا وی ذکر کیتا اے اُس دا باپ شرومنی کمیٹی وچ ملازم سی اتے اک ودھیا شاعر وی۔ اوہ اُس نوں شاعری کرن ول پریردے رہے۔ راولپنڈی وچ اک مشاعرہ سُنن مگروں اُس نے کوی بنن دا پکا ارادہ کرلیا۔

''میرے من وچ وار وار ایہناں کویاں وانگوں ہی کوتا واں لکھ کے پڑھن لئی پریرنا اُٹھ رہی سی۔ کدے میں کسے کوی وانگوں کوتا لکھنی چاہندا ساں، کدے کسے کوی وانگوں آخر اوہناں سبھناں وانگ ہی بنن دی میری لو چاہوئی۔ سارے ای گن وان سن۔ سبھناں دے ہی گُن میں اپنے اندر دیکھنے چاہندا ساں۔'' (ص82)

اُس نے کتاب اندر اپنیاں بہت ساریاں کوتاواں درج وی کیتیاں نیں تے کئی اک نظماں دے اُلیکن دی کتھا وی سنائی اے۔ اوہ ناولاں اتے کہانیاں بارے وی جانکاری کروانداا ے تے اوہناں دے لکھن دی کہانی وی۔ انج ایہ کتاب اُس دی جیونی دے نال نال اُس دی ادبی آپ بیتی دا رُوپ وی دھارلیندی اے۔ 1947ء وچ ہوئی

ہندوستان دی ونڈ اتے فساداں دا ذکر وی اُس نے کیتا اے۔ اُس ویلے اوہ پٹیالے ''جیون پریتی'' دے ایڈیٹر وجوں کم کر رہیا سی اوہ لکھدا اے:

''1947ء سی، سانوں ہندوستان نوں آزادی ملن والی سی، اوڑک نوں آزادی ملی۔ پر ایہ آزادی ہندوستان دے ٹکڑے ٹکڑے کر کے دتی گئی۔ اک پاسے ہندوستان، دوجے پاسے پاکستان، پنجاب وچ لکیر پھیر، واہگے دی سرحد بنی۔ امرتسر لاہور دوویں دور دور کر دتے گئے۔ بڑا لہو ڈُلھیا سی..... پتا نہیں ایہ کتھے جا کے لُک چھُپ گئے سن۔ عورتاں نوں سر بازار ننگا کیتا گیا تے جلوس کڈھے گئے سن۔ بچیاں نوں ہوا وچ اُچھالیا جاندا تے فیر بھالے یاں برچھے اُتے اُس نوں ٹنگ لیا جاندا۔ کیہ بیان کیتا جاوے۔ جو کجھ اوددوں ہویا سی۔ اوہ بیان توں باہر ہے۔ کوئی قلم ایہ سارا کجھ بیان کرن دے یوگ نہیں۔'' (ص176)

مہاتما گاندھی دے قتل اُتے اس دامن بڑا دُکھی ہویا۔ گاندھی اتے نہرو نال اُس دے دل وچ بڑی عقیدت سی۔ گاندھی جی دے قتل دا سبب لیکھک دے خیال وچ ایہ سی کہ:

''گاندھی جی ہندو مسلماناں وچ ایکتا چاہ رہے ہن تے ہندوواں نوں مسلماناں نوں مارن توں روک رہے ہن۔ گاندھی جی اڑکا سن..... یقینن انگریزی سامران نوں بڑی ای خُش ہوئی سی اوہ کھِڑ کھڑا کے ہسیا سی۔'' (ص 178)

سنتوکھ سنگھ دیھر نوں کئی وار جیل اندر وی جانا پیا۔ 1970ء وچ اُس نوں پہلی وار جیل ہوئی۔ اس بارے لیکھک سہج سبھا ای دسدا اے:

''جیون وچ کدے وی میں جیل نہیں گیا ساں۔ سن 1970ء وچ مینوں اس دا موقع ملیا۔'' (ص306)

اوہ نہ صرف جیل دے اس جیون نوں ماندا اے سگوں اک بچے دانگوں تجسس بھریاں نظراں نال سارا کجھ ویکھدا اے۔

''بڑے ای خش رہے ساں اسیں لدھیانے جیل وچ۔ ہُن

Scanned with CamScanner

توں پہلاں جیل دا مینوں کوئی وی پتا نہیں سی ہندا۔ میں سمجھدا ساں جیل وچ وی تھانے دی حوالات وانگ، اوکھائیاں ہُندیاں ہون گھیاں۔ پر نہیں، ایہ گل نہیں سی۔ ایتھے گل کجھ ہور ہی سی۔'' (ص308)

''برہس پتی'' وچ جتھے سنتو کھ سنگھ دھیر نے اپنے ماں باپ بھین بھراوں اتے دادکے نانکے ٹبراں داذکر کیتا اے۔ اوتھے اپنے گھر وکی جیون بارے وی تفصیل نال لکھیا اے۔

''میں پتا وی ہاں تے پتی وی، پر نہ میں چنگا پتا ہاں تے نہ ہی چنگا پتی ہاں۔ میں نہ اپنی پتنی دے ہی شوق پورے کر سکیا ہاں، نہ ہی اپنے بچیاں دے میرے نال اوہناں نوں وی دُکھ جھاگنے پئے ہن۔'' (ص 377)

دھیر اپنی گھر والی اتے بچیاں اُتے بڑا مان کردا اے۔ اوہدے پنڈ دیاں سیانیاں عورتاں جدوں ایہ گل کہندیاں نیں کہ:

''دھیاں نیں تے دھیر دیاں۔ بہت شریف کُڑیاں نیں۔ اُکا نہیں بولدیاں۔'' تاں سنتو کھ سنگھ دھیر اِس نوں اپنی گھر والی دی صفت بیاندا ہے۔ رام نال سیتا دی کہانی بیان کر دیاں اوہ اپنی گھر والی نوں سیتا توں ودھ مقام دیندا ہے۔ ''رام نال سیتا نے جوون واس کٹیا اوہ کیول چودھاں ورھے داسی۔ جوون اوس میری پتنی نے میرے نال بھوگیا ہے۔ اوہنوں کھیاں چوداں ورھیاں نال ضرب دتی جاسکدی ہے..... میری پتنی سیتا نالوں گھٹ نہیں، کجھ ودھ ہی ہے۔ دُکھ سہارن پکھوں۔'' (ص377)

سنتو کھ سنگھ دھیر نے اس آپ بیتی نوں ترتیب وار نہیں رکھیا۔ پر فیر وی ترتیب نظر آؤندی اے۔ پر اوہ گل کردا کردا ماضی ول جھاکن لگ پیندا اے۔ اُس نے بدیساں دے سفر وی کیتے۔ پر آپ بیتی وچ صرف اوہناں ول اشارا ای کر کے اگانہ ٹُر پیا اے۔

''انگلینڈ دا سارا حال ایتھے لکھن دی ضرورت نہیں۔ ایہہ حال میں وکھ کتاب ''میری انگلینڈ یاترا'' (سفرنامہ) وچ وستار نال لکھ چکا ہاں۔''

اوہ اپنے پڑھن والیاں نوں انگل لا کے نال ٹورن دا فن جاندا اے۔ نکے نکے

جملیاں راہیں وڈی گل کر جان دا ول وی اُس نوں آؤندا اے۔ آپ بیتی وچ کدھرے کدھرے ناٹکی رنگ وی نظر آندا اے۔ مکالمے آپ بیتی تے بھار محسوس نہیں ہوندے۔ اوہ اونی ای گل کردا اے جنی ضرورت اے۔

لیکھک دا تعلق کیمونسٹ پارٹی نال وی رہیا اے۔ جدوں لوک ''دھیرتاں کمیونسٹ ہے'' آکھدے تاں اوہ خفا ہوندا۔ کمیونسٹ پارٹی نال اوہدی دلی سانجھ اے۔ اُس نے کمیونسٹ پارٹی دے جلسیاں، ورکراں اتے دکھ سکھ موقع کیتے کارجاں نوں تفصیل نال بیان کیتا اے۔ انج ایہ آپ بیتی کمیونسٹ لہر دا وی اک چیپٹر ہو نبڑدی اے۔

کل ملا کے ''برہس پتی'' پنجابی آپ بیتی وچ سنتو کھ سنگھ دھیر دلوں پایا انملا سیر اے۔ چندی گڑھ دی جیل وچ بہ کے لکھی اک نظم نال اوہنے اپنی آپ بیتی نوں مکایا اے۔ اوہدے اکھراں وچ:

''ایہناں سطراں نال ہی میں اپنی اس سوے جیونی دا انت کرنا چاہندا ہاں۔

تیلی بالی ہے میں
مہاں اندھکار وچ
چانن کنا گو ہویا
آؤن والا سورج
اِس دا اُتر دیوے گا

(ص۔ 416)

سوہن سنگھ بھکنا ''جیون سنگرام''[27]

مشہور دیش بھگت تے غدر پارٹی دے موڈھی بابا سوہن سنگھ بھکنا دی آپ بیتی ''جیون سنگرام'' 1967ء وچ چھاپی گئی۔ ساڈے سامنے ایس کتاب دا مہیناوار ''پنچم'' ولوں چھپیا خاص نمبر اے جہنوں ''پنجاب اُتے انگریزی راج دے خلاف غدر لہر دی ویل'' دے روپ وچ اکتوبر نومبر 2004ء وچ چھاپیا گیا اے۔

''جیون سنگرام'' نوں 25 باباں وچ ونڈیا گیا اے۔ ایہ آپ بیتی لیکھک نے اپنے

آخری سالاں وچ لکھی اے جس کر کے بڈھاپے پاروں یادداشت دی کمزوری کتاب دے صفحیاں وچوں نظر آوندی اے۔ کئی اک واقعاں دی تفصیل لئی پڑھن والیاں نوں تھاں پُرتھاں غدر پارٹی دی تاریخ واچن لئی نوٹ دتے گئے نیں۔

آپ بیتی بارے گل کرن توں پہلاں کجھ باباں دے سرناویاں اُتے اک جھات پاوندے آں:

جنم تے بچپنا' بابا کیسر سنگھ دی سنگت' روٹی دی بھال وچ امریکا نوں' 1906ء دا زمینی ایجی ٹیشن' کینیڈا دی قانونی لڑائی' ہندی ایسوسی ایشن دا بننا' کاماگاٹا مارو دا ویکورنوں جانا' گرفتاری' جیل سنگرام' مقدما لہور سازش کیس' انڈیمان سیلولر جیل' شہید بھگت سنگھ نال ملاقات' پنڈ واپسی تے زمین دا کلیش' جلیانوالے باغ وچ مرن برت' 15 اگست 1947ء؛ دیس بھگت یادگار ہال وغیرا وغیرا۔

ایہ رچنا واضح طور اُتے دو حِصّیاں وچ ونڈی ہوئی اے۔ ایہدے پہلے حصّے وچ لیکھک نے اپنے گھر پروار تے بچپن بارے جانکاری دین دے نال نال اپنے کھیتی دے کم توں دُکھی ہو کے پیسے دی بھال لئی امریکا جان تے اوتھے جا کے بھارتی مزدوراں دی حالت ویکھ کے اپنے جہداں بھرے جیون دی کہانی نوں اُلیکیا اے۔

جد کہ دُوجے حصّے وچ اوہناں دُکھاں تے تسیہے بھرے جیون نوں بیان کیتا اے۔ لیکھک نے 16 سال دی عمر تے دس سال دی ہور قید یعنی کُل ملا کے 26 سال جیل وچ گزارے۔ انڈیمان سیلولر جیل وچ عمر قید دی سزا کٹدیاں' اوس جیل وچ قیدیاں اُتے جو ظلم کیتے جاندے سن اوہناں بڑے دُکھی ڈھنگ نال ذکر کیتا اے۔

لیکھک دی آپ بیتی وچ نہ صرف اوہدے ذاتی جیون بارے واقفی ملدی اے سگوں اوہدے نال نال ہندوستان وچ چل رہیاں وکھو وکھ اوہناں تحریکاں دا ذکر وی اے جہناں دیس دی آزادی لئی جہداں کیتیاں۔ خاص کر کے غدر پارٹی لہر بارے تاں ایہ جیونی اک دستاویز دی حیثیت رکھدی اے۔

بابا سوہن سنگھ بھکنا دا جنم جنوری سن 1870ء وچ ہویا۔ اپنے جنم بارے اوہ ذکر کردیاں دَسدے نیں:

''میرے پِتا داناں کرم سنگھ' دھرم ماتا جی (متر ئی ماں) داناں ہر کور'
جنی ماتا داناں رام کور تے دادی جی داناں حکم کوری۔'' (ص۵)

گل ایہ سی کہ اوہناں دی دھرم ماتا دی لکھوں جد ستان نہ ہوئی تاں اوہناں بابا سوہن سنگھ بھکنا دے پِتا تے زور پا کے تے ایہ گل کہہ کہ ''تسیں خود ای اپنے خاندانا ں داناں مٹاونا چاہندے ہو۔ نالے جے میں راضی ہاں تے تسیں کیوں انکار کر دے ہو؟'' کرم سنگھ نوں مجبور کر کے دُوجے ویاہ لئی منا ای لیا تے شادی توں دو سال پچھوں لیکھک دا جنم نانکے گھر پنڈ کھترا خورد (ضلع امرتسر) وچ ہویا۔

جویں کہ اُتے گل کر آئے آں کہ لیکھک نے ایس جیونی نوں 25 باباں وچ ونڈیا ہے۔ ایس جیونی نوں ویروے نال تکیا' ایہنوں چھے پڑاواں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔

1870ء توں لے کے 1886ء تک داویلا لیکھک دے جنم پروار تے تعلیم بارے دَس پانداا ے جہدے وچ اوہناں تھوڑے جہے اکھراں وچ اپنے جیون دے سولھاں سالاں دا بیان کیتا اے۔ لیکھک اجے اک سال دا ای سی کہ اوہدے والد دی وفات ہوگئی تے پچھے بھرے گھر وچ تن بیبیاں تے اک سال دا بچّا رہ گیا تے ایہ خاندانی ریت مطابق سی۔

''میرے پِتا جی چلانا کر گئے' پچھے تن بیبیاں تے اک سال دا بچّا گھر وچ رہ گئے۔ نہ کوئی چاچا' نہ کوئی تایا' نہ بھین' نہ بھرا۔ ایہ اس طرحاں سی تناں پیڑھیاں توں ساڈے خاندان دا اک ای وارث ہوندا آیا سی۔ مطلب میرے دادا جی' پِتا تے فیر میں۔ سارے اکلے اکلے ای گھر دے وارث رہے۔'' (ص8)

11 سال دی عمرے لیکھک نے پنڈ دے سکولوں پرایمری چنگے نمبراں نال پاس کیتی۔ فارسی کتاباں گلستان' بوستان تے حساب وغیرا دے مضمون وچوں لیکھک چنگے نمبر کے لے کے پاس ہوندا اے۔

لیکھک سریر پکھوں ماڑا اے تاہیوں تاں اپنے اک کلاس دے منڈے نال لڑ پیندا اے تاں ایس منڈے دا وڈا بھرا لیکھک نوں چیڑاں مار مار بے حال کر دیندا اے۔ ایتھے لیکھک دے جیون وچ اک نواں موڑ آوندا اے جہڑا اگلے جیون وچ اوہدے نال نال

چلداتے لیکھک دے کم آوندا اے:

''میں اندرو اندر بڑا پشیمان ہویا تے فیصلا کر لیا سی کہ سریرک طور
تے (وجودوں) تکڑا بناں گا۔ اک رُپیا تے گُڑ دی روڑی دے میں
اک اکھاڑے وچ گھلن لگ پیا۔'' (ص8)

فیر جدوں گھر والیاں نے تے سکول دے منشی نے روک پائی تاں جواب دیندے ہوئے لیکھک ایہ گل سہج سبھای آکھ چھڈدا اے۔

''جے میں کمزور رہیا تاں لوکاں میرا پچھا نہیں چھڈنا۔'' (ص8)

ایتھے لیکھک اک ہور اہم گل دی بیان کردا اے جہڑی ساری عمر پچھتاوا بن کے اوہدے وچ بیٹھی رہی۔ اوہ ایہ سی اوہنیں دِنیں انگریزی سکول صرف شہراں وچ ای ن۔ لیکھک پنڈوں پرایمری کرن پچھوں جدوں شہر پڑھائی لئی جانا چاہندا اے تاں اوہدے گھر والے اوہنوں روک دیندے نیں تے لیکھک دے ایہ بول اوہدے دُھر اندر تک دے دُکھ نوں بیاندے نظر آوندے نیں۔

''ایتھے میرا اکلوتا پُنا میری پڑھائی دا راہ ڈک کھلوتا تے میں اُچی پڑھائی
توں وانجھا رہ گیا۔ اس دا پچھتاوا مینوں ساری عمر رہیا تے ہن وی ہے۔
میری پڑھائی کیول پرایمری اردو ہے۔'' (ص9)

لیکھک دے جیون دا دُوجا پڑاء اوہدے اگلے دس سالاں دا جیون اے۔ جو اوہ ''دوستاں دے بھیس وچ دشمن'' لوکاں دے نال گزاردا اے جہڑے اوہدے آل دوال اجہی ولگن پاوندے نیں کہ اوہ اوہناں دشمناں دی دوستی نوں ای سبھ کجھ جان کے اپنا سبھ کجھ لٹا دیندا اے تے اپنا جیون عیاشی دے ناویں لا دیندا اے۔ شراب نوشی تے شکار کھیڈن دے شغل وچ ورثے وچ ملی جائیداد برباد کر دیندا اے۔ اوہ قرضا چُک چُک کے اپنے ایہناں شغلاں نوں نبھاوندا اے تے قرضا لاہن لئی اپنی دھرم ماتا دی سرن لیندا اے۔ جہڑے اوہنوں سمجھاونی دیندے نیں۔ ''بیٹا! ایہ تہاڈا ای رُپیا اے' جے سنبھل کے خرچو گے تاں تسیں ای سُکھی رہو گے۔''

ایتھے لیکھک نے اپنی دھرم ماتا بارے ات عقیدت نال ایہ فقرے درج کیتے نیں:

''اس طرحاں کئی وار دھرم ماتا جی نے ہزاراں رُپے دتے بلکہ سارا جیون دھن تے اپنے حصے دی ادھی زمین دی میرے توں وار دتی۔ سچ تاں ایہ ہے کہ میری دھرم ماتا ورگی ماتا شاید ای کسے نوں نصیب ہوئی ہووے گی۔'' (ص10)

اس بھری سوسائٹی وچ جیون دے قیمتی دس سال برباد کرن اُتے لیکھک دے جیون دا اک نواں دور شروع ہوندا اے۔ جدوں اوہدا مہار روحانیت ول مڑدا اے۔ جد اوہنوں نام دھاری لہر دے پیروکار بابا کیسر سنگھ دی سنگت ملدی اے جو مذہبی ریتاں تے متاں دے دائریاں توں اُپر اُٹھ چکے سن۔ بابا کیسر سنگھ دی سنگت تے اوہناں دی سمجھاؤنی نے لیکھک نوں ایہ دس دتا سی کہ ''میری آتما نے پروان کرلیا کہ سچ مچ ایہ رستا تباہی دا اے۔ مینوں سمجھ آئی کہ ایہ ''یارلوک'' میرے دوست نہیں، ویری نیں۔'' (ص12)

بابا کیسر سنگھ دے ایکتا تے پریم ول لیجان والے وچاراں توں ای متاثر ہو کے سوہن سنگھ بھکنا نے وی پرانیاں عادتاں نوں چھڈ کے اک نویں جیون دا مُڈھ رکھیا۔

لیکھک دی آون والی حیاتی بابا کیسر سنگھ دی سنگت وچ اک نویکلے ڈھنگ وچ ڈھل گئی اے۔ اوہنے بابا کیسر سنگھ دے جیون دیاں تن مثالاں وی دتیاں نیں تے اپنے جیون وچ آئے پلٹا بارے وی گل کیتی اے۔

ایس توں اگے اوہدے جیون دا اگلا پڑاء شروع ہوندا اے جتھے اوہ روٹی روزی دی بھال وچ 3 فروری 1909ء نوں امریکا جان لئی گھروں نکلدا اے تے اگلے چار سال تک امریکا وچ رہندے ہوئے۔ امریکی مزدوراں دے پردیسی مزدوراں تے حملے ویکھدا اے۔

''کئی وار گلیاں بازاراں وچ بچے تک وی ''ہندو سلیو'' (ہندو غلام) دے نعرے لاؤندے ساڈا پچھا کردے سن تے اسیں شرم دے مارے اوہناں ول مڑ کے ویکھ وی نہیں سکدے ساں۔'' (ص25)

ایسے چیز نے لیکھک تے ہور دُوجے ودیشی مزدوراں دے دل وچ اپنے دیش نوں آزاد ویکھن دا جذبا پیدا کیتا تے اوہناں سبھناں رل کے اک ہندی ایسوسی ایشن بنائی۔

Scanned with CamScanner

جہدے پر دھان سوہن سنگھ بھکنا بنائے گئے۔ ایس ایسوسی ایشن ولوں اک اخباروی کڈھیا جاناسی پر کسے کارن نہ کڈھیا جاسکیا۔

لیکھک دے جیون دا اگلا پڑاء 1913ء توں شروع ہوندا اے جہڑا آزاد ہند فوج نوں دان اے تے 1947ء تیک چلدا اے۔

جویں کہ اُپر ذکر کر آئے آں کہ ایس کتاب نوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ لیکھک پہلے حصے نوں جیون سنگرام جدکہ دُوجے حصے نوں جیل سنگرام داناں دیندا اے۔

''میری گرفتاری 1914ء نوں ہوئی۔ باہر دا جیون سنگرام ختم ہویا۔ ہن اگلے سنگرام نوں جیل سنگرام کہہ سکدا ہاں۔'' (ص 47)

جیل جیون دوران اوہنے اپنے ساتھیاں سمیت جہڑے تلخ تجربیاں دا سامہنا کرنا پیا جہڑیاں مصیبتاں دا مونہ ویکھنا جہڑے تسیہے جرنے پئے' اوہناں دی تفصیل ''جیون سنگرام'' دے صفحیاں اُتے درج اے۔ ایہناں مصیبتاں تے دُکھاں دا سامہنا ایہناں دیش بھگتاں نے بڑی جرئت تے بہادری نال کیتا اے تے اپنے حوصلے نوں قایم رکھیا۔

غدر پارٹی تے اوہدے اتہاس نال جڑیاں کئی یاداں ایس آپ بیتی دا حِصّا نیں۔ جتھے لیکھک نے اپنے جیون بارے جانکاری دتی اے اوتھے نال نال اوہدے جیون نال جڑے مشہور دیش بھگتاں بارے وی جانکاری ملدی اے جہناں نوں تاریخ کدے بھلا نہیں سکدی۔ اوہ جیل کوٹھڑی وچ وی جیون دے رنگ ماندے رہے۔

''آخر اوہ دن آ گیا۔ سویرے پھانسی لٹکنا سی۔ ایس توں پہلاں دی رات مینوں اج تک نہیں بھُلی۔ ساڈی بیرک وچ 24 کوٹھڑیاں دی لمی قطار وچ میرے ورگا اِک اِک قیدی سی۔ جویں رواج سی' ساڈا وزن کر لیا گیا سی۔ پھیر ساری رات اسیں اُچی اُچی ہسدے' کُوکدے تے گاؤندے رہے۔ اوہناں گیتاں دا منشاء ایہ سی کہ اسیں اپنا فرض نبھا چلے ہاں۔'' (ص 52)

لیکھک نے اپنی ایس رچنا وچ بہت سارے دیش بھگتاں تے تاریخی شخصیتاں بارے وی جانکاری دتی اے جہناں وچوں لالا ہردیال' بھائی بھگوان سنگھ ٹنڈی لاٹ' کرتار

Scanned with CamScanner

سنگھ سرابھا' مہاتما گاندھی' بھگت سنگھ تے سوہن سنگھ جوش دے ناں ذکر جوگ نیں۔

اپریل 1915ء نوں جدوں پہلا لاہور سازش کیس دا مقدمہ سینٹرل جیل لاہور اندر تناں جناں دی سپیشل عدالت اندر پیش ہوندا اے تاں جدوں 24 ویہہ بھگتاں نوں پھانسی دا حکم سنایا جاندا اے تاں سارے ساتھی اوہنوں کھڑے منہ ہی آیاں کردے نیں۔ کرتار سنگھ سرابھا تے اوہدے ساتھی اُچی اواز وچ "Thank you" کہندے سنائی دیندے نیں۔ جد جیلر جیل لچیاں موجب سبھ قیدیاں نوں رحم دی اپیل کرن بارے صلاح دیندا اے تاں کرتار سنگھ سرابھا ایس پیشکش دا مذاق اُڈاندا اے تے کہندا اے ''میں اپیل کردا ہاں کہ سانوں جلد توں جلد پھانسی لا دیو۔''

لیکھک کرتار سنگھ سرابھا دا ذکر کردیاں اوہدی زندادلی' بہادری تے نڈرتا دا اک ہور واقعا بیان کردا اے۔

''اک دن میں ٹہلد یاں ٹہلد یاں کرتار سنگھ دی کوٹھی وچ جھاتی ماری۔ اندر' سامہنے کندھ اُتے کوئلے نال موٹے اکھراں وچ لکھیا سی ''شہیدوں کا خون کبھی خالی نہیں جاتا'' پڑھ کے میں آکھیا ''کرتارا ایتھے تاں ہڈیاں وی جیل دے اندرای ساڑ دتیاں جاندیاں نیں تاں کہ کسے نوں باہر پتا نہ لگے تے توں کیہ لکھیا اے؟'' کرتار نے ہس کے آکھیا ''ہاں جی ٹھیک ای تاں لکھیا اے۔''

لیکھک شہید بھگت سنگھ نال اپنی ہوئی ملاقات نوں اک وکھرے سرناویں ہیٹھ بیان کردا اے۔ لیکھک دی ایہ ملاقات بھگت سنگھ نال سینٹرل جیل لاہور وچ 1928ء دے دناں وچ ہوئی سی سگوں:

''کسے نہ کسے ڈھنگ نال تینیں گُودنیں اسیں (میں تے بھگت سنگھ) ضرور ملدے ساں۔''

''اک جوت دوئے مورت'' والی مثال دے کے لیکھک بھگت سنگھ تے کرتار سنگھ سرابھا بارے گل کردا اے:

''جد میں وی بھگت سنگھ نوں ملدا تاں مینوں انج لگدا کہ بھگت سنگھ تے کرتار سنگھ سرابھا دیاں کیول مورتیاں ای دو نیں۔ پر اوہناں دے گُن کرم انتکرن اِکوای سن۔'' (ص 68)

Scanned with CamScanner

لیکھک اپنی ایس رچنا وچ غدر پارٹی توں وکھ دیس اندر چل رہیاں وکھو وکھ تحریکاں دا ذکر وی کردا اے۔ جویں 1906-07ء دا زمینی ایجی ٹیشن (جہڑا کہ ساندل باروُ لا بار، ساہیوال تے نیلی باردے اباد ہون پچھوں پھیلیا جہدے خلاف لالہ راجپت رائے، صوفی ابنا پرشاد، سردار اجیت سنگھ تے اوہناں دے ساتھیاں ولوں بنائی ''بھارت ماتا سوسائٹی'' دا ذکر وی کردا اے (ص22) تے لائل پور دے نیڑے لوکاں ولوں جوش وچ آ کے ریل پٹڑیاں اکھاڑن دا وی۔ ''پگڑی سنبھال جٹا'' جہے گیتاں دے ساہت تے پائے اثر دا وی ذکر کردے نیں۔ اوہ جلیانوالے باغ دے واقعے وچ بھکھ ہڑتال دا ذکر کردے نیں تے پنجاب وچ اُٹھی کسان کرتی لہر دا وی۔

لیکھک نے اپنی ایس رچنا وچ پوری ایمانداری وکھالی اے۔ اوہناں بڑے نکے نکے فقریاں وچ تھاں تھاں وڈے سندیس وی دتے نیں تے دیش بھگتاں دی راہنمائی وی کیتی اے۔

''موت بڑی سہانی چیز اے۔ جے کسے نوں چھاتی دی بیماری ہووے، ساہ رُکدا ہووے تاں بھاویں تکلیف ہووے، ویسے کسے اُچیرے ادرش خاطر مرن والے ایہنوں کھیڈ ای سمجھدے نیں۔''

لیکھک دے نے دیش ونڈ دا ذکر کردے ہوئے جتھے ہوئی برچھا گردی دی نندیا کیتی اے، اوتھے اک کاڈھ وی کڈھی اے۔

''اوہناں دنگے فساداں کر کے انگریزاں دے گھر تاں گھیو دے دِیوے بلے پر ہندوستان تے پاکستان دوہاں نوں انگریز دی نیتی اگے ہار ہوئی۔ دوویں ای ٹھگے گئے۔ چالاک انگریز نے سونے دی تھاں ملمع تے امن دی تھاں بدامنی پلے پا دتی۔ سدا واسطے بھرا بھرا ادا ویری ہو گیا۔ ایسے ای ٹھگی دی مار کر کے دوویں اجے تک ہوش توں انکاری ہوئے بیٹھے سن۔ دوویں پاسے ای وال وال سرمائیداری طاقتاں اگے قرضے وچ گہنے پے چکا اے۔ پر اوہناں نوں اجے تک ہوش نہیں آئی۔ اس دا سٹا ساڈے لئی بربادی ہووے گا۔'' (ص88)

Scanned with CamScanner

لیکھک اپنی جیونی دے اخیر اُتے دیش بھگت یادگار ہال (جالندھر) دی تیاری دا ذکر کردا اے جتھے 1984 وچ غدر پارٹی دی گولڈن جوبلی منائی گئی۔

لیکھک آزادی توں بعد دیس دی مندحالی نوں دیکھ کے دُکھی اے۔ اوہ ہندوستان دیاں سیاسی پارٹیاں بارے ایہ کہاوت فِٹ کردا اے:

''روم سڑ رہیا اے تے نیرو محل وچ بنسری وجا رہیا اے۔'' (ص91)

لیکھک نے اپنے جیون وچ ست وار بھکھ ہڑتال کیتی۔ پہلے انگریز راج وچ تے اک 1948ء وچ 'دیس دے آزاد ہون مگروں۔ ''ایس دی پیڑ میرے دل وچ اجے تک اے'' کہہ کے لیکھک ایہنوں اپنے جیون دی سبھ توں دُکھ دیون والی بھکھ ہڑتال متھدا اے۔ (ص88)

اخیر اُتے گل نوں سمیٹ یاں ایہ گل کہی جاسکدی اے کہ ''جیون سنگرام'' نہ صرف بابا سوہن سنگھ بھکنا دی آپ بیتی اے بلکہ اپنے ویلے دی اک تاریخی دستاویز دا وی درجا رکھدی اے۔

سوہن سنگھ سیتل ''ویکھی مانی دُنیا''[28]

''ویکھی مانی دنیا'' سوہن سنگھ سیتل ولوں لکھی آپ بیتی اے۔ سیتل نے اپنی آپ بیتی کیوں لکھی ایہدے بارے اوہنے صاف طور اُتے کجھ نہیں دسیا۔ ہاں ہڈ بیتی دے کجھ واقعات بیان کردیاں اوہ کجھ اشارے ایس بارے کردا نظر آوندا اے۔

''ایتھے ایہناں گھٹناواں دے لکھن دا میرا منورتھ ہے' اپنے پر چارک بھراواں نوں چنگی پریرنا دینا' راگی' ڈھاڈی پرچارک' کوِی بھاو شبداں دے جادوگر ایہ سمجھ لین کہ اوہناں دے رستے وچ کہو جہیں تلھکنیاں منزلاں آوندیاں ہن' جہناں توں کیول گرو دے سہارے ہی بچیا جاسکدا اہے۔'' (ص136)

ایس طرحاں لیکھک اپنے راہ وچ آون والیاں رکاوٹاں توں جانو کراوندیاں دسدا اے کہ گرو دے سہارے ای ایہناں مشکلاں داحل ممکن ہوسکدا اے۔ اک کارن ہور وی لیکھک نے بیانیا اے' ایس جیونی نوں لکھن دا۔ سکھ تاریخ نوں سانبھن اتے اوہدی کھوج

پچھے اوہدی کیہہ سوچ کم کر رہی سی۔ لیکھک دسدا اے کہ:

''میرے من وچ آونی کہ منکھ نوں اجہیا کجھ کارنامہ کر جانا چاہیدا اے'
کہ اوہ مرن پچھوں وی دھ توں وی دھ سالوکاں دی یاد وچ زندا رہے۔
موت دے نال ای مر جانا کوئی سپھل جیون نہیں ہے۔'' (ص146)

دراصل ایہ اوہدے پیو دی اوہنوں کہی گل سی:

''چھوٹا ہوندا سی پتاجی نے کئی وار گلاں کر دیاں کہنا'' جاں بھلیائی توں
نام رہے یاں بریائی توں'' فیر اوہناں نے اس دی ویاکھیا کرنی'' کوئی
کھوہ لوا دیندا اے' کوئی گوردوارا بنا دیندا اے' اُس دا نام سالاں بدّھی قائم
رہندا اے'' فیر بریائی داذکر شروع ہونا۔ راون دریودھن' اورنگ زیب توں
لے کے انت وچ پرسدھ ڈاکو واں تے گل آ مکنی۔'' (ص146)

''ویکھی مانی دنیا'' وچوں سوہن سنگھ سیتل دے جیون تے اک نظر مار کے اگے گل
ٹورنے آں۔

سوہن سنگھ سیتل دا جنم 7 اگست 1909ء نوں پنڈ قادی ونڈ وچ ہویا۔ پنج بھیناں
دے لاڈلے ویر ہون دے کارن اوہنوں کڑیاں وانگ پالیا گیا۔ اوہ جُوٹھا پانی پین توں
پرہیز کردا اے تے اوہنوں اپنے کیساں نوں وی جوٹھے پانی نال دھون دی اجازت نہیں
سی۔ بچپن وچ اوہ علتاں توں بچیا رہیا۔ شاید ایسے کارن اگلی عمر وچ شرارتاں نہیں کیتیاں۔
پنڈ دے گردوارے توں سادھو ہری داس توں اوہنے پنجابی تے مُرلی رام توں اردو سکھی۔

اوہدی سکولی تعلیم نیڑلے پنڈ ورن دے وچ ہوئی جتھے جنوری 1923ء وچ پنڈ
دے نمبردار نے سکول کھلوایا سی۔ اوس ویلے سیتل دی عمر تقریبن چودھاں سال سی پر سکول
دے نوجوان منشی نے اوہدی عمر 12 فروری 1913ء درج کر کے اوہنوں دُوجی کلاس وچ
داخل کر لیا۔ لیکھک پڑھائی وچ تیز سی۔ اوہدی تیز پڑھائی نے اوہنوں ایہ مان بخشیا کہ
اوہنوں جماعت دا کیپٹن بنا دتا گیا تے ایہ دسویں جماعت تک اوہدے نال ای گیا۔ (ص72)

اک سال دوران ای اوہنے تن جماعتاں پاس کر کے اپریل 1924ء وچ
گورنمنٹ ہائی سکول قصور وچ داخلا لے لیا۔ جتھوں 1924ء وچ اوہنے فسٹ ڈویژن نال

Scanned with CamScanner

دسویں دا امتحان پاس کیتا۔ دسویں پاس کرن مگروں اوہدی ریجھ کالج جان دی سی پر گھر دے حالات پاروں اوہ کالج نہ جا سکیا۔ لیکھک لکھدا اے:

''دسویں دا نتیجا نکلیا۔ میں فسٹ ڈویژن وچ پاس ہو گیا۔ اس دی مینوں کھبی تاں ہوئی پر بہتی نہیں۔ کیوں کہ کالج میرے واسطے تلاں دے بہشت نالوں وی دُور سی۔'' (ص98)

فیر اوہنے گیانی دا امتحان وی پاس کیتا۔ کجھ چر واہی وی کیتی۔ فیر حالات دے ہتھوں اوہ ڈھاڈی بن گیا۔ شریکے توں تنگ آ کے اوہنے نوکری کرن بارے وی سوچیا۔ اوہنوں ''پریتم'' رسالے وچ نوکری مل جانی سی پر اوتار سنگھ آزاد دے حاضر ہو جان پاروں گل نہ بن سکی۔

سوہن سنگھ سیتل نے اپنی ایس کتاب وچ اپنے جیون دے نو ون رنگاں نال پڑھن والیاں نوں جانو کروایا اے۔ کدھرے اوہ اپنے خاندانی جیون نوں بیان کردا نانا' نانی' ماں' پیو' بھین بھراواں دے خاکیاں وچ رنگ بھر کے اُگھاڑدا اے تے کدھرے ڈھاڈھی بن کے اپنے جیون نوں وکھاوندا اے۔ کدے اک کسان دے رُوپ وچ اپنے تجربیاں دا ذکر کردا اے تاں کدے سکھ تاریخ دی کھوج نال اپنے لگاؤ دی گل دَسدا اے۔ کدھرے اوہ دیش دے بٹوارے دے حالات نوں نمایاں کردا اے تے کدے اپنے ودیش دے سفراں دے ویروے۔ اوہدے ایہناں جیون ویروےیاں توں اوہدی شخصیت دا کوئی اک پکھ نکھڑ کے سامہنے نہیں آوندا۔

سوہن سنگھ سیتل نے ''ویکھی مانی دنیا'' وچ اپنے پیو بارے وچاراں دا اظہار بڑی عقیدت دے احترام نال تھاں تھاں کیتا اے۔ اوہدے دادا جی (سردار بیلا سنگھ) دی وفات ویلے اوہدے پیو سردار خشحال سنگھ جی دی عمر چھے ست سال دی سی۔ اپنے پیو بارے لیکھک لکھدا اے:

''میرے پتا جی دا پردارک جیون بڑا گھالنا بھریا سی۔ اِکو سکھ سی کہ میرے ماتا جی بہت ہی شانت سبھاؤ دے تے سنتوکھی پرکرتی دے مالک سن۔'' (ص30)

''کئی وار میں سوچیا کردا ہاں' میرے پتا جی نے میرے واسطے کنی قربانی کیتی ہے۔ پندرھاں سال دا ہو جائے جٹ دا پُت' تاں پیو اوس

نوں ہل دی جھنگی پھڑا دیندا اے۔ پنڈ وچ میرے ہانی ہل واہندے
سن تے کھیتی دا سارا کم کردے سن پر میں پندرھویں سال اے پنجویں
وچ پڑھدا ساں تے میرے بردھ پتا گھر دا سارا بھار اپنی جان تے
سنبھالی پھردے سن۔'' (ص 74)

اپنے پتاولوں کیتیاں دو نصیحتاں اوہدی زندگی دی کامیابی دا راز نیں۔ اوہدے پتا دا کہنا سی:

''میں تینوں صرف دو گلاں کہنا چاہندا ہاں۔ اک تاں کدے حوصلا نہ
ہاریں۔ مردا ئو پُنا نہ چھڈیں۔ جو ذمے واری تیرے سر اُتے پئی اے
ایہنوں سُورمیاں وانگ نبھاویں تے دُوجی گل' کسے قسم دے نشے دا
روگ نہ لاویں۔'' (ص 97)

1931ء وچ لیکھک دے پتا جی نے اوہنوں ہمیشا دا وچھوڑا دے دتا۔ شاعری دا شوق لیکھک نوں سکول دی تعلیم دوران ای ہو گیا سی۔ یوسف زلیخا اوہنے مڈھلی عمرے ای پڑھ لئی سی۔ گورنمنٹ ہائی سکول قصور وچ پڑھدیاں اپنے استاد مولوی فقیر حسین دی پریرنا نال اوہنے اردو شعر کہنے شروع کر دتے سن۔ لیکھک دے کہن مطابق:

''مولوی فقیر حسین دی پریرنا نال میں اُس سمے اردو وچ شعر لکھنے دی
شروع کیتے۔ پر لکھن توں پہلاں میں اردو بحراں (پنگل) بارے
پرسدھ کتاب ''بحر الفراست'' وی پڑھی۔ (ص 79)

سیتل نے کتاب وچ کئی تھاویں اپنیاں غلطیاں دا اعتراف وی کیتا اے۔ اوہ دَسدا اے کہ اک واری قصّے پڑھن دے شوق وچ اوس نے گردوارے دے بھائی دے گھروں قِضا چوری کر لیا ندا تے فر جدوں اوس دے اندر دی روح نے اوہنوں جھنجوڑیا تاں اوسے طرحاں چوری اوہ قصّے واپس رکھ آیا۔ اوددوں اوہدی عمر کوئی اٹھ کُو سال دی سی۔'' (ص 51)

ایسے ای طرحاں اک ہور تھاں جدوں مولوی فقیر حسین نے اوہدی علمیت توں متاثر ہو کے اوہنوں اپنے توں وڈیری جماعت نوں پڑھاون لئی کہیا تاں اوس سمے لیکھک اپنیاں غلطیاں دا اعتراف کردا اے:

Scanned with CamScanner

''اوس سمے میرے من وچ اک ہومے سی' کہ میں اٹھویں دا ودیارتھی' دسویں نوں پڑھاسکدا ہاں۔ اخیر اُتے میں تڑ ماری کہ غالبؔ یاں ذوق دی کسے ہور غزل بارے بھی کوئی سوال کرنا چاہوے تاں پچھو' میں جواب دیاں گا۔ اج میں سوچدا ہاں کہ اجہی شیخی بہت وڈی نادانی سی۔'' (ص 79)

سیتل اپنیاں غلطیاں دا اعتراف کردیاں کہندا اے:

''عمر بھر دے تجربے نے مینوں ایہ سکھایا ہے کہ جدوں میں بہت تھوڑا جاندا ساں' تاں میں سمجھدا ساں میں بہت ودمان ہاں۔ پر ہن بہت کجھ جانن دے بعد مینوں گیان ہویا ہے کہ میں بہت تھوڑا جاندا ہاں۔'' (ص124)

سوہن سنگھ سیتل نے اپنی ''ویکھی مانی دنیا'' وچ ویلے ویلے چلدیاں سیاسی لہراں دا وی ذکر کیتا اے۔ اوہدے بچپن وچ جیتو دا مورچا لگدا اے تاں پنجھی پنجھی سنگھاں دا جتھا اوہدے پنڈوں ہو کے لنگھدا۔ گردوارے وچ دیوان سجدا تاں اوتھے جو وی پرچارک ہوندا ایہ دھارنا ضرور پڑھدا:

''بن جاؤ سبھ اکالی' ہُن رُت آ گئی جے'' یاں فیر ''تیری آ گئی فوج اکالی' ہُن بوہڑ پنتھ دے والی۔'' اک دن ترنگ وچ آئے نے اک کِوتا بنیتاں دی طرز وچ لکھ کے پڑھ دتی۔ گل سرکار دے پہنچی تاں اوس دے ورانٹ گرفتاری جاری ہو گئے۔ اوہ اوس سمے چودھاں سال داسی پر پنڈ والیاں نے پُلس والیاں نوں ایہ کہہ کے ''ساڈے پنڈ سوہن سنگھ ہے ہی کوئی نہیں' اوہ کِوتا پڑھن والا گبھرو کسے ہور پنڈ دا سی' اسیں اوس بارے نہیں جاندے۔'' اوہدی جان بچائی سی تے انج اوہ جیل یاترا توں بچ گیا سی۔ (ص 73)

سیتل نے کتاب دے شروع وچ ''اپنی کہانی اپنی زبانی'' تے فیر لکھتی رُوپ وچ ''بہت اوکھا کم ہے'' جہے فقرے کہہ کے جین جیک اوسودا ایہ قول دوجاریا اے کہ ''میں اک عام آدمی نوں لوکاں دے سامہنے ننگا کرن لگا ہاں تے اوہ آدمی میں آپ ہاں۔'' تے اوہ ایہ وی گل آکھ دیندا اے:

''سچ مچ ایہ اک دلیری بھریا کم ہے پر کئی وار اپنا ''ننگا سچ'' پاٹھک یاں سروتے واسطے اُرچی کر بن جاندا اے۔ ہضم کرنا اوکھا ہو جانا ہے۔'' (ص5)

Scanned with CamScanner

سیتل سچ بولن دی گل تاں کردا اے پر نال دی نال اپنے قاریاں کولوں ڈردی وکھاندا اے۔ اصل وچ اوہ بچپن توں ای ڈراؤ سبھاء دا ہون کر کے کئی وار ناواں تے تھاواں نوں لکو جاندا اے۔ ایہدی وجہ ایہ کہ اوہ اپنے ڈر وچ ہور وادھا نہیں کرنا چاہندا۔ شریکے والے اوہناں دیاں فصلاں اُجاڑ دیندے سن۔ (ص 103) گالھاں کڈھدے تے کُٹدے سن۔ شاید ایس لئی ای ننگا سچ کہن دی اوہدے وچ ہمت نہیں سی۔ اوہدی راء ایہ وی سی کہ:

''اک سِدھا جیہا رستا۔ جھوٹھ توں پوری طرحاں پرہیز کرو۔ سچ دا ساتھ
نہ چھڈو پر جس سچ دا ڈوجے اُتے ماڑا اثر پیندا ہووے' اوہنوں تھوڑا جیہا
اکھاں توں اولھے وی کر دیو۔'' (ص 81)

ایہ چیز اوہنے اپنے پیار دیاں گھٹناواں دا ذکر کردے اپنائی اے۔ اپنے پیار دے متعلق واقعات دا اوہنے ذکر تاں کیتا اے پر اوہناں عورتاں دے ناں دین توں اوہنے پرہیز ای کیتا اے۔

اوہ اک مذہبی بندا اے۔ اوہ خدا دی ذات اُتے یقین رکھدا اے تے اپنے سارے کماں پچھے رب دی مہر نوں قبولدا اے۔ اُپر دتیاں گھٹناواں دا ذکر کردے لیکھک سچ سبھا ای آکھدا نظر آوندا اے:

''ایہ گھٹناواں میں اپنی وڈیائی واسطے نہیں لکھیاں' نہ ہی میں مَندا ہاں کہ میں اپنی ہمت نال ایہناں بُرے کماں توں بچ گیا ہاں۔ سگوں میرا تاں نسچا ہے کہ ''راکھ لئے تِن رکھن ہاری سبھ بیادھ مٹائی۔ کہو نانک کر پا بھئی پر بھ بھئے سہائی۔'' (ص 136)

لیکھک نے پوری کتاب وچ اپنے پڑھن والیاں نوں اپنی لکھنی دی طاقت نال اُنگلی پھڑ کے نال نال رکھیا ہے۔ اوہ اپنے جیون ویروِیاں نوں بیان کرن لئی پڑھن والیاں دا من بناون دا گُر جاندا اے تاہیوں تاں اوہنے ''یاد رکھ' اوہا گل ہوئی' اک گل ہور کہہ لواں' اک گل صاف کر دیاں'' ورگے لفظاں نال اپنے ایس گرنتھ نوں خوبصورت انداز دتا اے۔ اوہ ایس گل ولوں جانو اے کہ اوہ صرف اپنی جیون کہانی بیان کر رہیا اے۔

''لو' میں اپنے راہ توں بھٹک گیا۔ لکھ رہیا ساں سوے جیونی تے لے

Scanned with CamScanner

بیٹھا فلاسفی۔'' (ص36)

''میں اپنی کہانی لکھ رہیا ہاں' اپنے بچیاں دی نہیں۔'' (ص219)

سیتل وار وار'' یاد رکھو'' ورگے لفظ ورتدا اے:

''یاد رکھو' جہڑ ا دیس اپنے بدھی جیویاں نوں اپنے وچ نہیں رکھ سکدا' اوہ دنیا دی ترقی دی دوڑ وچ پچھڑ جایا کردا ہے۔'' (ص279)

''یاد رکھو چھوٹے پنڈ وچ کسے مالک کولوں زمین چنگی ہووے پر اوہدے پچھے دو چار بندے ڈانگاں پھڑ کے کھلون والے نہ ہون تاں اوہدا جینا نرک برابر ہوندا ہے۔'' (ص44)

سیتل گل کردا کردا گل نوں مزید واضح کرن لئی بریکٹاں دی وار وار ورتوں کردا دکھالی دیندا اے:

''میرے پتا تے چاچا (سردار ودھاوا سنگھ)۔۔۔۔۔'' (ص28)

''میں ہر مہینے اوہدے پریوار نوں سو رُپئے بھیجنے شروع کر دتے۔ (اوس سمے سو رُپئے دی بڑی قیمت سی)'' (ص 180)

سیتل نے اپنے سمے دیاں چل رہیاں سیاسی تحریکاں تے جتھے بندیاں بارے وی کدھرے کدھرے گل کیتی اے۔ جویں اسیں جیتو دے مورچے دی گل اُپر کر آئے آں پراوہنے ایہناں لہراں دا ذکر پڑھن والیاں نوں ایہ کہہ کے ہور پڑھن ول پریریا اے کہ:

''1915ء توں پچھوں جنیاں وی پولیٹیکل لہراں پنجاب وچ چلیاں نیں اوہناں ساریاں دا وستھار میں ''تُوتاں والا کھوہ'' وچ دے چکیا ہاں' ایس لئی ایتھے نہیں دہرانیاں۔'' (ص74)

کتاب وچ لیکھک نے اپنے ودیشی سفراں دا ذکر وی کھلار نال کیتا اے۔ ودیشی سفراں دی شروعات دی گل کردیاں اوہ لکھدا اے:

''دیس دے سارے حصّے تاں پھر کے ویکھے سن' اچن چیت پردیس پھیری دا وی موقع مل گیا۔ وسیلا بنے سردار اِندر سنگھ جی گل' نگر گورو کی وڈالی' اوہ ملایا وچ رہندے سن۔ سو ساڈی پہلی پردیس پھیری ''ملایا'' ول ہوئی۔'' (ص204)

Scanned with CamScanner

ودیس دے ایہناں سفراں دی داستان لکھدے ستیل اک سفرنامانگار دے رُوپ وچ نظر آوندا اے۔ اوہ جتھے وی جاندا اے' اوس دیس دے پھرٹر کے درشن دیدار کردا اے۔ اوتھے دیاں خاص خاص تھاواں دی نہ صرف خود سیر کردا اے سگوں اپنے پڑھن والیاں نوں وی نال دی نال اُنگل پھڑ کے ٹوری رکھدا اے:

''ویکھی مانی دنیا'' وچ سوہن سنگھ سیتل نے 1947ء دی پاک بھارت ونڈ دا ذکر وی بڑی تفصیل نال کیتا اے۔ لیکھک دا تعلق پچھوں قصور ضلع نال سی تے قصور' فیروز پور وغیرا دا پنجاب دی ونڈ نال فیصلا ہونا سی۔

''دیش آزاد ہو گیا پر نال ہی مات بھومی دے تن ٹکڑے ہو گئے۔ چودھاں اگست (1947ء) نوں پاکستان دے لیڈراں نے راج دی واگ ڈور سنبھالی تے 15 اگست نوں بھارت دے آگوواں نے۔ تحصیل قصور بارے اوس دن کوئی فیصلا نہ ہو یا۔ سانوں اپنی تقدیر دا کوئی پتا نہیں سی کہ اسیں کس پاسے ہاں۔'' (ص159)

اوہ قصور دے دنگیاں دا ذکر کردا اے پر اپنے پنڈ بارے اطمینان دا اظہار کردا اے:

''ساڈے پنڈ (قادی وِنڈ) دی دھرتی ساری جٹ سکھاں دی مالکی سی۔ مسلماناں دی گنتی بھاویں ساڈے نالوں ودھیرے سی پر اوہناں وچوں شرارتی کوئی نہیں سی۔ فیر اوہ سارے لوک سِکھاں ولوں سُکھی سن۔ سو پنڈ وچ کوئی گڑبڑ نہ ہوئی۔'' (ص160)

لیکھک دا پنڈ قصور تحصیل دا پاکستان وچلا آخری پنڈ سی ایس لئی پنڈ اوہنوں چھڈنا پیا تے اوہنے پریوار سمیت پہلاں پنڈ شہاب پور ڈیال (تحصیل ترنتارن) وچ ڈیرے لائے جتھے اوہناں نوں عارضی زمین ملی جہڑی کٹا کے اوہنے مگروں زیرے جا ڈیرے لائے۔ پر قادی ونڈ دی یاد اوہدے من نوں ٹُنبدی اے۔ جتھے اوہ قادی ونڈ رہندیاں نیائی دی زمین وچوں اک کنال ویچن لئی تیار نہیں سی۔ اوتھے زیرے وچ 162 ایکڑ زمین وِچ کے اوہنوں افسوس نہیں سی ہو یا:

''مالی پکھوں میں قادی ونڈ نالوں سُکھی ہاں پر اجے تک مینوں جدوں

Scanned with CamScanner

سُفنا آوندا ہے تاں اوسے قادی ونڈ دی نیا ئیں دا ہی۔ لدھیانے دے
''سیتل بھون'' دا کدے نہیں۔'' (ص 190)

لیکھک دا پچھلے پنڈ نال اتھاہ موہ ای اے جس کر کے اوہنے اپنی ایس آپ بیتی وچ پچھلے پنڈ دا ذکر بڑی جذبات تے عقیدت نال کیتا اے۔ اوہنے اپنے پنڈ دی اُساری تے فیر نویں اُساری دی گل تفصیل نال کیتی اے۔

''1906ء وچ کھوہ لگا تے سال دے اندر اندر ای سارا پنڈ پرانے پنڈ دے کوٹھے ادھیڑ کے ایتھے آ وَسیا۔ پرانا پنڈ روہی دے کنڈے والا بلکل تھیہ ہو گیا۔ نویں پنڈ دے مکان کھلے سن' پر سن سارے کچے ہی۔ پچھوں جہے دو تن گھر پکے بنے۔'' (ص28)

''ہن سوال ہے کہ قادی ونڈ کدوں وَسیا۔ ایس دا اُتر مشکل ہے..... پر اندازا ہے کہ جدوں قصور اُتے پٹھاناں دا قبضا ہو گیا' اودوں اوہناں ایہ قاضیاں دا پنڈ ''قادی وِنڈ'' وسایا۔ کدے ایہ اسلامی تعلیم دا گڑھ سی تے ایتھے ودھیرے وسوں قاضیاں دی سی۔'' (ص9)

اوہنے نہ صرف اپنے پنڈ دی تاریخ توں جانو کروایا اے سگوں نال دی نال اپنے وڈیاں دے ''جوڑے'' پنڈ ضلع گرداسپور توں وی ایتھے آ کے وَسن دے کارن دسن دا جتن کیتا اے۔ پنڈ اوہدے سفنیاں وچ وسدا سی۔ اوہناں دی پنڈ وچ واہوا کھیتی سی پر ایہ کھلری پُلری۔ پر اوہنوں اک اک نقشا چیتے اے۔

''ساڈا مکھ کھیت بھائی بہلول توں لہندے پاسے توں شروع ہوندا سی۔ روہی والے پنڈ توں ایہ کھیت تقریبن ڈیڈھ میل دُور سی۔''

''ویکھی مانی دنیا'' وچ سیتل نے اپنی یادداشت دے نال نال ڈایری دی ورتوں وی کیتی اے۔ دُوجے حصّے وچ اوہنے اپنیاں رچناواں دا ذکر کیتا اے۔ اوہ گیت وی لکھدا رہیا اے تے کوِتاواں وی' کہانیاں تے ناول وی۔ اوہنے 24 کہانیاں لکھیاں۔ سکھ اتہاس دیاں واراں لکھیاں۔ اوہنے ہر رچنا دے نال اوہدی لکھن تاریخ وی نال ای دَسی اے۔

سیتل دی ''ویکھی مانی دنیا'' دے درشن کرن مگروں ایہ کہن وچ کجھ حرج نہیں کہ ایہ

اک سدھے جہے بندے دی اُتلی رچنا اے۔ جہدا آپ بیتی ساہت وچ اُچیچا تھاں اے۔

سوہن سنگھ سیتل ''میریاں اُبھل یاداں''[29]

''میریاں اُبھل یاداں'' سوہن سنگھ سیتل دی دُوجی آپ بیتی اے جہنوں سیتل بھنڈاردلوں نومبر 1989ء وچ پہلی وار چھاپیا گیا۔ لیکھک دا جنم 17 اگست 1909ء نوں ہتھے والے دن پہر دے تڑکے ہویا سی۔ اوہ اپنے ماپیاں دی چھیویں اولاد سی۔ اوہدا پنڈ قادی ونڈ تحصیل قصور، ضلع لاہور وچ سی۔ مڈھلی تعلیم اوہنے پنڈ دے گُردوارے وچوں سادھو رام تے مُرلی رام داس توں حاصل کیتی۔ نال دے پنڈ ''ورن'' وچ سکول کھلا تاں اوہنوں اوتھے داخل کروادتا گیا۔ وڈی عمر دا ہون کر کے تے لایق ہون کر کے اوہنوں اک سال وچ ای دُوجی، تیجی تے چوتھی دا امتحان دوادتا گیا جہدے مگروں اوہنے گورنمنٹ ہائی سکول قصور توں دسویں دا امتحان پاس کیتا۔ گھر دے حالات کارن اوہ کالج وچ نہ پڑھ سکیا۔ اوہنوں فسٹ ڈویژن دے باوجود خُشی نہیں سی ہوئی پر بعد وچ اوہنے ایہ کہہ کے اپنے من دی شانتی نوں بیانیا کہ:

> ''پر ہن مینوں ایس گل دا کوئی افسوس نہیں کہ میں کالج وچ پڑھن واسطے نہ جا سکیا۔ تاں ہُن کئی واری کالجاں تے یونیورسٹیاں وچ لیکچر دین واسطے جانا پیندا اے۔ میرے کئی ناول دسویں توں لے کے ایم اے تک کورساں وجوں لگے ہوئے نیں۔'' (ص25)

اوہدیاں نظراں وچ سکول کالجاں وچ تاں پڑھن دی جاچ ای سکھائی جاندی اے۔ اصل پڑھائی تاں انسان ساری زندگی کردا ای رہندا اے۔ اوہدے کہن مطابق:

> ''میرا تجربا اے کہ سکولاں کالجاں وچ پڑھن دی جاچ سکھائی جاندی ہے۔ پڑھنا تاں اوس توں پچھوں پیندا ہے۔'' (ص 25)

ایہی گل اوہنے صفحا 41 اُتے وی دُہرائی اے۔

''میریاں اُبھل یاداں'' وچ لیکھک نے اپنی جیونی دے واقعات نوں نکے نکے باباں وچ ونڈ کے پیش کیتا ہے۔ ''ویکھی مانی دنیا'' دے الٹ ایس کتاب وچ اوہنے سارے

Scanned with CamScanner

باباں نوں دلچسپ عنواناں تحت درج کیتا اے۔ ''ویکھی مانی دنیا وچ'' جہڑ یاں گلاں اوہنے تفصیل نال کیتیاں نیں' اوہو گلاں اوہنے ''میریاں اُبھل یاداں'' وچ اصلوں ای مختصر ڈھنگ نال پیش کرن دا جتن کیتا اے۔ انج کہہ سکدے ہاں کہ ''میریاں اُبھل یاداں'' سیتل نے ''ویکھی مانی دنیا'' دے مختصر نوٹ تیار کیتے نیں۔ پر ایہ مختصر نوٹ وی اپنے اندر فنی خوبیاں دے مالک نیں۔ سیتل لکھنا جاندا اے۔ اوہدیاں ایہ لکھتاں اوہدی جیونی نالوں کسے ناول دے نوٹ لگدے نیں' جے وچوں تاریخاں داویرواکڈھ دتا جاوے تاں۔

سیتل نے اپنے نانکے' دادکے تے اپنے پریوار دا ذکر کرن دے نال نال اپنے بال پریوار دا ذکر وی سچے ڈھنگ نال کیتا اے۔ اوہدے گھر دو لڑکیاں پچھوں لڑکی دا جنم ہوندا اے۔ سارا پریوار خُشی وچ اُڈیا پھردا اے پر ایہ خُشی بہتا سما اوہناں نوں ہنڈاونی نصیب نہیں ہوندی تے اوہ بالڑی نکی عمرے ای چار گھڑیاں بیمار ہو کے سدا دے وچھوڑا دے کے ٹرگئی۔ لیکھک اوہنوں یاد کردا اے:

''پر اجے تک اوہ سانوں بھُلی نہیں۔ کئی وار اوہ بھولی بھالی صورت اکھاں
سامہنے آجاندی اے۔ خاص کر کے جدمیں پرشاد چکھن لگداہاں۔'' (ص 60)

لیکھک دے گھر اگلا لڑکا ڈاکٹر رگھبیر سنگھ (جہنے پریوار داناں کافی اُچا کیتا اے) جنم لیندا اے۔ پر اوہناں دی سِک تاں اک دھی دی اے۔ اوہدی ماں دُعاواں کردی اے۔ ایہناں دُعاواں صدقے اوہناں گھر ''بی بی مہندر'' دا جنم ہویا۔

سیتل نے اک گن کاری وانگ اپنی لکھت نوں گنھیا اے۔ اوہ ہسدے ہسدے پاٹھک نوں اجہی گل کہہ جاندا اے جو اوہدی اکھ نوں سلھیاں کر جاندی اے۔ اپنے گھر دی حالت دا تذکرا کردیاں لکھدا اے:

''کہندے ہن جس کمرے وچ لڑکا جنم لیندا ہے' اوہدیاں نیہاں کنبدیاں ہن۔ اوہ سوچدیاں ہن کہ اک دن ایہنے سانوں جڑاں تک ہلا دینا ہے۔ جے ایہ نکما ہویا تاں سانوں وچ دیوے گا تے جے ہمت والا ہویا تاں سانوں ڈھا کے نویں چنگی عمارت اُسارے گا۔ ہر حال ساڈی خیر نہیں۔

Scanned with CamScanner

''جس کچے کمرے وچ میرا جنم ہویا' اُس وچ چوہیاں دیاں کھڈاں
سن جو سون والیاں اُتے بھڑک بھڑک کے ڈسدے سن کہ رات کئی
بیت گئی اے۔ فیر وی کوئی سوتر نہ جاگے' تاں اوہدے ننگے ہتھ اُتے
دندی دی وڈھ دیندے سن۔ پتا نہیں میرے نال ایہ کنی واری ہویا۔
''ایشور نے بل بخشیا تے وڈے ہو کے چوہیاں نوں اُس گھر وچوں
دیس نکالا دے دتا۔ کچیاں کوٹھیاں دی تھاں' اوہناں ہی نیہاں اُتے
ست کمریاں دا سیمنٹڈ وشرام گھر بنا لیا۔ راج بتی دے کڑ ور چکر دا
مار یا اوہ پاکستان وچ چھڈ آیاں ہاں۔'' (ص 60)

ایہ پاکستان وچلا مکان تے جدّی بھوئیں لیکھک دے من وچ وسدی اے۔ اوہنے سفنے وی ایسے ای بھوئیں دے آوندے نیں۔ بچپن دے اوہناں دناں دی یاد اوہنوں بھلایاں وی نہیں بھلدی۔ بھاویں دیس دی ونڈ ویلے اوہ مذہبی فرقا پرستاں دی دھاڑتوں بچیا رہیا تے سکھی ساندی ترنتارن جاوسیا۔ اوتھے زمین دی الاٹ ہوگئی پر دیش دی ایس ونڈ تے ونڈ ویلے دے دُکھانت نے اوہدے من نوں بہت دُکھی کیتا۔ کتاب وچلے پنج باب ''آئی آزادی' آئی آزادی''، ''شیطان دیوتا''، ''گھروں بے گھر ہوگئے''، ''بائی اگست دی رات''، ''اپنے بیگانے ہوگئے'' 1947ء دی ونڈ دے حوالے نال درج نیں۔ لیکھک دے کہن مطابق ''مہابھارت توں لے کے 1849ء تک بھارت کدے وی اک دیس نہیں سی بنیا۔'' پر انگریز دے جھنڈے تھلے آ کے بھارت اک جھنڈے تھلے کٹھا ہوگیا سی۔ 1947ء وچ انگریزاں توں بھاویں آزادی مل گئی سی۔ ملک آزاد ہوگیا سی پر تن ٹکڑیاں وچ۔ ایہ آزادی دیس نوں اک نہ رکھ سکی۔ لیکھک دے کہن مطابق ایہ بھارتی لیڈراں دی ہار سی۔

''آزادی آ گئی'' انگریزاں دا اک کیتا بھارت ونڈیا گیا۔ ایہ بھارت
دے لیڈراں دی راجنیتک ہار سی۔'' (ص 77)

21 اگست نوں اوہ اپنے پنڈ' اپنے مکان' اپنی جدّی زمین تے اپنے مسلمان مزاریاں نوں چھڈ کے پنڈوں بھاویں نویں بنے بھارت نوں چلا گیا پر اوہدی روح سدا اوس پنڈ دے گردای بھٹکدی رہی۔ اوہنوں اپنے مال دا واگی منگو کمہار دا پتر برکت'

Scanned with CamScanner

جہدے ماں پیو نے اوہدی بانہہ لیکھک دے ہتھ پھڑائی سی تے اوہدی ماں نے ہنجو کیر دیاں کہیا سی:

''سردار! چوتھا سال ہوگیا اے لیہنوں تیرے گھر دا کھاندیاں۔ جامیں لیہنوں
بتی دھاریاں بخشیاں۔ ایہ تیرا پُتر ہویا۔ لیہنوں سکھ بنالویں۔'' (ص82)

اوہنوں چیتے آوندا اے جہنوں اوہنے دو چار دن اپنے کول رکھیا سی تے جولوکاں دے پچھن اُتے ''میں گیانی جی دا چھوٹا پُتر ہاں تے میرا ناں برکت سنگھ ہے'' آکھیا کردا سی۔ پر ماڑیاں گھٹناں دے واپرن دا سوچ کے اوہنوں واپس پنڈ بھیج دتا سی۔

لیکھک نوں اپنے مزارعے میاں اللہ دِتے دا ایہ بول وی نہیں سی وِسر دا جہڑا اوہنے اپنے دوہاں منڈیاں نال پنڈوں ٹرن لگیاں چوکھی دُور آ کے کہیا سی:

''سردار جی! تسیں نہیں، اج اسیں اُجڑ گئے آں۔ مار گھتیاں سانوں
ایہناں لیڈراں نے۔'' (ص81)

سیتل نے ''میریاں اُبھل یاداں'' وچ 1984ء دے نیلے تارے دا ذکر وی ناں ماترا ای کیتا اے۔ اوس ویلے دے حالات، پنجاب دے پنڈاں وچ ہوندی برچھا گردی دا اوہنے ذکر نہیں کیتا۔ اوہنے احمد شاہ ابدالی دے ہرمندر صاحب اُتے کیتے حملے نال ایس حملے دی تُلنا کیتی اے۔ اوہدوں ''بودی والا تارا'' چمکیا سی جد کہ 1984ء وچ ''نیلا تارا'' اوہ ابدالی نوں ''پردیسی لٹیرا'' کہندا اے جہدا کوئی مذہب نہیں سی۔ کیوں جے:

''دھرم ہوندا تاں چونہ ورناں دے سانجھے ہرمندر صاحب نوں نہ ڈھاندا۔
جہدی نیہ اک مسلمان دھرماتما میاں میر نے رکھی سی۔'' (ص109)

پر 1984ء وچ جو ہویا اوہ ساڈے اپنے راج وچ ہویا جہڑا ساڈیاں ووٹاں نال بنیا سی۔ اوہدے خیال وچ تارا بودی والا ہووے، بھاویں نیلا، دوویں ای نحش ہوندے نیں۔

''ویکھی مانی دنیا'' وانگر ایس کتاب وچ لیکھک نے پڑھن والیاں دی کتاب وچ دلچسپی نوں قایم رکھن لئی نکے نکے فقریاں دا سہارا لیا اے۔ کُل ملا کے ایہ نکی جہی کتاب دی ''گناں دی گُتھلی'' وانگوں وکھالی دیندی اے۔ بھاویں ایہ ''ویکھی مانی دُنیا'' دی فہرست وجوں کتاب اے پر لیکھک نے ایہنوں فنی ڈھنگاں نال شنگھاریا اے۔

Scanned with CamScanner

شمشیر سنگھ ببرا ''وچھوڑے دا داغ''[30]

ڈاکٹر شمشیر سنگھ ببرا دی ایہ کتاب ''وچھوڑے دا داغ'' اوہدی آپ بیتی گھٹ تے یاداں دوالے بہتی گھمدی لگدی اے۔

شمشیر سنگھ ببرا دا جنم چھوٹیاں گلوٹیاں وچ ہویا۔ اوہنے اپنے پنڈتوں اپنی پڑھائی شروع کیتی تے فیر ڈسکا' لاہور' دلی' لندن تے واشنگٹن وچ جا کے تعلیم مکمل کیتی۔ اوہنے پی ایچ ڈی کیتی تے پہلے سکھ بنے جہڑے 1962ء وچ ورلڈ بنک دی نوکری وچ لگے تے کئی اہم عہدیاں اُتے کم کر کے ریٹائرڈ ہوئے۔

''وچھوڑے دا داغ'' پاکستان بنن توں پہلاں دے پنڈ چھوٹیاں گلوٹیاں دوالے گھمدی اے۔ اوہناں اپنی ایس کتاب وچ ایس پنڈ وچ رہن والے کئی ہور لوکاں دیاں یاداں وی شامل کر دتیاں نیں

ایس کتاب بارے پروفیسر پریتم سنگھ انج لکھدے نیں:

> ''کتاب نوں میں جس پکھوں وی ویکھدا ہاں' پوری لگدی ہے۔ اس نوں دیس دی ونڈ توں پہلاں دے سیالکوٹ ضلع دے اک چھوٹے جہے پنڈ ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' دی سوانح عمری آکھاں تاں سچائی توں دُور نہیں ہووے گا۔ جے پنڈ دا انسائیکلو پیڈیا دَساں تاں وی غلط نہیں ہووے گا۔ جے ایس نوں پنڈ دا جغرافیا تے سماجی پچھوکڑ من کے تُراں تاں وی ماہر ہون دی پروانگی ملن دی آس ہے تے جے میں ایہ کہواں کہ ورلڈ بنک ولوں پنڈ دی ترقی لئی اپنی ماہری نال تیار کروائی اک جامع رپورٹ ہے تاں وی بہت تھوڑے سوجھوان ہوون گے جو میرے نال سہمت نہیں ہووے گا۔'' (ص5)

پروفیسر پریتم سنگھ نے کتاب نوں ورلڈ بنک ولوں پنڈ دی ترقی لئی تیار کروائی جامع رپورٹ قرار دتا اے۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ وچھوڑے دا داغ اوس دوردی اک اجہی جامع کتاب اے جہدے وچ اوس سماج تے اوہدیاں ون سَونیاں رسماں دا

ویروے نال ذکر کیتا گیا اے۔ ایتھوں تیک کہ ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' دا1945ء دا بنیا نقشا وی پوری تفصیل نال موجود اے۔ ''وچھوڑے دا داغ'' دے کجھ سرناویں ای ویکھو جہناں توں اُتے لکھی گل ثابت ہو جاوے گی۔

1۔ پنڈ دی ڈیل ڈول

2۔ لوک

3۔ لکھائی پڑھائی

4۔ معاشی حالت' کاروبیہار

5۔ جمنا مرنا

6۔ ویاہ شادیاں

7۔ پریم محبتاں

8۔ بھوت' پریت' وہم

9۔ رنگ رَلیاں

10۔ دورنگ دار قوماں

ایہ سبھ کجھ اوہدے پنڈ دوالے ای گھمدا اے۔ مصنف نے آپوں بھادیں لاہور' لندن تے واشنگٹن وچ حیاتی گزاری اے پر ایس ادھوری آپ بیتی اندر اوہنے اج توں ستر سال پہلاں دے وسیب نوں اپنیاں یاداں دی عینک نال انج ویکھیا اے کہ پڑھن والا ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' دا پورا نک نقشا اپنے ذہن اندر لیک لیندا اے۔

ایہ کتاب بھادیں ڈاکٹر شمشیر سنگھ دی آپ بیتی تاں نہیں پر اوہدیاں اوہ یاداں نیں جہڑیاں مرن تیک اوہدے دُھر اندر موجود رہن گیاں۔ کتاب دی زبان اینی صاف تے ودھیا اے کہ انج لگدا اے جویں کسے پاکستانی پنجابی لکھاری دی تخلیق ہووے۔ ایسے پاروں تاں پریتم سنگھ ہوراں لکھیا اے:

> ''مینوں ایس کتاب دی سبھ توں حیران کرن والی خوبی ایہ لگی ہے کہ سوجھوان لکھاری کِتے دی اپنی بھرپور لیاقت دا وکھالا کرن لئی اوکھے اَتے ان پچھاتے لفظ نہیں ورتدا۔'' (ص7)

Scanned with CamScanner

وچھوڑے دا داغ دھرتی نال جڑے تے جمن بھوئیں نال انتاں دی محبت کرن والے بندے دیاں یاداں نیں۔ جہنوں بڈھاپے وچ وی اپنے پنڈ دا اک اک گھر، بوہا، وٹ بنا، کھوہ، بیریاں، کھیڈاں، گاؤن، ویاہ شادیاں تے پنڈ دا غلام علی گلوکار یاد اے۔ ایہ یاداں وچ ڈُبی اجہی کتاب اے جہنوں پڑھن والا دھرتی نال انتاں دی موہ محسوس کردا اے۔ پنڈ دا کوئی گھر یاں بندا نہیں جہدا پورے ویروے نال شمشیر سنگھ بیرا ہوراں ذکر نہ کیتا ہووے سگوں اوہناں کتاب اندر کئی تصویراں پنڈ تے پنڈ دے گھراں دیاں وی دتیاں نیں تے پنڈ وچ رہن والیاں دیاں وی۔

ایہ کتاب ''وچھوڑے دا داغ''، شمشیر سنگھ دی ادھوری آپ بیتی دی بجائے پنڈ ''گلوٹیاں'' دی آپ بیتی اے۔

ایس کتاب دا اخیری باب ''اچانک وچھوڑا'' بڑا درد بھریا اے۔ 1947ء وچ جدوں ہندوستان تے پاکستان دو دکھ دیس بن گئے تے ایدھروں اودھر لوک ہجرت کر گئے۔ اوس ہجرت تے فساداں دی گل، پنڈ چھڈن ویلے لوکاں دی حالت تے حسرت بھریاں نظراں دا ذکر مصنف نے بڑے روہ نال کیتا اے۔ یکم ستمبر 1947ء نوں ایس پنڈ دے بہتے سِکھ ٹبر پنڈ چھڈ کے گئے۔ کتاب دیاں اخیری لایناں ویکھو:

''دوویں سوار دُوجے گھوڑے تے واپس کیمپ جان توں پہلاں پنڈ دے سنسان بازار دا آخری چکر لاون چلے گئے۔ ٹھیکے دار نے دو چار بندیاں نال ہتھ ملایا۔ باہواں لمکا ڈاڈ سکے نوں ٹُر پیا۔ اک واری وی مڑ کے پیارے پنڈ ول نہ ویکھیا۔

لے وے رانجھیا رب نوں سونپیو توں
تے اسیں نال نہیوں کجھ لے چلے''

(ص300)

پنڈ نال محبت وچ ڈُبی ایس کتاب دا ناں وی بڑا سوچ سمجھ کے رکھیا گیا اے۔ ''وچھوڑے دا داغ'' اجے تازا اے۔ دھرتی توں وچھڑن دی پیڑ مرن تیک تاں ساتھ نبھاوندی اے ناں!

Scanned with CamScanner

صاحب سنگھ ''میری کہانی''[51]

''میری کہانی'' پروفیسر صاحب سنگھ دی جیون کہانی اے جو پہلی وار 1977ء وچ لیکھک دی موت مگروں چھپی سی۔ ایس کتاب وچ لیکھک نے اپنی یادداشت دے آسرے 19 جون 1966ء توں 16 ستمبر 1966ء دے دوران ایہ ہڈ بیتیاں لکھیاں سن۔ (ص12) آپ بیتی داناں لیکھک نے ٹھیٹھ پنجابی وچ ''میرے غریب دیاں ہڈ بیتیاں'' رکھیا سی جہنوں ''سنگھ برادرز'' نے اپنی مرضی نال بدل کے ''میری کہانی'' وچ تبدیل کر دتا۔

ایس کتاب نوں لیکھک دے داماد پروفیسر پریتم سنگھ نے ایڈٹ کیتا تے چھپوایا۔ کتاب دے شروع وچ لیکھک نے ایس گل ول وی اشارا کیتا اے کہ:

> ''سن 1964ء دے اخیر لے مہینے سردار ایشر سنگھ جی مجھیل نوں ملن دا موقع ملیا۔ اوہ میریاں ہڈ بیتیاں اپنے سپتاہک اخبار وچ چھاپن دی کرپا کرنی چاہندے سن۔ اوہناں نوں اس بارے دس پئی سی میرے وڈے داماد پروفیسر پریتم سنگھ توں۔'' (ص11)

پروفیسر صاحب دی ایہ ہڈ بیتی شاید اَگے وی ٹردی پر اوہناں دے ہڈ پیراں دی طاقت تے یادداشت دی کمزوری تے اخیر ویلے پارکنین دی بیماری پاروں اوہناں دی موت نے ایہنوں اگے نہ ٹرن دتا تے اُپر لکھے اکھر اوہناں دے اخیری لکھے اکھر ثابت ہوئے۔ ''بھومیکا'' سرناویں ہیٹھ ایس بارے پروفیسر پریتم سنگھ جی لکھدے نیں:

> ''اُپرلے واک' پروفیسر صاحب سنگھ دے اپنے ہتھاں دے لکھے ہوئے نیں۔ اگوں 23-4-67 دی متی (تاریخ) ہیٹھ ''ہڈ بیتیاں دا نچوڑ'' سرلیکھ (عنوان) پیا ہویا ہے۔ پر صفحا خالی پیا ہے۔ انگلاں نے آ گیا پالن توں بغاوت کر دتی پر تیت ہوندی اے۔ اصل وچ اُنگلاں دی ایہ بغاوت دماغ دے ہنب جان دی سوچک ہے۔'' (ص12)

لیکھک نے اپنی ایس جیونی نوں 22 باباں وچ ونڈیا اے تے ہر باب وچ ذیلی عنواناں دے نال کتاب نوں ہور دلچسپ بنایا اے۔ ایتھے کجھ عنواناں دا تذکرا کرنا دلچسپی توں خالی نہیں ہووے گا۔

Scanned with CamScanner

پرائیمری پچھوں' سانگلا' سنسکرت پڑھن دا شوق' غریبی دی سمجھ' نویاں تانگھاں' کالج دی تیاری' غریبی دا مخول' بی اے' ٹالسٹائی دا لیکھ' ننکانا صاحب دا ساکا' شرومنی کمیٹی وچ' گورو کا باغ' ساڈا مقدما' ہندو مسلم فساد' قید تے رہائی' جیل وچ' لاہور قلعے وچ رہائی' چنڈ تھرپال' گلھٹی تاپ' اپنا مکان' سخت بیماری تے اپریشن' گرانتھاس دی چھپوائی وغیرا تے آخری باب وچ صرف اکوسر لیکھ اے ''جتنی چادر ویکھیے' اُتنے پیر پساریے۔''

میری جیون کہانی دے مطالعے توں بعد پروفیسر صاحب سنگھ دے جیون بارے ٹُردی جانکاری ایس طرحاں ملدی اے۔

اوہناں دے بزرگاں دا پنڈ پچھوں رام نگر' ضلع گوجرانوالا سی جتھوں اُٹھ کے اوہ ضلع سیالکوٹ دی تحصیل پسرور دے اک پنڈ فتے والی وچ آ کے وسے سن۔ ایتھے ای لیکھک دا جنم 5 پھگن 1948 (16 فروری 1892ء) نوں ہیرانند دے گھر ہویا۔ اوہدا پیو پنڈ تھریال وچ چھوٹی جہی دُکان کردا سی۔ گھوٹینکی (سیالکوٹ توں لہندے پاسے ست میل) اوہناں دے نانکیاں دا پنڈ سی۔ بچپن وچ لیکھک دا ناں نتھورام سی کیوں جے بچپن ویلے اوہدے نک وچ نتھ پائی گئی سی۔

> ''میتھوں پہلاں جہڑے بچے اوہناں دے (میرے پیو دے) گھر جمدے رہے' اوہ چھیتی ہی مر جاندے رہے..... ہندو مریادا دے مطابق ایہ نتھ ویاہ دے ویلے لاہی دی اے۔ سو اٹھویں کلاس دا امتحان دین تک ایہ نتھ میرے نک وچ رہی۔'' (ص 46)

لیکھک پڑھن وچ ہُشیار سی۔ اوہنے چار سال دی عمرے اپنی مڈھلی پڑھائی دا مُڈھ پنجابی صوفی شاعر ہاشم شاہ دے پُتر میاں حیات شاہ پاسوں کیتا۔ ''میاں حیات شاہ دی اپنے پِتا وانگ پنجابی دا کوِی سی۔'' (ص48) فیر پنجویں دا امتحان رعیے دے پرائیمری سکول توں 1902ء وچ پاس کیتا۔ فیر دادی دی بھین دے پوترے امر سنگھ تے پرائیمری سکول دے ٹیچر قاضی جلال الدین دی پریرنا تے ہلاشیری نال گوتا فتح گڑھ دے ورنیکلر مڈل سکول توں اٹھویں دا امتحان پاس کیتا۔ گوتا فتح گڑھ دے ہائی سکول توں مڈل دا امتحان پاس کر کے ہائی سکول پسرور توں میٹرک کیتی۔

Scanned with CamScanner

گھر دی پتلی مالی حالت پاروں لیکھک پڑھائی وچ چھڈ کے نوکری دی بھال کردا اے۔ سانگلا ضلع لائل پور وچ اک مڈل سکول وچ ستمبر 1909ء وچ اوہنوں سیکنڈ ہیڈ ماسٹر دے طور اُتے نوکری مل جاندی اے۔ (ص71) جتھوں اوہنوں اپریل 1910ء وچ جواب مل جانداا ے۔

اوہ کجھ چر سیالکوٹ دے ڈاکخانے وچ وی ملازمت کردا اے۔ فیر کجھ سجناں متراں دی مدد نال ڈاکخانے دی نوکری توں استعفا دے کے دیال سنگھ کالج وچ داخلا لے کے ایف تے فیر گورنمنٹ کالج لاہور توں بی اے دا امتحان 1915ء وچ پاس کردا اے۔ لیکھک دے بقول:

''میں اپنے کالج وچوں تیجے نمبر اُتے اَتے یونیورسٹی وچوں تیرھویں درجے اُتے آ گیا۔ اپنے کالج وچوں میں سنسکرت وچ اوّل رہیا تے یونیورسٹی ولوں مینوں چاندی دا اک میڈل ملیا۔ 450 وچوں میرے 253 نمبر آئے سن۔ (ص99)

بی اے کرن مگروں لیکھک نے اک وار معلم دا پیشا اپنایا پر سفنا کالج لیکچرار دا سی۔ وچ وچالے شرومنی گوردوارا پربندھک کمیٹی دا ملازم وی رہیا۔ پہلا کالج' خالصا کالج امرتسر سی جتھے اوہنے دھارمک دے پروفیسر وجوں سیوا نبھائی۔ ریٹائرمنٹ مگروں سکھ مشنری کالج امرتسر دا پرنسپل بن کے 70 سال دی عمر تک ایس عہدے اُتے کم کیتا۔

لیکھک دی پچھان گُربانی (گوروگرنتھ صاحب) دے ویاکرن وجوں اے۔ ڈاکٹر دھرم چند واتش مطابق:

''پروفیسر صاحب نے بانی اُتے بھرپور کھوج کیتی۔ گُربانی ویاکرن دا اُس نوں ''پاننی'' آکھیا جاسکدا اے۔''

''لیکھک دے ٹیکیاں وچ واراں' بھگت بانی شیخ فرید صاحب دا سیک آدر چناواں شامل نیں۔ سارے گروگرنتھ صاحب دا ٹیکا دس سینچیاں وچ تیار کرن دا سہرا پروفیسر صاحب سنگھ دے سر ہے۔''(32)

''میری جیون کہانی'' وچ لیکھک نے اپنے پورے جیون نوں سچ دی ترکڑی اُتے

رکھ کے پیش کیتا اے۔ اک غریب پریوار دا بندا انج ترقی کر دا جاوے' ایہ گن صرف پروفیسر صاحب کول ای اے۔ اپنی آپ بیتی وچ جتھے اوہنے اپنیاں پراپتیاں دا ذکر کیتا اے' نال نال اوہناں لوکاں دا ذکر وی بڑی عزت' عقیدت تے احترام نال کیتا اے جہڑے اوہدے لئی' اوہدی چنگی بھلک لئی بھلا سوچدے رہے۔ لیکھک نوں ایس دوران کئی کوڑے کسیلے تجربے دی ہوئے۔ کئی وار اوہنوں نموشی دا سامنا کرنا پیا تے کئی وار وڈے لوکاں دیاں گلاں دی سنتیاں پیاں تے کئی وار نوکری دی بھال کر دیاں' ایدھر اودھر پھر دیاں' ٹھجل خواری جھلد یاں لیکھک نوں انج وی کرنا پیا کہ:

''مینوں اجے تک یاد اے کہ آخری آس مکا کے اک دن میں رام باغ دے اک رُکھ ہیٹھ بہ کے بڑا رویا' بڑے گِلے کیتے پر ماتما اگے تے اُس نوں آکھیا:

''آہ لے پھڑ مالا اپنی' میتھوں بھکھیاں بھگتی نہ ہووے۔'' (ص73)

پروفیسر صاحب سنگھ نے آپ بیتی وچ اپنے سمے دیاں کئی سیاسی لہراں وچ حصا لیا تے کئی مند بھاگیاں گھٹناواں اکھیں ویکھیاں۔

1919ء دا جلیانوالا باغ دا واقعا' ننکانا صاحب دا ساکا' چابیاں دا مورچا' گورد کے باغ دا مورچا تے جیتو دا مورچا وغیرا گھٹناواں اپنے سامہنے ویکھیاں تے مورچیاں وچ حصّا وی لیا۔ اوہ نہ صرف ایہناں دا ذکر کر دا اے سگوں اوہناں دیاں تاریخاں دا ویروا دی دے کے ایہنوں ہور وی نویکلا رنگ دیندا اے۔ ایہناں مورچیاں وچ حصّا لین کارن کئی وار گرفتار وی ہویا تے جیل دی ہوئی۔

''میری جیون کہانی'' اک ندھڑک' محنتی تے غریب بندے دی کہانی اے۔ اوہناں سچائی دا پلّا کدے وی ہتھوں نہ چھڈیا۔ اپنے جیون نال تعلق رکھدی ماڑی توں ماڑی گھٹناوی پڑھن والیاں توں لکاون دی کوشش نہیں کیتی۔ اک وار لیکھک جدوں ڈاکخانے وچ ملازم ہویا تاں انٹرویو لئی سیالکوٹ جاون لئی پیسا کول کوئی نہیں سی۔ اوہدی ماں پنڈ دے سارے سوکھے گھراں توں خالی مُڑ آئی سی۔ تاں فیر:

''آخر میری ماں نے اُس زنانی توں ادھار دو رُپئے دا ترلا ماریا جو

Scanned with CamScanner

ساڈے گھر دا کوڑا سُندی سی۔ اُس دا نام سی بھانی۔ بھانی دے من وچ رب نے مہر پائی تے اُس نے اپنے گھروں دور پئے لیا دتے۔'' (ص74)

اوس وقت دے سکولاں بارے دَسدے نیں:

''ضلع سیالکوٹ وچ کُل چار مڈل سکول سن۔ (1) گوتا فتح گڑھ (تحصیل رعیہ) (2) سنکھترہ (تحصیل ظفروال) (3) ستراہ (تحصیل ڈسکا) (4) سنبڑیال (تحصیل سیالکوٹ)

پروفیسر صاحب سنگھ دا تعلق ہندو پریوار نال سی تے اوہناں دا بچپن دا نام نتھو رام سی۔ بچپن وچ اوہنوں کیس داڑھی والے سِکھ سوہنے لگدے سن۔ دھرم سنگھ ناں دے اک دُور نیڑے دے رشتے دار دی سنگت گلوشاہ دے میلے تے کلاسوالا دے ''سنگھ سبھا'' دے دیوان وچ امرت چکھیا تے سکھی دھارن کیتا تے نتھو رام توں صاحب سنگھ ہو گئے۔ (ص63)

پر کاغذاں وچ ناں دی تبدیلی کالج داخلے سمے کروائی۔ (ص87)

ایس آپ بیتی وچ لیکھک دی جیونی پڑھ کے ایہ سچے ای کہیا جا سکدا اے کہ لیکھک نے اک بھرپور جُہداں بھریا جیون گزاریا اے۔ اوہنے جیون بھر جُہد کیتا۔ قدم قدم اُتے غریبی نال ٹاکرا کر کے اپنے آپ نوں گھڑیا۔

جتھے اوہ اک محنتی تے سادگی پسند نظر آوندا اے' اوتھے اوہدے وچ دُکھاں دا ٹاکرا کرن' بھُکھ نوں سہن' پیدل سفر کرن تے نا اُمید ہوندیاں وی دل نہ چھڈن دے گُن نظریں آوندے نیں۔ اوہ اپنی گھر دی حالت بارے تھاں تھاں فکرمند ہوندا نظریں آوندا اے۔

جے اُتے کیتی گل نوں سمیٹ یاں ایہ گل کہیے کہ پروفیسر صاحب نے کہیا سی کہ:

''خیال سی کہ میری ایہ ''ہڈ بیتی'' میرے بچیاں واسطے دلچسپی دا کارن بن سکے۔''

پر ایہ کتاب صرف اوہناں دے بچیاں لئی نہیں' سگوں سچے پنجابی ادب نوں رشناون دے نال نال پڑھن والے نوں جیون دیاں سچائیاں توں جانو کروا ندیاں اک نواں ولولا تے جوش وی دیندی اے۔

''میری جیون کہانی'' صرف پروفیسر صاحب سنگھ دی نہیں' اک اَن تھک' محنتی تے

Scanned with CamScanner

مجاہد بندے دی داستان اے۔ جہوں پڑھ کے محنت تے لگن دی اہمیت واضح ہو جاندی اے۔

کرپال سنگھ کسیل ''پونی صدی دا سفر'' [33]

''پونی صدی دا سفر'' کرپال سنگھ کسیل دی آپ بیتی اے جو 2004ء وچ چھپی تے جہوں لیکھک نے اپنے 75 ویں جنم دن 19 مارچ 2003ء نوں بھینٹ کرن دی صلاح بنائی سی۔

کرپال سنگھ کسیل دا جنم 19 مارچ 1928ء / 7 چیت 1985 بکرمی نوں سوموار والے دن لاہور وچ ہویا سی پر سرکاری کاغذاں وچ اوہدی جنم تاریخ 24 اپریل 1928ء درج اے۔

''کسیل'' ناں دا پنڈ جہڑا کہ ضلع امرتسر دا اک تاریخی پنڈ اے' اوہدے وڈکیاں دا پنڈ اے جہنوں شریکے دیاں تنگیاں ترشیاں توں ویکھ کے لیکھک دی دادی' اپنے خاوند سردار مان جو نام کٹا فوجی سی تے پنجاں بھراواں وچوں سبھ توں چھوٹا سی دی 1901ء وچ ہوئی وفات مگروں 1903ء وچ اپنی اولاد لے کے لاہور وچ سردار دھنا سنگھ ملوئی دے پوتریاں دے خاندان وچ آ کے رہن لگی۔ لاہور وچ ای لیکھک دے والد نے پڑھائی کیتی تے فوجی محکمے دے لیکھا کار دے دفتر وچ ملازم ہو گئے۔

لیکھک دے جنم توں تن مہینے مگروں اوہدے والد سردار گنگا سنگھ تپ دق دے مرض نال فوت ہو گئے تے اوہدے پریوار نوں واپس پنڈ مڑنا پیا جتھے چنگے بھاگاں نوں اوہدا پیو دو منزلا پکا مکان بنا گیا سی۔ اوس ویلے اوہدی ماں مہندر کور دی عمر اٹھارھاں اُنی سال دی ای سی۔ پر اوہنے اپنا باقی جیون اپنے پتر دے وڈے ہون دی آس وچ ای گزار دتا۔

لیکھک دے گھر دی جیون وچ مصیبتاں نے بچپن وچ ای اوہنوں بڑا کجھ سکھا دتا۔ اوہدے والد دی وفات توں 9 مہینے پچھوں اوہدے پھپھڑ سردار جیون سنگھ دی وی موت ہو گئی۔ لیکھک بڑے دُکھی من نال ایہدی دَس پاوندا اے:

> ''اپنے بچپن وچ ای مینوں تن وِدھوا اِستریاں اپنی دادی' اوہدی دھی' اَتے میری ماتا دے جیون دیاں مشکلاں نوں ویکھن تے جانن

دا موقع ملیا۔'' (ص18)

ایس گل دا لیکھک دے جیون اُتے اثر جھلکارے ماردا اے۔ ''آدکتھن'' وچ ایہدے بارے اوہ خود لکھدا اے:

''بچپن وچ غدری بابیاں دی سنگت اَتے پروار دیاں وِدھوا استریاں دے سنتاپ نے میرے اندر دو پرورتیاں نوں وشیش طور تے جاگروپ کیتا۔ پہلی سی منکھی سنترتا اَتے دُوجی اِستری جاتی دی پُرشاں سامان برابری دی بھاونا۔'' (ص10)

کرپان سنگھ کسیل نے مڈھلی تعلیم بابا ہرنام سنگھ کسیل توں حاصل کیتی جہڑے اک سال لئی نظر بند ہو کے پنڈ ای رہندے سن۔ اوہناں گردوارے دے اک کمرے وچ بلیک بورڈ بنا کے پنڈ دیاں بالاں نوں پڑھانا شروع کر دتا۔

پنجویں جماعت وچ اوہو اوہنوں ڈھنڈاں دے مڈل سکول وچ داخل کروا کے گئے۔ جتھوں اوہنے 1942ء وچ مڈل پاس کیتا۔ کجھ چر اوہ نانکے پنڈ اٹاری پڑھدا رہیا تے فیر بابا ہرنام سنگھ جی دے کہن اُتے جو اوس ویلے جیل وچ سن' خالصا ہائی سکول سرہالی جا داخلا لیا جتھے ہیڈ ماسٹر موہن سنگھ' سیکنڈ ماسٹر شیر سنگھ تے ماسٹر سجان سنگھ توں اوہنے تعلیم حاصل کیتی۔

1944ء وچ لیکھک دسویں پاس کر کے خالصا کالج امرتسر وچ جا داخل ہوندا اے۔ جتھوں 1949ء وچ اوہ بی اے دا امتحان پاس کردا اے۔ جس مگروں اوہ سنت سنگھ سیکھوں دے مشورے نال ایم اے پنجابی کلاس وچ داخل ہو کے ایم اے کردا اے تے فیر کالج استاد دے طور تے اپنے جیون دے نویں راہاں دا پاندھی ہو جاندا اے۔ دکھ وکھ کالجاں وچ پڑھان مگروں اوہ 1962ء وچ پنجابی یونیورسٹی بنن مگروں اوہدے وچ وی سیوا نبھاندا اے۔ اوہ کجھ چر بھاشا و بھاگ وچ سیوا نبھاندا رہیا۔

14-15 جنوری 1964ء دے نیڑے اوہدیاں اکھاں نوں روگ لگ گیا تے باوجود چنگے علاجاں دے وی اوہنوں سجے سجے دِسنا اُکا ای بند ہو گیا۔

''مینوں سجے سنیتر تا دے خوبصورت رنگ برنگے سنسار توں
وچھن کے نیتر ہینتا دے اندھکوپ وچ دھکیل دتا۔'' (ص71)

Scanned with CamScanner

''پونی صدی دا سفر'' کرپال سنگھ کسیل دی آپ بیتی اپنے اندر کئی اک نویکلے رنگ رکھدی اے۔ اوہنے اپنی ہڈ بیتی وچ اپنیاں یاداں نوں ای بیان نہیں کیتا سگوں اپنے ولے دی تاریخ توں وی اپنے پڑھن والیاں نوں جانو کروایا اے۔

اوہ اک جی دار' ندھڑک' نجھک تے نسنگ شخصیت دا مالک اے۔ جتھے اوہنے تھاں تھاں اپنے آپ نوں وڈیایا اے' اوتھے اوہنے اپنے اندر لے انسان نوں کامیابی دیاں پوڑھیاں چڑھدے وی دکھایا اے' ایہ اوہدے اندر لے انسان دی ای دین اے کہ اوہ 40 سال انھا ہون مگروں جیون دی اوسے ڈھنگ گزارداے جویں اوہ پہلا گزارداسی۔

لیکھک نوں ایس گل اُتے مان اے کہ اوہنے پنجابی دے منے پرمنے عالماں کولوں تعلیم حاصل کیتی تے جیون وچ اوہدے ساتھیاں وچ مشہور شخصیتاں دا ای ساتھ رہیا اے۔

خالصا کالج امرتسر وچ اوہدے اُستاداں وچ پرنسپل تیجا سنگھ' ڈاکٹر گنڈا سنگھ' پروفیسر صاحب سنگھ' پروفیسر سنت سنگھ سیکھوں' پروفیسر گربچن سنگھ طالب تے ڈاکٹر دیوان سنگھ جہے اُچ کوئی ودوان شامل سن۔ خالصا کالج وچ ای پڑھدیاں اوہنے دیش دی ونڈ نوں وی اپنے اکھیں ویکھیا۔ اوہ پنڈت جواہر لال نہرو دا خطاب اخباراں راہیں پڑھدا اے جد کہ ''پاکستان دے بانی'' محمد علی جناح دا بھاشن ریڈیو توں پروفیسر وریام سنگھ دے گھر بیٹھ کے سندا اے۔ جناح صاحب بڑی خُشی وچ سن تے اوہناں دے الفاظ سن:

> ''اج جمعے دا پوتر تیوہار ہے تے دنیا دی سبھ توں وڈی مسلم سٹیٹ ہوند وچ آ گئی ہے۔'' (ص 43)

1947ء دے فرقو فساداں دا ذکر کردیاں ہویاں لیکھک ''صفتی دے گھر'' امرتسر نوں برے حالاں وچ ویکھدا اے۔

> ''امرتسر وچ ہوئے فرقو فساد میں اپنے اکھیں ویکھے ہن۔ سارا واتاورن (ماحول) فرقو جنون دے زہر نال گھل گیا سی..... امرتسر وچ ہو یا پہلا قتل میرے سوہرے پریوار دی اک دُکان وچ درزی دا کم کر رہے ٹیلر ماسٹر سوہن سنگھ دا سی جو اپنے اک مسلمان ملازم نوں ہال بازار دے نیڑے اوہدے گھر کجھ پیسے دین لئی گیا سی۔ فیر تاں

کیہ سی' اجہی فرقو فساداں دی انھیری جھلی' روز قتل' روز کرفیو تے تناؤ
بھریا ماحول۔'' (ص82)

جویں کہ اُپر دس آئے آں کہ کرپال سنگھ کسیل ''کسیل'' پنڈ داواسی اے۔ جہدے تاریخی پچھوکڑ بارے اوہنے کھل کے ذکر کیتا اے۔

''پنڈ کسیل ماجھے دے اوس علاقے وچ اے جہدے آلے دوالے گورو
صاحبان دیاں اتہاسک یاداں توں بنا پراتن اتہاسک کال دی سنسکرتی
دے دی کئی چنھ (نشان) موجود ہن۔'' (ص13)

ایتھے ای بابا بڈھا صاحب ولوں بنائی سڑک موجود اے جہنوں بابا کھڑک سنگھ نے لوکاں دی سیوا نال بنایا سی۔ جتھوں ایس سڑک دا شروع ہوندا اے او تھے پنڈ گورو کی وڈالی وچ گورو گوبند سنگھ صاحب دا جنم ہویا سی۔ ایتھے پنڈ باسر کے گلاں اے جتھے گورو مرداس جی تے بھائی گورداس دا جنم ہویا۔ ایسے سڑک اُتے کسیل پنڈ اک تھیہ اُتے وسیا ہویا اے۔ کسیل توں اُتر پچھم ول 4 کلومیٹر تے پنڈ بھکنا اے جتھوں دے پرسدھ دیش بھگت بابا سوہن سنگھ بھکنا غدر پارٹی ورگی قومی جتھے بندی دے پہلے پردھان سن۔ اوہناں دے اک ساتھی اودھم سنگھ کسیل سن۔

ایسے لئی ای کرپال سنگھ کسیل نوں وی ایسے ماحول توں سیاسی سوجھ دی فضا ملی تے اوہنے دیش سیوا اُتے لک بنھ لیا۔ 1949ء وچ اوہنے بی اے دا امتحان جیل وچ قیدی وجوں ای دتا سی۔

ڈاکٹر گربچن سنگھ راہی' کرپال سنگھ بارے لکھدے نیں:

''پروفیسر کسیل نے اپنے جیون وچ واپریاں سبھ گھٹناواں دا وستھار
نال ذکر کیتا ہے۔ اپنی نیتر ہیتا دا پچھوکڑ اَتے کارن دَسدیاں ہویاں
اوہ بھاویں ارنبھ وچ بھاوک ہوئے ہن' جو کہ اجہے حالات دا اِک
سبھاوک پرتی کرم ہوندا ہے۔ پرنتو اوہناں جھٹ ہی حالات نال
سمجھوتا کر کے اپنے اندر آشادی جوت پرجولت کرلئی۔'' (ص7)

اپنے گھر دی جیون بارے پروفیسر کسیل سچ دا پلا پھڑ کے ندھڑک ہو کے ہوئی بیتی

Scanned with CamScanner

دا بیان کردا اے۔ اوہدا ویاہ 1946ء وچ کالجی پڑھائی دوران ای ہو گیا سی۔ اوہدی بیوی دا ناں سویندر کور سی جہڑی ماسٹر سنتا سنگھ دی دھی سی جو خالصا کالج وچ ڈرل ماسٹر توں ریٹائر ہوئے سن تے فوج وچ کجھ عرصے رہے سن۔ اوہناں دیاں دو ای دھیاں سن۔ امرتسر ای روڈ اُتے اوہناں دا گھر سی۔ اوہناں دی بیوی ماپیاں دی لاڈلی دھی سی جہنوں اوہ اپنے نالوں وچھوڑن نوں تیار نہیں سن تے اوہ امرتسر ای رہندی رہی۔

پنجابی ادب وچ ''بابا بوڑھ'' وجوں جانے جاندے سنت سنگھ سیکھوں نوں بڑی عقیدت نال وڈیاندا اے:

''پروفیسر سیکھوں جی دا میں اک ہور طرحاں دا وی دین دار ہاں۔'' (ص76)

سنت سنگھ سیکھوں جی نے اوہنوں ایم اے پنجابی کرن دی پریرنا دتی سی۔ اوہ ایم اے پنجابی وچ اوہدے اُستاد وی سن۔ 1951ء وچ ایم اے دی پڑھائی مکن اُتے جہڑے شبد پروفیسر سیکھوں نے پنجابی و بھاگ دے مُکھی دے رُوپ وچ اپنے بھاشن وچ کہے سن اوہناں نوں وڈمُلے کہہ کے کسیل نے دُہرایا وی ہے۔

''سنت سنگھ سیکھوں جی پاسوں ای اوہنے پروف ریڈنگ دی جاچ سکھی اے۔'' (ص76) اَتے ہرمندر سنگھ اَتے پروفیسر کیسل نوں ''ساہت دے روپ'' کتاب لکھن لئی جیون سنگھ (لاہور بک شاپ) نے پروفیسر سیکھوں دا کر کے ہی کہیا سی۔ (ص75)

پنجابی دے منے پرمنے لوک گائیک سری لال چند یملا جٹ نال لیکھک دی سانجھ سگوں سانجھ توں اگانہ ایہ سانجھ' پگ وٹ بھرا وچ بدل گئی۔ اوہدے بارے لیکھک نے ''چھتی امرت'' نامی کتاب وچ درج اک نظم دیاں دو لایناں پڑھن والیاں نوں دان کیتیاں نیں:

کسیل تھوڑے نیں جگ تے' یملے ورگے یار
پگ وٹ بھرا نیں' جیون دے غم خار

''پونی صدی دا سفر'' کرپال سنگھ کسیل ایس کتاب وچ احساس برتری دا شکار نظر آوندا اے۔ اوہنے پوری کتاب وچ ''میں'' دے ذکر نوں نہیں چھڈیا۔ اوہنے اپنیاں کتاباں دا تذکرا' اپنے یاراں غمخاراں دا تذکرا' ایتھوں تک کہ دکھ دکھ ویلیاں وچ ملن والے ایوارڈاں تے انعاماں دا تذکرا وی کیتا اے۔

Scanned with CamScanner

لیکھک 1968ء وچ لاگو ہوئے بھاشا ایکٹ تے پنجابی صوبے بارے اپنی فکر ظاہر کردے ہوئے ندھڑک ہو کے ایہ گل کہہ اُٹھدا اے۔

''ورتمان پنجاب بھاویں 1968ء دے بھاشا ایکٹ ادھین اک بھاشی پردیش ہے' پر اس وچ نہ تاں راج دربار وچ' نہ ہی لوکاں دے کاروبیہار اَتے نہ ہی سکھیا دے کھیتر وچ پنجابی بھاشا نوں سچے دِلوں لاگو کیتا گیا ہے۔ ایتھوں تک کہ چندی گڑھ ورگے مہاں نگر جو پنجاب دی راجدھانی لئی بنایا گیا سی' وچ ورتمان سمے پنجابی دا سرکارے دربارے کوئی ستھان نہیں ہے۔'' (ص130)

لیکھک دے ناول ''وارڈ نمبر 10'' نوں بھارت ساہت اکادمی ایوارڈ لئی وچار یا گیا سی پر'' کسے خاص کارن جہدا میں ایتھے ذکر نہیں کرنا چاہندا'' (ص123) اوہنوں ایہ انعام نہ مل سکیا۔ پرنال ای لیکھک ''شاید'' اکھر ورت کے امرتا پریتم نوں ایہدا قصوروار منداا ے جہدی نظم ''گربھوتی'' بارے لیکھک نے اک مضمون ''اجیت'' اخبار وچ لکھیا سی۔ لیکھک دے بقول:

''امرتا پریتم نے اپنی آپ بیتی ''رسیدی ٹکٹ'' وچ اس دا ذکر وی کیتا اے۔'' (ص123)

ایس کتاب نوں'' کجھ دناں وچ ہی لکھی گئی'' سمجھ کے پڑھیے تاں فیر وی بہت کجھ لبھدا اے پر جے کدھرے لیکھک ایس کتاب نوں مُڈھ کے بہ کے ریجھ تے مجھ نال لکھدا تاں ایہدا اپنا ای اک سواد ہونا سی۔

کملا داس ''میری کہانی''[34]

''میری کہانی'' کملا داس دی آپ بیتی اے۔ جہنوں اوہناں 50 باباں وچ یاں سرنا ویاں بیٹھ لکھیا اے۔ ایہ آپ بیتی 152 صفحیاں تے کھلری ہوئی اے۔

آپ بیتی لکھن والیاں بارے آکھیا جاندا اے جے آپ بیتی اوہنوں لکھنی

Scanned with CamScanner

چاہیدی اے جیہنے حیاتی دے کسے کھیتر وچ کوئی اہم کم کیتا ہووے۔ ایہ آپ بیتی پڑھ کے اج لگدا اے جویں مصنفہ نے ایہوں اپنی سیکس دی زندگی بیان کرن لئی لکھیا اے۔

اوہ اک عام جہی عورت اے۔ حیاتی وچ کسے کھیتر اندر اوہناں کوئی خاص اہم حاصل نہیں کیتی۔ فیر ایہ سوال پیدا ہوندا اے جے اوہناں آپ بیتی کیوں لکھی؟ تے ایہدا کو جواب ای دتا جاسکدا اے۔ اپنے آپ نوں نمایاں کرن لئی کجھ سرٹاویاں نوں اگے دتا جا رہیا اے۔ تاں جے کتاب دے موضوع بارے گل ہور نتر کے سامنے آ سکے۔ گپ دراز وچ رکھی بوتل، نائٹ عورتاں تے سیکس، میں اُس دی سندرتا تے موہت ہوئی، ہر روز اک جن نال سونا، ادھا پیار، بورڈنگ دیاں کڑیاں، سنیاسی گیا، افیم دی خشبو رہ گئی، اُس نے مینوں جھوٹھی پائی رکھی، صرف سیکس دی سوچ، نواں عاشق، سیکس تے سہکارتا، کارلو نال پریم پرسنگ، کام دیوتا تہوہار، اُس نے گلھاں چُم لیاں، سیکس صرف پتی لئی، نویں زندگی دی شروعات، دوجے دیاں بانہاں دا آنند وغیرہ۔

کملا داس چھیویں توں کوتاواں لکھن لگ پیاں سن اوہ لکھدیاں نیں:

> ''میں چھیاں سالاں دی سی تے بڑی بھاوک وی سی۔ میں اُداس کوتاواں لکھن لگ پئی۔ اجہیاں گڈیاں دیاں کوتاواں جہناں دے سر نہیں سن تے جہناں نوں زندگی بھر ایسے طرحاں رہنا پیا۔ مینوں اپنی ہر کوتا تے رونا آؤندا سی۔'' (ص13)

کوتاواں لکھن والی کملا داس دی ساری آپ بیتی اوہناں دی عام جہی زندگی دے عام جہے واقعات نال پُرچی جاپدی اے۔ اوہناں دی زندگی دا کوئی اجہیا واقع یاں اجیہا نہیں وکھالی دیندی جہدی وجا توں ایس آپ بیتی نوں اسیں کسے ناول دی آپ بیتی آکھ سکئے۔ ایس آپ بیتی اندر اوہناں اپنی زندگی وچ پیش آؤن والیاں گھٹناواں، بیماریاں، ڈاکٹراں دا حال، سیر سپاٹے دی زندگی، سہاگ رات دا ذکر تے پتی نال بتائی زندگی دے پل بیان کیتے نیں۔

سچے ای ایہ آکھیا جاسکدا اے جے کملا داس دی ایہ آپ بیتی ''میری کہانی'' اوہناں دی ای کہانی اے تے ایہ جگ دی کہانی نہیں بن سکی۔ ایس ہڈ بیتی اندر جگ بیتی

Scanned with CamScanner

دے جھلکارے دسدے اوکھالی ویلے دسے نیں۔

کیسر سنگھ کنیڈا "آتم کتھا"

"آتم کتھا گیانی کیسر سنگھ کنیڈا" جویں کہ ناں توں ای ظاہر اے۔ گیانی کیسر سنگھ کنیڈا دی آپ بیتی اے۔ لوک گیت پرکاشن چندی گڑھ ولوں 2001ء وچ چھپیا ایس ساڈے سامھوں ایں اے۔ 304 صفحیاں تے کھلری اس کتاب نوں چھے بھاگاں وچ ونڈیا گیا اے۔

پہلا بھاگ "میرا بچپن" دو حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ "مغل پڑی تے راولپنڈی وچ بچپن" تے "امرتسر دے یتیم خانے" اس حصے وچ لیکھک نے اپنے جنم، بچپن اتے ماں باپ دا ذکر کرن دے نال نال اپنے پنڈ بارے تفصیلی معلومات دتیاں نیں۔ کیسر سنگھ دا جنم لگ بھگ یم جنوری 1912ء نوں پنڈ مغل پڑی (مغل سکھاں) وچ ماتا بھجی دی لکھوں پتا سردار پریم سنگھ دے گھر ہویا۔ لیکھک اجے تن سالاں دا ہی سی کہ اک حادثے پاروں اُس دے ماتا جی اتے 1919ء وچ جدوں کہ اوہ ست سالاں دا سی اُس دے باپ دی وفات ہوگئی۔ مڈھلی تعلیم دیاں پنج جماعتاں اُس نے پنڈ دے سکول توں ہی پڑھیاں۔ چھیویں توں نانویں تک اوہ اگلی تعلیم امریکن مشن ہائی سکول راولپنڈی توں حاصل کرن لگروں 1927ء توں 1931ء تک امرتسر دے یتیم خانے وچ پڑھدا رہیا۔ 1931ء وچ اُس نے اک پرائمری سکول وچ نوکری کرلئی۔

1937ء وچ اُس دا ویاہ ہرنام کور نال ہوگیا۔ جس نے 20 سالاں دی سنگت لگروں اُس نوں وچھوڑا دے دتا۔ اُس دے دو بیٹے گرچرن سنگھ اتے کلجیت سنگھ نیں۔ اُس دی دھی سرندر کور بھر جوانی وچ ای سڑک حادثے دا شکار ہوگئی سی۔

جویں کہ اُپر ذکر کیتا اے لیکھک نے اس کتاب نوں چھے بھاگاں وچ ونڈیا اے۔ پہلاں بھاگ اُس دے بچپن اتے اُس دی تعلیم دے معاملات نوں اُلیکدا اے۔ "جاباب" جیون دے کرم کھیتر وچ" اُس نے اپنے گورو نانک دیو یونیورسٹی بھنڈار دے چل رہے سکول وچ اپنی نوکری اپنی شادی اتے اپنی کوتا دے کھیتر وچ کیتے کم نوں بیان کیتا اے۔

بھگت سنگھ دی شہادت دا ذکر کردیاں گیانی کیسر سنگھ لکھدا اے:

''جس دن بھگت سنگھ تے اُس دے ساتھیاں دی شہادت دی خبر ملی، اوسے دن اساں پنج الُوئیں متراں نے کول سر ساہمنے سونہ چکی کہ جد تک دیش آزاد نہیں ہندا ویاہ نہیں کراں گے۔ پر گھردیاں دی زبردستی کر کے دومتراں نے سونہ توڑ دتی تاں باقی تناں نے ایہہ سونہ دہرائی کہ 25 سال تک دی عمر ہون تک ویاہ نہیں کرنا۔ اُس دے باقی دوساتھیاں وی سونہ توڑ دتی پر کیسر سنگھ دا ویاہ 25 سال دی عمرے ای ہویا۔'' (ص123)

اس کتاب وچلا سبھ توں اہم باب، تیجا باب ''آزاد ہند فوج دے موہرلے دستے وچ'' اے۔ ایس باب وچ اوہنے آزاد ہند فوج وچ اپنی شمولیت اتے آزاد ہند فوج دے بارے تفصیل نال گل کیتی اے۔

''جنرل موہن سنگھ انکھی بندا سی۔ جاپانی اُس نوں اپنی مرضی نال چلانا چاہندے سن۔ اوہ اپنی مرضی کرنی چاہندا سی۔ اُس دے ساہمنے اکو ادیش سی۔ ''آزادی'' (ص133)

لیکھک جیل جان توں ڈردا ہے کیوں جے جہڑا جیل جاندا سی۔ واپس نہیں مڑ دا سی۔ پر فیر پتا نہیں اس نوں کویں پکا یقین آ گیا کہ جاپان سرکار اِس نوں قتل نہیں کرے گی اوہ جیل چلا جاندا اے۔ واقعات نوں پیش کردیاں کتے کتے تاریخاں دا ویروادتا اے پر اکثر تھاواں تے ایہ تکنیک نہیں ورتی گئی۔ لگدا اے کیسر سنگھ نے اپنی ڈائری توں وی کم لیا اے۔

''اج سویرے اسیں برما ہندوستان دی حد ٹپی۔ اک میل پتھر اُتے اک پاسے برما تے دوجے پاسے ''اسام'' لکھیا سی۔ آزاد ہند زندہ باد تے انقلاب زندہ باد دے نعرے لگنے شروع ہو گئے۔ سارے جوان اِک مہان خوشی وچ پاگل ہور ہے سن۔ جدیں گوڈے ٹیک کے بُک بھر کے دیش دی پوتر مِٹی متھے نال لائی تاں میں بے ہوشی جہی دی حالت وچ ساں۔ اِک سپنا پر تکھ ہور ہیا سی۔'' (ص144)

کیسر سنگھ نے تھاں تھاں اپنیاں نظماں نوں واقعات نال جوڑ کے لکھیا اے۔

جنگ دے دِناں وچ جاپانی فوجاں دی حالت بیان کردیاں لیکھک لکھدا اے:

''جاپان نے جس ملک اُتے قبضا کیتا اوتھوں دیاں کنج کواریاں نوں زبردستی پھڑ کے، جاپانی فوجیاں دی ہوس لئی چکلیاں وچ ڈک دتا۔ ایہوکم ایہناں برماوچ وی کیتا۔انگریزاں تے ہندوستانی غلام فوجیاں دی ہوس پوری کرن والیاں عورتاں نوں لبھ لبھ کے اوہناں دے گھراں نوں چکلے بنادتا۔'' (ص153)

اکتوبر 1946ء وچ ملایا توں اک سال دی روپوشی مگروں گھر پہنچیا تاں اُس نوں اِک نویں صورت حال دا سامہنا سی:

''ساری دنیا ہی بدل چکی سی، کانگرس، پنڈت، جواہر لال نہرو دی اگوائی وچ دیش دی ونڈ پروان کر چکی سی۔ سارے پچھمی پنجاب وچلے ہندو سکھاں وچ ہپھڑا دپھڑی مچی ہوئی سی۔ فیر وی میں اپنے بچپن دے ساتھیاں نوں لبھ لبھ کے ملنا شروع کردتا۔'' (ص165)

اپنی آتم کتھا وچ گیانی کیسر سنگھ نے اپنیاں کتاباں تے اوہناں دے لکھن دے پچھوکڑ نوں وی کئی تھاں بیان کیتا اے۔انج ایہ اک ادبی آپ بیتی دا روپ وی دھارن کردی اے۔

''جد میرا ناول شہید اُدھم سنگھ ریلیز کیتا گیا تاں اُس دیاں استھیاں دیش لے جان دی مہم تیز ہوگئی تے اُس دیاں استھیاں دیش پہنچیاں۔بُن اُدھم سنگھ اک مشہور شہر ہے۔'' (ص327)

''اجہی اک سنگت وچ میں اپنی کہانی ''شاہ جی دی سچی روٹی سنائی۔'' سبھ نے پرسنسا کیتی۔ ہرندر سنگھ روپ دی پرسنسا نے مینوں بڑی تسلی دتی۔ کیونکہ شلاگھا کرن دی بجائے اوہ نکتہ چینی کرن داعادی سی۔'' (ص166)

دیش ونڈتوں بعد اوہ 1953ء تک ہندوستان رہیا بعد وچ پہلاں 1957ء وچ انگلینڈ چلا گیا تے اوتھوں 1963ء وچ کینیڈا چلا گیا۔کینیڈا وچ رہندیاں ای اُس دی پچھان گیانی کیسر سنگھ

Scanned with CamScanner

کینیڈا ہن گئی۔

کل ملا کے ایہ آپ بیتی لیکھک دے نجی جیون، اُس دے پنڈ اتے آزادی جدوجہد نوں بیان کرن دے نال ہندوستان دی تاریخ دا اک باب وی ہو نبڑدی اے۔

کیلاش پوری ''بارِ جاؤ لکھ بیریا''[36]

''بار جاؤ لکھ بیریا'' جانی پچھانی لیکھک کیلاش پوری دی آپ بیتی اے۔ جس نوں نو یگ پبلشرز ڈیلی والیاں 1996ء وچ چھاپیا۔ کتاب دا انتساب ''صاحباں نوں'' ہے لکھدی اے:

صاحباں نوں، ڈاکٹر گوپال سنگھ جی پُری، میرا مرشد، میرا عالم، میرا علم، میری عبادت، میڈھا کرم، مینڈھا دھرم، میرا ذکر، میرا چانن، مینڈھا سانول، مینڈھا سُندر، میرا گوبند، میرا گوپال، شمی شیلا، کرن جعفری، رشم اسجیت۔ شون درشن، سہیل، روشن، سیرت شیناں، تانکی، شوناں۔

کتاب نوں تن چرناں (حصیاں) وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلے حصے وچ 92 باب نیں، جد کہ دوجا چرن 81 باباں نوں اپنے اندر سمو کے بیٹھا اے۔ جد کہ تیسرے حصے وچ 92 ای چیپٹر نیں۔ کتاب دے شروع وچ ''کیلاش پوری ..... دھی دھیانی'' دے سر لیکھ ہیٹھ کرتار سنگھ دگل نے چار صفحے دا دیباچا لکھیا اے جد کہ اس توں بعد 24 صفحیاں دا لیکھ کیلاش پوری نے خود اپنے تے کتاب بارے لکھیا اے۔

کرتار سنگھ دُگل لکھدا اے:

''ویدوی اک اہم سچائی ہے کہ جیون وچ جو کچھ واپردا ہے۔ اوہ سبھ کجھ سوے جیونی وچ شامل ہون دا حق دار نہیں ہوندا۔ تے کئی وار نہ کہن والیاں گلاں وی اتنیاں دلچسپ ہندیاں ہن جنہاں دا ذکر پاٹھک نوں سواد کر جاندا اے۔ ایہ برانت کیلاش دی سہاگ رات دا ہے:

''کمپارٹمنٹ وچ جس سیٹ تے اسیں ساں۔ اوتھے جاں سامہنی سیٹ تے ہور کوئی مسافر نہیں سی۔ صرف پچھلے پاسے دیاں سیٹاں توں آواز آ رہی سی۔ اُس رات نہ گرمی، نہ ہمس، نہ پتنگے نہ بھیڑ، اِک

Scanned with CamScanner

چادر ہی سفید تے میری پیازی مخملی زری دا وڈا سارا ڈپٹا مکھن مکھن
جوڑا، نو ویاہیا جوڑا، رات گیت گاؤندی رہی، دو ساہاں رل ہین
وجائی، دو ساہاں گلوکڑی پائی، ہوٹھاں دے نال ہوٹھ چھپا کے، نرم
دین رل کے ہیک لگائی، حیران ساں ایڈی پرائیویسی؟'' (ص ۵)

کیلاش پوری دے چاہن والے بھاویں اُس دی آپ بیتی دی اک وچ سن پرادہ سوچ رہی سی:

''ایہ مشورا من تاں لگے لیکن سوچاں'' کے آکھاں'' میرے کول سمجھا کرن والا ماجرا ہی کہڑا اے؟ پنجابی پاٹھکاں دی میرے بی کتنی کو رُچی ہے؟ اوپری، ست بیگانی، کون چھاپسی میری جیونی۔''

کیلاش پوری دا جنم علاقہ پوٹھوہار دا اے، اُس نے اپنے رچنا گرنتھ وچ پوٹھوہاری لہجے دی ورتوں وی کیتی اے۔ اوہدی زبان سادہ اتے سرل اے۔ کتے کتے انگریزی اکھراں دی ورتوں وی کیتی گئی اے۔

کتاب وچ ڈائری دا استعمال وی کیتا گیا اتے کجھ اک خط وی درج کیتے گئے۔ ونجارا بیدی اتے پروفیسر موہن سنگھ دے خط صفحہ 395-400 تک اتے سردار سوبھا سنگھ آرٹسٹ نال اوہدی خط و کتابت دیاں مثالاں صفحہ 637 توں 638 تک ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ کتاب وچ پاکستان دے پنجابی لیکھکاں دا ذکر وی نظر آوندا اے۔ اس ذکر وچ محبت، پیار، خلوص اتے عقیدت دے سارے رنگ نمایاں نظر آندے نیں:

''سبط الحسن ضیغم نوں مل کے جا پیا، گمیا، گھسیا، ساڈا پیارا پنجاب ساہویں آ بیٹھا ہووے۔ سچ اتے ایمان نوں شاہدی بھرن دی مصیبت نہیں جھلنی پیندی۔ نہ واد ھوگل دی لوڑ، نہ وکھاوا، نہ کسے نوں اپنی سمجھلتا دے قصے سنا سنا کے بور کرن دی لوڑ، ضیغم، نرول ضیغم، گھر وی تے باہر وی، نہ تردد نہ بھیکھ، ڈھلا جوگیا پگڑ، کُرتا پاجامہ، نرچھل اکھاں، نہ کسے دی خوشامد، نہ بے روبھی ..... '' (ص 785)

انجے ای فخر زمان، جمال ہوشیار پوری دا وی ذکر نظر آوندا اے۔

Scanned with CamScanner

880 صفحیاں دی اِس کتاب اندر جتھے اُس نے اپنے جیون ویروے درج کیتے نیں۔ اپنیاں غزلاں نظماں نوں پیش کیتا اے۔ اوتھے نال دی نال ڈائری اتے خطاں دا استعمال وی کیتا اے۔ انج ''بار جاؤ لکھ بیر یا'' اپنے اندر انیکاں رنگ رکھدی نظر آندی اے۔

گربخش سنگھ ''میری جیون کہانی''[37]

گربخش سنگھ پریت لڑی دی آپ بیتی ''میری جیون کہانی'' تن حصیاں وچ چھپی اے۔ اس دا پہلا حصا (میری جیون کہانی) 1959ء وچ چھپیا۔ اس حصے وچ لیکھک نے 1895ء توں لے کے 1924ء تک دے حالات نوں ''میرا بچپن تے میری جوانی'' دے سرناویں ہیٹھ 34 باباں وچ ونڈیا اے۔ 288 صفحیاں دی اس کتاب دا انتساب لیکھک نے انج اُلیکیا اے:

> ''اپنے دادی جی، ماتا جی، بابا جی، باپو چنداسنگھ جی تے پتا جی دی مٹھی تے پیاری یادنوں جہناں امیری نالوں وی وڈیری دات، دِل دی پربتی بُھکھ، مینوں دتی، جس بھُکھ نوں تر پتان لئی بیتیا، ورتمان تے بھوکھ، تِنے عالم میرے لئی اکٹھا ہو گئے۔'' (ص5)

307 صفحیاں تے کھلر یا اس جیون کہانی دا دو جا حصّا پہلی وار 1964 وچ لیکھک دے جیوندیاں ہی چھپ گیا۔ ''منزل دس پئی'' دے سرناویں ہیٹھ اس حصے وچ 1924ء توں 1947ء تک دے سمیں نوں بیانیا گیا اے۔ اس کتاب نوں 24 باباں وچ ونڈیا گیا اے۔ جدکہ کتاب دے اخیر تے اک انتما ''منزل دس پئی'' دے سرناویں ہیٹھ درج اے جدکہ دو لیکھ ''میری پتنی اتے پتنی ولوں دو خط'' وی کتاب وچ شامل نیں۔ کتاب دے اس دوجے حصے دے انتساب نوں اک نظر مار دے آں۔

> ''دل دے ڈونگھے پیار نال چاچی کیسر دیوی جی (خوبصورت انسان، میرے سورگی چاچا جی، سردار رگھبیر سنگھ جی دی سُپتنی) نوں جہناں نے میرے بچپن توں لے کے اج تک دے میرے ہر کم وچ ماں ورگی دلچسپی لئی تے ماں ورگا پیار مینوں دتا ہے، جہڑا پیار ایس ویلے میرے

Scanned with CamScanner

لگ بھگ سارے ہی وچھڑ چکے بزرگاں دی یاد نوں میرے لئی
سُرجیت رکھ رہیا ہے۔'' (ص ۹)

''میری جیون کہانی'' دا تیجا حصّا 1947 توں 1960ء تک دے واقعات دی تفصیل بیان کردا اے ''دوستی دی جائداد'' دے سرناویں ہیٹھ چھپے اِس تیجے حصے نوں لیکھک دے پُتر نوتیج سنگھ نے اُس دی وفات توں مگروں چھپوایا۔ اس حصے نوں 23 باباں وچ ونڈیا گیا اے۔ اس کتاب دا انتساب کسے دے ناں نہیں کیتا گیا۔ پہلے حصے وچ لیکھک نے ''میری نہیں ایہ ہور ناں چنگیاں دی کہانی ہے'' سرناویں ہیٹھ دیباچہ لکھیا ہے جدکہ دوجے حصے وچ ''ست پربت'' سرناویں ہیٹھ تفصیلی دیباچا لکھیا اے۔ تیجے حصے وچ لیکھک دے پُتر نوتیج سنگھ دلوں ''بغیر سرناویں'' توں دیباچا شامل اے۔

اپنی جیون کہانی نوں بیان نہ دی وجہ بیان کردا لیکھک آکھدا اے:

''اپنی جیون کہانی لکھن دی گستاخی میں کدے نہ کر سکدا جے ایہ کہانی بہتی دوجیاں دی کہانی نہ ہوندی۔ فیر اپنے سارے پنّے آپ نوں پڑھن دی ہیچل میں کیوں دے رہیا ہاں۔ صرف اِس لئی کہ جے ایہ کہانی اپنی سمجھ کے میں نہ ہی لکھاں تاں کنے ہی بڑے مٹھے، بڑے پیارے، بڑے چنگے لوکاں دی کہانی ان لکھی رہ جاوے گی..... ایہناں چنگیائی لئی پر یرسکن والے لوکاں دی گل تہانوں سنان لئی میں ایہ کہانی لکھی اے۔ ایہدے وچ میں صرف کہانی کار ہی ہاں۔ اپنے کسے پاتر کولوں کتے کتے میں اپنی تعریف دے شبد اکھوالین دی کُھل لے لئی ہے۔'' (ص 8)

گربخش سنگھ اک پیار موہیا جی اے۔ اُس دی ساری لکھنی پیار توں متاثر اے۔ ایہدی شروعات اوہدے خاندان دے ممبراں توں ہوندی اے۔ اُس دی دادی، بابے اتے باپو دی چٹھی اتے پیاری یاد نال تاں اس کتاب نوں منسوب کیتا گیا اے۔ اس توں علاوہ لیکھک دی ماتا، بھرا بھین، ماما اتے بچے دی اس مرکز دے دوالے گھمدے نیں۔ گربخش دے اس پیار سنسار وچ عورتاں دا وی اہم تھاں اے ایہناں دن سونیاں

Scanned with CamScanner

عورتاں وچ ہر قوم، ہر مذہب، ہر عمر دیاں دیسی اُتے ودیسی عورتاں شامل نیں۔ کم کار والیاں ایہ عورتاں بیوہ، مالک مکان، شاعرا وغیرہ کجھ وی ہو سکدیاں نیں۔ حوراں دی کوئی رلی مکھنی، ایلزی پازلیفا، خانم کوئی وی کڑی اوہدے جیون وچ شامل ہو سکدی اے۔ اُس دی پریت لڑی وچ آ کے سبھناں کڑیاں دی عمر، برادری، دھرم اتے رنگ، قوم دا رنگ مٹ جاندا اے۔ حیاتی دے ہر کھیتر وچ اُسدی شخصیت دی تعمیر ایہناں عورتاں کر کے ای نظر آندی اے۔ کدے رلی مکھنی اُس نوں شاعر بنا دیندی اے تاں کدے مسز میکارتی اُس نوں انجینئر توں بھکاری بنن لئی آ کھدی اے۔ لیکھک دے کہن مطابق:

''استری میری مول پریرتا رہی ہے۔ ایہدے دوالے ہی میں انجیئرنگ، لیکھنی تے سوہنی دنیا دے سفنے کلپے سن۔ ایتھوں تک کہ جدوں میرا اسا کار رب وچ بھروسا ہندا سی، اودوں اپنے رب دا مکھ وی میں استری مکھ ہی چتریا سی۔.....زندگی دا سچا عکس مینوں استری وچوں ای دسدا سی۔'' (ص 27)

گربخش سنگھ نے اپنے باپ دی سرکاری نوکری توں لے کے آزاد زندگی اپناون تک آزادی لہر، سنسار امن لہر اتے سماج وادی لہراں نوں اپنی آپ بیتی وچ درج کیتا اے۔ جویں کہ اُپر ذکر کر چکے آں۔ اُس دی ایہ آپ بیتی جو کہ تن حصیاں وچ اے۔ پڑھ کے نہ صرف اُس دی زندگی دے نکے توں نکے پکھ توں اسیں جانو ہندے آں نال دی نال سانجھے ہندوستان، آزاد بھارت اتے کئی اک ہور ملکاں دے سیاسی، سماجی اتے معاشی حالات نال وی اسیں واقف ہندے آں۔ اُس نے اپنی اس آپ بیتی وچ ودیسی ملکاں دے کیتے سفراں دا وی حال بیان کیتا اے۔ ایہ گل سچ سجھا ای آکھن وچ کوئی حرف نہیں کہ اُس دی ایہ آپ بیتی جیونی نالوں ودھ اک سفرنامہ لگدی اے۔ دیس اتے بدیساں دے کیتے دورے اُس نوں وطن دی محبت دا درس دیندے نیں۔ اپنی مٹی نال اُس دا پیار اتے موہ ڈلھکاں ماردا اے:

''وطن اپنے دی دھرتی جیوں جیوں نیڑے آؤندی جاندی سی۔
میرے اندر کجھ مچ مچ اُٹھدا سی۔ چاہندا ساں میرا جہاز بمبئی نہیں

Scanned with CamScanner

سیالکوٹ لگا ہندا۔'' (ص287/1)

لیکھک نے اپنی آپ بیتی وچ اپنے ویلے دے پنجاب دے ثقافتی ماحول اتے اُس ویلے دے رسم رواجاں نوں بڑی خوبصورتی نال اُلیکیا اے۔ جدوں اُس دا ویاہ ہندا اے تاں گھوڑی چڑھن توں پہلاں دیاں رسماں، برات دے ڈھکا سمیں دیاں بولیاں، جیجے سالی دے مخول۔ دوقہاراں دا ڈولی نوں چُکنا۔ چھند سناؤنے وغیرہ دا ذکر اُس نے سچے ڈھنگ نال کیتا اے۔

''آوازاں آئیاں.....'' تہاڈی جُتی ایدھر جے۔''

مینوں پتا سی کہ جُتیاں لُک جایا کردیاں نیں۔ میں جواب دتا۔ جُتی کیہ پانی ایں، تساڈی حاضری وچ ننگے پیریں ہی ترنا چاہاں گا۔

''اسیں نہیں ساں آہندیاں، ساڈے بھرانے تہاڈے مخول ہیٹھاں نہیں آنا۔'' میریاں سیالکوٹی بھیناں نے فخر کیتا۔'' (ص108/1)

گربخش سنگھ نے اپنی ایس آپ بیتی وچ ہندوستان اندر چل رہیاں آزادی دیاں تحریکاں دا وی ذکر کیتا اے۔ اکالی لہر، جیتو دا مورچا، سائمن کمشن دی پنجاب پھیری، لالا لاجپت رائے تے لاٹھی چارج اتے اُس دی موت، بھگت سنگھ دی شہیدی اتے پاک بھارت ونڈ دا ذکر تفصیل نال کیتا اے۔ دیش دی ونڈ دے سمیاں نوں اوہ انج اُلیکدا اے۔

''15 اگست 1947ء نوں ہندوستان دے دوٹوٹے ہو گئے۔ اک بھارت تے دوجا پاکستان، دوہیں پاسیں قہر مچ گیا۔ وحشیانہ ظلماں دیاں کہانیاں ہر مونہ اُتے سن۔ پریت نگر دے کول وگدے سوئے وچ لاشاں رڑھدیاں دی جھاتی بھے بھیت کر دی سی۔'' (ص9/3)

اوہ بڑے دُکھی دل نال لوکاں دے لوکاں نالوں ٹُٹدے موہ کارن، بھراواں دے بھراواں نال ویرداذ کر کردا اے:

''.....صدیاں دی سانجھ گھڑیاں وچ آلوپ ہوگئی۔ ایویں جاپے جویں اساں نہ کدے اِکوکھوہ دا پانی پیتا، نہ کدے اکو پیلی دا اناج کھادا۔ نہ کدے اکو گلی محلے دی پون وچ ساہ لیا۔ جاپے جویں اسیں

Scanned with CamScanner

ہندوواں، مسلماناں، سکھاں کدے کسے پیارے دی موت اُتے
اتھرو سانبھے نہیں سن کیتے۔ نہ کسے سانبھی خوشی وچ ہاسے رلائے سن۔
جیکر اسیں ازل توں ہی ہندوستان، پاکستان، خالصتان لئی اک
دوجے دے پاسے پھلدے آئے ساں، بچپن دے یارانے بھل
گئے.....'' (ص232/2)

لیکھک دیس ونڈ سمیں پریت نگر سی۔ اُس نے اپنی مسلماناں نال ہمدردی،
اوہناں دی مدد امداد اتے اوہناں نوں پاکستانی حدتوں پار پہنچاون دیاں اپنے تے اپنے
ساتھیاں دیاں جہداں دا ذکر وی کیتا اے۔ اوہ پریت نگر وچ پناہ حاصل کیتی بیٹھیاں
عورتاں نوں پاکستان ٹرکاں تے بٹھا کے پاکستان بھجوا کے اپنے آپ وچ خوش ہوندا اے۔

''میری جان وچ جان آئی۔ اک اک نوں پیار دے کے میں ٹرک
وچ اکٹھا۔ اوہناں دے سامان دی ہر چیز اوہناں دے حوالے
کیتی۔'' (ص11/3)

لیکھک نے مہاتما گاندھی نوں گولی مارے جان دا ذکر وی کیتا اے اتے اپنی ناظم
حکمت نال ملاقات داوی جھڑی تاشقند دے اک مشاعرے وچ ہوئی سی۔ گُربخش لکھدا اے:

''آہ ایہ ناظم حکمت! میں اپنے من وچ آکھیا۔ کوئی نوردا پربت تریا آ
رہیا سی..... اوہدی شخصیت دا جادو جانن دی دُھن میرے سر سوار ہوگئی
تے جدوں ناظم حکمت نے کسے ہور ملنی اُتے مینوں اپنے گھر ماسکو آؤن
دی دعوت دتی، تاں میں ایس موقع دیاں گھڑیاں گندار ہیا۔ (ص192/3)

تِن حصیاں وچ چھپن والی پنجابی دی ایہ پہلی آپ بیتی ہون دا مان رکھدی اے۔
پر کئی تھاویں دِتے واقعات وچ اختصار ولوں کم لیا جاسکدا سی۔ کئی تھاویں پوریاں پوریاں
تقریراں دا اندراج اتے کئی اک خطاں دے پورے پورے متن۔ آپ بیتی دے رُوپ
تے بھار نظر آندے نیں۔

گردیال سنگھ ''نیان متیاں''[38]

گوردیال سنگھ نے اپنی آپ بیتی دو حصیاں وچ لکھی۔ پہلے حصے دا سرناواں اے ''نیان متیاں'' تے دوجے داناں اے ''دو جی دیہی''، ''نیان متیاں'' ناں توں ای ظاہر اے کہ اپنی ایس آپ بیتی وچ اوہناں اپنے صرف بچپن دے حالات ای لکھے نیں۔ ایہ ایہناں دے قلم دے زور دا نتیجہ اے کہ اوہناں اپنے بچپن دے حالات اینی تفصیل نال لکھے نیں کہ انج لگدا اے جویں اج اوہ اپنے بچپن دے زمانے وچوں لنگھ رہے ہون۔

جویں کہ اوہ خود کہندے نیں کہ اوہناں دا اپنی ہڈ ورتی لکھن دا کوئی ارادہ نہیں سی۔ کیوں جو اوہ مشہور روسی لکھاری چیخوف توں متاثر سن تے چیخوف آپ بیتی لکھن توں نفرت کردا سی۔ ایس توں علاوہ اوہ میکسم گورکی دی تناں حصیاں وچ لکھی ہوئی ہزار صفحیاں توں وی ودھ آپ بیتی توں متاثر سن تے سوچدے سن کہ جے آپ بیتی لکھی جائے تاں اوہ ایہو جہی ہونی چاہیدا اے تے ایہو جہی لکھت لکھن دی اپنے وچ صلاحیت نہیں سمجھدے سن۔ پر آخر اوہناں اپنے دوستاں دی گل من دیاں ایہ ہڈ بیتی لکھی جہڑی میکسم گورکی دی انگوں تناں حصیاں وچ نہیں تاں دو حصیاں وچ ضرور اے۔

پتا نہیں گورودیال سنگھ ہوراں دا ایہ خیال کیوں سی کہ آپ بیتی لکھن وچ زیادہ محنت کرنی پیندی تے جس لکھت تے زیادہ محنت نہ کیتی جائے اوہ ادب وچ کوئی مقام نہیں حاصل کر سکدی۔ ایس لئی ''سوے جیونی'' نوں ادبی لکھت نہیں منیا جاندا۔ حالانکہ اوہناں خود ثابت کر دتا اے کہ لکھت بھاویں کوئی وی ہووے جے اوہدے اُتے محنت کیتی جائے تاں اوہدی حیثیت تے اہمیت ضرور اُجاگر ہو کے رہندی اے۔ چنانچہ ''نیان متیاں'' نوں گوردیال سنگھ ہوراں اپنے افسانوی انداز نال لکھیا اے کہ اوہناں دیاں دو جیاں لکھتاں افسانے تے ناولاں وانگوں ایہدی وی ادب وچ اک اُچی تھاں بنا دتی اے۔

ایس آپ بیتی وچ گوردیال سنگھ ہوراں اپنے بچپن دیاں یاداں بڑی تفصیل نال تازہ کر دتیاں نیں۔ اپنے تائے بشنے دے احاطے نوں جتھے اوہ ترکھاناں دا کم کردا سی اپنے بچپن دا مُڈھ دے طور تے پیش کیتا اے۔ جدا اوہنے ترنا سکھیا تاں اوہناں اپنے جڈے اپنے بیلیاں نال ایسے احاطے نوں اپنی کھیڈ دا میدان بنایا۔ اوہناں دی زندگی دیاں بہت

Scanned with CamScanner

سار یاں یاداں ایسے احاطے تے اپنے تائے نال وابستہ نیں۔ ایہناں نوں اپنے تائے بشن سنگھ نال بہت محبت سی تے اپنے ماں پیونوں چھڈ کے ایہ راتاں نوں وی ایہناں نال سون نوں ای ترجیح دیندے سن۔ تایا ایہناں نوں بہت من کھچویاں ''باتاں'' سناوندے جہناں نے ایہناں دے لاشعور نوں اک کہانی کار بن ول پریریا۔ ایہناں اپنے تائے نوں اک ہیرو دے طور تے پیش کیتا۔ جیہڑے کم کار کرن۔ گل بات وچ دو جیاں نوں قائل کرن دے ماہر سن۔ ایس حصے وچ اسیں اوہناں دے ماتا پتا (جہنوں اوہ چاچا کہندے سن) نال بہت گھٹ واقف ہوندے آں۔ اوہناں دے پتا بارے تھوڑی جہی جانکاری اوددوں ای ملدی اے۔ جدوں اوہ اپنا کاروبار تائے نالوں علیحدہ کردے نیں۔

گوردیال سنگھ ہوراں اپنے سکول ماسٹراں بارے وی بڑی تفصیل نال لکھیا اے۔ اوہناں دا قد کاٹھ، عادتاں، اوہناں دا طالب علم تے عام لوکاں نال سلوک تے اوہناں دے پہراوے بارے انج لکھیا اے جویں اوہ اج وی اوہناں دے سامہنے ہون اوہناں دی یادداشت یاں تخیل نوں داد دینی چاہیدی اے۔ ماسٹراں وچوں اوہناں پنڈت سادھورام، ماسٹر پریتم چند تے ماسٹر نوہر یارام دا خاص طور تے ذکر کیتا اے۔

ماسٹراں وانگوں اوہناں اپنے بچپن دے دوستاں نوں وی اوہناں دیاں عادتاں سمیت پیش کیتا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں جسمانی طور تے اپنے دوستاں توں کمزور تے پڑھائی وچ وی اپنے آپ نوں ''پھاڈی'' سمجھدے سن۔ حالانکہ اوہناں دی جوانی نے اوہناں دے ایس خیال نوں غلط ثابت کردتا سی۔ اوہناں منڈی مویشیاں۔ اوہدے وچ ہون والے موج میلے تے خاص طور تے ''برکت ناچے'' نے ایہناں دے دل تے بہت اثر کیتا۔ ایسے طرحاں نکے آتش باز دے پتر رحیمو نال وی اوہناں اپنی دوستی دا ذکر کیتا اے۔ 1947ء دے ہلے گلے وچ نکے آتش باز دا سارا خاندان قتل ہو گیا تاں ایہناں نوں بہت افسوس ہویا تے جد اوہناں نوں پتہ لگیا کہ قتل کرن والیاں وچ اوہناں دا اپنا اک دوست چمن وی شامل سی تاں اوہناں دے جذبیاں نوں بہت ٹھیس پہنچی۔ ''نیان متیاں'' وچ لکھیاں گلاں، لکھن دا انداز، اوہناں دیاں دو جی تیجی جماعت دیاں گلاں تے ماسٹراں دے کہے ہوئے پورے دے پورے فقرے تے ایہناں دے بچپن دیاں ہور یاداں نے ایس کتاب نوں بہت من کھچویاں بنادتا اے۔

Scanned with CamScanner

گوردیال سنگھ ''دو جی دیہی''[39]

''دو جی دیہی'' گوردیال سنگھ دی آپ بیتی دا دوجا حصا اے۔ پہلے حصے وچ اوہناں اپنی شادی تک دے بچپن دے حالات لکھے نیں۔ ایس حصے وچ پہلاں اوہناں کتاب داناں ''دو جی دیہی'' رکھن دی وجہ دا ہندو دھرم دے مطابق تجزیہ کیتا اے۔ حیرانی دی گل اے کہ اوہناں اک ترکھان دے طور تے اپنی زندگی دا مُڈھ بنھیا پر اپنے اک ہیڈ ماسٹر مدن موہن شرما ہوراں دی مسلسل جدو جہد کرن دی نصیحت تے عمل کر دیاں یونیورسٹی دے اک پروفیسر دی حیثیت نال ریٹائرڈ ہوئے۔ ایہناں دی زندگی وچ بہت اُتار چڑھا آئے۔ بڑیاں اوکڑاں دا مقابلہ کیتا پر اپنی ثابت قدمی دی وجہ نال اک کامیاب زندگی توں جانو ہوئے۔ اوہناں دی شروع دی زندگی توں بالکل پتہ نہیں چلدا کہ اوہناں دا رجحان پنجابی ساہت ول وی ہووے گا۔ ادھی کتاب توں ودھ تائیں اوہناں کتے وی کسے ادبی کتاب دا ناں نہیں لکھیا جہڑی اوہناں پڑھی ہووے۔ پر ادب وچ وی اوہناں ناں پیدا کیتا۔ اوہناں دس ناول، بارھاں مجموعے کہانیاں دے، تن ناٹک سنگریہ، دو مضموناں دے مجموعے کھوج دی اک کتاب۔ دس بالاں دیاں کتاباں۔ ایہناں توں علاوہ اوہناں تیہ توں ودھ انگریزی تے ہندی دیاں کتاباں دا ترجمہ پنجابی وچ کیتا۔ اوہ اینا نہ وی لکھدے تاں اوہناں دا اکو ناول ''مڑھی دا دیوا'' ای اوہناں دا ادب وچ ناں جیوندا رکھن لئی کافی سی۔ ایہناں نوں ہندوستان دا سبھ توں وڈا ایوارڈ ''پدم شری'' توں علاوہ ''شرومنی ساہتکار پرسکار''، ''ساہت اکیڈیمی پرسکار'' تے ''سویت دیش نہرو پرسکار'' ملے۔

جویں کہ اُپر لکھیا اے کہ ماسٹر مدن موہن شرما ہوراں دا ایہناں تے بہت اثر سی۔ ایہ اوہناں دی وجہ توں ای اک علمی انسان بن گئے سن تے توہم پرستی تے یقین نہیں رکھدے سن۔ محنت کرن وچ اوہ کوئی عار نہیں سمجھدے سن تے دو دو تن تن بندیاں دا کم کلے ای کر لیندے سن۔ جدوں اوہناں دے باپ نے اوہناں نوں اپنے توں الگ کر کے اپنا کاروبار کرن لئی آکھیا تاں اوہناں اپنی مدد لئی کسے نوں نہ آکھیا۔ اوہناں دی ہمت ویکھ کے اوہناں دا باپ ایہ کہن تے مجبور ہو گیا کہ ''ہن توں بھکھا نہیں مرسکدا'' کم دے معاملے وچ تاں اوہ اپنے پیونوں وی مشورا دے دیندے سن۔ اوہناں دا پیو اپنی دوکان لئی ہر روز سودا

منگواندے سن۔ ایہدے تے اوہناں نوں بڑا اعتراض سی۔ اوہناں دا خیال سی ایس طرح زیادہ پیسے خرچ کرنے پیندے نیں تے روز روز کم چھڈ کے منڈی وی جانا پیندا سی۔

اوہ باہمت بندا سی۔ جس کم کرن دا ارادہ کرلیندا اوہنوں متھے ہوئے ویلے توں پہلے ای توڑ اپڑا دیندا۔ جلندھر جا کے ٹنکیاں بناؤن دی مثال ساڈے سامنے اے۔ پھیر اوہناں پڑھنا شروع کیتا تاں علم دے حصول لئی دن رات اک کر دتا۔ اوہناں نوں اپنی بیوی نکی تے اپنی چھوٹی جیہی دھی دا وی خیال رکھنا پیندا سی۔ پر کوئی وی رکاوٹ اوہناں دی کامیابی دا رستا نہ روک سکی۔

پرائیویٹ سکول چلاؤن والے اک آرٹسٹ تے گیانی کمل جی نال اوہناں دی ملاقات ہوئی تاں اوہناں نوں مصوّری دا ای شوق وی ہوگیا۔ کمل جی توں مدد لے کے ایہناں اپنا ایہ شوق وی بہت کامیابی نال طے کیتا۔ خود پڑھن لئی تے آرٹسٹ بنن لئی اوہناں کمل جی دے سکول وچ پنجی روپے مہینہ دی تنخواہ تے اتے کدی کدی مفت کم وی کیتا۔

ایہ کسے لیڈر۔ نواب یاں راجے مہاراجے دی آپ بیتی نہیں بلکہ اک عام بندے دی اے۔ جہڑا دولت دے بل بوتے تے نہیں سگوں صرف اپنی محنت نال کامیاب ہویا۔ اپنے بارے اوہ خود لکھدے نیں:۔

''عام بندے نوں بڑے کٹھن سنگھرش دا سامنا کرنا پیندا اے۔ میرے جہے لوکاں دے یتن بہت نگونے ہن۔ ایس لئی جہڑی دو جی دیہی دا ایس سوے جیونی وچ ذکر ہے اوہ وڈی تبدیلی لئی بہت ای معمولی تے نرانجی یتن ہے۔ چڑی دے دریا وچوں چنجھ بھرن جوگا یتن۔''

ایہ آپ بیتی پڑھ کے اندازہ ہوندا اے کہ نیک نیتی نال محنت کیتی جائے تاں اوہ کدی رائیگاں نہیں جاندی۔

لال سنگھ گیانی ''نیلی دستار دی داستان''[40]

''نیلی دستار دی داستان'' گیانی لال سنگھ دی آٹو بائیوگرافی اے جس نوں سنگھ برادرز امرتسر ولوں 1999ء وچ پہلی وار چھاپیا گیا۔ ایہ اصلوں سکھ تواریخ اے۔ گیانی لال

نگھ نے اپنی جیونی وچ سکھ تاریخ، خاص کر اکالی لہر بارے گل کیتی اے۔ لیکھک لکھدا اے:

''نیلی دستار دی داستان'' دا ارنبھ شرومنی اکالی دل دے سکھ راج نیتی وچ اک پر بھاو شکتی وجوں ابھرن نال ہُندا ہے۔ نیلی دستار نے اکالیاں نوں اک اجہی پہچان دتی۔ جس کارن اوہناں نوں سچ، نیاں، حق دی پراپتی، اتے دمن ورودھ سنگھرش دے پرتیک جانیا جان لگیا۔'' (ص252)

آزاد ہندوستان وچ اکالیاں بارے غلط پراپیگنڈے بولی دے ناں تے کیتے پنجاب دے ٹوٹے اتے سکھاں خاص کر اکالیاں نوں دیس دی یکجہتی لئی خطرا قرار دتے جان تے بدیسی طاقتاں دے ہتھے چڑھ کے ''خطرا'' ظاہر کرن تے لیکھک نے اس کتاب دی سرجنا کیتی:

''پنجاب دے بھاشا دے ادھار تے پُنر گٹھن اتے اس نال سنبندھت ترنت حل لوچدے مسئلیاں نوں راج نیتک مصلحت صدقا جان بُجھ کے لمک اوستھا وچ رکھ کے، جٹل بنا دتا گیا۔ سچی سکھ قوم وچکار پسری اسنتوش دی بھاونا نوں بدیشی/ ورودھی طاقتاں دی شہ درسا کے دیش بھگت اکالیاں نوں دیش دی ایکتا لئی ''خطرا'' پرگٹایا گیا اتے سموہ دیش واسیاں دی گھرنا دا پاتر بنا دتا گیا۔ اس پرکار اکالیاں دا سنہری تے دیش بھگتی نال جڑت اتہاس سچے بھارت نوں ہی وسر گیا..... اپروکت گھٹناواں نے مینوں گھنیر سوچ وچ پا دتا۔ اس ستھتی تے مینوں ڈاڈھا افسوس سی پردیش واسیاں تے الانبھاوی سی۔ پکی عمر دی اس سوچ نے من دی پیڑ دا روپ دھار لیا۔ جس نے مینوں نیلی دستار دی ایہ وِتھیا لکھن لئی مجبور کتیا۔'' (ص10)

''نیلی دستار دی داستان'' دا لیکھک گیانی لال سنگھ' گیانی لال سنگھ گوجرانوالہ دے ناں توں مشہور سی، 1903ء وچ پیدا ہویا۔ اُس نے گوجرانوالا ہائی سکول توں میٹرک کیتی۔ 1929 وچ پرائیویٹ .B.A کیتا۔ اس توں پہلاں 1925ء وچ اُس نے جے وی پاس کر کے دکھوکھ سکولاں وچ اک استاد دی حیثیت نال کم کار دا آغاز کیتا۔

ایم اے پنجابی گیانی لال سنگھ ساری عمر تعلیمی شعبے نال جڑیا رہیا۔ 1932ء وچ

Scanned with CamScanner

اس نے بچیاں لئی پنجابی دا پہلا سچتر بال رسالا ''بالک'' شروع کیتا جو اوہدی گرفتاری کرکے 1942ء وچ بند ہو گیا:

''میری شاگردی دا پہلا شکار میرا ماسک پتر ''بالک'' ہویا۔ جویں میں پہلاں دسیا ہے 9 جولائی 1940ء دا پرچا میں گرفتاری والے دن ہی ڈاک وچ پوایا سی۔ دو مہینے دی نظر بندی وچ اگست تے ستمبر دے پرچے چھپ ہی نہیں سکے سن اتے رہائی توں بعد جد مینوں نیتا گری دے جھمیلے پے گئے تاں تسلی تے اکا گرتا نال پرچے دا سنپادن تے پرکاشن لگ بھگ اسنبھو ہو گیا۔ اس توں بعد میں بڑے وکھتاں نال مساں چار پرچے کڈھ سکیا اتے فروری 1941ء توں پرچا بند کرنا پے گیا۔'' (ص37)

لیکھک نے اس کتاب نوں 10 باباں وچ ونڈیا اے۔ پہلا باب ''کالی، نیلی، پگڑی دی گاتھا'' وچ اُس نے اپنے مُڈھلے جیون دے کجھ اک واقعات نوں بیان کردیاں سِکھ اتہاس بارے وی جانکاری دتی اے۔ ساکا ننکانہ صاحب اتے گوردوارا سدھار لہر بارے تفصیلی گل کیتی اے۔ کتاب دا مُڈھ ای اس طرح بجھدا اے۔

''19 فروری 1921ء میرے جیون دا اِک یادگاری دن ہے۔ میں اُس ویلے خالصا ہائی سکول گوجرانوالے دی نوویں جماعت وچ پڑھدا ساں۔'' (ص13)

21 فروری 1992ء نوں ساکا ننکانہ صاحب دا واقعہ پیش آندا اے۔ انج لیکھک نے اپنی آپ بیتی دا مُڈھ ای اپنے سیاسی جیون توں شروع کیتا اے۔ لیکھک دی ایہ رچنا اُس دے اپنے جیون نالوں گوجرانوالا دی، سکھ اتہاس دی، ہندوستان دی اتے بھارت دی تاریخ دے واقعات نال بھری پئی اے۔

گوجرانوالا خالصا تحریک دا گڑھ سی۔ بھاویں گوجرانوالہ وچ سکھاں دی آبادی صرف 10 فی صدی پر سکھاں دی لیڈرشپ کارن گوجرانوالا دے سکھ کافی دبدبے والے سن۔ گیانی جی نے کتاب دے دوسرے باب ''گوجرانوالے وچ نیتا گری'' اپنے امرتسروں گوجرانوالا آوَن توں لیکے 1947ء وچ دیش دی ونڈ مگروں گوجرانوالہ چھڈن تک دے

حالات نوں بیانیا اے۔ اوہ 14 اکتوبر 1936ء نوں دوباہ گوجرانوالے آیا سی:

''ایہناں سنبندھاں دے کارن بہتے لوک مینوں پہلاں ہی جاندے سن۔ اِس شہر (گوجرانوالے) وچ شادی ہو جان کر کے ایہ سانجھ ہور ودھ گئی سی۔ پر اس سب کجھ دے باوجود مینوں ہولی ہولی سبھا سوسائٹیاں نال جوڑن دا مکھ کارن میری نیلی پگڑی ہی بنی۔ جس کر کے اکثر ناواقف سجن مینوں اکالی سمجھدے سن۔'' (ص28)

لیکھک نے ہندوستان دی آزادی دی چل رہی لہر دے واقعات نوں سچے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ ساکا ننکانہ صاحب' گورودوار سدھار لہر، سنگھ سبھا لہر، اکالی لہر، توں دکھ سائمن کمیشن۔ 1929ء دی نہرو رپورٹ۔ 1935ء اتے 46ء دے الیکشناں۔ 1942ء وچ کانگرس ولوں ہندوستان چھڈو لہر اتے باؤنڈری کمیشن بارے جانکاری اِس کتاب وچوں حاصل کیتی جاسکدی اے۔ مسلم لیگ دی جدوجہد بارے اتے پاکستان دی ہوند بارے وی لیکھک دا قلم معلومات فراہم کردا اے:

''پر پاکستان دی منگ دنو دن زور پھڑ دی جارہی سی۔ 1940ء وچ مسلم لیگ نے اپنے لاہور سماگم (جلسے) وچ پاکستان دا متا پاس کردتا سی۔'' (ص33)

ماسٹر تارا سنگھ ولوں لائے ''پاکستان مردہ باد'' دے نعرے دا وی اوہ ذکر کردا اے:

''مارچ 1947ء وچ مسلم لیگ نے پوٹھوہار وچ ہندوواں تے سکھاں اُتے حملے شروع کر دتے اتے ساڑ پھوک تے کٹ وڈھ کر کے تباہی مچائی۔ جد اوہناں نے بھڑکاؤ نعرے لاندیاں ہویاں لاہور وچ وی جلوس کڈھنے شروع کیتے تاں اکالی دل دے پردھان ماسٹر تارا سنگھ نے اسمبلی دے باہر ''پاکستان مردہ باد'' دا نعرہ لا کے اِس دی زوردار ورودھتا کیتی۔ نتیجے وجوں ہندو لیڈراں نے لاہور وچ اک میٹنگ کر کے ماسٹر جی نوں ہندوواں تے سکھاں دا سانجھا لیڈر چن لیا۔'' (ص99)

14-15 اگست 1947ء نوں پاکستان اتے بھارت دے وکھرے وکھرے ہون داتے پنجاب دی ونڈ دا ذکر کردے اُس اپنے شہر گوجرانوالا دی صورتحال بارے بڑی تفصیل

Scanned with CamScanner

نال گل کیتی اے۔

''15 اگست نوں جد پنج وجے شام میں گڈی راہیں گوجرانوالے ٹاؤن سٹیشن تے اُتریا، تاں شہر وچ ٹن ورتی ہوئی جاپی۔ گھر جاگھی دروازے اندر میرا گھر سٹیشن توں کوئی ست سو میٹر دور ہووے گا۔ میں پیدل ہی گھر پُجا او تھے وی اجاڑ جہی جاپی۔'' (ص53)

ایہ کتاب پڑھ کے پتا چلدا اے کہ اکالی لہر دی واگ ڈور، کہناں لوکاں دے ہتھ سی تے دوجے پاسے دیس دے آگو ویکھن نوں سکھاں دے ہمدرد سن پر او ہناں کہنی تے کرنی وچ لافرق 1930ء وچ نہرو دی رپورٹ دے چھپن نال ای شروع ہو گیا سی۔ سکھ چال تاں بھاویں سمجھ گئے پر اپنی قسمت نوں فیر وی ہندوستان نال ای جوڑی رکھیا۔ دیس دی آزادی مگروں سکھاں نوں اپنے ایس فیصلے دی اودوں سمجھ آئی جد دربار صاحب تے فوج کشی کیتی گئی۔ کتاب وچ لا ستواں تے اٹھواں باب ''پاپ دی جنج'' تے ''ہونی'' پڑھدیاں پڑھن ہر فقرے وچوں ''آہ'' نکلدی، ہوک اٹھدی اتے لہو سمدا ویکھے گا۔ آہ توں اثر تک اپڑن وچ دیر ای کنی لگدی اے۔ پڑھن والا ایہناں توں متاثر ہو یاں بغیر نہیں رہ سکدا۔

گیانی لال سنگھ سکھاں دا لیڈر اے۔ اُس دی نظر تیز اتے ڈونگھی اے۔ اُس نے ہندوستان وچ رہندے سکھاں اُتے ہوئے ظلماں دی نشان دہی کیتی اے۔ او ہناں دی تفصیل دسی اے۔

1966ء وچ پنجابی صوبے دے بنن تے پنجاب دی ونڈ بابت لال سنگھ لکھدا اے۔

''ٹھیک گل تاں ایہ ہے پنجابی صوبہ نہیں بنیا، بنایا ہے۔ ہریانا راج تے مونہ متھا سنوریا ہے ہماچل پردیش دا۔ پنجاب کولوں تاں چندی گڑھ، کئی پنجابی بھاشی علاقے تے اِس دے دریاواں دا پانی کھوہ کے اس نوں بے جان کر دتا گیا ہے۔'' (ص132)

کل ملا کے ایہ کتاب ہندوستان دے سکھاں دی تاریخ نوں بیان کر دی، صاف سادہ زبان وچ لکھی گئی اے۔ ایہ کلے گیانی لال سنگھ گوجرانوالیا دی ای نہیں سارے پنجاب دی آپ بیتی بلکہ سکھ قوم دی آپ بیتی اے۔

Scanned with CamScanner

مہندر سنگھ رندھاوا ''آپ بیتی''[41]

''آپ بیتی'' مہندر سنگھ رندھاوا دلوں لکھی گئی ہڈ بیتی اے۔ جہدا ڈوجا ایڈیشن 1985ء وچ نو یگ پبلی کیشنز دِلی ولوں چھپیا۔ ڈاکٹر دھرم چند واتش نے ایس بارے گل بات کردیاں ہویاں دَسیا اے:

> ''آپ بیتی پہلی وار 1983ء وچ پرکاشت ہوئی۔ جدوں کہ اس دا دوسرا وڈا کاری سنسکرن 1985ء وچ پاٹھکاں دے سن مکھ ہویا۔ دُوجے سنسکرن وچ ''کانگڑا چتر کلا اتے لوک گیتاں دی کھوج نال سنبندھت اِکی کانڈ (کانڈ نمبر 32 تا 52 تک) پہلے ایڈیشن نالوں وادھا ہن۔'' (ص42)

ایم ایس رندھاوا دی ایہ کتاب سوانح تے آپ بیتی دوہاں رُوپاں نوں پیش کردی اے کیوں جے کتاب دے پہلے ست باب لیکھک دی بھین ہربنس کور نے لکھے نیں۔ بچپن دے واقعات تے گلاں یقینی رُوپ وچ لیکھک نوں یاد نہ ہوسکن کارن اوہنے پہلاں دساں سالاں دا حال لکھن لئی اپنی وڈی بھین نوں ایہ کم دتا سی کیوں جے اوہنوں لیکھک دے بچپن نال جُڑیاں چھوٹیاں گلاں ودھیرے چنگی طرحاں یاد سن۔

> ''اُس نے (ہربنس کور نے) چار مہینیاں پچھوں مینوں بچپن دیاں یاداں لکھ کے بھیجیاں... ایہناں نوں میں ایڈٹ کیتا تے ترتیب دتا۔'' (ص10)

ایہ 1973ء دی گل اے۔

آپ بیتی دا آخری لیکھ ''ساڈا کھیتی تجربا'' وی لیکھک دی بیوی اقبال کور ولوں لکھیا گیا اے۔ کیوں کہ لیکھک اپنے کم کاج دے رُجھیویاں کارن اپنے باغ تے کھیتی ول آپ بہتا دھیان نہیں سی دے سکدا۔ ایس لئی اوہنے ایہ کم اپنی پتنی اقبال نوں سونپیا ہویا سی۔ (ص407)

ڈاکٹر دلیپ سنگھ دیپ' بھاپا پریتم سنگھ تے سردار بلوندر سنگھ دی پریرنا نے لیکھک نوں آپ بیتی لکھن ول لیا وندا۔

لیکھک اک بھرپور جہد بھریا جیون گزاردا اے تے اوہنے کئی کامیابیاں جیون

وچ حاصل کیتیاں۔ اوہنے پنجاب دی اُساری وچ بھرپور حِصّا لیا۔ پنجاب دے اُجڑن تے مہاجراں نوں وسایا' زیناں ونڈیاں' ٹیوب ویلاں دا رواج پایا' کھلریاں پلریاں زیناں دی چک بندی کیتی' پنڈاں نوں پکیاں سڑکاں نال جوڑیا' نویں ڈھنگ دی کھیتی دا رواج پایا تے لوکاں دے جیون وچ پلٹا لیاندا۔ چندی گڑھ نوں پھُل دار بُوٹیاں نال سجایا۔ میوزیم بنائے تے ڈاکٹراں' سائنس داناں' لکھاریاں تے چتر کاراں نوں سستے پلاٹ دتے تے ایس نویں شہر وچ وسایا۔ سبھ توں خاص کم لدھیانا دی کھیتی باڑی یونیورسٹی اُسارنا سی تے اوہنوں پنجاب دے پنڈاں دی اُساری دا سُوما بنایا۔ تاہیوں تاں لیکھک ایس گل نوں سمجھدا اے کہ:

''پنجاب دے کجھ لوک میرے پچھوکڑ بارے جاننا چاہندے ہن۔'' (ص10)

اوہدی آپ بیتی لکھن دا کارن بنیا۔ ایہدے نال نال اک کارن ایہ وی سی کہ 1972ء وچ جدوں پروفیسر دلیپ سنگھ دیپ نے اوہدے پنجابی لیکھاں دی پڑچول کرن مگروں لیکھک دی جیونی لکھن لئی اوہدے کولوں ویلا منگیا تاں لیکھک دا جواب سی ''تسیں جیونی وچ میریاں تعریفاں ہی کرو گے' اس طرحاں اک پھوکی جہی کتاب بنے گی۔''

کتاب دے سرسری مطالعے توں لیکھک دا جیون کجھ ایس طرحاں اُگھڑدا اے:

مہندر سنگھ رندھاوا دا جنم اپنے بھرا راجندر نال جوڑے بچیاں وجوں 23-24 ستمبر 1908ء دی ادھی رات سمے ہویا۔ شیر سنگھ' اوہناں دے والد تحصیل دار سن جہڑے اپنے لاڈلیاں نوں جنگوتے منگو دے ناں نال پکاردے سن۔ (ص21) باپ ولوں اک توں بعد دُوجا' کئی ویاہ کرن پاروں گھردا ماحول کجھ گھٹیا گھٹیا تے تنگ رہیا پر لیکھک اپنی پڑھائی وچ مگن رہیا۔

مڈھلی پڑھائی لیکھک نے گورنمنٹ ہائی سکول کرتارپور توں کیتی۔ (ص27) فیر پیو دی بدلی پھلور ہو جان کارن اوہنے چوتھی دا امتحان پھلور توں پاس کیتا۔ پھلور وچ ای لیکھک دی ماں جی دی موت پلیگ دی بیماری پاروں ہو جاندی اے جہنے اوس ویلے پورے پنجاب وچ ہلّا بولیا سی۔ (ص36)

ماں جی دی وفات توں بعد ای اوہناں اُتے مصیبتاں دا پہاڑ جہیا ٹٹ پیا پر ایہناں

Scanned with CamScanner

اوکڑاں دے باوجود وی مہندر تے راجندر (لیکھک دا جڑواں بھرا) نے اپنی محنت تے لگن نال خالصا ہائی سکول مکستر توں میٹرک دا امتحان پاس کر کے انٹرمیڈیٹ مشن کالج لاہور جد کہ بی ایس سی تے ایم ایس سی باٹنی دے امتحان گورنمنٹ کالج لاہور توں اوّل درجے وچ پاس کیتے۔

11 جون 1932 نوں لیکھک آئی سی ایس دا امتحان پاس کر دا اے تے ڈپٹی کمشنر بن جاندا اے جہدے سفنے اوہ پڑھائی سے ای لیندا اسی۔ اک وار اوہنے فرید کوٹ رہندے سے گھر خط لکھیا تاں اپنے والد صاحب نوں مخاطب کر کے کہیا سی:

''تہاڈا بیٹا مہندر سنگھ رندھاوا' گورنر پنجاب۔'' (ص 59)

لیکھک نے اپنے ایس سفنے نوں تعبیر دین لئی اپنی لگن تے محنت توں بھرپور کم لیا۔ اوہنوں اندازا سی کہ اوہ کیہ کرن جا رہیا اے۔

''مینوں انج معلوم ہووے کہ جویں اک ڈونگھے ٹوئے دے مونہہ تے کھڑا ہاں۔ جاں تاں ہمت کر کے اِس نوں ٹپنا ہے' نہیں تاں.....
اس چیلنج نے میرے وچ ان تھک محنت دا جذبا پیدا کیتا۔'' (ص 92)

اپنی ایس محنت بارے وی اوہنے کئی اشارے دتے نیں۔

''میں اک کچے کوٹھے وچ رہندا سی تے اُس دے سامہنے پانی دی اک ڈگی سی..... کھالے دے کول میں اک چھپر چھتایا تے اُس دے بیٹھاں اِک ڈِھلی جہی مُنج دی منجی رکھ لئی۔ اُس تے میں اک موٹا جہیا کھدر دے غلاف نال ڈھکیا ہویا گول تکیا ڈھولاون لئی رکھ لیا۔ ایسے منجی تے ہی بیٹھ کے میں اپنا تپ کرنا شروع کر دتا۔ سویرے ست وجے دُدھ پی کے پڑھنا شروع کر دیندا تے اک وجے تک دُپہرے اُٹھدا تے دہی تے ماہاں دی دال نال دو پھُلکے کھاندا۔ اک گھنٹا ارام کر کے میں فیر دو وجے پڑھنا شروع کر دیندا تے 6 وجے شام تک پڑھدا رہندا۔'' (ص 93)

جویں کہ اُپر ذکر کر آئے آں کہ لیکھک نے ایس جیونی نوں چار حصیاں وچ ونڈیا اے۔ بچپن' ودیارتھی' نوکری' کانگڑا چتر کلا تے لوک گیتاں دی کھوج۔

مہندر سنگھ رندھاوا دی ایس آپ بیتی وچ 1947ء وچ دیش دے بٹوارے داوی ذکر ملدا اے۔ 1947ء دی دیش ونڈ ویلے لیکھک دِلی دے ڈپٹی کمشنر وجوں تعینات سی۔ 16 اگست ہفتے نوں جدلال قلعے اُتے ترنگا لہراون دی تقریب ہو رہی سی تاں اوتھے ای اوہنوں پنجاب دے اجاڑے دی خبر ملدی اے۔

''اسیں سارے بڑے خُش ہو رہے سی کہ ساڈا دیش آزاد ہو یا ہے۔ میرے پاس ہی راجندر پرشاد تے پٹیل کھڑے سن۔ میرے پچھے بی بی شنو دیوی کھڑی سی اتے اکھاں وچ ہنجو بھر کے بولی ''بھرا جی! تسیں خشیاں منا رہے او۔ پنجاب جل رہیا ہے'' سانوں دِلی وچ حال تائیں پتا ہی نہیں سی کہ پنجاب وچ کیہ بھانا ورت رہیا ہے۔'' (ص 191)

لیکھک ملک دی ازادی نوں پنجاب دے دُاجاڑے داناں دیندا اے۔ پنجاب دی ونڈ دا ذکر وی اوہنے تفصیل نال کیتا اے تے ''پنجاب دی لیڈر شپ بودی تے کمزوری'' کہہ کے اوہنے پنجاب دیس دی ونڈ دا فیصلا وی کر دتا اے۔

مسٹر جناح (قائداعظم) تے خاکساراں ولوں حملے دا ذکر وی لیکھک نے کیتا اے (ص 173) تے کجھ لیڈراں بارے اپنے کجھ تاثرات وی دَسے نیں۔

ونڈ توں مگروں دِلی وچ رہ گئے مسلماناں بارے لیکھک دے ایہ بول اوہدے انسانیت دے جذبے دی دَس پاوندے نیں جدوں اوہ بڑے کرب نال کہندا اے:

''پارٹیشن دا فیصلا ہوندے نال ای پنجابی مسلمان پُلسیے تے مسلمان مجسٹریٹ تک پاکستان چلے گئے۔ اوہناں دے جان نال ای دِلی دی ایڈمنسٹریشن دا ڈھانچا ہل گیا۔ ہندو سکھ پُلسیے جہڑے مغربی پاکستان توں آئے سن، اوتھوں مسلماناں دے ہتھوں تکلیفاں اُٹھا کے آئے سن تے اوہناں دی دِلی دے مسلماناں نال کوئی ہمدردی نہیں سی۔ ایس کر کے مسلمان یتیم جہے ہو گئے۔'' (ص 176)

کتاب دا چوتھا حِصّا ''کانگڑا چتر کلا اَتے لوک گیتاں دی کھوج'' اُتے مبنی اے۔ رندھاوا دی ایہ کتاب بھارت تے خاص کر کے پنجابی ثقافت دی دستاویز وی اے۔ پنجاب

Scanned with CamScanner

دے میدانی تے پہاڑی علاقے دیاں رِیتاں، رسماں، رواجاں تے لوک گیتاں دا ایس آپ بیتی وچ تفصیل نال ذکر ملد ا اے۔ لیکھک نے ایس علاقے دی تاریخ اُتے دی ترویں جھات پائی اے۔

لیکھک نے اپنی ایس کتاب وچ پڑھن والیاں دی جانکاری لئی کئی اک معلومات نوں وی درج کیتا اے جویں:

''چاہ دے بُوٹے دا جنم استھان دَکھنی چین ہے۔'' (ص238)

''الہ آباد دے ضلع وچ دو تحصیلاں وچوں جمنا وگدی ہے تے دو وچوں گنگا۔ جہناں تحصیلاں وچوں گنگا وگدی ہے اوتھوں دے لوک بڑے تندرست ہن، جہناں تحصیلاں وچوں جمنا گزردی ہے اوتھوں دے لوک کمزور تے بیمار جہے دکھائی دیندے ہن۔ گنگا دے پانی وچ ایہ تاثیر ہے کہ اوہ سڑدا نہیں۔'' (ص135)

''اوہناں وچوں دنیش سنگھ بھارت سرکار دا خارجا منسٹر بنیا۔ سریش سنگھ نوں پرندیاں دی سٹڈی دا شوق سی تے اُس نے اِس وشے تے کتاب وی لکھی۔ برجیش کمیونسٹ پارٹی دا ممبر بنیا۔ ایہ اوہی برجیش ہے جس نے سٹالن دی لڑکی سوٹیلا نا نال شادی کیتی۔'' (ص143)

لیکھک دا دھرم بارے نظریا وی کتاب دے صفحیاں وچ سدھے سبھا ای نظر آ جاندا اے۔ اوہدا بچپن جس چوگردے وچ لنگھیا اوہ مذہبی خیالاں نال بھرپور سی۔ اوہدے ماں پیو دی رب اُتے یقین رکھن والے تے سِکھی خیالاں دے سن پر لیکھک نے جیون دے راہواں اُتے ٹردیاں دھرم نرپکھ رہن دی جاچ سکھ لئی۔ لیکھک نے آریا سماجی سکولاں، سکھ دھرم شالاں تے عیسائی، سبھناں سکولاں وچوں تعلیم حاصل کیتی سی جس کرکے اوہنوں سارے مذہباں بارے واقفی ہوگئی سی۔ تاہیوں تاں اوہ اوس سچی طاقت دا مانی ہو جاندا اے جہنوں کوئی دی نہیں ویکھ سکدا:

''میں سوچیا کہ اصلی مذہب دکھاوا نہیں۔ ایہ دل دی حالت ہے۔ پوجا پاٹھ دی لوڑ نہیں تے اصلی ارداس دل وچوں اُٹھدی ہے۔ جویں بچے دا

ہسنا تے رونا۔ ساتھ ہی ایہ گل وی ٹھیک ہے کہ اک بڑی بھاری طاقت جس نوں اسیں دیکھ نہیں سکدے' سارے برہمنڈ وچ پرویش کردی ہے۔ جد اسیں سچ بولدے ہاں تے چنگے کم کردے ہاں تاں ایہ طاقت ساڈی مدد کردی ہے۔'' (ص83)

کتاب وچ لیکھک نے کدھرے کدھرے اپنی لکھت نوں ہاس رس دا ٹیکا وی لایا اے جو کہ پڑھن والے نوں وکھرا ای سواد دیندا اے۔

''ترلوک سنگھ متعلق اک ہوردی کہاوت سی کہ اوہ ہندو واں سکھاں نوں برابر سمجھدے سن تے کوئی وتکرا نہیں رکھدے سن۔ ترلوک سنگھ دی اکو ای مُچھ سی' دوسری مُچھ دے وال بیماری کارن جھڑ گئے سن۔ لوک کہندے سن کہ جد اوہ سکھاں نوں ملدا اہے تاں ثابت مُچھ دکھاوندا اہے پر جد ہندو واں نوں ملدا اہے تاں صاف پاسا۔'' (ص205)

''رائے بریلی جد ساڈی اک وہیر دُدھ دین والی مہی مر گئی تاں شہر دے بہت سارے شریف آدمی افسوس کرن آئے۔'' (ص144)

جویں کہ اُپر ذکر کر آئے آں کہ لیکھک نے پنجاب دی نویں اُساری تے ونڈ مگروں اُجڑے لوکاں نوں مڑ وساون لئی ڈھیراں کم کیتے تے بڑی محنت' خلوص تے انسان دوستی دے ناتے لیکھک نے اپنے فرضاں نوں پورا کیتا۔ ایس دوران اوہدا واہ بہت ساریاں اجہیاں شخصیتاں نال پیندا رہیا جہڑیاں اوہدے اپنے دور تے بعد وچ وی نامور رہیاں۔ کدھرے کدھرے اوہنے اپنے نال تعلق رکھدے لوکاں بارے اپنے وچاراں دا وی اظہار کیتا اے۔

''ڈاکٹر گوپی چند بھارگو' بڑا نگھا انسان سی تے گاندھی جی دا پورا چیلا۔'' (ص185)

''پرتاپ سنگھ کیروں دا حال تائیں کوئی ناں نہیں سی تے اوہ حالے گمنام لیڈر ہی سی۔'' (ص185)

''مسلمان لیڈراں وچوں سبھ توں نیک تے شریف جامع ملیہ (دہلی) دا وائس چانسلر ڈاکٹر ذاکر حسین سی۔'' (ص181)

''مولانا (ابوالکلام آزاد) بادشاہ طبیعت سی تے وہسکی دا شوقین سی۔ اوہ

ہندوستانیت وچ یقین رکھدا سی۔'' (ص180)

لیکھک نے اپنی جیون بیتی دے واقعات نوں قلم بند کردیاں کجھ اجہیاں اٹل سچائیاں وی دسیاں نیں جہناں نال اوہدی لکھت تے رچنا ہور خوبصورت ہوگئی اے۔

''جد چارے پاسے جھوٹھ ای جھوٹھ ہووے تے کوئی دیا کتی سچ بولدا ہے تاں اس دی جنی وی قدر کیتی جاوے، تھوڑی ہے۔'' (ص178)

''رب دی چکی ہولی ہے پر پیہندی باریک ہے۔'' (ص198)

''آدمی، کُتے تے مرغے ایسے جانور ہن جو اپنی نسل تے حملا کرن توں دریغ نہیں کردے۔'' (ص171)

لیکھک نے اپنی ایس کتاب نوں ون سونیاں تصویراں نال وی سجایا اے۔ایہ اک ودھیا تے محنتی بندے دی رچنا اے جہنوں ایس گل اُتے یقین اے کہ:

''جویں لوہا اگ دے سیک نال بندا ہے انجے ہی انسانی زندگی بڑا بھاری گھول ہے تے اوکڑاں دا ساہمنا کر کے ہی آدمی، آدمی بندا ہے۔ میں خیال کردا ہاں کہ اج کل دے ودیارتھی میریاں اوکڑاں تے مشکلاں دا ورنن پڑھ کے اتشاہت ہون گے تے اپنے جیون دے گھول وچ کامیاب ہون گے۔'' (ص14)

نانک سنگھ ''میری دُنیا'' [43]

پنجابی دے پرسدھ ناول کار نانک سنگھ دی آپ بیتی ''میری دنیا'' دے ناں نال 1949ء وچ پہلی وار چھاپے چڑھی۔ساڈے ساویں ایہدا ''نانک سنگھ پُستک مالا'' ولوں چھاپیا 2002ء دا ایڈیشن اے۔کتاب نوں مُکھ رُوپ وچ پنج حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔

1۔ بچپن توں جوانی تک
2۔ جیون راہاں تے ملے کجھ دیا کتی
3۔ سن سنتالی دے اثراں ہیٹھ
4۔ پھٹکل

Scanned with CamScanner

5۔ میرا گھر دی جیون

کتاب دے لکھن دا کارن لیکھک ایس ڈھنگ نال اُلیکد اے:

''جہڑا آدمی اپنے مڈھلے دِنیں زیروتوں ودھ کجھ نہیں سی اوس نوں جے کجھ گھٹناواں یاں پرستھیاں نے ''زیرو'' توں ''ہندسا'' بنا دتا تاں اوِش ہی ایہناں نوں پڑھ کے میرے پاٹھکاں نوں کجھ نہ کجھ لابھ تاں پہنچے گا' ایسا ہی میرا خیال ہے۔'' (ص10)

''پر ایہ کتاب لکھن دا میرا مُکھ منورتھ ایہ سی کہ میں ویاکتی گت طور تے اپنی دنیا اوہناں نوں دکھان دا جتن کراں' متے اِس وچوں کسے نوں کوئی پریرنا مل سکے۔'' (ص10)

لیکھک ایس گل دا وی دعویدار اے:

''اپنی دنیا دے جہڑے جہڑے بوہے باریاں میں کھول کے وکھائے نیں' نسنگ اَتے نجھک ہو کے دکھائے نیں۔ بلکل میں اس گل دی کوشش نہیں کیتی کہ اندر لی' کسے ان بھاؤندی چیز اُتے پلّا سُٹ کے درشک اکھاں توں اوجھلے کر دیاں یاں کسے سادھارن دِسدی چیز نوں پالش نال چمکا کے اسادھارن رُوپ وچ پیش کراں۔'' (ص11)

لیکھک نے اپنی جیونی نوں سمے دی ترتیب نال جوڑن دی کوشش وی کیتی پر اوہدے اپنے کہن مطابق ایس کم وچ ناکام رہیا۔

ایتھے لیکھک اپنے بارے اک ہور وی دَس پاوندا اے۔ اپنی ناکامی دی وجھا دَسدا اے:

''اِس اُتے اک مصیبت ہور ہے کہ میں ات درجے دا بھلکڑ ہاں۔ راتیں روٹی کاہدے نال کھادی سی؟ دُوجے دن چیتا نہیں رہندا۔ ایہو جہے آلھسی تے بھلکڑ آدمی دی لُوڑھی لنگڑی یاد شکتی کتھوں تک پوریاں پاسکدی سی۔'' (ص12)

کتاب دے ورق پھرولیاں لیکھک دے جیون نوں انج ویکھیا جاسکدا اے:

''لیکھک دا جنم پچھمی پنجاب (پاکستان) دے ضلع جہلم، تحصیل پنڈ داد خان دے اک چھوٹے جہے پنڈ چک حمید وچ 4 جولائی 1897ء نوں، بھائی بہادر چند سوری دے گھر، ماتا ''پچھمی'' دی کُکھوں ہویا۔ ماپیاں نے اُس داناں راج ہنس رکھیا سی۔'' (ص102)

بچپن وچ اوہدی ماں نوں دُدھ نہیں سی اُتردا تاں گوانڈھی ارائیں عورت ''بھولی'' نے جہدا اصل ناں رسول بی بی سی، اوہنوں اپنا دُدھ پیایا۔ جہنوں لیکھک ''ماسی'' کر کے سددا سی۔

بھولی کئی مہینے تک لیکھک نوں اپنا دُدھ پیاندی رہی ایس کر کے اوہدا لیکھک نال پیار کرنا قدرتی ای سی۔ لیکھک اوہدا ذکر کردیاں ایہ وی دسدا اے:

''میری بے بے دَسدی سی۔۔۔۔ جِنا تیرا گُونہ مُوتر بھولی نے ہُونجھیا ہے کدی مینوں ہُونجھنا پیندا تاں میں تینوں چُک کے رُوڑی اُتے سُٹ آوندی۔'' (ص105)

لیکھک نوں ''ماسی بھولی'' دا چیتا ساری عمر نہیں بھُلدا تے اوہدے پیار نوں عقیدت دے پھُل چڑھاوندیاں نانک سنگھ سدھے سبھای کہہ اُٹھدا اے:

''ہُن وی جد کدی مینوں اُس دی یاد آوندی ہے، اُس دیاں اکھاں وچ ممتا دی چمک چیتے کردا ہاں تاں مینوں نکھیڑا کرنا مشکل ہو جاندا ہے کہ ''پچھمی'' تے ''بھولی'' وچ کیہ فرق سی؟'' (ص105)

لیکھک نوں مالی گیری دا شوق سی تاں اوہ ایہدا کارن وی ''میریاں ناڑاں وچ اک ارائن دے دُدھ دا اثر'' کہہ کے دسدا اصل وچ ''بھولی'' نوں ای یاد کردا اے۔

دس سال دی عمرے جد لیکھک دا پیو دنیا چھڈ کے چلانا کردا اے تاں ''ایدھر ایہ بھانا ورتیا تے اودھر میرے پِتا دے دوویں بھرا۔ اک اوس توں وڈا تے اک اوس توں چھوٹا۔ بلی بھانے، چھکا ٹُٹا'' دی مثال سدھ کرن لگے'' لکھ کے اک پاسے اپنے مصیبت دے دناں دی گل چھوہی اے تے دُوجے پاسے چاچے تے تائے دے خلاف اپنے دِلی جذبات دا اظہار وی کردتا اے۔ تھوڑا اگے جا کے اوہ اپنی ایس نفرت دا اظہار ایہناں اکھراں نال

Scanned with CamScanner

کرداوکھالی دیندااے:

''چاچے تائے ہی اخیر دُکان دے منتظم تھاپے گئے۔ ٹھونڈاں نوں
گڑدی رکھوالی لئی مقرر کیتا گیا۔'' (ص17)

چاچے تایاں نے پیسے دے معاملے وچ لیکھک نال دھوکھا کرنا شروع کردتا۔اوہنیں دِنیں ای اُپر تھلے دو گھٹناواں اجیہاں ہوئیاں جنہے لیکھک دے جیون نوں ہوروی کھوکھلا کردتا۔ پہلاں تاں گوانڈھیاں دی اک بال بیواتے ماں مہیڑ کڑی دی موت سی' جواوہنوں پیارو دی گردی سی تے دُوجی گھٹنا چھیتی ای پچھوں اوہدی ماں دی موت سی۔ گھر دے کماں وچ تاں لیکھک پہلاں ای گھٹ دلچسپی لیندا سی۔ دُکان اُتے بیٹھنا وی اوہنوں دوبھر لگدا سی۔ ہُن ایس خلا نوں جرن لئی لیکھک اپنے جیون نوں 'جیہڑا ہن تیک بارھاں ونی دا سونا سی'' وچ کھوٹ دی ملاوٹ کرن لگ پیا۔اوہ سگرٹ پین دی عادت توں شروع ہوندا تے شراب نوشی کردا' چوری تے جُوا کھیڈن وچ وی رُجھ گیا۔ لیکھک دے اپنے کہن مطابق ''مُکھ کارن سی میری ماں دی موت۔اُس دے اکھاں میٹدیاں ہی میں اَت درجے دا بے شرم تے اموڑ بن گیا۔'' (ص49)

پر ایس سارے کجھ دے پچھے چاچے تایاں دے خلاف اوہی نفرت تے انتقام دا جذبا سی۔

''انتقام دا جذبا جد کسے دے اندر پیدا ہو جاوے تاں اُس دی پُورتی
لئی آدمی نوں کوئی نہ کوئی راہ لبھ ہی پیندا اے۔'' (ص49)

جیون دا ایہ موڑ لیکھک لئی بڑا ای اہم سی۔ پتا نہیں اوہ کیہ توں کیہ بن جاندا جے اوہدے جیون وچ سنگھ سبھا دا گرنتھی باغ سنگھ نہ آوندا۔ جنہے اوہدیاں غلطیاں نوں ان ڈِٹھیاں کردیاں ہویاں اک نویں راہ اُتے ٹرن لئی اوہنوں پریریا تے اوہنوں اک ''کیرتنی جتھا'' بناون دا سجھاؤ دتا۔

''تسیں جتھے تک میرا خیال ہے' سنگیت وِدیا چ کافی دلچسپی رکھدے
او' نالے کوِتا لکھن دا وی تہانوں ابھیاس ہے۔۔۔۔کیوں نہیں تسیں
اپنا اک شبدی جتھا تیار کرلوو۔'' (ص53)

لیکھک دے ''جی میں؟'' کہہ کے سوچن تے جدا وہ ''تہانوں اصل وچ اپنی

Scanned with CamScanner

طاقت دا پتا نہیں، تسیں بڑا کجھ کر سکدے او'' کہہ کے لیکھک نوں بے چین کر دے نیں تاں گم سم ہوئے لیکھک دامن اندرای اندر پھٹکار پاوندا اے:

''اوئے توں جہڑا پرلے درجے دا لوفر' ذلیل تے عیبی!'' (ص 54) تے آپ مہارے ای نانک سنگھ دا سراوہناں دے پیراں وچ جھک جاندا اے۔

ایس موقعے اُتے لیکھک اک ہور ودوان گیانی شیر سنگھ دی سنگت وچ آوندا اے جہڑے راولپنڈی وچ اک پریس کھولن دی تیاری کر رہے سن۔

''کیوں کہ گیانی شیر سنگھ جی نیتر ہین سن' جس کر کے پریس دی ذمے داری دا کم اوہ کسے بھروسے یوگ آدمی نوں سونپ سکدے سن تے میرے اُتے اوہناں نوں نرا بھروا سا ہی نہیں' مان وی بڑا سی۔''

گیانی جی سیاسی بندے سن ایس لئی ایہ پریس چھیتی ای اوہناں دی گرفتاری مگروں راولپنڈی جالندھر دی کینڈین سوسایٹی کول چلا گیا تے انج گیانی جی نے اپنا قرضا لاہیا جہڑا اوہناں ہزار رُپیا قرضا لے لے پریس بنایا سی۔

جیل یاترا نے واقعی ای نانک سنگھ دے جیون وچ اک نواں رنگ بھرن وچ مدد کیتی۔ او تھے ای اوہنوں منشی پریم چند نوں پڑھن دا موقع ملیا۔ پریم چند توں ای متاثر ہو کے اوہنے سیاست نوں چھڈ کے سماجک بنن دا فیصلا کیتا تے پریم چند دے ساہت نوں ای پڑھ کے اوہنوں ناول کار بنن دی جاگ لگی۔

جیل اندرا کلاپے نے نانک سنگھ نوں اپنے من اندر لی دنیا وچ کھُلا پھرن دی تے اوہدا ہر اک کونا پھرولن دی آزادی دتی۔ ''قدرت نے میری بھاری مدد کیتی'' کہہ کے لیکھک اپنی تنہائی نوں رج کے مان دا اے:

''ڈُونگھے توں ڈُونگھا' ہور ڈُونگھا' میں اپنے اندر دیاں ڈُونگھیائیاں وچ اُتر دا گیا تے شاید ڈُونگھیائی دی انتہا تیک جا پُجا۔ جتھے سوچ دا اوہ منبع موجود سی جہڑا ساڈے جیون دی ہر انھیری نکر نوں منور کرن دی سمرتھا رکھدا سی۔'' (ص 84)

''سبھ توں پہلا ناول جہڑا میں لکھنا شروع کیتا..... اس ناول دا ناں

Scanned with CamScanner

جہڑا میں اوددوں تجویز کیتا' اوہ سی ''ادھ کھڑی کلی'' (ص89)

پر لیکھک دا ایہ ناول سفنا ای رہیا کیوں جے ایہدا مسوّدا اک دن جیلراں نے کوٹھڑیاں دی تلاشی لیندے ضبط کر لیا سی تے بتھیری کوشش دے باوجود لیکھک نوں اوہ واپس نہ ملیا پر ایہدے مگروں لیکھک آئے خیالاں نوں اپنے دل دی ڈائری وچ نوٹ کری جاندا سی۔ کیوں جے اوہنوں اپنی حالت دے بدلاء دا یقین ہو چکیا سی تے ''میں کے خصوصیت دا مالک بن سکاں گا۔'' دا پک سی۔

جیل یاترا دا ذکر لیکھک نے اک وکھرے باب دے رُوپ وچ کیتا اے تے ایہدے بارے اوہدا خیال اے کہ:

''جیل یاترا نوں میں اپنی دنیا دا دروازا خیال کردا ہاں' جہڑی اصل ارتھاں وچ میری دنیا ہے۔'' (ص82)

جویں اسیں اُپر ذکر کر آئے کہ نانک سنگھ دے بقول ''میں اپنے جیون دے جہڑے بوہے باریاں کھول کے وکھائے نیں' ان جھک تے نسنگ ہو کے وکھائے نیں'' پر ایہدا مطلب ایہ نہیں کہ نانک سنگھ نے اپنی دنیا دا سارا کجھ ای پڑھن والیاں نال سانجھا کیتا اے سگوں لیکھک نے کئی گھٹناواں تے واقعات نوں جیونی وچوں سینسروی کیتا اے۔ جویں آپ بیتی دے شروع وچ ''میری ماں'' سرلیکھ ہیٹھ جدوں اوہ اپنی ماں دے چرتر نوں اُکھاڑن دی کوشش کردا اے تاں اپنے ماتا جی نال واپرے اوس اہم حادثے نوں پاٹھکاں دے سامنے رکھدا؟ جھجکد اوی اے تے ایہ کہندا اے:

''جیکر اوس حادثے دا ورنن کردا ہاں تے اُس نال اک منحوس تے ذلیل ہستی دا ذکر کرنا پیندا ہے جس دا ذکر نہ تاں میں زبان تے لیاونا چاہندا ہاں' نہ ہی قلم دی نوک اُتے۔'' (ص19)

پر اوہ نال دی نال ایہ وی دَس جاندا اے کہ ''میں بھلے ای اس دا تھوڑا جیہا ذکر اپنے ناول ''دُور کنارا'' دی بھومیکا وچ کر بیٹھا ساں۔''

انجے ای ''میری زندگی وچ پہلا رومانس'' والے باب وچ اپنی پریمکا دا ناں ایس کر کے نہیں دَسدا کہ اوہدی لیکھک نال رومانی سانجھ تاں سی پر سماجک طور اُتے اوہ

اوہدی کجھ نہیں سی لگدی۔

''س'' اکھر توں اوہداناں شروع ہوندا سی۔ سو سمجھ لوو کہ اوہداناں سوِتری ہووے گا۔'' (ص 20)

نانک سنگھ نے اپنی ایس آپ بیتی وچ اپنے جیون نال تعلق رکھدے اپنے متراں دا وی ذکر بڑے سچیت ڈھنگ نال کیتا اے۔ گربخش پریت لڑی دا ذکر کردیاں لیکھک لکھدا اے:

''میں گربخش سنگھ دا مداح ہاں۔ اُس دی قلمی شکتی دا قائل ہاں' اُس دے آدرش وادی جیون دا شیدائی وی ہاں۔'' (ص109)

پر اوہ نال ای ایہ وی دَس دیندا اے کہ'' پر اتنا ہون تے وی میں اوہدا اندھ وشواسی نہیں بن سکیا۔''

اوہ اٹھ سال پریت نگر وچ اوہدی سنگت وچ گزاردا اے۔ اوہ اوہدے کئی گُناں دی قدر کردا اے پر اوہدے اوگناں نوں وی نال دی نال دَسدا اے' اوس دے شیخ چلیانا سبھا' ڈکٹیٹرانا طبیعت' نوابی ٹھاٹھ باٹھ تے اوہدی خودنمائی بارے وی گل کھولدا اے۔ لیکھک مطابق گربخش سنگھ نے اپنی وڈی سکیم دی ذمے واری اپنے اکلے دے موڈھے تے لے مار کھادی۔

بلراج ساہنی دے پتر لیکھک نے اپنی امانت وجوں سنبھال رکھے نیں۔ بلراج دی فلم ویکھ کے اوہ اوہنوں پتَر لکھدا اے تاں اوہدے آئے جواب نوں اوہنے کتاب وچ وی پیش کیتا اے۔ (ص169)

سوبھا سنگھ آرٹسٹ نے نانک سنگھ وچ ہاس رس' پیار تے پہاڑی سیر دا شوق پیدا کیتا۔ نانک سنگھ دا ناول ''چتر کار'' بقول اوہدے ''اس وچ سوبھا سنگھ دی وی روح ضرور دِس پوے گی'' (ص129)

نانک سنگھ نوں بچپن وچ بیت بازی دا وی ٹھرک سی۔ اوہ دوستاں نال گلاں وی بیتاں وچ ہی کردا سی تے پتَر وی بیتاں وچ ای لکھیا کردا سی۔ (ص48)

ایہدے لکھن دا مڈھلا پڑاء 1922ء توں شروع ہوندا اے۔ جیونی وچ اوہنوں کئی تھاواں اُتے اپنے ناولاں دے لکھن دی کہانی وی نال نال بیان کیتی اے تے ناولاں دے دکھوکھرے کرداراں بارے جانکاری وی فراہم کیتی اے۔ اوہدے نال اوہدے

جیون نال جُڑیاں کہانیاں وچوں ای جنم لیندے نیں۔ نانک سنگھ نے دکھ دکھ تھائیں اپنے ناولاں بارے اپنی ناقدانا رائے وی دتی اے۔

''اج جدوں میں چِٹا لہو دی ''سندری''، ''فولادی پھُل''، ''سِرلا''، پوِتر پاپی دی ''وینا'' تے جیون سنگرام دی ''اوشا'' نوں تکدا ہاں تاں مینوں کچیچیاں آون لگ پیندیاں نیں۔ بڑے اندوہ نال بھرے دل نال سوچدا ہاں..... ایہ میں کیہ کیتا؟ اینیاں قیمتاں جنداں نوں میں کیوں بھنگ دے بھاء روڑھ دتا..... آخر کیوں اوہناں بے دوشیاں نوں میں مرن دتا۔'' (ص44-43)

لیکھک نے 1947ء دی ونڈ نوں اکھیں ڈِٹھا ای نہیں سگوں جُسے تے روح اُتے ہنڈایا وی اے۔ لیکھک نے چار باباں دا اک وکھرا حِصّا 1947ء دی ونڈ دے ناں کیتا اے۔ ''سن سنتالی دے اثراں ہیٹھ''۔ لیکھک جتھے ہوئے دنگیاں فساداں تے قتلاماں دا ذکر کردا اے اوتھے نال اوہناں منظراں دا وی ذکر کردا اے جہناں اُتے لیکھک اپنی بے وسی تے وچارگی دا ذکر کرن توں سوا کجھ نہ کرسکن دا ہوکا وی بھردا اے۔ پر اوہ کجھ مسلمان زنانیاں تے بچیاں نوں کسے طرحاں اَگ دیاں لپٹاں توں بچا کے پاکستان دے ٹرک تیک پہنچان دا ذکر وی کردا اے۔

''اوہناں دناں وچ میرا دماغ اُکا ڈول گیا سی'' کہہ کے لیکھک نے اپنے من وچلے دُکھاں دا اظہار کردا وکھالی دیندا اے۔ (ص186)

لیکھک دے من تے اپنی جنم تھاں دا اِک اِک نقش اُکریا صاف تے واضح وکھالی دیندا اے۔ اوہ اپنے پنڈ پرتی اپنے جذبات دا اظہار کنے ڈُھکویں تے سوہنے رنگ نال کردا اے۔

''میرا پنڈ' چک حمید'' بھاویں پہاڑ والے حصّے وچ سی۔ خشک تے کلر زمین وچ پر میرے لئی تاں صحرا دا ایہ ٹکڑا نخلستان نالوں وی ودھیک من بھاؤنا سی۔'' (ص103)

''پنڈ مینوں بڑا پیارا سی' پر ایوں سمجھو کہ عمر بھر میں اپنے پنڈ نوں ترسدا ای رہیا۔'' (ص106)

نانک سنگھ نے اپنی گھر وکی زندگی دا ذکر وی کیتا اے۔ اوہ اپنے پریوار بارے پوری جانکاری فراہم کردا اے۔ ''میرا پریوار ویہاں جیاں دا ہے'' تے نال ایہ وی کہہ اُٹھدا

اے ''میرا قلمی پریوار وی کافی وڈا اے'' تے اوہ اپنیاں کتاباں دا ذکر کردیاں کُل 72 ممبراں دی دَس پاوندا اے۔ (ص310)

نانک سنگھ وڈے جگرے دا مالک اے۔ اوہ اپنیاں کامیابیاں اُتے مان وی کردا اے تے اپنیاں ناکامیاں وی کھول کے نال نال دَسدا اے۔ نانک سنگھ دی ایہ جیونی کسے ناول نالوں گھٹ دلچسپ نہیں۔ اپنی بولی نوں ٹھیٹھ پنجابی تے محاورے نال بھرپور کر کے اوہنے ایہنوں ہوروی دلچسپ بنا دتا اے۔

ونجارا بیدی ''ادھی مٹی ادھا سونا''[44]

پنجابی لوک دھارا دے جانے پچھانے سوجھوان ڈاکٹر سوہندر سنگھ ونجارا بیدی دی آپ بیتی ''ادھی مٹی ادھی سونا'' پہلی وار 1979ء وچ چھپی سی۔ جس وچ لیکھک نے اپنے جیون سفر دے پہلے ساڈھے بائی ورھیاں نوں اس وچ پیش کیتا اے لیکھک دے مطابق:

> ''ساڈھے بائی اِس لئی کہ میں اس دے اِک کانڈ وچ کجھ رہس اُجاگر کرن دی جرأت نہیں کرسکیا۔ اس لئی اوہ کانڈ میرے وچار انوسار ادھورا کہیا جاسکدا اہے۔'' (ص4)

لیکھک نے ایہ آپ بیتی ''امرتا پریتم'' اتے ''کِلن ِگل'' دی شہ صدقا لکھی۔ اس کتاب دا پہلاں نال ''دو پیر گھٹ ترنا'' رکھیا گیا سی۔ کتاب دے ناں بارے بیدی لکھدا اے:

> ''اس آتم کتھا دا ناں اک لوک گیت دے ادھار تے ''دو پیر گھٹ تُرنا'' (دو پیر گھٹ ترنا، پر ترنا مٹک دے نال) رکھیا گیا سی اتے مُکھ بند دا ناں ادھی مٹی ادھا سونا۔ پر جدوں اقبال دیپ نے دسیا کہ اس ناں دی اِک پُستک پہلاں ای موجود ہے تاں میں مُکھ بند دے سر لیکھ اُتے ہی پُستک دا ناں ''ادھی مٹی ادھا سونا'' رکھ دتا۔'' (ص6)

لیکھک نے اپنی اس رچنا نوں اپنے جنم دن 28 نومبر 1978ء نوں شروع کیتا سی اتے صرف ڈیڈھ مہینے دے اندر مکا دتا کتاب دے مُکھ بند تے 28-1-79 دی تاریخ لکھی ہوئی اے۔ کتاب دے اندر لے صفحیاں تے جھات مارن توں پہلاں انتساب والے صفحے

Scanned with CamScanner

نوں دیکھنے آں۔

''گگن گل دے ناں، جس نے ایہ آتم کتھا لکھن لئی مینوں بار بار پریر
کے اِک سچ نوں سمیں دی ہنیری کھڈ وچ گواچنوں بچالیا۔''

''ایہ جو میں کدے ساں، ایہ جو میں اج نہیں، ایہ میرا بیتیا سچ اے۔
میرے پہلے بائی ورھیاں دا سچ'' (ص7)

پہلے باب وچ لیکھک نے سیالکوٹ نال جڑی راجے سلوان، پورن اتے لونا دی داستان توں اپنی جیونی دا منڈھ بدھا اے۔ اس باب دا ناں ای ''سلوان دا سیالکوٹ'' اے۔ اوہدے بزرگاں دے کہن مطابق:

''جہڑی یاترا سیالکوٹ توں شروع ہوئی ہووے اوہ ہمیشہ گورو والی
ہوندی ہے۔ کیوں جو ایتھوں دی مٹی وچ کئی سگندھیاں رچیاں
ہوئیاں ہن۔'' (ص11)

اوہ سیالکوٹ دے سلوان نوں پنجاب دا گورو، منداے (چڑھدا سورج)

''اوہ اپنے جنم دے بارے صرف سیالکوٹ وچ پیدا ہون نوں مان دی
گل نہیں سمجھدا سگوں اپنے جنم وار بارے وی (مینوں) اپنے جنم وار اُتے
وی گربھ ہے کیوں جے ایسے وار نوں کلجگ دا جنم ہویا سی۔'' (ص12)

بیدی دا جنم 29 نومبر 1924 نوں سیالکوٹ ہویا۔ پر کاغذاں وچ اُس دی جنم تاریخ یکم اپریل 1925ء درج اے۔ اُس دے دادکے دھنی اتے نانکے پوٹھوہار دے وسنیک سن۔ اوہدے بزرگ پہلاں ڈیرہ بابا نانک وِچ وسدے سن۔ لیکھک دے دادے دادا ''پالا شاہ'' مہاراجا رنجیت سنگھ دیاں فوجاں دے نال جہلم دے علاقے وچ آئے تے ایتھے ڈڈھیالا دی تحصیل دے اک پنڈ پاتشاہان وچ آ وسے۔ لیکھک دا دادا پٹواری سی۔ اُس دے دادا بھگوان سنگھ 1915ء وچ آئی وڈی پلیگ وچ لوکاں دے گھریں جا جا کے اوہناں دا دُکھ ونڈاندے ہونی دا شکار ہو گئے۔ لیکھک دا پتا اُس ویلے راولپنڈی دسویں دے پرچے دے رہیا سی۔

لیکھک دا باپ وی اگے پڑھنا چاہندا سی پر اپنے باپ دی بے وقت موت پاروں

اپنی جوان بیوہ ماں اتے نکے نکے چھے جیاں دے پالن پوسن لئی اُس نوں اپنی پڑھائی چھڈنی پئی۔ پر لیکھک آپوں اپنے باؤ جی دی وفات پاروں نہ ایم اے وچ داخلہ لے سکیا اتے نہ ہی ولائت جا سکیا۔ نال ہی دیش ونڈ دا واقع واپرن نال اوہ مالی طور تے وی سربھرنے جا پیا۔ لیکھک نے اپنے پتا دی حیاتی وچ ای اکال بنک لمیٹڈ راولپنڈی وچ نوکری کرلئی سی جدا اُس نے پہلے مہینے دی تنخواہ باؤ جی دی تلی تے رکھی تے:

''اوہ ہتھ وچ لے کے کافی چر مسکراؤندے رہے تے کہن لگے، ''میں کتنا خُش نصیب ہاں، پُتر دی کمائی تاں ویکھی اے، کھاواں، خرچاں گا وی، بھائیا جی (میرے دادا جی) نوں تاں اپنے پُتر دی تنخواہ ویکھنی وی نصیب نہیں سی ہوئی تے اک اتھرو اوہناں دی اکھ وچ ڈلھک پیا سی۔'' (ص189)

پتا دی موت نے رب وچ اُس دے وشواس نوں ٹھیس پُچائی۔ اوہنے رب دے خلاف ہون دا فیصلا کرلیا۔ کدے اوہ سوچدا کہ اوہ ناستک بن جاوے۔ کدے اُس دی آتما ایہ کہندی اے کہ تیرے ورگے بتھیرے ناستک پھردے نیں۔ پر فیر وی اُس دی ٹیک ہر کم وچ رب تے ہی رہندی اے۔ سکھی وچ وسدے اپنے پتا پاروں اوہ گربانی دے شبداں دا اچارک اے۔ اوہنوں رب نال بھاویں بہت گلے شکوے وی رہے۔ پر کجھ اک معجزاتی واقعات پاروں اوہدی رب نال جڑت بنی رہندی اے۔

''اچن چیت مینوں اپنے سر دے اُپر اسمان وچوں ''پھک'' دی دُھن سنائی دتی۔ جویں اچن چیت کوئی چیز پرگٹ ہوئی ہووے..... الٰہی نور دی اوہ بدلی ہولے ہولے ہیٹھاں اُتری۔ ہور ہیٹھاں اُتری تے اُس نے مینوں اپنی گود وچ لے لیا..... مینوں لگا میرے اندر دی جوت جو کے وِشو جوت لئی بھٹکدی پھردی سی۔ اپنے اصل نال جُڑ گئی ہووے۔ میں نِرا نور ہو گیا ساں۔ میری کایا دا چولا لیر لیر ہو کے اڈ ہو گیا سی تے میں اک ننگی روح ساں اوہدی گود وچ ہلارے لیندی۔'' (ص197-198)

ڈاکٹر بید ینے جیون دیاں کجھ اٹل سچائیاں نوں وی پیش کرن دا جتن کیتا اے:

☆ سوادتاں ساڈے اندر ہے، باہر کجھ وی نہیں'' (ص145)

Scanned with CamScanner

☆ سوادتاں اس گل وچ اے کہ بندا چکر وچوں دی نر لیپ لنگھ جاوے۔'' (ص149)

لیکھک نے 1947ء دی ویش ونڈ دا ذکر وی تفصیل نال کیتا اے۔ کتاب وچلے آخری تن باب اس واقعے دے متعلق نیں۔ ''فیر ہنیری جُھلی''، ''الوداع ہے وطن'' تے ''اک سفر دانت''۔

راولپنڈی نوں چھڈن سمیں جدوں اوہ اپنے مکان نوں تالا لگا رہیا سی، (مکان جس وچ اوہدیاں رچناواں سن۔ اوہدے اکٹھے کیتے اکھاناں دی کاپی سی۔ اوہدیاں نظماں کہانیاں تے لیکھ سن۔ اوہدا ماضی سی، تاں اپنی گھر والی نوں کہہ رہیا سی:

''گھبرا نہ، صرف تیریاں چیزاں ہی نہیں، میریاں رچناواں وی ایتھے ہوکے لے رہیاں نیں۔'' (ص242)

اوہ راولپنڈی توں جاندا اے گڈی تر دی پُرکھے:

''گڈی جویں راولپنڈی توں دور ٹھدی گئی، سانوں اپنے نال واپری ہونی دا احساس ہون لگا۔ جس علاقے وچ ساڈے پُرکھے کئی پیڑھیاں توں آباد سن۔ ایتھوں دی دھرتی ہُن سانوں پچھانن نوں تیار نہیں سی۔ اوتھے دی فضا ساڈے لئی زہریلی ہوگئی سی۔ اسیں واہوا دا ہی اوتھوں دور دوڑے جا رہے ساں، اک اجہی دُنیا وچ جتھے نہ کوئی ساڈا گھر سی، نہ اپنت۔ جتھے سانوں کوئی پچھاندا نہیں سی۔ جتھوں دی مٹی اوپری سی، دُھپ بیگانی سی۔ لوک اوپرے سن۔ فضا ہوری۔'' (ص243)

بھاویں اوہ پٹیالے وچ جاوے سن پر اُس دے من وچ راولپنڈی وسدا سی۔ ''اپنا دیس'' تے فیر اوہ اک دن اپنے دیس ول واپس مُڑ پیا۔ گھر وچ سبھ نے اُس نوں ورجیا وی پر:

''تے میں سبھ دے ورجدے ورجدے راولپنڈی تر پیا۔ دیش آزاد ہون وچ مساں کجھ دن باقی رہ گئے سن۔'' (ص245)

راولپنڈی توں واپسی دا سفر اُس نے بڑیاں مشکلاں نال کیتا۔ کئی وار اُس دامن ڈولیا۔ پر اُس نوں پٹیالے آنا ای پیا۔ ایتھے آ کے اُس نے اک ٹرکاں دے مالک اپنے

Scanned with CamScanner

گوانڈھی کول منشی پُنا کرلیا۔

''ادھی مٹی ادھی سونا'' دے آخری جملیاں وچ لیکھک اپنے بھوکھ بارے پکے ارادے تے من نال گل کردا اے:

''اُس رات جدوں میں اوس کوٹھے وچ سُتا۔ جتھے ساڈا مالک مکان پشو بنھیا کردا سی تے مینوں کسے ۔اُتے کوئی شکوہ نہیں سی۔ نہ اپنے رب اُتے نہ دنیا اُتے میں تے ہُن اپنا نصیبا آپ گھڑنا سی۔ اک نواں سفر، اک نویں منزل میرے سامہنے سی۔'' (ص259)

''ادھی مٹی ادھا سونا'' دا لیکھک ونجارا بیدی اس آپ بیتی وچ اک سچے، دلیر محنتی تے نڈر بندے دے روپ وچ سامہنے آندا اے جو دُکھاں وچ جیون بتیت کردے ہوئے اگے ول ہی ودھدا اے۔

ونجارا بیدی ''گِلیے چکڑ دور گھر''[45]

''گِلیے چکڑ دور گھر'' ونجارا بیدی دے 1947 توں 1959ء دے جیون نوں بیان کردی آپ بیتی اے۔ جو 1985ء وچ چھپی۔ 191 صفحیاں تے پھیلی اس رچنا نوں لیکھک نے 12 ای باباں وچ ونڈیا اے۔ کتاب دا انتساب ''اپنے پاٹھکاں دے ناں'' کیتا گیا اے۔ کیوں جے اس آپ بیتی دے لکھن دی پریرنا دین والے اوہدے پاٹھک ای نیں۔ بیدی لکھدا اے:

''ہتھلی پُتک '۔گِلیے چکڑ دور گھر'' وچ عمر دے دوجے کھنڈ 1947-59ء دے باراں ورھیاں دے ویروے تے گھٹناواں ہن۔ اتھوا (یعنی) پٹیالے توں راجوری گارڈن تک دی یاترا دا ورنن۔ ایہناں بارھاں سالاں نوں میں بارھاں کانڈاں وچ ونڈیا ہے۔ اس وچلاوِیکتو میرے ہان دا ہی رہیا ہے۔ ایہناں ورھیاں دے دوران میں اپنی شخصیت نوں اپنے کِتے وچ پچھانن لئی یتن شیل رہیا۔'' (ص11)

''اپنی شخصیت دی پچھان'' ای اُس دی شخصیت دا مرکزی نقطا اے۔ اُس دا کہنا

اے کہ جس کم دھندے وچ بندا اپنے آپ نال جڑیا نہیں رہ سکدا۔ اپنے اندر دیاں گہرائیاں تک اپڑ نہیں سکدا۔ اوہ کم مالی طور تے بھاویں کِنا چنگا نہ ہووے پر اوہ گناہِ بے لذت اے۔ آپے دی پچھان لئی اُس نے کِنے کم ٹھکرائے:

''نہیں پیسے دی گل نہیں، اِس کم دھندے وچ میں اپنے آپ نوں پچھان نہیں سکدا۔ جہڑا شخص اپنے آپ نوں کم وچ نہیں پچھاندا اوہدا اندر دا مچ مر جاندا اے۔ اوہدا کوئی نشانا نہیں رہندا۔ اُس دے سینے تڑک جاندے نیں۔'' (ص 34)

''کسے کم وچ میں اپنے آپ نوں پچھان نہ سکدا۔ کسے دھندے نال میرے سُفنے نہیں سی جُڑے ہندے تے کسے وچ میری ہوند بکھر بکھر پیندی تے میں اکھڑ جاندا۔'' (ص161)

راولپنڈی خالصا سکول وچ پڑھدیاں اوہ ماسٹر ارجن سنگھ وانگ حساب دا ماسٹر بنن دے سُفنے ویکھدا اے۔ کالج وچ ڈاکٹر گوپال سنگھ دردی نوں ویکھ کے اوہ لکھناتے کالج وچ پڑھان نوں اپنا نشانہ متھدا اے: ''میں رج کے پڑھاں گا، رج کے لکھاں گا، تے رج کے پڑھاواں گا۔ ایہ تن شوق میرے جسم وچ رینگھن لگے اتے میری سوچ وچ سپنا بن کے پھیل گئے۔''

اوہ سُفنیاں دی دنیا وچ رہندا اے۔ پر کدے کدے اوہدے سفنے سچ دا بانا وی پا لیندے نیں۔ ''فتح، پرتیم'' دے دفتر وچ کم کردیاں اک رات ویکھیا سفنا دوجے دن حقیقت بن کے سامنے آؤندا اے۔ ہور تاں ہور ویکھے سُفنے دے سارے سین اگلے دن انجے دے انجے اُس نوں تعبیر بن کے نظر آندے نیں تے اوہنوں اِس اخبار دی ایڈیٹری توں جواب ہو جاندا اے۔ لیکھک دامن تاں اک وارڈ ولدا اے پر چھیتی ای اوہ دلیری وچ آ جاندا اے:

''میرا سُپنا ٹُٹ گیا سی۔ پیراں ہیٹھوں زمین سرک گئی سی۔ دو اخباراں تے سنپادک دے طور تے ناں جاندا سی۔ مان مرتبا سی۔ مینوں لگا میرے توں ایہ پاتشاہی کھوہ لئی گئی ہووے۔ ہوا وچ اڈدا

دھرتی تے آ ڈگا ہواں، میرے کھنبھ کے کٹ سٹے ہون۔ پر جھٹ ہی میں اپنے آپ نوں سنبھال لیا۔ ساڈھے تِن سال سنپاد کی کیتی سی۔ کافی لما عرصا سی۔ ہر وار نوکری چھڈ کے میرے قدم اگانہ دل ودھے سن۔ اینکیں وی میرے قدم کسے اگلی منزل نوں پچھانن گے۔ میرا اک سُپنا اجے ساکار ہونا رہندا سی۔ پڑھان دا۔'' (ص158)

ونجارا بیدی نے اپنی گھر والی دا کردار وی بڑا مضبوط، دلیر تے سختیاں سہن والی شخصیت دے روپ وچ پیش کیتا اے۔ اوہ اُس نوں تسلیاں دیندی اے۔ اُس دا سائیکل گم ہو جان اتے اُس دے پیدل پھرن تے اوہ دُکھی ہو جاندی اے۔ اپنا سونے دا ہار لیا کے اُس نوں دیندی اے۔

''ایہنوں ویچ کے سائیکل لے آؤ'' اُس نے ایوں کہیا جیوں میرے مونہ تے وٹا مار رہی ہووے۔ نہیں ایہ نہیں ہوسکدا۔ میرے اندروں وی پیار پھٹ پیا۔ کجھ دن پہلاں ہی تاں گھر دا خرچ چلاون واسطے، میں اوہدا سنہری تاراں والا وری وچ ڈھویا دُپٹا ویچیا سی تے اُس توں کجھ دن پہلاں تلے دار سنہری سوٹ۔'' (ص171)

بیدی نوں لوک ساہت نال پیار اے۔ اوہ گیت اکٹھے کردا اے پر:

''گیت تاں میں ڈھیر سارے اکٹھے کر لئے، پر گیتاں دی رُوح، اوہناں دیاں دُھناں دی سنبھال کرنی میرے وسوں باہر سی۔ ایہ کم ٹیپ ریکارڈ دورا ہوسکدا سی، جو میری پہنچ وچ نہیں سی۔'' (ص164)

اوہ سُفنے سر جدا، سُفنے کدے ڈھے جادنے تے کدے اوہناں دی تعبیر مل جاندی:

''میں دھن واد کر کے اگلی سویر دیال سنگھ کالج پڑھان ''ہارڈنگ برج'' گیا۔ بڑے چاء وچ ساں۔ میرا اک ہور سُپنا پورا ہو گیا۔ منزل ساہمنے دسن لگی۔'' (ص191)

اپنے نویں مکان بنان دا سفنا وی اُس نے فیر پورا کر لیا۔ اگے ودھن لئی سفنے کرنے ضروری نیں۔ ہُن اوہدے ساہمنے پی ایچ ڈی دا نشانا سی۔ جہدے لئی اوہنے دِلی

یونیورسٹی وچ رجسٹریشن کرالئی سی۔

ہربھجن سنگھ ہُندل ''پچھلا پنڈ''[46]

''پچھلا پنڈ'' ہربھجن سنگھ ہُندل دی ہڈ ورتی اے تے اوہدے 64 رب بنڈالا ضلع لائلپور دی تاریخ۔ اس کتاب نوں ونڈ دے پنجاہویں ورھے دی نسبت نال 1997ء وچ شائع کیتا گیا۔ ساڈے ساہویں ورھے وار ساہت 97ء وچ چھپیا اِس داشاہ مکھی روپ اے۔ جو ساہت دے صفحہ 75 توں شروع ہو کے صفحہ 95 تک کھلر یا اے۔ الیاس گھمن (ایڈیٹر) ورھے وار ''ساہت'' اپنے ادارتی نوٹ وچ لکھدے نیں:

> ''ایہ پنجابی دے بزرگ شاعر ہربھجن سنگھ ہندل ہوراں دی ہڈ ورتی اے پر لکھیار نے جس پیڑ نال اپنی جدی جوہ توں وچھڑن دا قصا بیان کیتا اے۔ اوہدے بارے ایہ دوہاں پاسیوں اُجڑے پنجابیاں دی ''جگ بیتی'' بن گئی اے۔ (ص175)

''پچھلا پنڈ'' کتاب نوں کل 13 باباں وچ ونڈیا گیا اے۔ کتاب دے آخری صفحیاں تے اک لیکھ ''اپنے پنڈ نوں یاد کردیاں'' تے اک لمی نظم ''پچھلا پنڈ'' وی شامل اے۔ جہڑی اُس نے ''الیاس گھمن تے عاشق علی فیصل (لاہور) دے ناں'' منسوب کیتی اے۔ کتاب دے پہلے باب ''پچھلا پنڈ'' وچ اُس نے اپنے پنڈ 64 رب بنڈالا بارے جانکاری کرائی اے۔ جہڑا انگریز دور وچ بار دی آبادکاری ویلے آباد ہویا۔ پنڈ دا تعارف کراندیاں ہُندل لکھدا اے:

> ''اِس پنڈ دا کوئی لما اتہاس وی نہیں سی۔ جدوں انہویں صدی دے اخیری دہاکے وچ تے ویہویں صدی دے شروع وچ انگریزاں نے باراں وسائیاں تاں ہورناں پنڈاں وانگ ایہ پنڈ وی نواں نواں وسیا سی۔ سارے سکھ کسان سن تے اکو گوت ہُندل دے۔ ایہ سارے لوک پچھوں پرانے پنڈ بنڈالا توں اُٹھ کے آئے سن۔ بنڈالا پنڈ، جنڈیالا گورو ترن تارن سڑک تے امرتسر دا اک بہت ہی وڈا

پنڈسی۔ساڈے پنڈ دانمبر 64 سی تے کئی لوک ایس نوں فرق دسن لئی ''چونٹھ چک'' وی کہہ لیندے سن۔ساڈے پنڈ دے لاگے پرانے واسیاں، مسلمان جانگلیاں دا پنڈ نہالو آنا سی تے بہت وار سرکاری کاغذاں وچ اِس نوں ''نہالو آنا بنڈالا چک نمبر چونٹھ'' (رکھ برانچ) کہیا جاندا سی۔'' (ص76)

ایہ پنڈ تھانہ کھڑیانوالہ توں کوئی پنج چھے کوہ دور سی تے سانگلہ اسٹیشن اوہدے پنڈ توں چھ ست کوہ سی۔ 1921-25 تک دی اکالی لہر دا ایہ پنڈ گڑھ سی۔ساکا ننکانہ صاحب (فروری 1921ء) وچ ہندل دے پنڈ دے وی چھ سنگھ شہید ہوئے سن۔جہناں وچوں دو جی اُس دے گھر دے وی سن:

''میری ماتا دے شہید ہوئے پہلے پتی داناں سردار ہزارا سنگھ سی۔اوہ فروری 1921ء وچ ننکانے صاحب دے ساکے وچ شہید ہوئے سن۔ اوہناں دے دوسرے بھائی سردار بیلا سنگھ جیتو دے مورچے وچ ہوئے لاٹھی چارج دوران پھٹڑ ہو کے کجھ دناں بعد سورگواس ہو گئے۔'' (ص78)

دوہاں شہید ہوئے بھراواں دیاں بیوا ہوئیاں جوان تے عمروں وڈیاں بھرجائیاں نوں ہندل دے باپ نال ایہ کہہ کے ویاہ دتا گیا کہ شہیداں دیاں پتنیاں ہور تھے نہیں رلنیاں چاہیدیاں۔

ہندل نے اپنے پروار دی ساری ٹابری دا ذکر کتاب وچ کیتا اے۔اپنے بابے لال سنگھ اتے اوہدے دو بھراواں جیون سنگھ اتے روڈا سنگھ اتے اوہناں دی اولاد دا ذکر کرن دے نال پنڈ وچلی اپنی پیلی دے گناں اوگناں نوں وی تفصیلی طور تے بیان کیتا اے۔ اوہدے بابے لال سنگھ دا مربع دو تھاویں ونڈیا ہویا سی۔ادھے مربعے دی زمین ''سونا پیدا کردی سی'' پر باقی دا ادھا حصا مربع اک تاں پہلے ٹکڑے نالوں ہٹواں سی اتے ایہ زمین دی ماڑی سی جتھے بس بارانی کھیتی ہندی سی۔

ہندل نے اُس سمیں دے پنڈاں دی رہتل نوں وی سُچنے ڈھنگ نال اُلیکیا اے تے اپنے بچپن دے ویلیاں نوں اتے اُس وقت دے بچیاں دے کھیڈ تماشیاں اتے بچیاں

Scanned with CamScanner

اتے ماسٹراں دے آپسی موہ اتے تعلق نوں وی اُلیکیا اے۔ ہُندل نوں اپنے ماسٹر جی دا ہاں
چیتے نہیں۔ اوہ اس گل تے دکھی وی ہندا اے تے نال نال ایہ وی دسدا اے کہ:

''مینوں اپنے پہلے استاد داناں وی چیتے نہیں تے لکھن بہ گیا ہاں اُس
دیاں یاداں۔ ہاں اک گل یاد آؤندی ہے۔ اوہنیں دنیں خاص کر کے
پرائمری سکول وچ بچے اپنے استاداں داناں نہیں سن لیندے ہوندے
بس ماسٹر جی ناں ہی چلدا سی۔ انج ہی جویں پرانے زمانے وچ پتنیاں
اپنے پتیاں داناں لین توں سنگھدیاں ہوندیاں سن۔'' (ص83)

ہندل گل وچوں گل کڈھن داڈھنگ جاندا اے۔ اُس کول لفظاں دی جادوگری
اے۔ اُس نے جس کردار دا وی ذکر کیتا اے۔ اُس وچ اپنی سادگی اتے روانی نال رنگ
بھرے نیں کہ اوہ کردار جیوندا جاگدا پڑھن والے نوں سامہنے بیٹھا محسوس ہندا اے۔ اوہ
اپنے ماسٹر جی دا ذکر کردا ہووے بھاویں اپنے تائے دے کبوتر باز ''علی'' منڈے دا۔ جتھے
دار ہری سنگھ بلداں والے (جس دے کر کے پنڈ نوں ہری سنگھ والا بنڈالا وی کہیا جاندا سی)
دی گل ہووے بھاویں اُس دے بابے جیون سنگھ دی۔

اپنے بابے دی گل کردیاں اوہ اُس دے سارے دن دی کارگزاری پڑھن
والیاں دے سامہنے رکھدا اے۔ اوہ سویر سار اُٹھ کے مربعے ٹُر جاندا تے شام ویلے اپنے
کماں نوں سمیٹ کے پنڈ واپس جان دی تیاری کردا۔ پر جان توں پہلاں اوہ اپنے چادر
دے پلے نال بدھے پیتل دے بھانڈے نوں جھڑا کہ اندروں کافی کھلاسی تے سیر پکا دودھ
اُس وچ پے جاندا سی نوں سوئے دے کنڈھے تے بہ کے مانجھدا تے کسے دھار کڈھ رہے
پوتے نوں ''ایہ بھریں میرا نکا جہیا کول'' آکھ کے تازہ دودھ دا بھریا کولا اکو ساہ چ پی کے کولا
دوبارہ دھو مانجھ کے پلے نال بنھ کے پنڈ آندا تے لمیاں پلانگھاں ٹپدا تن چار ساہ لے کے
پنڈا پڑدا۔ پر:

''اوہ گھر ول نہ مڑدا سدھا گورو دوارے والے کھوہ دی من تے جا
بیٹھدا تے مربعیوں لیاندے پرارب نیانیاں نوں ونڈن لگ پیندا
کدے چھلیاں، کدے سیو بیر، کدے گنیاں دیاں پوریاں تے

کدے گُڑ دیاں پیسیاں۔ نیانے بابے دی آمد ویکھ بھجے ترے
آؤندے۔'' (ص79)

ہندل نے چوتھی جماعت تک پنڈ دے گردوارے وچلے سکول وچ ای پڑھائی کیتی جتھے شرومنی کمیٹی امرتسر ولوں گھلیا استاد پڑھاؤنداسی۔ پنڈ وچ رہندیاں اک گرمیاں دی راتے جدوں اوہ ویڑھے وچ سُتے پئے سن چور کندھ وچ سنہ لا کے اوہناں دا سارا سامان لے گئے۔ پنڈ دی پنچایت کھوجی سدن دوسرے پنڈ چلی گئی۔ اُس دے بال من دی کتھا سنو:

''کمال دی گل سی ایہ کھوجی پُنا۔ ساڈا اوی جی کردا کہ کھوجی بن جایئے
تے فیر پیڑاں پچھان چوراں نوں گھروں گچیوں جا پھڑیے تے کہیئے
اُٹھ پُت توں ہی چوری کیتی سی نہ راتیں فلانے گھر، چل پُت اُٹھ،
ذرا کڈھیئے تیرے ہڈاں چوں چوری دا مال۔'' (ص85)

چوتھی جماعت دا بورڈ دا امتحان سالار والے سکول دین گئے پر اتھے اڑکا سی اوہناں لئی۔ پریشانی ایہ بنی کہ اوہناں دی پڑھائی پنجابی دی سی۔ جدکہ امتحان اردو وچ لیا جانا سی۔ ''اسیں تاں بوندلے ہوئے سی تے نال ہی ساڈے استادوی گھبرائے ہوئے سن۔'' جہے جملے اُس دے من وچلی پریشانی نوں دسدے نیں پر جدوں کتاباں وچوں سبق سنان دی واری آئی تاں ایہناں ساریاں نے ہی فرفر سبق سنانا شروع کردتا۔ مسلمان استاد سبق سندا اتے ''خوب'' کہہ کے اوہناں نوں وڈیاؤندا۔ اوہ سارے واری آؤن تے چھال مار کے اُٹھدے تے اشارہ ملن تے انج بیٹھ جاندے جویں کتوں تمغے جت کے آئی دا اے۔ ماں بولی پنجابی بارے ہُندل لکھدا اے:

''ایہ سارا کجھ ماں بولی پنجابی کارن سی۔ بولی جس وچ صرف ساڈا سکول
ہی تعلیم حاصل کرر ہیا سی۔ اردو دے وسیع سمندر چ ساڈا سکول اک اجہیا
ٹاپو سی۔ جتھے برکھاں دی سنگھنی چھاں بیٹھاں بیٹھ کے، ماہیا گایا جاسکدا
سی۔ ٹھنڈی چھاں تے چشمے دے پانی دا انند لیا جاسکدا سی۔ مجرم تاں
اپنی ماں بولی نوں وساری بیٹھے اوہ لوک سن جہڑے پرائی بولی دی
پُھوڑیاں نال لنگڑا کے ترن دی کوشش کررہے سن۔'' (ص86)

Scanned with CamScanner

پنجویں وچ لیکھک رتا چوآ دے مڈل سکول وچ جا داخل ہوندا اے۔ ستویں جماعت وچ پڑھدا سی۔ جدوں دیس دے حالات خراب ہونے شروع ہو گئے۔

''ہُن پنڈاں وچ قتلاں دے ہواڑ اُڈن لگ پئے سن۔ شہر کماں دھندیاں لئی جاندے لوک اوتھے ہوندے قتلاں دیاں کہانیاں پنڈاں وچ آ سناندے تے لوک دہل جاندے۔ آخر اک دن ساڈے ماسٹراں نے ساریاں مُنڈیاں نوں اکٹھا کیتا تے وِگڑے ہوئے حالات بارے دس کے حال دی گھڑی سکول بند کرن تے گھرو گھری بیٹھ کے پڑھن لئی کہیا۔ چنگے دناں دی آس کر کے اسیں گھرو گھری چلے گئے۔ کہنوں پتا سی کہ ایہ دن سکول وچ ساڈا آخری دن سی۔'' (ص87)

سن سنتالی دے دن۔ کٹھن امتحان، پنڈ وچ آخری دن، قافلے دے نال نال، نامی بابا۔ اُس نے دیس دی ونڈ اتے پنڈوں اپنے نکلن دی وارتا سنائی اے۔ اتے نال دی نال اپنے بال من دے وچاروی دسدا اے:

''بھلا کتنی دور ہووے گا، ساڈا دیش بھارت۔ ایہ گل سانوں کوئی نہیں دسدا سی۔ ساڈے لئی تاں ایہ قافلا بس میلا ویکھن ورگا معاملا سی۔ اُجڑن تے فیر نویں دھرتی تے وسن دی چنتا تاں ساڈے ماپیاں نوں ہوو۔ سانوں بچیاں نوں ایہناں گلاں دا کوئی فکر نہیں سی۔'' (ص94)

ہُندل نے اپنی اس کتاب ''پچھلا پنڈ'' وچ کتے کتے ہاسیاں دیاں پھلجھڑیاں وی چلائیاں نیں۔ اپنے دادا دا ذکر کردیاں اُس دی سادگی دا قصّا بیان کیتا اے۔ اک دن اوہ صاحب دے بنگلے گیا تاں اوہناں دا بزرگ مر گیا اوہنے لیکھک دے دادا نوں قبر پٹن تے لا دتا۔ زمین سخت سی۔ سر یر مڑھکو مڑھکی تے ہتھاں وچ چھالے پے گئے۔ کم مُکن تے اوہ صاحب کول گیا تے ایہ کہیا:۔

''جناب مٹی بڑی سخت ہے۔ کتے ساون بھادوں نوں بلا لیو۔ میں اکٹھیاں ہی دو تن قبراں پٹ دیواں گا۔'' (ص80)

''اک واری ماسٹر جی دا بالن مُک گیا۔ کسے جٹ زمیندار دی اک ککر

Scanned with CamScanner

چھنکو الئی۔ چنگا ہندا چے کے دے گھوڑے تے منگو الیندے۔ پر نہیں
او ہناں کول رام وی باندر سینا سی۔'' (ص ۵۸)

سکول پڑھدے ای اُس دے پتا نے اک دن بھائی ویر سنگھ دا ناول ''سندری'' لیا کے دتا جس نوں ہُندل نے بار بار پڑھیا۔ انجے ای اوہ موہن سنگھ دی ''ساوے پتر'' وی لے کے آئے۔ جس وچوں ''انباں دا بوٹا'' نظم تاں ہُندل نے زبانی یاد کرلئی سی۔ اوہ لکھدا اے:

''خورے ساہت دی چٹیک لاون وچ او ہناں کتاباں دا کِنا کو ہتھ ہے۔'' (ص ۸۹)

غالبن ہندل واحد لیکھک ہے جس نے اپنے پچھلے پنڈ دیاں یاداں اتے سنتالی دے واقعات نوں اپنی آپ بیتی توں علیحدہ کر کے لیکیا اے۔ ''پچھلا پنڈ'' کتاب دے آخری صفحیاں تے چھپی اُس دی نظم ''پچھلا پنڈ'' وچوں اک بند درج کر کے اپنی گل نوں مکاؤندے ہاں۔ ہربھجن سنگھ ہندل دے دل وچ وسدے پچھلے پنڈ دیاں مہکدیاں یاداں دی دس پاؤندی اے۔

پنڈ چھڈیا مدتاں بیت گیاں
اجے تیک پرانے نہ یار بھُلے
حد ٹپ کے پنڈ دی روئے کِنا
نہیں ڈھلکدے اتھرو چار بھُلے
یاد رہے آندی ویڑھے وسرے دی
چنگے بُرے نہ کدی کردار بھُلے
نکے ہوندیاں کھیڈ دے رہے جتھے
نہیں کدے وی گلی بازار بھُلے

ہربھجن سنگھ ہُندل ''سن سنتالی دے دن''[47]

''سن سنتالی دے دن'' بزرگ پنجابی شاعر، نقاد تے تماہی چراغ دے ایڈیٹر ہربھجن سنگھ ہُندل دیاں یاداں تے مشتمل کتاب اے۔ ہربھجن سنگھ ہندل دی آپ بیتی 2000ء وچ ''کویں گزاری زندگی'' دے سرناویں ہیٹھ چھپی سی۔ ہتھلی کتاب ''سن سنتالی

دے دن'' اُس دی آپ بیتی دا ای اک حصہا اے۔

''سن سنتالی دے دن'' 2007ء وچ من پریت پرکاشن دلی ولوں چھپی۔ ہُندل نے اِس نوں عنواناں تحت 11 باباں وچ ونڈیا اے۔ کتاب بارے اوہدا کہنا اے:

''سن سنتالی دے دناں بارے جانکاری رکھن والے ویاکتی (بندے) ہولی ہولی الوپ ہندے جارہے، من اتے نویں پیڑھی اوہناں بھیانک دناں بارے جاننا چاہندی ہے۔ پاٹھکاں دی اِس اُتسکتا دی پورتی ہت میں اس کارج نوں ہتھ پایا ہے تے سن سنتالی دے اُس خوف ناک واتاورن نوں انکت کرن دی کوشش کیتی ہے۔'' (ص9)

ہُندل نے اس توں پہلاں ''کھسمیلے چہرے'' ناں دی کتاب وچ جو 1992ء وچ چھپی سی اپنے کجھ بزرگاں اتے مِتراں دے خاکے لکھے سن۔ اُس وچوں وی اُس دی آپ بیتی دے درش سہج سبھا ای مل جاندے نیں۔ 1997ء وچ اُس نے ''پچھلا پنڈ'' نامی کتاب لکھی۔ جو اُس دے پنڈ دی تاریخ اتے اُس دی 1947ء تک دی حیاتی نوں بیان کردی سی۔ ''سن سنتالی دے دن'' اُس توں اگلا پڑاا ے۔

1947ء دی ہندوستانی ونڈ تاریخ دا اک اجیہا خونی باب اے جہڑا تاریخ دے متھے دی کالک بن کے رہ گیا اے۔ انگریز سامراج دی ہندوستان نوازی اتے کانی ونڈ نے پنجاب نوں پھٹڑ کر دتا۔ ہندوستان اتے پاکستان دی آزدی دا سورج پنجاب دے لہو وچ رنگیا گیا۔ لکھاں لوک اپنے گھر وچ ای بیگانے ہو گئے۔ اوہناں ای لکھاں لوکاں وچ اک ہربھجن سنگھ ہُندل وی اے۔ ''سن سنتالی دے دن'' اوہدے ایسے بیتے دی کہانی اے۔ گل نوں اگانہ ٹورن توں پہلاں آؤ اک نظر اوہدی کتاب وچلے سرنا ویاں تے ماریئے۔

جھکھڑ توں پہلاں دے دن، پیاں بھاجڑاں، سہ دے تکلے، قافلے دا کوچ، سرحد پار دا دکھانت، تالوں اُکھڑے سال، ٹکڑے ٹکڑے زندگی، نانکے پنڈ دا قتلِ عام، کاش جے انج کیتا ہندا۔ سن سنتالی، اک ویاہ دا جشن، بیراں والا بابا، جماں موچی۔''

کتاب دا انتساب ''1947ء نوں نانکے پنڈ بوتالے وچ مارے گئے بے گناہ مسلمان پرواراں دے ناں'' کیتا گیا۔

Scanned with CamScanner

ہربھجن سنگھ ہُندل دا پچھلا پنڈ چک نمبر 64 رب بنڈالاسی جو ضلع لائلپور (فیصل آباد) دے تھانہ کھڑریانوالہ توں پنج چھے کوہ دور سی۔ سالاروالا اسٹیشن وی چار پنج کوہ دی دوری تے سی پر راہ اجاڑ ہون پاروں لوک چھے ست کوہ پندھ کر کے سانگلہ ہل اسٹیشن تے جان نوں ترجیح دیندے سن۔ ہندل دے بابے تن بھرا سن۔ دوہاں دے مربعے 64 چک وچ سی جدکہ ہندل دے بابے لال سنگھ دا مربعا 65 رب وچ سی پر اوہ رہندے 64 وچ ای سن۔ انگریزاں دے دور وچ جدوں نہراں کڈھیاں گیاں تے باراں وسائیاں گیاں تاں ایہ لوک ایتھے آئے سن:

> اپنی محنت مشقت توں بعد ایہ کھیت آباد ہوئے سن۔ پر سبھ کجھ چھڈ چھڈا کے ہتھل ہو کے پنڈوں نکلنا پیا سی۔'' (ص 19)

اِس کتاب دا آغاز کردے ای اوہ کتاب دی پوری روپ ریکھا لیک دیندا اے:

> ''کہے دن سن، سن سنتالی دے۔ اج سٹھ سال بیتن بعدوں اوہناں دناں نوں یاد کردیاں سر یردے لوں کنڈے کھڑے ہو جاندے ہن۔'' (ص 11)

ہندل دی یادداشت بہت تیز اے اوہنوں نکی توں نکی گل وی انج ای یاد اے جویں اوہ ہُنے واپری ہووے۔ اُس دے پنڈ دا آل دوالا، اُس دے پنڈ دے لوک، گلیاں محلے بازار، کھیت، رُکھ، بوٹے تے کھوہ، کھالے، آڈاں، حتیٰ کہ پنڈ دے چوگردے دے وٹاں بنے کیہ کجھ اوہدی یاد وچ نہیں۔

اوہناں دے پنڈ دے کجھ مستری پنڈوں لائلپور کم دی بھال وچ جاندے نیں تاں کجھ مسلمان اوہناں دے گل پے جاندے نیں۔ اوہ ڈردے پنڈ آ جاندے نیں تے پنڈ والیاں نوں آ کے صورت حال دسدے نیں۔ لیکھک لکھدا اے:

> ''حالی لائلپور وچ فرقو فساد بھاویں بھڑ کے نہیں سن، پر آپسی کھچاؤ تے بے بھروسگی ودھ گئی سی۔'' (ص 13)

پنڈاں نوجواناں نوں ''ان قیاسی لڑائی'' لئی تیار کیتا جا رہیا سی۔ ٹریننگ دتی جا رہی سی۔ اوہ نال دے پنڈ وچ نبی توپ داذکر وی کردا اے۔ ٹریننگ دوران گتکے دی لکڑی تے ہتھ رکھ کے قسم چکاندے سن۔ لیکھک نوں اُس دا چیتا تے نہیں پر صرف اینا چیتے اے:

Scanned with CamScanner

''ہُن تاں حالات ایہ سی کہ گلیاں دے ککھ وی ویری نظر آوَندے سن۔'' (ص15)

ہندل نے اپنے قافلے دی روانگی تے اوہدے بارڈر پار کرن دی تفصیل دی ودھیرے دتی اے بھاویں اوہناں دا قافلہ صحیح سلامت منزل تے اپڑدا اے پر رستے وچ آئیاں اوکڑاں۔ دِسدے خونی منظر اوہناں دے ہردے نوں ڈران لئی کافی سن۔ 15 اگست نوں دیش دی ونڈ ہوئی سی۔ ستمبر مہینے اُس دے قافلے دا پنڈوں کوچ ہندا اے۔ ہیڈ بلوکی جا کے تھوڑا اڑکا پیا پر معاملا مٹھا ہو گیا۔ ہیڈ بلوکی توں اوہ قصور دے لاگیوں کھیم کرن دی سرحد پار کر کے انڈیا وچ اپڑے۔

ہُندل نے کتاب وچ کجھ واقعات اپنی کتاب ''پچھلا پنڈ'' دے آخری باباں وچوں وی درج کیتے نیں۔ اُس اپنی اِس کتاب وچ کتے کتے شعراں دی ورتوں کیتی اے۔ فیض احمد فیض دی نظم ''آزدی دی سویر'' بارے لکھے شعر:

یہ داغ داغ اُجالا، یہ شب گزیدہ سحر
وہ انتظار تھا جس کا یہ وہ سحر تو نہیں

(ص40)

دو مسلمان بھراواں علی بخش تے خیر دین جہڑے موچی ٹابری دے سن لیکھک دے ماملیاں دی خیر خبر پچھن آندے نیں تے گل لگ کے روندے نیں۔ بعد وچ آسا سنگھ تے مہر سنگھ دے کہن تے اوہ دوویں بھرا اوہناں دے گھر دبیا سونا، جہڑا اوہ کڈھ کے نہیں لیا سکے سن، راتو رات لے کے آندے نیں۔ اوہناں اک نیکی دا کم کیتا سی۔ اُس ویلے جدوں کہ لٹیرے لُٹا کھوہی کر رہے سن۔ اوہناں دوہاں بھراواں دی ایمانداری اوہناں نوں امر کر گئی۔ تے اس ویلے ''اوہناں دوہاں بھراواں دے چہریاں تے الٰہی نور چمکاں مار رہیا سی۔'' (ص28)

''سہ دے تکلے'' نامی باب نوں اُس نے 10 حصیاں وچ ونڈ کے پنجاب دی ونڈ دے حوالے نال مختصر سیاسی ویروے دین دا جتن وی کیتا اے لیکھک لکھدا اے۔

''انگریز جاندا جاندا اِس دھرتی اُتے پھُٹ، ویر، ایر کھا اتے گھِر نا دا چھٹا دے چلیا سی۔ اک اٹٹ بھارت دی تھاں تِن دیش بھارت،

Scanned with CamScanner

بنگلا دیش اتے پاکستان بنا کے جتاں دیشاں وچ زہر دے بیج بیجن وچ
سپھل ہو گیا سی۔'' (ص 32)

ہری سنگھ جتے دار تے اُس دے بلداں دی تعریف چنیر ے ہندی سی۔ ونڈ توں
بعد لیکھک نوں اک بزرگ ملد ا اے تاں اُس دے پنڈ داناں سُندے ای ''ہری سنگھ والا
بنڈالا'' کہہ کے گل نوں اگانہ ٹور دا اے۔

دیش دی ونڈ دا اُس دے نجی جیون تے وی چوکھا اثر ہو یا۔ اُس دے وڈے بھرا
پیارا سنگھ نے ایف اے کر کے پیپسو سرکار وچ ٹیچری کر لئی۔ لیکھک نے وی 1955ء وچ بی
اے مگروں 1957-58 وچ بی ٹی کر کے سکول ماسٹر دی نوکری کر لئی 100 روپیہ مہینا تنخواہ لگ
گئی۔ لیکھک لکھدا اے۔

''پورے دس سال لگے سن، سانوں اُجڑ کے دوبارا وسن وچ۔ ایہو
ورھے سن ساڈی جوانی دے تے سریرک وکاس دے۔ ساڈے
دوہاں بھراواں دی جوانی اجاڑے دے تھپیڑے کھاندیاں رُل گئی۔
کیہ ہُندے نیں چڑھدی جوانی دے چاء تے سفنے؟ سانوں کوئی پتا
نہیں سی۔'' (ص 63)

''جماں موچی'' ناں دے باب وچ لیکھک اپنے بچپن دے متر جمے موچی نوں یاد
کردا اے جہدیاں یاداں لیکھک دے من دی تہہ وچ وسوں رکھدیاں نیں۔ اوہ 1995ء وچ
پاکستان آ کے پنڈ ویکھن دا چاء، جمے موچی نوں ملن دی حسرت لیکے پنڈ مُڑ جاندا اے:

''میرا دل کہندا ہے کہ جماں حالی مریا نہیں ہونا۔ ایمان والے
بندے کدے مردے ہی نہیں ہندے تھوڑے کیتے!! جے مردی
جان تاں، اوہناں داناں نہیں مردا ہوندا۔'' (ص 105)

جہے واک لکھ کے اپنے من نوں تسلی دے لیندا اے۔ بھاویں پچھلے سٹھ سالاں وچ
پنجاب دی ونڈ بارے بہت کجھ لکھیا جا چکیا اے پر ہُندل اجے ہور لکھن ول اشارا کردار
اے۔ اوہ کہندا اے:

''اصل وچ پنجاب دی ونڈ بارے اجے ہور ڈونگھی تے سوستھار کھوج

Scanned with CamScanner

دی لوڑ ہے۔ اسیں تاں مارے گئے پنجابیاں دی صحیح گنتی وی نہیں دس
سکدے۔ لوڑ اِس گل دی سی کہ دوہاں پنجاباں دے پنڈ پنڈ جا کے
عام لوکاں کولوں مارے گیاں دے گنتی بارے دیردے تے ہور
سوچنا اکٹھی کیتی جاندی پر شائد پاکستان دی سرکار تے لوک اِس
وشے بارے چُپ ہی وٹی رکھنا چاہندے ہن۔'' (ص124)

ہندل نے اس کتاب دی تیاری لئی ورتیاں کتاباں دی فہرست وی آخری صفحے
تے درج کر کے اس آپ بیتی نوں تاریخی دستاویز دا رُوپ وی دے دتا اے۔

ہرکشن سنگھ' پروفیسر ''چتر گپت دی وہی''[48]

''چتر گپت دی وہی'' پروفیسر ہرکشن دی آپ بیتی ہے۔ جو نیشنل بک شاپ ولوں
1995ء وچ پہلی وار چھپی۔ 310 صفحیاں دی ایس کتاب نوں لیکھک نے 47 لیکھاں وچ
عنوان دے کے اپنے جیون ویرویاں دا ذکر کیتا اے۔ کتاب دے مُڈھلے صفحیاں وچ
لیکھک نے اپنی آپ بیتی لکھن دا کارن دسدیاں لکھیا ہے:

''میں سوچیا مینوں بھی داتار نے، میرے جیون دے کھوئیاں نے
پرسن لمی عمر بخشی ہے تے بونس دے سال پھل کراں ''مت من مان
کرہِ کہ ہو کچھ جان دا'' پر ''نہ کُچھ جان دا'' بھی اپنی کہانی شکرانے
وجہوں سناواں، بچیاں دے کچھ کم آ جان دی اُمید تے۔'' (ص xi)

کتاب دا سمرپن لیکھک نے گورونانک وِدیا بھنڈار ٹرسٹ دِلی نوں کیتا اے اتے
نال ای تِن صفحے گورونانک ودیا بھنڈار ٹرسٹ دے تعارف دے ناں کیتے نیں۔

پروفیس ہرکشن دی ایہ آپ بیتی صرف اوہناں اپنی ای جیونی نہیں بلکہ اوہدے
نال جڑے بہت سارے لوکاں دی جیونی اے، بہت سارے گنی واناں دی کہانی اے:

''میں کئی جیونیاں لکھیاں ہن۔ چنگے منے پرمنے ودوان تے سجھاوک
پکھوں سنت گُنے متھے جان والے بزرگاں دی جیونی بھی.....'' (ص173)

اوہ کئی تھاواں تے اپنی گل نوں اگے ٹورد الکھدا اے:

Scanned with CamScanner

''بڑے گنی گیانیاں دیاں کہانیاں وی لکھئے۔'' (ص74)

''میری چوتھی بھین دی کہانی ای ہور ہے۔'' (ص81)

لیکھک نے اپنی اِس جیونی نوں ترتیب نال سالوار نہیں لکھیا۔ بلکہ وکھو وکھ لیکھاں دی شکل وچ اُلیکیا اے اتے ایہناں لیکھاں وچ وی کوئی خاص ترتیب نہیں۔

''میرا جنم ستھان تے تِتھی'' نامی باب صفحہ 171 تے جتھے لیکھک نے اپنی جائے پیدائش اتے تاریخ پیدائش داذکر کیتا اے:

''میں خوش قسمت تاں ہاں ہی ..... میرا جنم اُس شہر، اُس بازار وچ ہویا ہے جتھے میرے ست گوررام داس جی نے اوتار دھاریا سی ..... چونا منڈی لاہور ..... تے جنم تِتھی ..... میں دنیا وچ اُس وقت سر کڈھیا جدسری رام چندر جی شادی دی جنج لے نکل پئے سی ..... رام نومی دی جنج۔ بس پکی تاریخ اینی ہی پتا ہے۔ مہینا مگھر داسی۔ عیسوی دا سال 1913ء دا..... جو ویر مینوں سکول داخل کراون گئے اوہ عمر اک سال ودھا آئے۔ سال 1912ء لکھا آئے ..... 11.12.1912 (11.12.1913) دی تھاں۔'' (ص172)

لیکھک دے پتا پہلاں ریلوے وچ ملازم سن:

''اوہناں اپنی نوکری تے ریٹائرڈ ہون توں کتے پہلاں ہی چھڈن دی مجبوری دیکھی تاں کیول بچیاں دی تعلیم دے سادھناں نوں مُکھ رکھ کے۔ فیر اوہناں اپنا کاروبار شروع کیتا.....'' (ص69)

ہرکشن سنگھ دی اِس کتاب وچ اُس نے اپنے بچپن دے دناں، سکول کالج دی تعلیم۔ اپنے استاداں، اپنے پروارک ممبراں، اپنے جیون نال جُڑے لوکاں دی گل کیتی اے۔ کجھ اک سرنادیاں تے نظر ماردے آں۔

ساڈے سمیں، میرے سفر، میری سہتک رُچی، میرے پتا جی، میرے عشق دی مُشک، میرا دوستانا، اپنی بیوی نال، میرا جنم استھان تے تِتھی، میرا جیون چاو تے داء، میری سنگت، میرے دوست، رشتے دار میرا جیون فلسفا تے رچنا وغیرہ۔

Scanned with CamScanner

سرناویاں دے اُپر دتے ناواں توں ای ایہ گل صاف نظر آندی اے کہ اس جیونی وچ لیکھک ''میں'' دی وگن وچ ولیا دکھائی دیندا اے۔ کتاب دی زبان بھاویں صاف تے سادہ اے پر کتے کتے اِک ای گل نوں کرن لگیاں گنجھلدار لفظاں دا بھار پایا گیا اے۔ جویں اپنے جنم تاریخ اتے جنم تھاں بارے دسدیاں صفحہ 171 تے 172 تے ویروے دتے گئے نیں (حوالے لئی اُتے پیرا گراف دِتا جا چکیا اے) لیکھک نے اپنے جیون کال تے تھاں تھاں اک ترویں جھات پائی اے:

> ''میں کافی گھمیا پھریا ہاں، اک تھاں تے اکو کم تے بہت دیر ٹکیا نہیں رہیا۔ بہت پاہرو ویلے ہن، انیک نویں تجربیاں وچوں لنگھیا ہاں ساری زندگی نوں چنوتی سمجھیا ہے تے اُس دی سنبھال لین والی اکھ نے او ہلے نہیں کیتا.....'' (ص50)

اِس کتاب نوں پڑھدیاں عام قاری اضافی گلاں دا بوجھ محسوس کردا اے۔ روانی اتے سلاست دی گھاٹ پاروں پڑھن والے دی دلچسپی قائم نہیں رکھ سکدی ایہ آپ بیتی۔

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ''یاداں گنجی باردیاں''[49]

''یاداں گنجی باردیاں'' ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ ہوراں دی آپ بیتی دی اے تے گنجی باردے وسن دی کہانی دی۔ گنجی باردی تاریخ دی اے تے سماجی ثقافتی انسائیکلو پیڈیا دی۔

لیکھک نے پہلاں ایہنوں وکھ وکھ سرناویاں ہیٹھ لکھ کے اخبار ''پنجابی ٹریبون'' وچ چھپوایا تے لوکاں دی حوصلہ افزائی پاروں ایہنوں کتابی روپ دتا اے۔ ایہ کتاب عاشق رحیل ہوراں لپی انتر کر کے پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھپوائی اے تے ایہو شاہ مُکھی والا ایڈیشن ای ساڈے سامنے اے۔ ایس کتاب نوں 28 باباں وچ ونڈیا گیا اے تے ہر باب وچ ای اوہناں اُکا اپنی زندگی تے خاص کر گنجی باردے علاے بارے ای بہتا لکھیا اے۔

عاشق رحیل دیباچے وچ لکھدے نیں:۔

> ''اوہناں ایس کتاب وچ کوئی سُنیاں سُنائیاں گلاں نہیں لکھیاں سگوں ایہ اوہناں دی ہڈ ورتی دا بیان اے۔ گنجی بار وساوَن وچ

Scanned with CamScanner

اوہناں تے اوناں دے بزرگاں نے پہلی کیتی سی۔ اوہناں دا خاندان پہلا خاندان سی جہنے ضلع گرداسپور دے اک وسدے رسدے پِنڈ وچوں آ کے گنجی بار دے اوس علاقے وچ ڈیرے لائے جتھے نیڑے تیڑے نہ تے کوئی انسان سی تے نہ زندگی دیاں ہورلوڑ دیاں شیواں۔ اوہناں دا گھر پہلا گھر سی جہدیاں نینہاں گنجی باردی دھرتی وچ رکھیاں گیاں۔'' (ص8)

ڈاکٹر ہرکیرت سنگھ نوں گنجی بار دے بیے تے گھاہ بوٹ تک یاد آوَندے نیں۔ اوہناں اوکھے دناں نوں اوہ یاد کردے نیں جدوں اوہناں کول نہ پانی سی تے نہ مال ڈنگراں نوں پاوَن لئی پٹھے دستھے۔ پوری کتاب اندر اوہناں اپنی دادی دی ہمت تے کم دے حوالے نال جان توڑ محنت نوں بھرویں ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔

اوہ بیتے دناں نوں یاد کردیاں آکھدے نیں:۔

''یاد آوَندے ہن گنجی باردے کپر، بیے، جھنگیاں، جنڈ، کریر پھرواں تے ون۔'' (ص11)

اوہ یاداں دیاں گھمن گھیریاں وچ پھسے حیاتی دے 78ویں سال وچ وی گنجی بارنوں بھُل نہیں سکے۔ لکھدے نیں:۔

''اسیں دوویں جی سوچدے ہاں کہ اینے سُکھ آرام وچ بیٹھیاں سانوں مُڑ مُڑ گنجی بار کیوں یاد آوَندی ہے۔ کیوں یاد آوَندی ہے۔ چک نمبر 79/15 ایل، چک 82 (سوہریاں دا چک) جتھے کپڑے دھون لئی ڈنگیاں جاں کھالاں تے جانا پیندا سی۔ پین والے پانی لئی پنڈ دا اکو سانجھا کھوہ سی۔ جتھے بیمار ہون تے کوئی دوائی نہیں سی لبھدی۔ جتھوں ریلوے سٹیشن گھٹوگھٹ 14 میل دور سی تے اکو اک شہر خانیوال 18 میل۔ گنجی بار وچ اسیں ٹائم دا اندازہ کندھاں تے رُکھاں دے پرچھاویاں توں لاوَندے ساں۔'' (ص12)

اوہناں ایس آپ بیتی اندر اک پاسے تاں اپنے تے اپنے ٹبر دے حالات اُلیکے نیں تے دوجے پاسے پنجاب دیاں باراں بارے وی ویروے نال گل چھوہی اے تے دسیا

Scanned with CamScanner

اے جے بارکیہ ہوندی اے؟ باراں کویں وسیاں؟ باراں دے ناں کویں پئے۔ انج ایہ کتاب باراں بارے اک بھرویں جانکاروی دیندی اے۔

اوہ اپنے خاندان دے بارو چ جان بارے لکھدے نیں:۔

''1920ء وچ اسّوں دے مہینے بارو چ گیا۔'' (ص31)

اگے چل کے بارو چ اپڑن دے پہلے دن دی رُجھ داذکر اوہ انج کردے نیں:۔

''خیر ساڈے بزرگاں نے پہلے دن وچ ہی گھر دا بڑا کجھ بنالیا۔ ماں جی نے دو چُلھے بنالئے، چونکا لمب پوچ لیا۔ دُدھ کا ڑھن لئی بھڑولی دی تیار کر لئی۔ وڈے بابے نے نوکرنوں نال لے کے کُھرلی بنالئی۔ کلے ٹھوک لئے تے مُڈھیاں گڈ کے لمب پوچ کے کواناں دی تیار کرلیا۔'' (ص42)

ایس آپ بیتی نوں مکمل آپ بیتی نہیں کہیا جاسکدا کیوں جے لیکھک نے ایہنوں اُکا باردے حالات تک محدود رکھیا اے۔ باقی زندگی دے حالات ایہدے وچ موجود نہیں۔ ایہ بارداایس گلوں انسائیکلو پیڈیا اے جے ایہدے اندر لیکھک نے باردے کار ویہار، لباس، رسم ورواج، منورنجن دے طریقے تے مُڑ باردے اُجڑن داذکر وی بڑے درد بھرے ڈھنگ نال کیتا اے۔ اخیر لے باب اندر جہدا سرناواں اے ''تے قافلا ٹُر پیا'' وچ اوہناں 1947ء وچ اُجڑ کے اک وار واپسی دے پندھ دی گل کیتی اے جے اوہ کنیاں اوکڑاں نال پہلاں بورے والا، فیر پاکپتن تے مگروں قصوردے ریلوے اسٹیشن تے کیمپ لا کے بیٹھے رہے۔ فیر فیروز پورتوں گڈی اوہناں نوں لے کے انڈیا اپڑی۔ اوہ فیروز پور دے کیمپ دی حالت انج بیان کردے نیں۔

''فیروز پور کیمپ وچ ہیضہ پھیلیا ہویا سی۔ نمونیے نال وی موتاں ہو رہیاں سن۔ ڈاکٹری سہولتاں نہ ہون دے برابر سن۔ دوائیاں تاں مل ہی نہیں رہیاں سن۔ ایتھے سر لکاون لئی وی تھاں نہیں سی۔'' (ص210)

عاشق رحیل کتاب بارے انج رائے دیندے نیں:۔

''اوہناں دے بیان دا ڈھنگ بہت من کھچواں اتے سادگی بھریا اے۔ آباد ہون توں لے کے اُجڑن تک دے واقعات دی اوہناں

تصویر کھچ کے رکھ دتی اے۔ اوہناں ہر گل بڑے کھلے دل نال بغیر
کسے تعصب توں پڑھن والیاں تائیں اپڑائی اے۔'' (ص8)

اوہناں دی زبان نرول پنجابی اے۔ جہنوں سہج ای ہر کوئی سمجھ سکدا اے۔ بعض تھاواں تے اوہناں دی لکھت اینا اثر کر دی اے۔ جے پڑھن والا رون ہاکا ہو جاندا اے۔

ڈاکٹر ہر کیرت سنگھ ہوراں باردے علاقے دی تاریخ نوں اک کُجے وچ بند کر دتا اے۔ ''دوشبد'' دے سرناویں ہیٹھ جوگندر سنگھ پوار لکھدے نیں:۔

''یاداں گنجی باردیاں'' وچ پچھمی پنجاب دیاں باراں دے سماجی، سیاسی تے وسیبی اتہاس دا بڑا روچک چترن ہے۔ گنجی باردے دسن توں لے کے دیش دی ونڈ تک دیاں گھٹناواں دا ورنن (ذکر) کر دیاں ان ونڈے پنجاب دے سبھیاچار (کلچر) نوں بڑی سرل اتے سادہ بھاشا وچ درسایا گیا ہے۔'' (ص10)

ہرکیش سنگھ کہل ''یاداں دا سنسار''[50]

''یاداں دا سنسار'' ہرکیش سنگھ کہل دی آپ بیتی اے جو 2005ء وچ چھپ کے سامہنے آئی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

''سوے جیونی دے سدھانتک پکھ توں میں بہتا جانو نہیں اَتے نہ ہی سوے جیونی لکھنا میرا مقصد ہے۔ میں اپنیاں کوڑیاں مٹھیاں یاداں نوں سرل (سادا) بھاشا وچ بیان کرن دا جتن کیتا ہے۔'' (ص15)

کتاب دے اخیری صفحیاں اُتے 27-12-09 توں 2-2000-1 تک دی روزوار ڈائری وی کتاب دا حِصّا اے جہدے وچ لیکھک اپنی بیوی ہرجیت دی اچانک پیٹ درد ہون، اوہنوں ہسپتال لے جاون، اوہدی موت تے اوس توں بعد اوہدے اکھنڈ پاٹھ تے اوہدی موت دیاں ہوئیاں سماجک رسماں دی روزوار دَس پاوندا اے:

''مہرجیت دی موت دیاں ساریاں سماجک رسماں اج پوریاں ہو جاندیاں ہن۔'' (ص200)

لیکھک دا جنم 29 دسمبر 1938ء دا اے۔ اوہدے والد ہرکشن سنگھ اپنے علاقے

Scanned with CamScanner

دے پڑھے لکھے زمیندار تے پنڈ دے نمبردار سن۔ اوہدا جدّی پنڈ سندھوڑ سی جو ضلع لدھیانے وچ ای سی۔ لیکھک دے دو بھرا ہرجن سنگھ تے ہردیو سنگھ تے تن بھیناں نیں جو تناں بھراواں توں نکیاں نیں۔ لیکھک دا پنڈ تے گوانڈھی پنڈ مانکی' انگریزی علاقے وچ سن۔ اتھے ڈسٹرکٹ بورڈ دے سکول سن۔ لیکھک ساڈھے چھے سال دی عمرے سکول داخل ہویا۔ لیکھک پڑھن وچ شروع توں ای ہشیار سی۔ ہر کلاس وچوں فسٹ آوندا رہیا۔ 1955ء وچ اوہنے دسویں دا امتحان پاس کرن مگروں پنڈ دے نزدیکی گورنمنٹ کالج مالیر کوٹلا وچ داخلا لے لیا جتھوں اوہنے جولائی 1959ء وچ بی اے پاس کرن مگروں نوکریاں دی تلاش شروع کیتی۔ جونیئر فیلڈ انویسٹی گیٹر دے طور اُتے تن مہینے دی عارضی نوکری تے اوہ جولائی 1960ء وچ تعینات ہویا۔ جدکہ 20 اگست 1960ء نوں اوہ بطور سب انسپکٹر فوڈ اینڈ سپلائز بن کے سنگرور وچ تعینات ہویا۔ فیر دکھ وکھ تھاواں اُتے اوہ روزی روٹی لئی آندا جاندا رہیا۔ جولائی 63ء وچ اوہنے بطور ہیڈ کلرک دے پنچایت سمتی محل کلاں سنگرور وچ ڈیوٹی جوائن کیتی۔ جہدے مگروں اوہدی چون کوا پریٹو انسپکٹر دے طور اُتے کرنال وچ ہوئی۔ بعد وچ ترقی دے زینے چڑھدا چڑھدا ڈپٹی رجسٹرار کوا پریٹو سوسائٹیز دے عہدے توں 31 دسمبر 1996ء نوں سرخرو ہویا۔

''یاداں دا سنسار'' وچ لیکھک نے اپنے جیون نال جڑیاں گھٹناواں دا ذکر تاں کیتا ای اے۔ نال نال اوہنے اپنے گھر پریوار' بھین بھراواں' دادکے نانکے پریوار بارے وی تفصیلی جانکاری دتی اے۔ لیکھک نے اپنے پنڈ دی تواریخ دَسن دے نال جتھے کدھرے اوہدی تعیناتی ہوندی اے' اوتھوں دی وی تاریخ لکھن دی کوشش کیتی اے۔ انج ایہ کتاب نرول آپ بیتی دی بجائے اکو ویلے سوانح عمری' آپ بیتی تے تاریخی پکھاں نوں سنبھالدی اک تاریخی کتاب دا روپ وی بنا ندی نظر آوندی اے۔

کتاب وچ اوہنے کلرک جاتی دے کم اُتے بڑی تنقید کیتی اے۔ اوہ خود وی ایس روپ وچ بھاویں کم کردار رہیا اے ''گا تھا اک کلرک دی کرامات دی'' تے ''کلرک پاتشاہ گھگی مار افسر'' سرناویں ہیٹھ لکھے باباں وچ وی تے ہور وی کئی باباں وچ کلرکاں بارے اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے۔

Scanned with CamScanner

''کوئی وی ساری شرینی ماڑی نہیں ہوندی۔ چاہے اوہ کلرکاں دی
ہووے چاہے افسراں دی۔۔۔۔۔سروس دوران میرا بڑے چنگے
کلرکاں نال واہ وی پیا ہے تے ماڑیاں نال وی۔ ایہ تاں راہ پئے
جانیے جاں واہ پیا جانے۔'' (ص151)

''یاداں دا سنسار وچ'' ہرکیس سنگھ کہل نے لوک گیتاں تے محاوریاں دی وی ورتوں کیتی اے۔ کدھرے کدھرے اردو پنجابی شعراں دا تڑکا وی لایا اے:

☆ چکی چھُٹ گئی چُلھے نے چھٹ جانا
تیویاں دا راج آ گیا

☆ جیوندے رہن گھراٹاں والے
سُتیاں نہ جاگدیاں

(ص170)

کواپریٹو سوسائٹی وچ انسپکٹر دی چون ہون مگروں جدوں اوہ ٹریننگ تے جاندا اے تاں اوتھوں دے سجناں ساتھیاں نوں یاد کردا ایہ کہہ اُٹھدا اے:

''بیڑی دا پور، ترنجن دیاں کُڑیاں، سبب نال ہون کٹھیاں'' (ص58)

''میں اپنی ساری سروس دے دوران ویکھ لیا ہے کہ ایتھے گھوڑے تے گدھے دی پچھان کرن والا کوئی ٹاواں ٹاواں ہی آوندا ہے۔ نہیں تاں:

پھُدو راج ٹوانے دا کو بھا آٹے دانے دا (ص111)

لیکھک نوں کھان پین دا بڑا شوق سی۔ گنیاں دی رُت وچ اوہ گنّے چوپدا سی تے بڑے مان نال کہندا اے:

''جے کر گنّے چوپن دا اوس سمے کوئی کمپی ٹیشن ہوندا تاں میں دعوے نال کہہ سکدا ہاں کہ میں چیمپئن بندا۔'' (ص180)

لیکھک نوں دیسی کھانے پسند نیں۔ ساری زندگی اوہنے گوشت تے شراب نوں ہتھ نہیں لایا۔ چاہ اوہنے گھر کدے وی نہیں پیتی۔ کدھرے فنکشن وچ پینی پے جاوے تاں فیر ''دو گھُٹاں'' بھر لیندا اے۔

Scanned with CamScanner

لیکھک نوں گملیاں وچ پھل اُگاون داوی شوق سی۔ اوہ سبزی وی گھرای بیجدا اے تے اوہ وی بغیر کیمیکل تے کیڑے مار دوائیاں دے۔ لیکھک نہ صرف خود ایہناں پھلاں داشوقی اے سگوں اوہ دُوجیاں نوں مائل کردا اے:

''جے کر تسیں پھلاں دا شوق من چِت لا کے کردے ہو' تاں ایہ پودے تہاڈے نال گلاں کردے ہن۔ اپنی خُشی اَتے غمی تہاڈے نال سانجھی کردے ہن۔ تسیں اپنے ایہو شوق پالدیاں آل دوالے نوں بھُل جاندے ہو۔'' (ص181)

لیکھک نے اپنے پڑھن لکھن دے شوق بارے وی بڑی تفصیل نال دسیا اے۔ پڑھائی وچ اوہ بڑا لائق سی تے ہر سال فسٹ آوندا سی۔ اوہدی ایہ پوزیشن اپنی بی اے دی پڑھائی تک جاری رہی۔ کالج دے میگزین دا اوہ جوائنٹ ایڈیٹر سی۔ اوہدا کالج ملیر کوٹلے وچ سی تے مالیر کوٹلا بقول لیکھک:

''مالیر کوٹلا وچ مسلمان آبادی بہت ہے۔ اس نوں اردو زبان دا گھر وی کہیا جاندا ہے۔'' (ص44)

اوس کالج وچ اردو بطور مضمون پڑھائی جاندی سی سگوں اوتھے ایم اے اردو دی کروایا جاندا اے۔ کالج وچ ہر سال اردو دے مشاعرے ہوندے سن۔ لیکھک نوں ''پریت لڑی'' پڑھن دا شوق اپنے چاچے مہندر سنگھ ہوراں توں پیا جہڑے سنکول ماسٹر سن۔ سکول وچ تاں لائبریری نہیں سی پر کالج دی لائبریری اوہنے کھنگال ماری۔ ناول' کہانی تے ناٹک اوہدے پسندیدا موضوع سن۔ پڑھدے پڑھدے ای لیکھک دا دھیان لکھن ول ہو گیا۔

لوک گیتاں وچ اوہدا دھیان گھٹ اگیا۔ لیکھک دے لوک گیتاں بارے دو کتابی مجموعے ''لوک گیتاں وچ پنجابی جیون'' تے ''پنجابی لوک ورثا'' چھپ چکے نیں۔ اوہنے اک کتاب اپنے پنڈ سندھوڑ بارے وی ''اک پنڈ دی کہانی سندھوڑ'' لکھی اے۔ جویں کہ اُتے ذکر کر آئے آں' لیکھک اپنی ایس جیونی وچ اک تاریخ دان دے روپ وچ وی نظر آوندا اے۔ اوہ جتھے وی جاندا اے اپنے پڑھن والیاں نوں اوتھوں دی تاریخ بارے دی واقفی کرا وندا اے۔ کجھ حوالے ویکھو:

''ممبئی ناں' منبا دیوی' جہڑی کہ کولی مچھیریاں دی دیویاں دی دیوی ہے' دے ناں تے رکھیا گیا۔ ایتھوں دا وکٹوریا ٹرمینل اسٹیشن اک ویکھن جوگ تھاں ہے۔ سبھ توں پہلی ریلوے گڈی 1853ء وچ ایس وکٹوریا سٹیشن توں ای ٹھانے سٹیشن نوں چلی سی۔'' (ص58)

''گیانی ذیل سنگھ جد پنجاب دے مکھ منتری بنے تاں اوہناں نے فرید کوٹ نوں ضلع بنایا' ایس وچ فیروز پور دیاں مکستر تے موگا تحصیلاں شامل کیتیاں گیاں۔ ہن تاں مکستر' موگا وی ضلعے بن گئے نیں۔'' (ص89)

ہرکیس سنگھ کہل نے 1947ء دیاں گھٹناواں دا وی ذکر کیتا اے۔ لیکھک اوس ویلے دُوجی وچ پڑھدا سی۔ اوہدے پنڈ سندھوڑ وچ مسلماناں دے کجھ اک گھر ای سن جہناں وچ تیلی' مراسی' بھرائی' گھمیار تے جولاہے وغیرا قوماں دے لوک ای وسدے سن جد کہ نال دا قصبا بھرا سارا مسلماناں دا سی۔ مسلماناں ولوں تاں پنڈ اُتے کوئی حملا نہ ہویا پر نال دے جٹاں دے پنڈ والیاں اک رات آ کے مراسیاں دے گھراں نوں اگ لا دتی سی جہناں اپنے گوانڈھیاں گھر جا کے اپنی جان بچائی سی۔ بعد وچ سارے مسلمان پنڈوں اُٹھ کے نال دے پنڈ مُحرد چلے گئے جو ریاست مالیر کوٹلا وچ سی تے جتھے اوہناں نوں سکھاں ولوں کوئی خطرا نہیں سی۔ سارے نواب آف مالیر کوٹلا داحیا کردے سن کیوں جے اوہنے گورو گوبند سنگھ دی شہیدی تے صاحبزادیاں نوں تسیہے دتے جان سمے' نیہاں وچ زندا چنوائے جان سمے' اوس ویلے دے نواب نے اوہناں نوں بچان لئی ہاہ دا نعرا ماریا سی۔ جد قصبا بھرال خالی ہو گیا سی تاں لیکھک دے پنڈ والیاں نے قصبا بھرال نوں لُٹ لیا۔

''جد قصبہ بھرال دے مسلماناں نوں نواب دی ملٹری مالیر کوٹلے لے گئی تاں ساڈے پنڈ دے لوکاں نے قصبا بھرالی نوں بہت لٹیا۔ لوک دروازے' کھڑکیاں' کھیتی دا سامان' جو کجھ وی ہتھ لگیا' گڈیاں دے گڈ بھر لیائے۔ مُدتاں توں کٹھے رہندے ہندو' مسلماناں تے سکھاں دا خون راتو رات بدل گیا سی۔'' (ص37)

''یاداں دا سنسار'' دے کئی رنگ نیں۔ لیکھک نے اپنے گھر' پریوار' دادکے' نانکے' شریکے برادری' یاراں' متراں' بیلیاں' اُستاداں' ہم جماعتیاں اپنے افسراں تے ماتحتاں دا نہ صرف ذکر کیتا اے سگوں اوہناں بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ اپنے پنڈ' سکول' کالج تے ہراوس تھاں دا جتھے جتھے لیکھک اپنے نوکری سمے تعینات رہیا' بڑی شردھا' عقیدت تے احترام نال ذکر کیتا اے تے سبھناں دی تاریخی حیثیت بارے وی پڑھن والیاں نوں جانو کروایا اے۔

کتاب دے انت وچ اپنی بیوی دے بیمار ہون توں لے کے چلانے تک دے نکے نکے ویروریاں دی ترس والی حالت نوں بڑی باریکی نال چتریا اے تے اوہنوں ڈائری رُوپ دے کلاوے وچ ولیا اے۔

بکرم سنگھ گھمن اوہدی رچنا بارے وچاراں دا اظہار کردا لکھدا اے:

''اُس دی رچنا وچ نپن سوے جیونی والے بہت سارے گُن موجود ہن۔ اُس دی شبد رچنا تے بھاشا سرل ہے۔'' (ص13)

ایہ کتاب یاداں' تاریخ' ڈائری تے آپ بیتی نوں اپنے کلاوے وچ ولھیدی ہوئی اک خوبصورت کتاب اے۔

Scanned with CamScanner

حوالے

1۔ اجیت کور، ''خانا بدوش'' 1999ء، نویں دِلی، ایڈیشن چوتھا نوٹیگ پبلشرز، ص 112,110,83,49,47,46,31,72,9

2۔ اجیت کور، ''کوڑ کباڑا''، 2002ء، نویں دِلی، نوٹیگ پبلشرز، ص 37,34,9,7,5

3۔ اچھر وسنگھ، پروفیسر، 2006ء، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، ص 166,10,60,51,181,10

4۔ ارجن سنگھ گڑگج، میرا اپنا آپ، 2003، جالندھر، تقنس پرکاشن، ص 181, 250, 135, 154, 153, 146, 145, 139, 252

5۔ البیل سنگھ گریوال، ہوئیاں بیتیاں، 1999ء، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، ص 125,26,10

6۔ امرتا پریتم، رسیدی ٹکٹ، 2004ء، ایڈیشن چوتھا، دِلی، شِلا لیکھ، ص 28, 27, 26, 85, 35, 24, 23, 105,100-101,9

7۔ ایس ترسیم، ڈاکٹر، کچی مٹی پکا رنگ، 2002ء، لدھیانا، لاہور بک شاپ ص 12, 15, 146, 145, 133, 87, 84, 99, 97, 28, 32,18,10,9,79,26,8,6

8۔ بچنت کور، پگڈنڈیاں، 1999، نویں دِلی، نوٹیگ، ص 112

9۔ بسنت سنگھ رندھاوا، باغی ہو یا فوجی، 1986ء، امرتسر، روی ساہت پرکاشن، ص 352,350

10۔ بلبیر کور سنگھیڑا، پرچھائیاں دے اولھے پر کرما، 2002ء، لدھیانا، چیتنا پرکاشن، ص 188, 12, 71, 29, 11, 9

11۔ بلبیر مادھوپوری، چھانگیا رُکھ، 2004ء، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، ص 37,30,18

12۔ بلراج ساہنی، میری فلمی آتم کتھا، 1997ء، امرتسر، نانک سنگھ پُستک مالا ص 256, 136, 167, 171, 62, 193, 41, 23, 22,15,12 ,9

13۔ بلراج ساہنی، غیر جذباتی ڈائری، 2003ء، دِلی، آر سی پبلشرز، ص 119,50,30,9

14۔ بلونت گارگی، ننگی دُھپ، 1997ء، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، ص 175,192,9,113,50,160,7

15۔ پریم گورکھی، غیر حاضر آدمی، 2007ء، چندی گڑھ، لوک گیت پرکاشن، ص 49,27,22,3,1

Scanned with CamScanner

16۔ پیارا سنگھ رمتا' تڑکے گھڑے دا پانی ' 1999ء' امرتسر'روی ساہت پرکاشن'
ص273,167,152,151,172,53,18,6
17۔تاراسنگھ'ماسٹر'میری یاد'1945 'امرتسر'سکھ ریلجیئس سوسایٹی'ص
156,149,147,154,82,61,36,29,18,10,17,9,42,16
18۔ تیجاسنگھ آرسی'2004ء'امرتسر'لوک ساہت پرکاشن
ص114,107,135,83,23,157,90,83,58,24,22,19,17,13,12,11,7
19۔جسونت سنگھ راہی'میں کویں جیویا' پہلااِھتا1991 'اِھاڈوجا1993ء'دِلی'آرسی پبلشرز،
ص9/2,266/2,7/2,232/2,203/2,233/2,57/1.30/1,25/1,56/1,18/1,17/1,11/1
20۔میری آتم کتھا' داراسنگھ'1990ء'دِلی'نو یُگ پبلشرز،دِلی'ص 120-21,27,9,14-15,14,5
21۔دلیپ کورٹوانا'ڈاکٹر'ننگے پیراں داسفر'2001ء'چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن'
ص 152,117,36,19,7,152,5
22۔رام سروپ انکھی'اپنی مٹی دے رنگ'2004ء'چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن'
ص 29,49,24,13,89,30,119,33,50,46,8,7
23۔رگھبیر ڈھنڈ'عمروں لمی بات'2007ء'چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن'
ص 18,78,174,168,106,10,8
24۔سرجیت سنگھ برنالا'میں گھروں بھجیا'2003ء'چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن'
ص59,37,19,140,130,123,124,118,158,1
25۔سردارا سنگھ جوہل'رنگاں دی گاگر'2004ء چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن
ص57,67,20,109,124,73,29,45,18,20,168,48,55,91,32,31,39,18,11 ,9
26۔سنتوکھ سنگھ دھیر'برہس پتی'1997ء'چندی گڑھ'لوک گیت پرکاشن
ص 416,377,308,306,178,176,82,143,153,351,13
27۔ سوہن سنگھ بھکنا' ''جیوان سنگرام''پنچم (بھکنا نمبر) شمارا نمبر 11-10' جلد 6'2004ء' لاہور'
ص 88,91,68,52,47,25,12,10,9,8,6
28۔سوہن سنگھ سیتل'دیکھی مانی دنیا'1983ء'لدھیانا'سیتل پُستک بھنڈار
ص9, 8,190,160,159,204,180,28,44,279,219,36,136,81,103,5,73,124,79,51,79,97,74,30
98,72,146,136
29۔سوہن سنگھ سیتل'میریاں اُبھل یاداں'1989ء'لدھیانا'سیتل پُستک بھنڈار'
ص109,81,82,77,60,25

Scanned with CamScanner

30۔ شمشیر سنگھ ببرا' ڈاکٹر' وچھوڑے داداغ' 2008ء' ساہیوال' وچار پبلشرز' ص 300,7,5
31۔ صاحب سنگھ' پروفیسر' میری کہانی' 1977ء' امرتسر' مائی سیوا' سنگھ برادرز'
ص 87,63,74,73,89,71,48,46,12,11
32۔ دھرم چند' واتش' ڈاکٹر' پنجابی سوے جیونی' نکٹ ادھیئن' 2000ء' ملیر کوٹلہ' پنیت پبلشرز' ص 89
33۔ کرپال سنگھ کسیل' پونی صدی دا سفر' 2004ء' پٹیالا' پنجابی پبلی کیشنز
ص 123,130,75,76,50,48,7,13,42,43,71,10,18
34۔ کملا داس' میری کہانی' 2003ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن' ص 13
35۔ کیسر سنگھ کینیڈا' آ تم کتھا' 2001ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن'
ص 166,327,165,153,144,133,123
36۔ کیلاش پوری' بارجاؤ لکھ بیریا' 1996ء' نویں دِلی' نو یُگ پبلشرز' ص 785,8,
37۔ گربخش سنگھ' میری جیون کہانی' حصا' اول 2006ء' دوم 1999ء' سوم 2002ء' ایڈیشن چھیواں' دِلی
'نو یُگ پبلشرز 192/3,11/3,232/2,9/3,108/1,287/1,27/1,8/1,9/1,5/1
38۔ گردیال سنگھ' نیان تیاں' 2004ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن
39۔ گردیال سنگھ' دو جی دیہی' 2000ء' چندی گڑھ' لوک گیت پرکاشن
40۔ گیانی لال سنگھ' نیلی دستار دی داستان' 1994ء' امرتسر' سنگھ برادرز'
ص 132,53,99,33,28,13,37,10,252
41۔ مہندر سنگھ رندھاوا' آپ بیتی' 1985ء' دِلی' نو یُگ پبلشرز'
ص 14,171,198,178,180,181,185,144,205,83,143,135,238,176,173,191,93
92,59,36,27,10,407,10
42۔ دھرم چند واتش' ڈاکٹر' پنجابی سوے جیونی نکٹ ادھیئن' 2000ء' ملیر کوٹلہ' پنیت پبلشرز' ص 148
43۔ نانک سنگھ' میری دنیا' 2002ء' امرتسر' نانک سنگھ پُستک مالا
ص 110,106,105,186,43-44,129,169,109,20,19,82,89,84,54,53,49,17,105
102,12,11,10
44۔ ونجارا بیدی' ادھی مٹی ادھا سونا' لوک پرکاشن' نویں دِلی 1979ء
ص 259,245,243,242,149,145,197-98,189,12,11,7,6,4
45۔ ونجارا بیدی' گلیے چکڑ' دور گھر' 1985ء' دِلی' نو یُگ' ص 191,164,171,158,161,34,11
46۔ ہربھجن سنگھ ہندل' پچھلا پنڈ' 1997ء' لاہور' ساہت' شمارا 2' جلد 1' سالنامہ' ادارہ پنجابی زبان تے
ثقافت ص 81,84,80,94,87,86,85,79,83,78,76,175

Scanned with CamScanner

47۔ ہربھجن سنگھ ہندل، سن سنتالی دے دن، 2007ء، دلی: مان پریت پرکاشن، ص
124,105,63,32,28,40,16,13,11,19,9
48۔ ہرکشن سنگھ، پروفیسر، چترگپت دی وہی (میرا لیکھا جوکھا)1995ء، دلی: نیشنل بک شاپ، دلی
ص50,69,172,81,74,173,xi
49۔ ہرکیرت سنگھ، ڈاکٹر، یاداں گنجی بار دیاں، نلپی انتر عاشق رحیل، 2007ء، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
ص 10,8,210,42,31,12,11,8
50۔ ہرکیش سنگھ کہل، یاداں واسنسار 2005ء، لدھیانا: چیتنا پرکاشن،
ص13,37,89,58,44,181,180,111,58,170,151,200,15

Scanned with CamScanner

چوتھا باب:

لہندے پنجاب وچ آپ بیتی دی روایت

الف: تفصیلی آپ بیتیاں

چڑھدے پنجاب اندر آپ بیتی لکھن دی روائت پنجاہ سالاں توں ودھ پرانی اے۔ لہندے پنجاب اندر پنجابی آپ بیتی ایہدے مقابلے وچ ایویں ای جویں آٹے وچ لون۔ سگوں لون توں بوہت گھٹ۔ اک ہتھ دیاں اُنگلاں تے گنیاں جاسکن والیاں آپ بیتیاں چھپیاں نیں۔ ایہ آپ بیتیاں وی جے آکھیا جاوے تاں اوس معیار دیاں نہیں جیس معیارنوں چڑھدے پنجاب دے لیکھکاں نے مُکھ مُڈھ رکھیا اے تاں گل ٹھیک ہووے گی۔ ساڈے ایدھر آپ بیتی لکھن دا رواج کوئی بوہتا پُرانا نہیں کل دی گل ای اے۔

ساڈے ایدھر باقاعدہ پہلی پنجابی آپ بیتی دائم اقبال دائم دی ''میں جاناں میں کون'' متھی جاسکدی اے۔ جہڑی 1974ء وچ چھپی۔ ایہناں بعد جہڑ یاں آپ بیتیاں ساہمنے آئیاں اوہ ایہ نیں:

میں جاناں میں کون	دائم اقبال دائم	1974ء
گواچیاں گلاں	انور علی	1998ء
من دیاں وستیاں	افضل توصیف	1999ء
ساہواں داویزہ	شریف کنجاہی	2005ء
آپ بیتی۔ میں کون	محمد رمضان طالب	2006ء
لاپریت اجہی محمد	راجا رسالو	2008ء

ایہ آپ بتیاں خورے ایس کر کے ادب دے اوس معیارنوں نہیں چھوہ سکیاں جہڑا

Scanned with CamScanner

کرمانھی لپی وچ چھپن والیاں چڑھدے پنجاب دیاں آپ بیتیاں وچ موجود اے جے اسیں اپنے بارے پورا پورا سچ بولن توں ڈرنے آں۔ خود نوں ہیٹھی دوان والیاں گھٹناواں چھڈ دینے آں۔ دو جی گل ایہ وی جے اجے ساڈے ہاں پنجابی وچ آپ بیتی لکھن دی روائت نوں ٹر یا اُکا گیارھواں ورھا اے، ہوسکدا اے اگے جا کے ادب دی ایس صنف دل دی پنجابی دھیان دین۔

کجھ پھٹکل تے مختصر آپ بیتیاں پنجابی دے رسالیاں اندر چھپیاں نیں۔ بوہتیاں ادھوری شکل وچ ای مُک گیاں۔ مختصر آپ بیتیاں چھاپن دے حوالے نال سبھ توں اہم تے بھرواں کم مہینا وار ''لکھاری'' نے کیتا۔ جہنے مارچ 2000ء وچ ''ہڈ بیتی نمبر'' چھاپیا تے پنجابی دے باراں لکھاریاں کولوں اوہناں دا زندگی نامہ لکھوایا اے۔

مہینا وار ''پنجابی'' نے وی آپ بیتی ادب وچ اپنا تھوڑا جیہا حصا ضرور پایا اے۔ تفصیلی تے مختصر آپ بیتیاں بارے ویروے نال گل اگے کیتی جا رہی اے۔

افضل توصیف ''من دیاں وستیاں''[1]

''من دیاں وستیاں'' افضل توصیف دی ہڈ بیتی اے جہدے وچ اوہنے اپنے اُتے واپرن والے ہر واقعہ نوں جنم دن توں لگ کے اج توڑی بیان کیتا اے۔ ایس جہان دے وچ دو طرحاں دے انسان وسدے نیں اِک تے اوہ جہڑے حیاتی گزار رہے نیں تے دوجے اوہ جہناں دی حیاتی گزر رہی اے۔ افضل توصیف نے اپنی حیاتی منصوبہ بندی نال فریم کر کے گزاری اے۔ ایس کر کے اوہناں اپنی حیاتی نوں با مقصد بنایا اے۔

انسان دا پیدا ہونا یاں جنم لینا اِک فطری اصول اے۔ اوہ جس قسم دے ماحول وچ جمدا پلدا اے اوس قسم دے قالب وچ اوہدی شخصیت ڈھل جاندی اے۔ اک ماہر نفسیات واٹسن دا آکھنا اے کہ انسان دی شخصیت اوہدی مُڈھلی عمر دے چار پنج سالاں وچ اپنی حیاتی دا نقشہ اُلیک لیندی اے تے پھر انسان ساری عُمر اوس نقشے دے مطابق اپنی ذات اُسار دا رہندا اے۔ افضل توصیف نے جس ماحول تے علاقے وچ جنم لیا اوہنے اوہدے اثرات دا ویروا اپنی ہڈ بیتی وچ بڑے چُھویں ڈھنگ نال کتیا اے۔ معاشرے

دے وچ دھی تے پُتر دے جمن تے لوگ جہڑے جذبیاں، اندیشیاں تے محرومیاں دا اظہار کردے نیں اوہناں نوں بڑے سچے ڈھنگ نال بیان کتیا اے۔

''جیٹھ مہینے دی تتڑی دُوپہر ڈھلے میں جمی تاں دائی جھنڈ و بولی ''ہائے نی لوڑھا'' ایہ تاں کُڑی جم پئی، ہک ہا! پلوٹھی دی کُڑی.....ہُن مینوں چاندی کس دینی؟'' کیہ آکھیا کُڑی؟ دوجی زنانی بولی ''آس تاں مُنڈے دی سگی۔ ایہ کُڑی کتھوں آ گئی۔'' سُن کے تیجی زنانی چُپ کوئیں رہندی۔ بولی ''دادکیاں دے گھر تاں پہلاں ای کُڑیاں دی ہیڑھ پھر دی اے، مُنڈے دا گھاٹا اے'' میری جمن والی نے سبھو کجھ سُنیا اوہدا دل بُرا ہو گیا۔ میرا ایہ پہلا سواگت سی جہان ولوں تے پہلا جذبا ماں ولوں پراوہ وچاری کیہ کردی؟'' (ص20)

افضل توصیف نے ''من دیاں وستیاں'' اندر اپنا ذاتی تعارف کروان دی جائے کتاب دے بیک ٹائٹل دے اندروار اپنا تے اپنے وڈکیاں دا تعارف انج دتا اے:

''ماپے: چودھری مہدی خاں، زبیدہ بی بی

جمنا: 18 مئی 1936ء پنڈ ''کوم'' (نانکا) ضلع لدھیانا پنڈ سمبلی (دادکا) ضلع ہوشیار پور۔

پڑھائی پلّا: ایم اے (اردو)، ایم اے (انگریزی)

چھپتاں: پنجابی:۔ ٹاہلی میرے بچڑے (کہانیاں)، کہدا ناں پنجاب (لیکھ)، ہتھ نہ لا کُنبڑے (لیکھ)، پنجیواں گھنٹا (کہانیاں)

اُردو:۔ اندھیروں کا سفر، درد کی دہلیز، زمین پہ لوٹ آنے کا دن، ہاری رپورٹ سے آخری فیصلے تک، غلام نہ ہو جائے مشرق، الیکشن، جمہوریت مارشل لاء، سوویت یونین کی آخری آواز، لیبیا سازش کیس، یہ غلام جمہوریت ہے، کڑ وا سچ۔'' (بیک ٹائیٹل اندروار)

افضل توصیف نے اپنی حیاتی وچ اپنے پورے قد دا انسان بن کے حیاتی گزارن دا ثبوت دتا اے۔ ایہ گل شاید ایس پاروں ایں کہ اوہدا اپنا ناں وی مرداں ورگا لگدا اے تے حوصلہ وی مرداں والا۔ سیانے کہندے نیں بندے دے ناں دے اوہدے اُتے بڑے گوڑھے اثر ہندے نیں افضل توصیف نے اپنے ناں رکھن دا ویروا انج کیتا اے:

''چوداں پنداں سال پچھوں میں آپے اپنا ناں مکمل کر دتا'' افضل توصیف'' مگروں قلمی ناں وی ایہو پکا ہو گیا۔ کجھ لوکاں نوں ایہ ناں آدمیاں ورگا لگدا اے۔ فیر کیہ ہویا جارج ایلیٹ دا ناں وی مرداں والا سی۔ خبرے ایس ناں دا اثر جو میں سارے ای کم کیتے اپنی روٹی وی آپے کمائی، اپنی چھت دا انتظام وی آپے کیتا۔ خبرے ایسے کر کے میریاں لکھتاں وچ وی عورت مرد دوہاں دے سبھاء دی نرمی گرمی رلی ملی لگدی اے۔'' (ص26)

افضل توصیف دے جمن مگروں اوہدی پالنہار اوہدے نانکیاں وچوں اک سوانی کا کی ماں سی۔ جہڑی خود بے اولادی دا شکار سی۔ بے اولادی وی ساڈا اک سماجی روگ اے۔ اوس نوں گود لے لیا تے اپنے تے افضل توصیف دے سارے چاء پورے کیتے۔ کا کی ماں اِک زمیندار گھرانے دی عورت سی۔ اوہدے گھر ضرورت دیاں ساریاں شیواں موجود سن۔ اوہنے افضل توصیف نوں بال پُنے دے سارے لاڈ لڈائے تے رجھواں ماں والا پیار دتا جہرا افضل توصیف دے ہڈاں وچ انج رچیا کہ اوہ اج وی اوس پیار نوں اپنی زندگی دا اک وڈا سرمایہ سمجھدی اے۔ کا کی ماں دی دِتی ہوئی تربیت دا ای ایہ نتیجہ اے کہ افضل توصیف نے ہمیشہ حالات داڈٹ کے مقابلہ کیتا تے لوکائی نال پیار محبت دا رشتہ جوڑن دا آہر کیتا۔

افضل توصیف دے دادکے پِنڈ داناں سمبلی سی تے اوہدے نانکے پِنڈ داناں کوم سی۔ افضل توصیف دا بچپن کوم وچ کا کی ماں دے نال گزریا سی۔ ہُن اوہنوں اپنے دادکے گھر تے نانکے گھر وچ جہڑا فرق نظر آیا اوہدا ویروا اوہنے ایس ڈھنگ نال کیتا اے:

''سمبلی پار دوآبا، ستلج کنڈے دریا پار کر کے دادکیاں دا پِنڈ آوندا سی۔ بڑا فرق سی دوہاں پِنڈاں دی رہتل وچ ''کوم'' جنا بھولا تے سادا جہیا پِنڈ سی۔ سمبلی اونا ای گھن والا، چالاک جہیا میرے لئی تاں گھر دا معاملہ وی ایسے طرحاں دا رہیا۔ کوم دے گھر وچ میں تے میری کا کی ماں رہندیاں ساں۔ کدے کدے (میری جمن والی) مہمان آوندی۔ دس ویہ دن رہندی چلی جاندی پر ہُن دادکیاں دے وڈے سارے

چباریاں والے مکان وچ کِنے سارے لوکی وسدے سی۔ میری دادی میری جائی، دو جی تائی، بہُتے سارے نیانے خاص کر کے Un wanted کُڑیاں دی ستول۔ آہو پوریاں ست سن۔ تاں میرے دو بھراوی ہو چکے سی۔ آدمی لوک تاں حویلی رہندے سی۔ کدے کدے گھر آوَندے تاں بڑا کھڑکا دڑکا ہوندا۔'' (ص36)

برصغیر دی ونڈ توں پہلاں دے سماج وچ عورتاں دی سماجی زندی بڑی سوڑ دا شکار سی۔ اوہ صرف گھریلو کماں کاراں وچ ای رُجھی رہندی سی تے اوہدیاں ساریاں سرگرمیاں گھر دی چار دیواری دے اندر ای ہندیاں سن تے اوہنوں سیاسی سماجی شعورتوں وانجھار کھیا جاندا سی۔ اوس دور وچ مرد نوں سماج دا اک فعال رُکن سمجھیا جاندا سی تے گھر دی چار دیوارتوں باہر ہر قسم دے معاملے اوہدے ذمے ہندے سی تے اوہ واہی بیجی توں لے کے سیاست تک سارے معاملے اپنے ہتھیں نبیڑ دا سی۔ برصغیر وچ جدوں انگریز آئے تے اوہناں ایس سماج نوں بہوں متاثر کیتا تے فیر تبدیلی دا عمل شروع ہو گیا۔ ایس صورتحال دا ویرواڈاکٹر مبارک علی نے اپنی کتاب وچ انج کیتا اے۔

''ہندوستان میں انگریزوں کی آمد سے قبل، ہندوستانی معاشرے کی روایات واقدار اور ان کے ادارے مستحکم ہو چکے تھے۔ اور ان میں کسی قسم کی تبدیلی کا امکان اِس لئے نہیں تھا کہ اندرونی اور بیرونی طور پر ان کو کوئی چیلنج درپیش نہیں تھے۔ اس میں خصوصیت سے عورت کا مقام معاشرے میں متعین تھا۔ مسلمان معاشرے میں طبقہ اعلیٰ عورت کو گھر کی چار دیواری میں قید رکھتا تھا۔ اور سماجی زندگی میں عورت اور مرد کی دنیائیں علیحدہ علیحدہ تھیں۔ حویلی عورت کی محدود دنیا تھی۔ جہاں وہ ملازموں، خواجہ سراؤں اور بچوں کے ساتھ زندگی گزارتی تھی۔ اس لئے اُس کی دلچسپیاں بھی محدود تھیں۔ تہوار تقریبات اور آپس کے میل جول کے علاوہ اس کے کرنے کو کچھ نہیں تھا۔ جب کہ اس کے برعکس حویلی سے باہر کی دنیا، سیاسی، سماجی اور معاشی

Scanned with CamScanner

سر گرمیوں سے پرتھی۔'' (ص 92)

افضل توصیف نے اپنی مہاتی وچ کئی ہجرتاں دا سامنا کیتا اے پہلی ہجرت اودی اودوں ہوئی جدوں اودی کاکی ماں فوت ہو گئی تے اوہنوں اپنے ناکے پنڈ ململی توں کوم داد کے پنڈ ول ہجرت کرنی پئی۔

''مڈل پاس کر لیا پر ابا جی دی پوسٹنگ زیارت پکی سی۔ اگوں ہائی سکول وچ داخلہ کوئٹہ دے مشہور گورنمنٹ ہائی وچ ہو یا۔ اوس ویلے مس حمید علی ہیڈ مسٹریس ہوندی سی بڑی سخت پر پکے انتظام والی۔ عجیب گل اے ابا جی نے مینوں نال لیا تے داخلہ کرایا فیر کجھ دناں پچھوں سارے ٹبرنوں اتھے شفٹ کر دتا۔ میں سمجھدی ہاں اوہناں میری پڑھائی خاطر کیتا سی۔ کیوں جو منڈیاں واسطے ہائی سکول سبی وچ ہے سی۔'' (ص 93)

افضل توصیف نے گورنمنٹ کالج کوئٹہ توں ایف اے تے بی اے کیتا مگروں ایم اے لئی اپنی سہیلی ریاض فاطمہ دے نال لاہور دا رُخ اختیار کیتا۔ ایم اے لئی داخلہ گورنمنٹ کالج لاہور وچ لیا تے بڑی دوروں بلوچستان توں سفر کر کے لاہور پڑھن لئی آ ہر کیتا۔ اپنے پڑھائی دے ابتدائی (مُڈھلے) دورتوں لے کے ایم کرن تک افضل توصیف نوں بہوں چنگے استاد تے استانیاں ملیاں جہناں اودی فکر نوں پوری طرحاں ودھایا۔ اوہنے بڑے فخریہ انداز نال اپنے شاگرداں نوں پڑھایا تے اپنے استاد ہون تے ہمیش فخر کیتا تے اپنا علمی ورثہ اپنے شاگرداں کولوں کدے نہیں لکویا۔

''چین دے لوکاں نے اپنے انقلابی لیڈر ماؤزے تنگ نوں جو عزت دتی اودھا انت کوئی نہیں بڑے بڑے اُچے خطاب دتے لیڈر منیا، رہبر جانیا پر پورے معنیاں والا لفظ تاں ٹیچر سی ''گریٹ ٹیچر'' میں وی اک ٹیچر ہاں۔ پاکستان وچ ٹیچر ہونا گھاٹے دا سودا منیا جاندا پر میں نہ کدے سودا کیتا نہ گھاٹا کھادا۔ ڈاکٹر بننا میری خواہش سی پر اج سوچدی چنگا ہو یا اوہ خواہش پوری نہ ہوئی۔ ایہ دولتاں جو میں ٹیچر بن

کے لئیاں ایہ دولتاں بیماراں کولوں کتھوں لبھدیاں۔'' (ص124)

افضل توصیف نے بطور استاد دے بڑا ناں کمایا اے تے ہزاراں شاگرداں نوں علم دے زیور نال مالا مال کیتا اے۔ پر اوہناں دا اصل تعارف اوہناں دا قلم تے لکھتاں بنیاں نیں۔ جس پاروں اوہ اک پاکستان دی قلم کار ای نہیں سگوں پوری دنیا وچ اوہناں دیاں لکھتاں دی سلاہنا کیتی جاندی اے تے اوہناں اپنے اندر دے انسان نوں اپنی لکھتاں راہیں سب لوکاں توں جانو کرایا اے۔ ہر انسان اپنی ذات دے اظہار لئی کوئی نہ کوئی فن ضرور اختیار کردا اے۔ افضل توصیف نے اپنی ذات دے اظہار لئی کہانیاں نوں ذریعہ بنایا اوہناں دیاں کہانیاں وچ وسن آلے کردار لفظاں تے شبداں دا روپ دھار کے ساڈے سامہنے آن کھلوندے نیں۔

''فیر اِک دن کہانی آپے میرے کول آ گئی، سگوں اوہنے مینوں ہاک جہی مار لئی۔ سیال دی سویر سورج نے ماڑی جہی اکھ کھولی سی۔ میں گھروں نکل کے تِکھی تِکھی ٹُر رہی ساں کالج چھیتی پہنچنا سی نا۔ پہلا پیریڈ پڑھانا ہوئے تاں پیدل پروفیسر نوں انج ای کرنا پیندا اے مگروں فرلانگ اگے جا کے تاں بس ملدی اے۔ اوسے فرلانگ نوں پار کردی ہوئی میں آواز سُنی ''گل سُن آپاں، توں ڈاکٹرنی ایں نا'' اُچے لمے قد والی اوڈنی، چھینٹ دا گھگھرا، چاندی دی ہنسلی، کہانی چھڑپا مار کے میرے بچپن وچ جا کھلوتی۔ مینوں اوہدے پچھے جانا پیا۔ ''مُڑ چل اپنی روہی نوں'' میری پہلی پنجابی کہانی لکھ گئی۔ سنگت دے اجلاس وچ جا کے پڑھی تاں میں بڑے چنگے نمبراں نال پاس ہوئی۔'' (ص200)

فیر افضل توصیف دا قلم دریا دی روانی وانگوں چلیا تے اوہناں نے حیاتی وچ تھلڑے درجے دے لوکاں تے کرداراں نوں اپنا موضوع بنایا اے۔ افضل توصیف دیاں لکھتاں وچ اک درد تے کرب دی جھلک نظر آوندی اے جہنوں اوہناں اپنی آپ بیتی وچ بڑے بھرویں انداز نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دے ایس اسلوب نوں اگر نفسیاتی طور

تے ویکھیا جاوے تے ایہد یاں جڑاں اوہناں دی عمر دے بال پُنے وچ ہون والے چھوٹے وڈے صدمیاں وچ کھبیاں ہوئیاں نیں۔ ایہناں صدمیاں نوں اوہ شعوری طور تے بھلن دے باوجود نہیں بھل سکیاں۔ چھوٹے عمرے اوہناں دی کا کی ماں دا انتقال تے وراگ نے پہلا مُڈھ بنیا تے فیر بلوچستان دے سفر دی ہجرت تے اپنے نانکے، دادکے پِنڈ توں دوری تے پردیس دے احساس نے ایہناں صدمیاں نوں پلن لئی خوراک وا کم دتا۔ رہندی سہندی کسر برصغیر دی ونڈ ویلے اوہناں دے دادکے ٹبر دا پنڈ سمبلی وچ بے دردی دے نال جبڑا قتل عام مذہب تے آزادی دے ناں تے کتیا گیا۔ اوہنے افضل توصیف دے ہرکھ تے صدمیاں نوں پروان چڑھان دا سر بندھ کیتا۔ اک تھاویں اوہ لکھدے نیں:

''پر نہیں دن ڈھل گیا۔ کوئی نہ آیا کسے نے پچھیا او ہو ویلا سی جدوں تھلے والے دلان دے بھارے دروازے بھنے گئے۔ فیر بہتے سارے پیر پوڑیاں چڑھے چبارے دا بوہا ایڈا مضبوط نہیں سی۔ اوہ بہت سارے سن۔ اسلحا وی بہت سارا۔ لشکری جنون دی حد مُک گئی۔ گرونانک دے مذہب والیاں نے واہگر ودا نعرا مار کے تائے دا سینا چیر دتا۔ دوجے نے نکی کا کی دی گردن مروڑ دتی۔ تیجے نے اپنی دادی ورگی نوں مار سُٹیا۔ میری تائی نے پِنڈ دے دھرم سیاں نوں پچھان کے آکھیا'' ہے ہائے وے توں؟'' You too brutur لُٹ مار دا کم چھیتی پورا ہو گیا۔ پِنڈ سمبلی دے راجپوتاں دے گھروں سونا تے سونے ورگیاں کُڑیاں لے کے نکلے تاں سورج نے اکھ نیویں کر لئی۔ آزادی دے پہلے دن دا سورج شرمندا سی۔ لہو لاشاں نال بھرے ویڑھے تے چبارے اُتے رات نوں ترس آ گیا۔ اوسے نے کالی چادر نال پردے ڈھک دتے۔'' (ص122)

افضل توصیف دا خاندان بُری طرحاں کوہ دتا گیا اوہ ایس گل نوں اپنے منوں کویں وسار سکدے سی۔ جویں جویں حیاتی دے دن گزردے گئے اوہ دے من نوں لگے ایہ سماجی روگ تے صدمے دون سوائے ہندے گئے۔ اُتوں امرتا پریتم ہوراں دی نظم ''اج آکھاں

Scanned with CamScanner

وارث شاہ نوں کِتے قبراں وچوں بول'' نے بلدی تے تیل دا کم دتا تے اپنے منظوم شعراں راہیں اوس دور وچ ہون والی ہجرت دے سارے سمیاں نوں اپنے اکھراں وچ سمو دتا۔ افضل توصیف نے امرتا پریتم نال اپنی ایسے فکری سانجھ پاروں دکھ درد دا رشتہ ہمیش قائم رکھیا تے اوہنوں بے مثال بنا دتا۔ امرتا پریتم نال اپنی چاہت دا اظہار افضل توصیف نے اپنی آپ بیتی وچ کئی ویلیاں تے ٹبر اکھل ڈُلھ کے کیتا اے۔

افضل توصیف دے ایہناں غماں تے دُکھاں دی منظر کشی اِک بھارتی لکھاری اجمیر سدھو نے وی بڑے من کھچویں ڈھنگ نال کیتی اے۔ افضل توصیف ہوراں نے اجمیر سدھو دی ایہ ساری رپورٹ اپنی آپ بیتی وچ ہو بہو چھاپ دتی اے۔ افضل توصیف نے اپنے اُتے واپرن والے سارے قہراں دا تجزیاتی مطالعہ کر کے اوہناں دا پچھوکڑ جانیا تے فیر اپنیاں لکھتاں وچ ایہو جہی لُٹ ماردی صرف نند یا ای نہیں کیتی سگوں دلیری نال ایس صورت حال نوں بدلن دا راہ اختیار کیتا اے تے اوہناں دیاں تحریراں وچ عزم، حوصلہ تے مل ورتن دا تصور پایا جاندا اے۔

افضل توصیف نے ایہ لڑائی چومکھی لڑی اے۔ ادب دی دنیا وچ وی تے سیاست دی دنیا وچ وی اپنی ذاتی زندگی وچ وی تے اپنی پروفیشنل لائف وچ وی ایہو وجہ اے کہ اوہناں دیاں تحریراں وچ ویلے دی کڑتن تے مستقبل دی وی اِک آس اکٹھیاں نظر اوندیاں نیں۔

افضل توصیف نے سماج نوں بدلن دی لڑائی وچ حصہ لین والیاں دی بڑی سلاہنا کیتی اے۔ ایہ لڑائی بھاویں اپنے قومی سماج نوں بدلن واسطے ہووے یاں بین الاقوامی سطح تے افضل توصیف نے ہمیشہ ایہو جہے لوکاں نال اپنی فکری سانجھ ودھائی اے تے اوہناں نوں اپنی ایس گل اُتے پچھتاوا نہیں سگوں پورا پورا مان ایں۔ افضل توصیف نے اپنے ایہناں آگووان نوں ٹریبیوٹ (Tribut) پیش کر دیاں اپنی آپ بیتی وچ ایس طرحاں لکھیا اے:

> ''لینن نے آکھیا سی'' جیون اکو واری ملدا اے۔ ایس جیون نوں
> گزارن لئی انسان دے سامہنے کئی رستے آوندے نیں پر سبھ توں چنگا
> رستہ لوکاں دی نجات واسطے جدوجہد دا رستہ بناونا ہوندا اے۔

Scanned with CamScanner

پاکستان وچ کوئی لینن ورگا نہیں جمیا، کوئی ماؤزے تنگ نہیں ہویا۔ ویکھیا جاوے تاں ایتھے بڑی لوڑ اے کسے ہو چی منھ ورگے دی۔ لوکاں دوالے گھیرا تنگ کرن والا کلا سامراج ای نہیں۔ ایہدے اندر بڑیاں بلاواں نیں جہناں لوکاں دی گردن اُتے پیر رکھیا ہویا اے۔ بڑے مافیے تے انڈر ورلڈ بن چکے نیں۔ ایتھے چومکھی لڑائی لڑے بنا گل نہیں بن سکدی۔ اج وی حالت ویکھوتاں کوئی آس نہیں لگدی۔ اوہ دانش ور جہنے محنت کش نوں جدوجہد دے رستے لے کے جانا اے، اوسے دی گھاٹ اے پرانے مُکدے پئے نیں۔ اگوں ایس فصل دی دھرتی بنجر ہورہی اے۔ اج ایتھے مرزا ابرہیم ورگا وی کوئی نہیں رہیا۔ فیض احمد فیض دی تھاں وی خالی پئی اے۔ علی عباس جلالپوری، صفدر میر، سبط حسن ورگا کون اے؟ حسن ناصر دی تاں گل ای کیہ۔ میجر اسحاق دی جدوجہد نوں سلام۔'' (ص299)

افضل توصیف ہوراں نے ایہ لڑائی لڑ کے تے ایس راہے تُر کے نرا ثواب ای نہیں کمایا سگوں اپنی حیاتی وچ کئی اوکڑاں دا سامنا کیتا اے تے اپنی کمٹمنٹ نوں سارے جگ دے سامنے سچا ثابت کیتا اے۔ اوہناں نوں ایس راہ توں ناں تے شاہی قلعے دی قید کراہے پا سکی اے تے ناں ای لیبیا سازش کیس ورگا جھوٹا مقدمہ اوہناں دے ہتھوں قلم کھوہ سکیا اے۔ ذکر جوگ گل ایہ وے کہ اوہناں دا قلم تے دودھاری تلوار وانگوں چلدا رہیا اے تے اوہنے کئی ادبی شہ پارے تخلیق کیتے تے نالے ہر دور دے مارشل لاء دا حکومتی جبر اپنیاں لکھتاں راہیں بیان کیتا لوکاں نوں اپنے حقاں دی راکھی کرن دے گروی دسے۔ اپنیاں لکھتاں راہیں لوکاں دی سوچاں نوں لگا ہویا جنگال وی کُھرچن دی پوری کوشش کیتی۔ اُتے دسی گئی ساری صورتحال دا ویرواوہناں انج کیتا اے۔

''جنرل ضیاء الحق دے مارشل لاء نے پورے دس سال کھچ لے۔ ایہ سارے دُکھ بھرے سی۔ اوہدیاں پھانسیاں، کوڑے دیس دے لوکاں اُتے برسدے رہے۔ اینا ای نہیں کئی ہور عذاب ملک اتے نازل

ہوئے ۔لکھاں بدھی افغان مہاجرین آئے، ملک اسلحے نال تے ہیروئن نال بھر گیا۔فوجی جرنیل کرنیل چنگی لٹ مارتاں کردے ای ہوندے نیں ایدکاں اوہناں اسلحے تے ہیروئن دے کاروبار کر کے ہتھ رنگ لئے ۔ایدھرلوکاں دی گردن اُتے ملاں سوار ہو بیٹھا۔ ملاں ازم ایتھے پہلاں وی ہے سی لوکی اوسنوں رد کر دے سن پر ہُن تاں سرکاری ملا اِزم دا نمائندہ کِتے وردی، کِتے شیروانی چڑھا کے لوکاں دی گردن اُتے چڑھیا۔ہُن تائیں اوہدے وچ وادھا ہو رہیا اے۔ہُن تائیں اوس مارشل لاء دے نھیرے گھروں نہیں نکلے۔بدمعاشی لُٹ مار تے کرپشن دا کلچر پاکستان نوں ضیاء الحق دی دین اے۔'' (ص317)

افضل توصیف نے اپنیاں لکھتاں دے چھپن دا ویرا انج کیتا اے:

''1977ء وچ مارشل لاء لگ گیا۔ایس دور وچ بڑا لکھیا پر چھاپیا بہت گھٹ۔ میریاں خاص کتاباں ''درد کی دہلیز''، ''ہاری رپورٹ سے آخری فیصلے تک''، ''ٹاہلی میرے بچڑے''، ''زمین پہ لوٹ آنے کا دن''، ''کہدا ناں پنجاب'' اوسے دور وچ لکھیا گیاں پر مسودے 1985-86 توڑی میری الماری وچ ای بند پئے رہے۔ چھاپے چڑھن دا ویلا محمد خاں جونیجو دے وزیراعظم دا ویلا سی۔'' (ص177)

افضل توصیف دا سیاسی ویژن صرف اپنے ملک پاکستان دے حوالے نال ای نہیں جڑیا ہویا۔ اوہ پوری دنیا وچ ہون والی سیاسی اُتھل پتھل نوں وی بڑی گہری نظر نال ویکھدیاں نیں۔اوہ بھاویں امریکی سامراج دیاں دوجے مُلکاں اُتے چڑھائی کرن والے ہتھکنڈے ہون بھاویں روس ورگے ملک دے سیاسی نظام دا گاڑ پچھاڑ ہوئے اوہ ایہناں دواں تے عقابی نظر رکھدیاں نیں تے کدے گومگو دی پوزیشن دا اظہار نہیں کردیاں سگوں اپنی کلیئر کٹ سوچ نوں بیان کردیاں نیں۔

''میں ایہ سبھ کجھ ویکھیا، سنیا، پڑھیا، ورلڈ میڈیا خاص کر کے امریکی پل پل دے زوال دی کہانی سنائی جا رہی سی۔تصویراں دکھائی جا

Scanned with CamScanner

رہیاں سی۔ کئی مہینے اوہناں کیمرہ ماسکو اُتے فٹ کری رکھیا۔ ایہ کئی مہینے بڑے دُکھ دین والے سی۔ ایس دُکھ نوں سہن والے ساری دنیا وچ کھلرے ہوئے سی نقصان تے کروڑاں دا ہویا۔ خاص کر تیسری دنیا دے لوکاں دا جہناں دی غریبی تے غلامی دن بدن ودھ رہی اے۔ اوہناں کدوں دی آس لائی سی۔ کدے روس ورگا انقلاب آوے، دن پھرن۔'' (ص 321)

افضل توصیف ہوراں اپنی آپ بیتی ''من دیاں وستیاں وچ'' ہر طرحاں دے نقشے اُلیکے نیں۔ اوہناں اپنی ذاتی زندگی توں لے کے سیاسی زندگی تائیں۔ اپنی پسند توں لے کے ناپسند توڑی۔ اپنے جمن توں لے کے موت تک۔ اپنی پڑھائی توں لے کے اپنے شاگرداں نوں تعلیم دین تائیں۔ اپنی زبان (ماں بولی) توں لے کے انگلش ادب تائیں۔ اپنی دھرتی پنجاب توں لے کے انٹرنیشنل کلچر تائیں سب چیزاں دی پرکھ پڑچول بڑے انملے ڈھنگ نال کیتی اے۔ اوہناں اپنے اُتے ویرن والے ہر الیے نوں کھولکے بیان کیتا اے تے کوئی گل وی لُکان دی کوشش نہیں کیتی۔ ایس توں وکھ اپنے ہر انٹرویو وچ اپنی ذات دیاں سبھے فائلاں کھول کے رکھ دتیاں نیں۔ بھاویں اوہ انٹرویو ''ناگمنی'' رسالے لئی ہوئے تے بھاویں ڈاکٹر جگتار ولوں کیتا گیا انٹرویو ہووے، اوہنے اپنی ذات تے ویژن نوں کھول کے دسیا اے۔ ایس لئی اوہناں دی آپ بیتی دا کینوس بڑا وسیع تے پُختا اے۔ تے ایہ دنیا وچ لکھیاں گیاں آپ بیتیاں وچوں اک منفرد تے خوبصورت آپ بیتی اے۔

انور علی ''گواچیاں گلاں''[3]

گل پرائی نانکا تے جھولی دیئے اڈ
مندی مندی چھڈ دیئے تے چنگی لئیے کڈھ

انور علی نے اپنی جمن تاریخ دے حوالے نال انج لکھیا اے۔

''پاکستان آ کے جدا بے نے اپنے کلیم دے ثبوت وچ اپنی زمین دی رجسٹری پیش کیتی تے اوہدا سال خرید 1922 سی تے میری تاریخ پیدائش 18 اپریل 1922ء اے۔'' (ص 160)

Scanned with CamScanner

انور علی نے اپنی مُڈھلی تعلیم اپنے ہوش سنبھالن توں بعد شروع کیتی تے اوہدا ابا اوہنوں سکول وچ داخل کروان لئی جدوں گیا تے اوہدی ماں (بی بی) نے جیہڑے سگن کیتے اوہناں نوں انور علی نے بڑے نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ کیوں جے؟ اوس دور وچ لوکی توہم پرستی دے بڑے شکار سن تے ٹونے ٹوٹکے ورت کے اپنے آپ نوں بچاون لئی سوچدے رہندے سن۔

''اِملی والا سکول لسوڑھے والی سڑک تے سی تے لسوڑھا کہندے بوہت ای سخت سی۔ حافظ جی کہندے، جتھے قرآن شریف پڑھیا جاندا ہوئے اوتھوں جنات کوسوں دور (کوہاں دور) ٹھدے نیں۔ پھیر وی جدن ابے مینوں سکولے پان لیایا سی بی بی نے میرے دُدھ وچ کولا پا دتا (کولا دُدھ پین مگروں چھڈ دئی دا) کولے نال نظر نہیں لگدی تے جناں ہوائی شیواں لئی وی چنگا ہوندا۔'' (ص79)

اوس دور وچ تعلیم یاں مدرسیاں وچ ہندی سی یاں فیر مشن سکولاں وچ..... مُڈھلی تعلیم اِملی والے سکول توں مکمل کرن مگروں انور علی نوں اوہناں دے ابا جی نے اک ایسے سکول وچ داخل کروادتا جتھوں اوہناں خود تعلیم حاصل کیتی سی۔

''یوئنگ کرسچن ہائی سکول نوں لوکی مِشن سکول کہندے نالے کہندے، ایس سکول والے منڈیاں نوں عیسائی بنالیندے نیں میرے ابے مینوں ایس سکول ایس لئی پایا سی کہ آپ وی ایتھوں دا پڑھیا سی۔ پر اوہدوں ایہ لکڑ بازار دے کول ہندا سی تے ہُن مشن احاطے، نواں بنیا۔ ایہدا نقشہ ''ای'' دی طرح سی۔ انگریزی E دے حرف طرح جیہدے توں یوئینگ دا ناں شروع ہوندا سی۔ مسٹر یوئینگ اودوں ایہدا پرنسپل سی۔'' (ص83)

یوئنگ کرسچن ہائی سکول توں میٹرک کرن مگروں انور علی لدھیانہ دے کالج وچ پڑھن لئی فسٹ ایئر وچ داخلہ لے لیا۔ انور علی دے ابا جی خود ڈاکخانے وچ ملازم سن تے اوہ اپنے پُتراں نوں وی پڑھا لکھا کے ڈاکخانے وچ ای ملازم رکھانا چاہندے سن ایس لئی اوہناں

انور علی نوں کالج وچ داخلے لئی مکمل دتا۔ انور علی تے اپنی ہڈ ورتی وچ اوس دور دے سکول تے کالجاں دے ماحول تے کلچر نوں خوب بیان کیتا اے۔

''میں جد کالج فسٹ ایئر دے داخلے لئی گیا تے پروفیسر پہلے تے مینوں ایدھر لے اودھر لے سوال پُچھدے رہے پھیر اِک پروفیسر نے میرے فارم تے اگے پچھے نظر مار کے کہیا۔ ''انور تینوں ڈاک خانے وچ کیہڑی گل چنگی لگدی اے۔'' تے میں اپنے نونہاں نوں ویکھن لگ پیا۔ جہڑے میں حالے کل ای کُترے سن۔ کویں کہندا ایں فارم میرے ابے نے بھریا اے۔'' (ص101)

انور علی دے من وچ چھپیا ہویا آرٹسٹ اک کارٹونسٹ اوہدے کالج دور دی پڑھائی دے وچ ای سامہنے آون لگ پیا۔ ہر انسان اپنی ذات دے اظہار لئی کوئی نہ کوئی ذوق اختیار کر لیندا اے جویں کہ انور علی نے اپنے اظہارِ ذات لئی کارٹون تے تصویراں بنانیاں شروع کر دتیاں سن۔ اوہدے اوس ذوق دی حوصلہ افزائی دی ہون لگ پئی۔ اوہ اپنے ایس تصویراں تے کارٹون بنان دے ذوق بارے اس طرحاں دسدے نیں۔

''اوہدوں پہلوں میں فلمی ایکٹراں ایکٹریساں دیاں تصویراں نقل کردا سی۔ ہُن جیوندے بندیاں دیاں، درختاں دریاواں دیاں تصویراں بنان لگا۔ کالج دی لائبریری توں اِک کارٹون بنان دی کتاب میرے ہتھ لگی تے میں منڈیاں پروفیسراں تے ہتھ صاف کرن لگ پیا۔ ایہ کارٹون اینے مشہور ہوئے کہ ہر نویں کارٹون تے مُنڈے کالج دے نوٹس بورڈ تے بھیڑ دیندے۔ پروفیسراں دی لنگھدیاں کھڑے ہو جانا۔ جس ویلے کوئی ہور نہ ہوندا تے کُڑیاں نے وی آ کے کارٹون ویکھنے تے مِن مِن کر دیاں مُڑ اپنے کمرے جاوڑنا پتا نہیں کیہ کہندیاں پر مُنڈے کہندے ''گمنام کُڑیاں لئی کارٹون بنا ندا۔'' (ص105)

کجھ انہونیاں کارن انور علی نوں اک کلرک وجوں وی نوکری کرنی پئی۔ پر اوہنوں ایہ نوکری پسند نہیں سی۔ کیوں جے لوک کلرکاں نوں چنگا نہیں جاندے اوہناں نوں ہمیشہ ای

Scanned with CamScanner

کوئی گھٹیا مخلوق سمجھیا جاندا اے۔ حالانکہ ایہ نہیں ہونا چاہیدا۔

''راشننگ کنٹرولر دے دفتر پہلے دن اک ہندو چپڑاسی نے آ کے کلرک نوں کہیا۔ رائے صاحب نے چول کلرک نوں بلایا اے۔'' تے لالہ سیتا رام مینوں کہیا: ''انور، تینوں رائے صاحب بلاندے۔'' لالہ سیتا رام میرا ہیڈ کلرک سی تے راشننگ کنٹرولر حافظ مجید۔'' (ص120)

اپنے کلرکی دے ایس دور وچ انور علی کارٹون بناندا رہیا تے اوہدے کارٹون اخبار وچ چھپن لگ پئے جہدی اوہنوں سزا وی بھگتنی پئی۔ ہر بندہ اپنے اندر لے انسان (ضمیر) دے ہتھوں مجبور ہو کے بعضے ویلے اوہ کم کر جاندا اے جہڑے اوہ کرنا نہیں چاہندا۔ کیوں جے شوق دا کوئی مُل نہیں ہندا۔'' اک واری ڈان دے اک رپورٹر نے نواب زادہ لیاقت علی خان اگے شکایت کر دیاں کہیا۔

''نواب صاحب ایہ اک اُبھردا مسلمان کارٹونسٹ اے۔'' تے نواب صاحب نے اپنی گردن ونگی کر دیاں اک اکھ نال میرا کارٹون ویکھیا یا تے اوہناں دی اک اکھ کمزور سی یا اوہناں عینک کڈھن دی کھیچل نہیں سی کیتی پر ایہہ سیسل ہوٹل دی لابی نہیں سی۔ کیوں جے مینوں یاد پیندا اے نواب صاحب دا رکشہ اوہناں دے پچھے کھڑا سی تے نواب صاحب نے، ''میں ڈان والیاں نال گل کراں گا۔ یا ہور ایداں دی گل وی کیتی سی۔ جد میں ایم اے جی دی کلرکی چھڈ کے دِلی گیا تے لگدا نواب صاحب نے اوہناں نال میرے بارے کوئی گل نہیں کیتی۔ پر ڈان والیاں نوں میرا پہلا کارٹون یاد سی تے اوہ مینوں پچھن لگے توں اپنا پتا کیوں نہیں سی لکھیا۔ تے نالے ایہ گمنام وی کوئی ناں ہویا۔ میں اپنا ناں مُڑ انور کر لیا پر ایہ نہیں دسیا کہ میں سرکاری ملازم سی تے کلرک قاعدے قانون توں بہت ڈردا۔ ڈان والے چوتھے پنجویں میرا کارٹون چھاپ دیندے پندراں روپے کارٹون دے حساب نال۔ جد الطاف حسین ڈان دا نواں ایڈیٹر ہو کے آیا تے پہلا کم اوہنے ایہ کیتا

Scanned with CamScanner

کہ میری چھٹی کرادتی۔'' (ص 11-10)

مُڑ جدوں پاکستان ٹائمز اخبار نکلن دیاں تیاریاں ہور ہیاں سن تے اوہناں نوں اک کارٹونسٹ دی لوڑ سی تے انور علی نے اپنے آپ نوں کارٹونسٹ دے اُمیدوار دے طور تے پیش کیتا تے اوہنوں پُچھیا گیا کہ اج کل توں کیہ کردا ایں؟ تے انور علی نے گول مول جیہا جواب دے کے دسیا تے اوہنوں اوس ویلے کارٹونسٹ دے طور پاکستان ٹائمز وچ جاب مل گئی۔ جہدا ویروا انج اے۔

''انور توں کتھے سی؟'' کہہ کے مینوں میاں صاحب دے کمرے لے گیا۔

میاں افتخار الدین اک بڑی لمی تے اونی کو چوڑی میز دے پار بیٹھا سی مینوں پچھیا: ''ہُن کیہ کرداں؟ کِنے پیسے مِلدے؟'' میں عارضی دا لفظ کڈھ کے ہیڈ کلرک بن گیا تے تنخواہ اپنی 147 توں ودھا کے ڈیڑھ سو دسی۔ میاں افتخار الدین تے خالق وچکار کوئی اشارے ہوئے اکھاں وچ گلاں ہوئیاں ایہ میں نہیں ویکھیا۔ ایہدے مگروں میاں افتخار الدین اک فائل پچھے لُک گیا تے خالق مینوں اپنے کمرے لے جا کے اک چٹھی پھڑا دتی عارضی کارٹونسٹ دی تنخواہ ڈیڑھ سو روپے مہینہ۔'' (ص 139)

پاکستان ٹائمز وچ بطور کارٹونسٹ کم کردے ہویاں انور علی نوں بڑے وڈے علمی نانواں نال ملن دا موقع ملیا جہناں دے کولوں انور علی نوں بہت کجھ سکھن دا موقع ملیا۔ پاکستان ٹائمز دے ایڈیٹر دا جدوں فیصلہ ہویا تاں فیض احمد فیض داناں سامہنے آیا۔

پاکستان تے انڈیا دی تقسیم توں بعد پاکستان ٹائمز اخبار شروع ہویا سی۔ پھر انور علی ایسے اخبار وچ نوکری کردا رہیا۔ اخیر 30 ورھے پاکستان ٹائمز وچ کم کرن مگروں انور علی اوتھوں ریٹائرڈ ہو گیا۔ ایس نوکری دے دوران اوہنے کئی طرحاں دے اتار چڑھاؤ ویکھے۔

''31 جنوری 1977 نوں میری پاکستان ٹائمز دی نوکری دے تیہہ ورھے پورے ہو گئے پر یقین نہیں اوندا۔ حالے کل دی گل لگدی اے

جد خالق نے میاں افتخار الدین دے اشارے تے مینوں نوکری دی
چٹھی دتی۔ ہُن پاکستان ٹائمز دے اک کلرک نے جد مینوں ریٹائرمنٹ
دی چٹھی پھڑائی تے مینوں اپنی فوڈ انسپکٹری جیہدے تے حق تے میرا
بن داسی پر کوئی ہوراُتوں پے گیا سی مینوں بڑی یاد آئی۔'' (ص146)

انور علی نے اپنی ہڈ ورتی وچ برصغیر دی ونڈ ویلے دے حالات توں وی جان کاری دتی اے۔ اوس سمے ہون والی ہجرت، وڈھ پھٹ تے لُٹ ماردا بھرواں ذکر کیتا اے۔ انساناں دی بے بسی تے مذہب دے ناں تے اک دوجے نوں قتل کرن دے بارے وی دسیا۔ اوہو ہندو مسلم، سکھ تے عیسائی جہڑے تقسیم توں پہلوں اک مک ہو کے رہندے سن کسراں اک دوجے دے خون دے پیاسے ہو گئے۔ انڈیا توں بے گھر ہو کے آون والے مسلماناں نوں اوتھے کیہ کیہ کھونا پیا تے رستیاں وچ کویں لاشاں وچھیاں ہوئیاں سن۔ ایہ سارا منظر نامہ سانوں انور علی دیاں گواچیاں گلاں وچوں پڑھن نوں ملدا اے۔

ایس توں وکھ جہڑے ہندو تے سکھ پاکستان دے علاقیاں وچوں ہجرت کر کے بھارت گئے اوہناں نال کیہ ورتارا ہویا ایہدا ذکر وی بڑا دُکھ دین والا اے۔

''پاکستان بنن توں کجھ چِر پہلاں سرکار کل
ملازماں نوں پُچھیا سی:
''کِتھے ملازمت کرنی؟ ہندوستان یاں پاکستان؟''
سارے ہندو آں لکھیا، ''ہندوستان''
تے سارے مسلماناں، ''پاکستان''

''میں 8 اگست نوں ایڈیٹر نوں دو دن دا کہہ کے لدھیانے آیا سی اپنے بمار پُتر نوں ویکھن۔ اوددوں میرا ابا چمڑے دا کپڑیاں دا بکس لے کے میانوالی چلا گیا سی تے تائے نوں بھکھر دا ڈاکخانہ ملیا سی۔ خیل گنج تے حملہ ہون توں اک دن پہلوں مسلمان پولیس نوں خالی ہتھیں اک ٹرین وچ بٹھا کے پاکستان گھل دتا سی۔ ہُن لدھیانے کوئی مسلمان سرکاری ملازم نہ۔ نہ پولیس نہ سول وچ۔ ہندو تے

Scanned with CamScanner

مسلمان اپنے اپنے محلیاں وچ قلعہ بند ہوکی بیٹھے دشمناں دی طرح
اک دوجے دے محلے جان توں ڈر دے۔'' (ص 70-75)

انور علی دی ایہ آپ بیتی اک سدھے جہے انداز دی اے۔ جہنوں اوہناں سرل ڈھنگ نال بیانیا اے۔ ادھوری جہی ایس آپ بیتی اندروں اوہناں دی شخصیت دے کئی رنگ وکھالی دیندے نیں۔ زندگی وچ اگے ودھن دا جذبا بھرپور اے۔ جہناں اہم لوکاں نال اوہناں کم کیتا اوہناں دے حوالے نال لیکھک نے بوہتے کھلھے ڈلھے انداز نال گل نہیں کیتی۔

ایہ ضرور اے جے ایہ آپ بیتی تاریخ، پاکستان دی تحریک دے واقعات، ونڈ ویلے دے دکھانت تے اپنی دھرتی نال پیار دے جذبیاں نوں اپنے اندر سمیٹے ہوئے مکمل ہوندی اے۔ سچائی جہیا اہم گن ایہدے اندر موجود اے۔

دائم اقبال دائم ''میں جاناں میں کون''

''میں جاناں میں کون'' دائم اقبال دائم ہوراں دی لکھی آپ بیتی اے۔ ایہ 1974ء وچ چھپی۔ انج پاکستان اندر پنجابی وچ باقاعدہ چھپن والی ایہ پہلی آپ بیتی بندی اے۔ دائم اقبال دائم پنجابی زبان دے اوہ شاعر نیں جہناں کئی قصے لکھے تے شہرت حاصل کیتی۔ اوہ بھاویں کلاسیکل شاعراں دے بھنڈار وچ شامل نہیں ہوندے پر اوہناں دا مقام اوہناں دے نیڑے تیڑے ای بندا اے۔

اوہ اپنے جنم دے حوالے نال لکھدے نیں۔ ''میری پیدائش اپریل 1904ء وچ ''واسو'' دے وچ ہوئی۔'' (میں جاناں میں کون، دائم اقبال دائم، پنجاب پریس گجرات، 1974ء، ص۔7)

دائم دے والد داناں میاں غلام محمد ولد میاں قطب الدین ولد امام بخش ولد یار محمد سی۔ ایہناں دا خاندان کھوہ کھٹن دا اوکھا تے باریک کم کردا سی۔ چوتھی وچ پڑھدیاں اوہناں دے دادا جی اوہناں نوں فضل شاہ نواں کوٹ والے دی ''سوہنی'' لیا دتی۔ جہنوں اوہناں اٹھ پہراں وچ پڑھ لیا سگوں حفظ کرن دے نیڑے اپڑ گئے۔ سوہنیاں دے آپوں وی آس وندر ہن لگ پئے۔ اوہ پنج جماعتاں اپنے پنڈوں پاس کر کے منڈی بہاؤ الدین دے اسلامیہ ہائی سکول وچ داخل ہو گئے۔ پر تعلیم مکمل کرن توں پہلاں ای دسویں وچوں

Scanned with CamScanner

چھڈ دتی۔

شعر کہن دے حوالے نال اوہ لکھدے نیں:۔

''شعر کہن دی عادت مینوں چوتھی جماعت وچ ہی پڑھدیاں ہیگی سی۔
کئی باراں ماہ تے سی حرفیاں، غزلاں تے دوہڑے لکھے۔'' (ص11)

اوہناں مولانا روم دیاں مثنویاں، گلستان بوستان، سعدی، حالی، غالب، ذوق، اقبال، سیف الملوک از میاں محمد بخش، قادر یار، سسی ہاشم شاہ، فضل شاہ دی سوہنی وغیرہ پڑھیاں تے علم دے کئی در اپنے تے کھولے۔

اوہناں حیاتی وچ پہلا عشق کویں کیتا۔ اوہناں دی زبانی سنو:

''میں باپ نال موضع میانہ گوندل دے نیڑے چک نمبر 29 کھوہ لان گیا۔ ایہ چک نمبر 29 ضلع گجرات وچ ہی اے۔ ایتھے ''حضرو'' راولپنڈی دے ملک غلام جیلانی رہندے سن۔ اوہناں دا ہی ایہ کھوہ سی۔ او تھے جاندیاں ہی عشق مجازی ہوراں مینوں چُک کے سروں پٹکایا۔ اک صورت، اک مُورت نامی فضل نور نے تکیا تے زخمی کر سٹیا۔'' (ص13)

اوہناں دی سبھ توں پہلی تصنیف ای دھم پادین والی ثابت ہوئی۔ اوہناں ''سوہنی مہینوال'' دے قصے نوں نویں رنگ ڈھنگ نال لکھیا۔ اوہ لکھدے نیں:۔

''1930ء وچ ایہ کتاب 3267 صفحیاں تے مکمل ہوگئی تے اوہدے قلمی نسخے ہی پنجاب وچ دھم مچا دتی.....''

''1930ء وچ کتاب سوہنی مہینوال مکمل ہوگئی۔'' (ص15-14)

دائم اقبال دائم 1939ء وچ یوسف زلیخا دا قصا لکھیا۔ 1951ء وچ مکمل پوش (سیرت) مکمل کیتی۔ 1962ء وچ ''ہیر سیال'' 1963ء وچ ''یتیم سسی''۔ شیریں فرہاد دا قصہ وی اوہناں لکھیا۔ 1964ء وچ ''مرزا صاحباں'' لکھیا۔ اوہ اپنے عقیدت منداں نوں ملن آپوں جاندے ہوندے سن۔ اوہناں کئی تھاواں دے سفر کیتے۔ اوہ میرے پنڈ ''کنگن پور'' وی آئے۔ اوہدا حال انج بیان کردے نیں۔

''اسیں اوکاڑہ تھیں موٹر تے بیٹھ کے بصیر پور براستہ دیپالپور آئے۔

Scanned with CamScanner

اوتھوں ریل تے بہ کے کنگن پور اپنے دوست بشیر احمد عاجز پینٹر دے گھر آئے۔ راتیں ڈھیر بندے اوتھے آ گئے۔ طرح طرح دے مسئلے تے نکتے تے شعر و شاعری دی ادبی محفل گرم رہی۔ کنگن پور دچ اک ترکھان عبدالرشید قوم بھٹی مصور تے ولد میاں لکھا پیشہ ترکھانا، ایہناں دے دولڑکے ولی محمد صدیق تے نکا محمد شریف اے۔ بابا عبدالرشید اعلیٰ درجے دا نکتا دان تے عارف ویکھیا۔ بے شک اوہدے نال دے وی کدھرے گھٹ ہی سمجھدار ہون تے ..... بشیر احمد عاجز پینٹر دے اک بچی رقیہ تے دو جا بچہ جلیس اصغر، اوہدا تاریخی ناں میں ہی رکھیا سی۔ فیر اسی 17 جنوری ایتھے آئے تے مل کے اگوں عثمان والا گوہڑ جاگیر ٹر گئے۔ گوہڑ جاگیر اپنے خاص عقیدت مند حکیم محمد علی کول جا پہنچے۔'' (ص 22-21)

دائم درباراں تے حاضری وی دیندے رہے اوہ قصور بلھے شاہ، سلطان باہو، ماجرا شریف، دربار کھڑی شریف وی گئے۔ دربار صابری کلیر شریف وی حاضری دتی۔ کرمانوالہ شریف وی حاضر ہوئے۔ شرق پور وی آئے۔ ''میں جاناں میں کون'' اندر اوہناں اپنے ملن والے، عقیدتمنداں تے شاعری دے عاشقاں دا ذکر وی تفصیل نال بیان کیتا اے۔ جہناں دا ذکر اوہ ڈھیر محبت نال کردے نیں اوہناں وچ سائیں غلام یٰسین لوہار، سائیں اللہ دتہ ججی، مولوی محمد عمر، محمد دین، بوٹا خان، برکت علی، محمد علی، عبدالغفور تے بابا چراغ شاہ (دربار امام علی الحق) سیالکوٹ والے وغیرہ ملن والیاں دا ذکر اپنی ایس کتاب اندر کیتا اے۔

اوہناں کئی مشاعریاں وچ وی شرکت کیتی تے اپنی آپ بیتی اندر اوہناں مشاعریاں دا حال بیان کیتا اے۔

اپنی ایس ہڈ بیتی دے اخیری حصے وچ اوہناں ڈھیر سارے دوستاں تے عقیدت منداں بارے، اوہناں نال ملاقاتاں، اوہناں گھر آون جاون دیاں پھیریاں دیاں گل کیتی اے۔ اوہناں نال عقیدت رکھن والے پورے پنجاب وچ کھلرے ہوئے سن۔

اوہناں ریڈیو تے وی کئی پروگراماں وچ حصا لیا۔ اورینٹل کالج وچ محمد آصف

Scanned with CamScanner

خاں تے شریف کنجاہی ہوراں نال ملاقاتاں رہیاں تے اوتھے اپنی شاعری وی اوہناں فیتا بند کروائی۔ اپنی ایس ہڈ بیتی بارے اوہ ''میرا حال'' دے سرناویں ہیٹھ انج بیان کردے نیں۔

''میں ایہ اپنی گزری ہوئی حیاتی دا حال بہوں تھوڑا تھوڑا تے اشاریاں
نال لکھدا گیا ہاں۔ لمی جھانج نہیں پائی۔ میں کئی جلسے گاہے تے مشاعرے
تے کئی بزرگاں دے عرس وی ویکھے۔'' (ص 77)

ایس کتاب دے اخیری صفحے تے اوہناں دُعائیہ انداز دی اک نظم ''میرے رب جی..... میں جاناں میں کون رتی'' چھاپی اے۔ ایس نظم دے اخیری شعر وچ اوہ اپنی وسوّں بارے وی دسدے نیں۔

واسو وچ دائم دا واسا
تیں بن ہور نہ کوئی پاسا

(ص 136)

136 صفحیاں تے کھلری باقاعدہ پنجابی نثر وچ ایہ پہلی آپ بیتی بندی اے۔ دائم اقبال دائم اپنی زندگی دیاں ساریاں اہم گلاں، اہم واقعات، اہم سفر، درباراں دی حاضری، یاراں دا ذکر، عقیدت منداں دی محبت، عقیدت منداں ول پھیریاں تے ملن والیاں دے تھاں ٹکانے تے اپنے تعلق نوں ایس کتاب اندر اُچیچی تھاں دتی اے۔ اپنیاں کتاباں دے حوالے نال دسیا اے جے اوہ کس وجا کر کے تخلیق ہوئیاں۔

ایس کتاب اندر اوہناں نجی ذاتی زندگی دا ذکر نہ ہون برابر کیتا اے۔ اپنے عشق دا تے ''فضل نور'' دا ذکر چھوہ کے گل وچ ای مُکا دتی اے۔ اپنی گھر وکی زندگی بارے اُکّا نہ ہون دے برابر چانن پایا اے۔ انج ویکھیا جاوے تاں ایہ آپ بیتی ادھوری جہی لگدی اے۔ ایہدے باوجود اوہناں ٹھیٹھ پنجابی ادب وچ آپ بیتی دا نینہہ پتھر رکھیا جہڑا ڈھیر سلاہن جوگ اے۔

''لاپریت اجہی محمد'' راجار سالو[5]

راجار سالو دی ایہ آپ بیتی قسط وار ''سویر'' رسالے وچ چھپ رہی سی تے اجے

Scanned with CamScanner

پتہ نہیں اوہ اپنی حیاتی دے کہڑے کہڑے گوشے تے منظر سانوں وکھانا چاہندے سن۔ ایسے دوران اوہ چلانا کر کے ایس لئی ایہناں دی ایہ آپ بیتی اِک لحاظ نال ادھوری آپ بیتی اے۔ تے ایہناں دے دنیا توں ٹُر جان مگروں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ایہ کتاب 2008ء وچ چھاپی اے۔

راجا رسالو اپنے دسن موجب پینڈ وسوں وچ جنم لیا۔ تے اوہناں دی تربیت وچ ساڈے پنجاب دے لوکاں دا نگھا سبھا موجودی تے پنجابی زبان تے ادب نال لگاؤ اوہناں دی ذات وچ کٹ کٹ کے بھریا ہویا سی۔ اوہ ساری حیاتی کسے حرص تے لالچ توں بغیر پنجابی زبان وادب دی سیوا کردے رہے تے اپنے پنجابی پیار ہون دا بھرواں ثبوت وکھووکھ تنطیماں وچ کم کر کے دتا۔

راجا رسالو ہوراں اپنی ہڈورتی وچ اپنے جنم بھومی تے حسب نسب بارے انج لکھیا۔

> ''پنڈ دے نتھو چوکیدار دے تھانے وار برتن وچ لکھوائے رہوئے ریکارڈ موجب میں پنڈ چک نمبر 590 احاطا خُشی رام یاں ناتھ پور وچ 11 جولائی 1928ء نوں پیدا ہویا ساں۔ میرے والد صاحب مرحوم دا ناں حاجی میاں بلطان محمد سی۔ میری مرحوم ماں جی دا ناں حسن بی بی سی۔ میں جدوں ہوش سنبھالی اوددوں میرے دو وڈے بھرا حاجی محمد عاشق تے حاجی محمد حسین سن۔ میرا ناں گھر والیاں محمد صادق رکھیا سی پر ہن میرا اصل ناں میرے گھر والیاں نوں وی بھُل گیا اے۔'' (ص 19)

لوئر پرائمری پنج احاطاتوں دو جماعتاں پاس کرن مگروں تیجی جماعت وچ داخلے لئی پرائمری سکول منڈی دار برتن وچ اوہ داخل ہوئے۔ اوددوں پرائمری چار جماعتاں دی ہندی سی تے اوس سکول دے ہیڈ ماسٹر چودھری روشن دین ہوری سن۔ جہناں اوہناں نوں چنگی طرحاں پڑھایا لکھایا تے اوہناں وچ ہور علم حاصل کرن داڈونگھا شوق پیدا کیتا۔

راجا رسالو فیر ڈی بی مڈل سکول منڈی دار برتن دے سکول وچ داخل ہوئے تے اوتھوں ورنیکلر فائنل دا امتحان پاس کیتا۔ راجا رسالو ہوریں اوس دور وچ استاداں دے پڑھاون تے ترتیت دین دے طریقہ کار دا اُچیچا ذکر اپنی ہڈورتی وچ بڑے سچے ڈھنگ نال

کردے نیں کہ کس طرحاں استاد پڑھیاراں نوں وقت دی پابندی دا عادی بنا ندے سن؟ تے جویں رُکھاں دی شاخ تراشی کیتی جاندی اے کہ اوہناں دیاں لگراں تے ٹاہن سدھے اُتانہہ نوں جان۔

1944-45ء وچ راجا رسالو ہوریں گورنمنٹ ہائی سکول شیخوپورہ وچ داخل ہوئے تے اوتھوں میٹرک دا امتحان پاس کتیا۔ اوس دور وچ میٹرک دا امتحان پاس کرن مگروں کجھ عرصہ ٹائپ سکھی تے فیر اوہ ایس فنی تعلیم پاروں نوکری حاصل کرن وچ کامیاب ہو گئے۔ اپنے گھر دا چلھا چلاون لئی پنجاب پُلس دی نوکری کیتی جہدا ذکر اوہ ایس طرحاں کردے نیں۔

''ایس گل کہن دی لوڑ نہیں کہ میں اکتوبر 1947ء نوں پنجاب پُلس وچ جونیئر کلرک بھرتی ہویا ساں۔ تے 24 نومبر 1980ء نوں اسسٹنٹ دے طور تے ریٹائر ہویا۔ میری پہلی تنخواہ ساڈھے ستاسی رُپئے سی۔ نوکر ہون توں چار پنج سال بعد میری شادی ہو گئی تے اودوں تک میری تنخواہ ڈیڈھ پونے دو سو رُپیا ہو گئی سی۔ اودوں اوہ تنخواہ بڑی سی میری بیگم مرحومہ آنڈھناں گوانڈھناں نوں اک رُپئے توں لے کے پنج رُپئے تک اُدھار دے چھڈ دی سی۔ اوس سمے اُدھار اینا کوای منگیا جاندا سی۔ ہُن تے آرام نال ای اُدھار منگن والے آکھدے نیں، دینا جی پنجاہ ہزار رُپیا چند دناں تک، میں اپنی بتّی سالا نوکری وچ نہ کسے کولوں سو رُپئے توں ودھ اُدھار لیا سی تے نہ کسے نوں سو رُپئے توں ودھ اُدھار دتا سی۔'' (ص176)

راجا رسالو دی اوہناں مہان لوکاں وچوں نیں جہناں اپنی منزل دا گھر البھ کے ساری عمر اوہدے دل پینڈا طے کیتا تے اوہ کدے ہف کے نہیں ڈگے اوہناں دی منزل پنجابی زبان تے ادب نوں ودھاونا پھیلاونا سی تے اوہناں اِکو ویلے وچ گھر، دفتر تے اپنے مشن (پنجابی زبان تے ادب دے وادھے) وچکار اک توازن قائم رکھیا تے کسے اک دے دی معاملات نوں وگاڑیا نیں۔ اج اوہناں دا گھر تے دفتر اوہناں دی سیہان تے قد کاٹھ دا

موجب نیں اوہناں دا پنجابی زبان (اپنی ماں بولی) تے کلچر نال جڑیا ہویا عشق دا رشتہ اوہناں دی جان پچھان بنیا ہویا اے تے اوہ مر کے وی امر ہو گئے نیں۔

راجا رسالو حادثاتی طور تے پنجابی زبان تے ادب دی خدمت لئی اپنے آپ نوں پیش نہیں کیتا۔ سگوں ایس گل دا مُڈھ اوہناں دی سکول دی زندگی وچ بن چکیا سی اوہ اپنے سکول دی اک مجلس ادب وچ حصہ لیندے ہندے سن تے اوہناں دے اندر وسدے ایس جذبے نوں اوہناں دے دوستیاں محمد آصف خاں تے سیّد اکمل علیمی (غلام رسول شاہ) ہوراں نیں پروان چڑھایا تے فیر اوہ شاعراں تے ادیباں دی اک وڈی قبیل نال ملن جُلن لگ گئے۔ تے فیر ایہہ سلسلہ دون سوا یا ہندا گیا۔ ایس گل دا نکھیڑہ اوہناں اپنی ہڈ ورتی وچ انج کیتا اے۔

> ''اوہناں دناں وچ سیّد اکمل علیمی (غلام رسول شاہ)، محمد آصف خاں مرحوم تے دوجے کئی سجناں نال دُعا سلام ہو گئی۔ اسیں سارے رل کے ایتوار نوں وائی ایم سی اے وچ حلقۂ ارباب ذوق تے، حلقۂ اربابِ علم تے مجلس اُردو وچ جان لگ پئے۔ حلقۂ ارباب ذوق دے لوک اپنے آپ نوں ترقی پسند آکھدے سن یاں دوجے لوک اوہناں نوں ترقی پسند آکھدے سن۔ حلقۂ ارباب ذوق وچ آن والے لوکاں وچ پروفیسر صفدر میر، عزیز احمد، رحمان مذنب، قیوم نظر تے دوجے لوک شامل سن۔ حلقۂ ارباب علم وچ آقا بیدار بخت، شورش کاشمیری، ایم اسلم حیات تے دوجے لوک شامل سن۔'' (ص59)

ذکر جوگ گل ایہ وے راجا رسالو دی ملاقات اُتے دسے گئے سجناں نال اوس ویلے ہوئی جدوں اوہناں بیدار بخت ہوراں دے بنائے گئے ادارے وچ پنجابی فاضل دی کلاس پڑھنی شروع کیتی سی۔ راجا رسالو اپنے دوستاں نال گھل مل جان والا بندا سی۔ جتھے اوہنے اپنے سجناں کولوں بوہت کجھ سکھیا تے بوہت کجھ لیا سی اوتھے اوہنے اپنے سجناں نوں بوہت کجھ دتا وی سی۔ ونگی وجھوں اک واقعہ اوہناں دی ہڈ ورتی وچوں پیش اے۔ راجا رسالو ہوراں اک قریبی سنگی رائے منصب علی کھرل جد کدے لاہور آوندے تے کئی واری

Scanned with CamScanner

اوہ راجا رسالو کول ای ٹھہر دے ہندے سن۔ اک دن اوہناں راجا رسالو ہوراں نوں آکھیا کہ اوہ اوہناں نال اک ضروری گل کرنا چاہندے نیں۔ جدوں رات بیٹھک ہوئی تے رائے منصب ہوریں آکھن لگے:

''راجا صاحب اج کل اے ایس آئی (پُلس) بھرتی ہون لئی درخواستاں لیاں جا رہیاں نیں۔ تسیں ڈی آئی جی دے دفتر وچ اوسویرے میرے فارم لے دیوتاں جے میں وی اے ایس آئی بھرتی ہون لئی فارم جمع کروا دیاں۔ اوہناں دی ایہ گل سُن کے میں اُٹھ کے بہ گیا تے آکھیا۔ فارم تے مل جان گے، انٹرویو وی ہو جائے گا تسیں قد بُت ولوں وی ٹھیک او، مونہ چِت وی لگدے او۔ ہو سکدا اے قسمت تہاڈا ساتھ دیوے تے تسیں وی اے ایس آئی ہو جاؤ پر سچی پُچھو تاں مینوں تہاڈے نال اتفاق نہیں میں نہیں چاہوندا کہ تسیں پُلس دی نوکری کرو۔'' (ص 50)

راجا رسالو نے اوہناں نوں ایل ایل بی کرن دا مشورہ دتا تے اوہناں من لیا تے یونیورسٹی لاء کالج لاہور وچ داخلا لے لیا۔ دو سال مگروں اوہناں ایل ایل بی کر لیا تے فیر پریکٹس لئی اوہناں تحصیل ننکانہ دی کچہری چُنی۔ فیر اِک ایہو جہیا ویلا آیا کہ رائے منصب علی خان مغربی پاکستان اسمبلی دے ممبر بن گئے۔ اوہ کھرل برادری وچوں سب توں پہلے ممبر اسمبلی بنے۔ ذکر جوگ گل ایہ وے کہ اک وار اوہناں پنجاب اسمبلی وچ پنجابی زبان وچ حلف چُکیا۔ پھیر اوہ اِک وار قومی اسمبلی دے ممبر بن کے وزیر مملکت وی بنے۔

راجا رسالو نے زندگی دے وچ ہر ویلے اپنے آپ نوں پنجابی زبان لئی وقف کیتی رکھیا۔ اوہناں نوں اپنے ایس مقصد توں کدے ویہل نہیں ملی۔ اوہ ہر ویلے ایس تاڑ وچ رہندے سن کہ کہڑی تھاویں پنجابی زبان دا کم کار کرن لئی محاذ کھلدا اے۔ اوہ ایس محاذ دی فرنٹ لائن اُتے لڑن دی عادی سن اوہناں دی ایس کمٹ منٹ نوں کوئی کمزور نہ کر سکیا۔ اوہناں اپنے مقصد سانویں آون والی ہر اوکڑ دا کھلھ ڈلھ کے مقابلہ کیتا۔

''ستمبر 1958ء وچ پنجابی مجلس ولوں ''پنجاب رنگ'' دے ناں نال

اک چھوٹا جہیا کتابچہ چھاپیا گیا جیہدے وچ پنجابی مجلس وچ پڑھیاں
جان والیاں چیزاں شامل سن۔ اوہدے وچ میرا مضمون پہلے صفحے
اُتے شامل سی۔'' (ص65)

فیر ملک وچ مارشل لاء لگ لگن نال پنجابی مجلس تے اک بُرا ویلا آ گیا تے ایہدے وچوں صفدر میر ہوریں پہلاں باہر سن تے فیر چھال مار کے اندر آ وڑے تے اوہناں آکھیا کہ پنجابی مجلس نوں بند کر دتا جاوے۔ تے ہفتے وار جلسے اوہناں دے کمرے وچ ہون۔ ایس گل تے راجا رسالو نے سب توں پہلاں اعتراض کیتا تے آکھیا کہ:

''جے جلسے ہون گے تے پنجابی مجلس دے جھنڈے تھلے ای ہون گے نالے کھلھی تھاں تے ہون گے نہیں تے نہیں ہون گے۔ میری ایس گل دی تائید اکبر لہوری مرحوم ہوراں کیتی۔ اوہناں بڑے زور نال آکھیا'' پروفیسر! پنجابی مجلس دے جلسے وائی ایم سی اے وچ ای ہون گے۔'' (ص67)

اخیر ہولی ہولی کافی سارے لوک پنجابی مجلس وچ آنا جانا چھڈ دے گئے۔ اخیر تے راجا رسالو تے محمد آصف خاں ای جلسے کراؤندے رہے۔

راجا رسالو ہوراں نے دوجے سنگیاں نال مل کے ہمیش تنظیمی کماں نوں اگے ٹورن وچ پہل کیتی اے پاکستان رائٹرز گلڈ وچ جدوں پنجابی گروپ دا رولا پیا تے ایہ تاثر پیدا کیتا جا رہیا سی کہ پنجابی گروپ بناون لئی گھٹو گھٹ ستاراں بندے چاہیدے سن۔ حالانکہ پنجابی گروپ دی نمائندگی کرن لئی کوئی سو سوا سو قریب لوکاں دی اک لسٹ سی۔ پنجابی گروپ الیکشن جت گیا تے شفقت تنویر مرزا ہوریں سیکرٹری پنجابی گروپ بنن توں بعد باقاعدہ رائٹرز گلڈ دے دفتر بیٹھنا شروع کر دتا۔ تے فیر بھرویں ڈھنگ نال ایہدے پروگرام ہون لگ پئے۔ جدوں رائٹرز گلڈ ولوں پنجابی گروپ نوں بین کر دتا گیا تے فیر سب پنجابی پیاریاں نے اک نویں حکمت عملی اختیار کرلئی۔

''پنجابی مجلس تے پاکستان رائیٹرز گلڈ دے پنجابی گروپ اُتے پابندی لگن توں بعد پنجابی شاعراں، ادیباں تے سوجھواناں نوں بہن کھلون لئی کوئی پلیٹ فارم چاہیدا سی۔ جہدے لئی سوچ وچار شروع ہو گیا۔ سارے سجن آپس وچ ملدے جُلدے رہے۔ اخیر

Scanned with CamScanner

جولائی 1963ء وچ پاک ٹی ہاؤس وچ اک اُچیچا اکٹھ ہویا جہدے وچ پنجابی ادبی سنگت دی نینہہ رکھی گئی۔ ایس اکٹھ وچ پروفیسر صفدر میر، حکیم ناصر، احمد راہی، نجم حسین سیّد، مسعود پرویز، استاد دامن، شہزاد احمد، ڈاکٹر انور سجاد، اقبال جعفری، اکمل علیمی، نواز، محمد آصف خاں، نصیر ملکی، عبدالحمید امر، راجا رسالو، عبدالحق کھامی، افتخار جالب، نصیر انور، شفقت تنویر مرزا، عباس اطہر، جاوید شاہین، صلاح الدین ندیم، صدیق سلیمی تے انور ادیب شامل سن ایس موقع اُتے احمد راہی ہوراں نوں کنوینئر متھیا گیا جد کہ استاد دامن ہوراں نوں سیکرٹری چُنیا گیا۔ سنگت دا باقاعدہ دستور بنایا گیا۔ جہدے مقصد ایہہ نیں۔

☆ پنجابی ادیباں دا اکٹھ

☆ اٹھ سو سال دے پنجابی ورثے دی راکھی

☆ دوجیاں زباناں دے ادب دا پنجابی وچ تے پنجابی ادب دا دوجیاں زباناں وچ ترجمہ

☆ پنجابی زبان وچ رسالے، کتاباں تے اخبار چھاپن دا سر بندھ۔ (ص 81-80)

وکھو وکھ ویلیاں دے وچ بڑے نامور لکھاری ایس پنجابی ادبی سنگت دے سیکرٹری تے جائنٹ سیکرٹری رہے نیں۔ راجا رسالو، تنویر ظہور، اصغر سلیم، میاں سلیم جہانگیر، محمد آصف خاں، رمضان شاہد، انعام ادیب، شمس نعمان، اسلم رانا، پرویز ہاشمی، وحید مرزا، کنول مشتاق، آغا علی مدثر، اقبال قیصر، عمران حیدر، اعجاز احمد بھٹہ، زاہد ہما، افضل ساحر، عباد نبیل شاد تے شناور چدھڑ۔

راجا رسالو نے اپنی ہڈ ورتی لکھن دے دوران پنجابی زبان تے پنجابی کلچر نوں ترقی دین لئی کم کرن والیا مختلف تنظیماں دی تاریخ تے ورک نوں سانبھ دتا اے تے آون والیاں نسلاں لئی اک روشن مثال قائم کر دتی اے۔ راجا رسالو تے اپنیاں یاداشتاں اپنے قلم راہیں بیان کر کے اوہناں سجناں تے کامیاں نوں وی تاریخ دا حصہ بنا دتا اے۔ جہناں اپنے قیمتی وقت تے مالی تے مادی وسائل نوں ایہناں تنظیماں دی بڑھوتری واسطے بغیر کسے ذاتی غرض توں استعمال کیتا اے۔ راجا رسالو نے اپنے تے اپنے سنگیاں ولوں دیس پنجاب دی دھرتی تے ایتھے بولی جاون والی پنجابی دا سارا قرض ادا کرن لئی اپنا پورا جتن کیتا اے۔ اوہناں دی ایہ کھیچل بڑی سلاہن جوگ اے تے پنجابی کاز واسطے کم کرن والے نویں

Scanned with CamScanner

دوستاں نوں دعوتِ فکر تے نمونہ فراہم کردی اے۔

راجار سالو نے اپنی ایس ہڈورتی دے راہیں نویں نویں طریقے دے نال کم کرن دے دکھ وکھ تجربے دی بیان کیتے نیں کہ جدوں کسے تنظیم یا کازلئی کم کرنا مشکل ہو جاوے تے فیر کس طرحاں نویاں جہتاں تلاش کیتیاں جاندیاں نیں؟ کس کس طرحاں بھیس وٹا کے، ناں وٹا کے سجناں نوں اکٹھے بہن لئی فورم بنائے جاندے نیں۔

ایسے سلسلے دی اک ہور کڑی لاہور وچ مجلس شاہ حسین دا قیام اے۔ جہڑی کہ 1965ء وچ قائم ہوئی تے پنجابی ادیباں تے شاعراں نے ایہدے ودھا پھلا لئی بڑا کم کیتا۔ راجار سالو دے سنگی رائے منصب علی خان ہوراں نوں مجلس شاہ حسین دا چیئرمین متھیا گیا۔ مجلس شاہ حسین دیاں کوششاں پاروں شاہ حسین کالج دا قیام عمل وچ آیا جہڑا اج توڑی ٹاؤن شپ وچ چل رہیا اے۔

جس طرحاں کوئی زمیندار اپنی فصل بیجدا اے تے ویلے سر اوہدی چوکی گوڈی کردا تے پانی لاندا اے تے اوہدی فصل نسری پیندی اے تے فیر سٹے کڈھ لیندی اے۔ ایسے طرحاں ای پنجابی زبان تے پنجاب دی ثقافت نوں زندہ رکھن والیاں جہڑیاں وکھو وکھ تنظیماں نے ون سونے زمانیاں دے وچ کم کیتا اے اوہدے نتیجے (سٹے) ویلے دے نال نال دیس پنجاب وچ سامہنے نظر آوندے رہے نیں ایس حساب نال ویکھیا جاوے تے راجا رسالو دی ہڈورتی وچ محفوظ کیتے گئے ریکارڈ موجب 1960ء دی دھائی وچ بہت وڈیاں کامیابیاں سانوں نظر آئیاں نیں۔

راجار سالو جتھے وی گئے او تھے ای اوہناں اپنی ادبی دنیا دی بھال جاری رکھی۔ اپنی سروس دے معاملات دے حوالے نال جدوں اوہ تبادلہ ہون پاروں ملتان گئے تے او تھے جا کے اوہ بزم اخلاق دے صدر محمد یعقوب تے سیکرٹری رفیق قریشی ہوراں نوں بھال کے ملے تے اوہناں نال وچار وٹاندرا جاری رکھیا۔ بزم اخلاق دی وساطت نال اوہ او تھے بنن والی اک ہور تنظیم وچ وی شامل ہوئے۔

''بزم اخلاق ملتان وچ میں اکثر جاندا رہندا ساں۔ جلسیاں وچ جاندا ساں گپ شپ ہوندی رہندی سی۔ اوناں ای دناں وچ ملتان

وچ بزم ثقافت دی بنیاد رکھی گئی۔ اوہدے کرتا دھرتا خان عبدالجبار خان سابق جج ہائی کورٹ، ریاض انور ایڈووکیٹ، کریم خاں تونسوی مرحوم جیہڑے اوتھے انفارمیشن افسر سن۔ میں اوہناں دے دفتر گیا۔ جہڑا میرے دفتر دے نیڑے ای سی۔ اوہناں مینوں بزم ثقافت دا ممبر دا بنالیا۔ میں بزم ثقافت ملتان دا 41واں ممبر ساں۔'' (ص96)

ریل گڈی تے ڈاک لے کے روز وار آون والا ڈاک دا ملازم، وارث لدھیانوی دی راجا رسالو نے دریافت ملتان رہ کے ای کیتا سی۔ فیر وارث لدھیانوی دی راجا رسالو دے وسیلے نال استاد دامن نال ملاقات ہوئی۔

راجا رسالو نے اپنی ہڈ ورتی وچ کئی ایہو اجہے کماں دا ذکر کیتا اے۔ جہڑے صرف اوہوای کرسکدے سن۔ کسے پرانے رسالے ''سارنگ'' وچوں علامہ اقبال دا انٹرویو پڑھناتے فیر اوہنوں سانبھ کے پنجابی ادبی سنگت دے پلیٹ فارم توں چھاپناتے لوکاں وچ تقسیم کرنا۔ علامہ اقبال ہوراں نے اپنے ایس انٹرویو وچ پنجابی شاعری دے حوالے نال کئی گلاں کیتیاں۔ ایہہ انٹرویو ''اقبال تے پنجابی'' دے ناں ہیٹھ چھپیا۔

''عشق دیاں رمزاں پنجابی وچ واہوا کہیاں جاسکدیاں نیں پر ایہدا مطلب ایہ نہیں کہ پنجابی شاعری وچ عشق مجازی ای ہندا اے، سگوں عشق حقیقی بہتا ہندا اے۔ پنجابی شاعری تصوف نال بھری ہوئی اے۔ ایتھوں تک کہ بعض ویلے انج جاپدا اے کہ ایہدے وچ ہے ای تصوف۔ پنجابی شاعری دی اک ہور خاصیت اے کہ ایہدے وچ دیس دا پیار تے بڑے جوش والے گیت نیں۔ فوجی گیتاں داوی گھاٹا نہیں۔ عام لوکاں دیاں بولیاں تے گیتاں داتے کوئی انت ای نہیں۔'' (ص133)

راجا رسالو ہر ویلے کم وچ جُٹیا رہندا اے۔ اوہنے اپنی ہڈ ورتی اندر پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ تے تحریک نوں سمو دتا اے۔ جہڑی آون والے ویلے لئی اک سند دا درجہ رکھدی اے۔ راجا رسالو فہم جووی بڑا اے تے آہری وی بڑا اے اوہنے ہمیشہ اپنے

Scanned with CamScanner

آپ نوں تے اپنے سنگیاں نوں متحرک رکھیا اے۔ اوہ کم بھاویں شاہ حسین دے مزار دی تعمیر مرمت دا ہوئے تے بھاویں وارث شاہ دے مزار دی۔ اوہ بھاویں دُلے بھٹی ورگے سورمے دی قبر دی نشان دہی دا معاملا ہوئے یاں اوہدے بارے بنن والیاں پنجابی فلماں وچ غلط روایتاں دُلے بھٹی بارے جوڑن دا۔ اوہناں ہر محاذ تے اگے ودھ کے اپنی ذمہ واری نوں نبھایا اے۔

ایس لحاظ نال ویکھیا جاوے تاں راجا رسالو اپنی پوری حیاتی وچ جو کجھ وی ویکھدا تے پڑھدا رہیا اوہنے اک اک چیز اپنی ہڈورتی وچ بیان کر چھڈی اے۔ خاص گل ایہ وے کہ عام ہڈورتیاں وچ لکھن والا زیادہ تر اپنی ذات دے بارے تے اپنیاں رُجھاں بارے گل کردا اے۔ پر راجے رسالو ہوراں اپنی ذات دی بجائے پنجابی زبان تے ادب دے نال اپنی کمٹمنٹ دا اظہار کیتا اے۔ کھریاں کھریاں گلاں لکھیاں نیں تے کسے مبالغے دا اظہار نہیں کیتا۔ کِتے اپنے آپ نوں وڈا آدمی ثابت کرن دی کوئی کوشش نہیں کیتی۔

ذکر جوگ گل ایہ وے کہ اپنی ادبی زندگی دا آغاز اوہناں محمد آصف خاں نال ملن توں بعد کیتا۔ تے جدوں آصف خاں اللہ نوں پیارے ہو گئے تاں راجا رسالو اوہناں دے چھڈے ہوئے کماں نوں مکمل کرن لئی پنجابی ادبی بورڈ دی سیٹ تے بہہ بطور سیکرٹری کم کر رہے سن تے اوہ آپ وی اپنی حیاتی دے دن پورے کر کے۔ 29 ستمبر 2007ء نوں اپنے حقیقی رب نوں جا ملے۔ پر پنجابی زبان تے ادب لئی اوہناں دے کیتے ہوئے کم اوہناں نوں ہمیشہ لوکاں دے دلاں اندر زندہ رکھن گے۔ کیوں جے؟

''بلھے شاہ اساں مرنا ناہیں گور پیا کوئی ہور''

شریف کنجاہی ''ساہواں داویزہ''[6]

شریف کنجاہی پنجابی دی نویں نظم دے موڈھیاں وچ شمار ہوندے نیں۔ اوہ ودھیا تنقید نگار تے کھوجکار وی نیں۔ پنجابی توں وکھ اوہناں اردو تے فارسی وچ وی شاعری تے تنقیدی مضمون لکھے نیں۔ ''ساہواں داویزہ'' اوہناں دی آپ بیتی اے جہدے اندر اوہناں اپنی حیاتی دے بیتے ورھیاں نوں موضوع بنایا اے۔

Scanned with CamScanner

شریف کنجاہی 1915ءنوں کنجاہ وچ پیدا ہوئے۔ اوہ لکھدے نیں۔

''دسن والیاں دے مطابق 1333ھ دے کسے دن میرا ساہواں دا
ویزہ شروع ہویا'' (ص12)

اوہناں دے والد اک سکول مدرس سن تے نال نال اک مسیت وچ امامت وی کرواندے سن۔ شریف کنجاہی سناتن دھرم سکول توں دسویں پاس کیتی۔ 1933ء وچ بارھاں کرلیاں تے کجھ کوششاں نال ایہ ڈویژن کلرک بھرتی ہو کے فسٹ انفنٹری بریگیڈ ایبٹ آباد جا لگے، مگروں جدوں اوہناں دے علاقے توں اوہناں بارے بوہتی تسلی نہ ملی تے تن سال بعد اوہناں نوں نوکری توں کڈھ دتا گیا۔

اوہناں منشی فاضل کرلیا تے مگروں بی اے۔ بی اے توں بعد بی ٹی (بی۔ایڈ) وچ داخلا لیا تے لاہور آ گئے۔ ایس لئی اوہناں دی بیوی نے اپنا سارا زیور ویچیا سی۔

لاہور اپڑن توں بعد سجاد حیدر اوہناں نوں ریڈیو تے لے کے آئے تے سیف الملوک بارے اوہناں بھردیں پروگرام کیتے۔ ایہ کورس مکمل کر کے اوہ اسلامیہ ہائی سکول کنجاہ وچ پڑھان لگ پئے۔

لاہور بی ٹی کردیاں اوہ اپنے استاد آر۔آر۔مکریا دے نیڑے رہے تے اوہناں فرائیڈ توں ہٹا کے ایہناں دیاں سوچاں دا رُخ ایڈلر ول کردتا۔ اوہ لکھدے نیں:

''ایڈلر دی سوچ توں ای سیف الملوک ول اک جھات، رانجھا اک
وگڑیا بال تے ہیر اک ضدل کُڑی والے مضمون لکھے سن۔'' (ص18)

اوہناں اپنی تعلیم دا سلسلا جاری رکھیا تے کالج پڑھان دی سوچ نال اردو تے فارسی دے ایم اے کیتے اوہ بعدوں فارسی دے لیکچرار ہو کے پہلاں گورنمنٹ کالج اٹک فیر جہلم، گوجر خاں، پنڈی تے اخیر گجرات آ گئے۔ 1971ء وچ اورینٹل کالج وچ پنجابی ایم اے شروع ہون تے اوہ اتیتھے آ گئے تے پڑھاؤندے رہے۔ اوہناں پکی رہائش کنجاہ وچ ای رکھی۔ اوہ لکھدے نیں:

''پیپلز پارٹی دے دور وچ گجرات اندر اک تعمیراتی منصوبہ بنایا گیا
سی تے میری بیٹی دا خیال سی جے اسیں کرائے دا رنہ اکھوایئے۔ میں

Scanned with CamScanner

منّو بھائی نوں نال لے کے حنیف رامے کول گیا تے اس
طرحاں مینوں اک دس مرلے دا پلاٹ مل گیا۔'' (ص23)
ایس پلاٹ تے اوہناں میاں رشید احمد ٹھیکیدار توں مکان بنوایا۔ جہڑے اوہناں
دے مِتر دی سن۔

شریف کنجاہی کئی مشاعریاں وچ شرکت کیتی۔ کنجاہ وچ ہر اٹھوارے ہون والے مشاعرے توں اوہناں پریرنائی تے شعر دا شوق جاگیا۔ کنجاہ دے شاعر ملک عبدالقادر خوشتر دے حوالے نال اوہناں ایس کتاب اندر بھرواں مضمون لکھیا اے۔ اوہناں دیاں کتاباں وچ ''جھاتیاں''، ''جگراتے''، ''رِگ وید ..... اک جھات''، ''پاکستانی پنجابی شاعری'' چوکھیاں مشہور ہوئیاں۔ شریف کنجاہی اک بھرویں ادبی حیاتی گزار کے 2005ء وچ پورے ہوئے۔

''ساہواں دا ویز'' اوہناں دی اخیرلی کتاب اے۔ جہدے اندر اوہناں اپنی حیاتی دے نال اپنی ادبی زندگی، گھریلو زندگی تے پروفیشنل زندگی نوں تفصیل نال بیانیا اے۔

اپنی اک نظم دے حوالے نال گل کردیاں لکھدے نیں:

''پرسوں مرغزار گرلز کالج دی پرنسپل مس عذرا غنی نے اپنے ادارے دے اک پنجابی ٹاکرے وچ مینوں بلایا تے ڈاکٹر اظہر ہوراں نوں اک طرحاں پابند کیتا جے مینوں کالج لے آون۔ ڈاکٹر اظہر میری اک پنجابی نظم ''تیرا پِنڈ'' سنائی۔ کول بیٹھی ہوئی فوارہ چوک گرلز کالج دی پرنسپل مسز کوثر ممتاز نے پُچھدی اکھ نال میرے ول تکیا۔ جس دا مطلب ایہ سی کہ ایہ نظم کس واسطے تے کدوں لکھی گئی سی تے ایسے پاروں جے ایہ نظم کھکھر چھیڑ دی آئی اے میں وی جاناں۔ جے گل نوں کسے پاسے ٹوراں۔ نظم ایہ وے۔

تیرا پِنڈ

اج اوس پِنڈ دے میں کولوں لنگھ چلیاں
جتھوں کدے ہلنے تے دل نہیں سی کردا
جتھے مینوں نت پیا رہندا کوئی کم سی
کم کیہ سی..... سچی گل اے جتھے تیرا دم سی

Scanned with CamScanner

تیرے دم نال پنڈ صبح والی تھاں سی
کیڈا سوہنا ناں سی (چلدی)

ایہ نظم 1954ء دے دوالے دی لگدی اے تے ایس طرحاں دا کوئی پنڈ نہیں جتھے مینوں نت کوئی کم پیندا رہندا سی تے کوئی مینوں ککراں دے اولھے تکن والا سی۔'' (ص44-43)

انج ایس آپ بیتی اندر اوہناں دی شاعری یاں ادبی زندگی جیون نوں سمجھن لئی ڈھیر مواد موجود اے۔ اوہناں دی اک ہور جگت مشہور نظم ''ویرتوں کنجاہ دا ایں؟'' دے مرکزی خیال بارے اوہ لکھدے نیں:

''ماپیاں دے اگے دھیاں نہیں بولدیاں تے ایس طرحاں دھیاں نوں ایس دی قیمت دینی پیندی اے۔'' (ص 47-46)

شریف کنجاہی دی حفیظ جالندھری ہوراں نال وی بڑی یاری رہی۔ اوہ لکھدے ہن:

''اک واری میں اوہناں نال لاہوری دروازے توں بھاٹی ول جا رہیا سی تے اک چھابڑی والے نوں اوہناں بڑی بے تکلفی نال بلایا تے اوہناں دسیا جے کدے اسیں دوویں ریلوے اسٹیشن تے قُلیاں دا کم کردے سن۔'' (ص65)

اوہناں ایس کتاب وچ حفیظ تائب دی اک پنجابی نظم جہدا سرناواں اے ''اردو'' وی دتی اے۔ اپنے ناں حفیظ جالندھری دے کئی خطاں دا اصل عکس وی کتاب وچ دتا ہویا اے۔

''ساہواں دا ویزہ'' اندر اوہناں اپنے کئی شخصی مضمون وی شامل کر دتے نیں۔ جہناں اندر اوہناں اہم لوکاں نال اپنے تعلق تے اوہناں دی اہمیت بارے کھلھ کے لکھیا اے۔ جویں: علاما اقبال، روزگار فقیر، چودھری فضل حسین، میاں رشید احمد، فیض احمد فیض، سردار شوکت حیات، اشفاق احمد خاں، اشفاق احمد، حفیظ تائب، ڈاکٹر سیّد اختر حسین اختر، اسلم رانا، درشن سنگھ آوارہ، شمس کشمیری، تنویر ظہور اتے میں، منشی لطیف، خاقان خاور، انور مسعود، اکبر علی ایم اے، پروفیسر حامد حسن سیّد، حکیم عبدالرحیم جمیل، قربان طاہر، محمد بوٹا گجراتی، عنایت حسین بھٹی، پروفیسر سیف الرحمن سیفی، ایڈمرل محمد شریف، میاں ارشد محمود،

Scanned with CamScanner

ڈاکٹر شاہین مفتی تے فیاض احمد وغیرہ۔

ادھی توں بوہتی کتاب اوہناں دے لکھے ایہناں شخصیات بارے مضموناں نال بھری ہوئی اے

کتاب اندر کئی لوکاں دے خط وی شامل کیتے گئے نیں۔ ایہ کتاب اوہناں 90 ورھیاں دی عمر وچ مکمل کیتی جس پاروں اوہناں وچ لکھن دی تے پرانیاں یاداں نوں نویں سریوں پھرولن دی بوہتی طاقت نہیں سی رہی۔ تاں ای کتاب اندر اوہناں دی حیاتی نال جڑیاں چیزاں توں وکھ بھرتی دا مواد ڈھیر سارا موجود اے۔ آپ بیتی دے وکھ وکھ عنوان اک دوجے نال کوئی جُڑت نہیں رکھدے۔ انج لگدا اے وکھرے لکھے مضموناں نوں مصنف نے اپنی آپ بیتی دا حصّا بنا دتا اے۔ کئی اردو مضمون وی کتاب وچ موجود نیں۔ ایس کتاب دے وچ 2001ء توں 2005ء تک اوہناں اپنی لکھی ڈائری نوں شامل کیتا اے۔ جہدے اندروں پڑھن والیاں نوں ایہناں پنج سالاں دے اہم حالات اوتھوں مل جاندے نیں۔ ڈائری آپ بیتی دی ای اک ادھوری شکل ہوندی اے۔

13-06-05 نوں اوہناں ڈائری دا اخیری پنا ''یاداں دا پینڈا'' دے ناں نال لکھیا اے۔

اوہ لکھدے نیں:

''میں جدوں اپنیاں یاداں دا پینڈا کھچن لگا سی اوس نوں اپنے جنم توں شروع کیتا سی تے ہُن جدا وہ پینڈا مُکن تے آیا اے ایہ سوچ وی نال جاگ پئی اے کہ ایس نوں کتھے ختم کراں تے کویں ختم کراں تے جدوں 12 جون پروفیسر فضل حسین ہوراں دا غمگساری اکٹھ رات 10 وجے نال ختم ہویا۔ دل نے آکھیا کہ میں اپنیاں یاداں دا پینڈا اپنے اس جانہار سجن دے ناں تے ای ختم کر دیاں۔'' (ص364)

شریف کنجاہی ہوراں حیاتی دے اخیری سال تیک اپنی ایہ آپ بیتی لکھی اے۔

''ساہواں دا ویزا'' نوں اک نرول آپ بیتی نہیں آکھیا جا سکدا سگوں جے کر ''یاداں دا بھنڈار'' آکھئے تاں ٹھیک ہووے گا۔ ایہدے اندر اوہناں اُکا اپنی زندگی نوں

Scanned with CamScanner

ای سا ہنے لیاندا سگوں کئی ساتھیاں دی زندگی نوں وی سانبھیا اے۔ بھاویں ایہ تاریخی گل اے تے ایس کتاب اندر سانوں تاریخ دے کئی اہم ورقے وی کھلھدے ہوئے نظر آوندے نیں۔

کتاب اندر خط تے ڈائری نوں وی ورتیا گیا اے۔ ایہ دوویں آپ بیتی دیاں ادھوریاں شکلاں نیں۔ لیکھک نے ایہ آپ بیتی جدوں لکھی اودوں اوہناں دی یادداشت تے لکھن دی طاقت گھٹ چکی سی جہدی وجا کر کے خورے اوہناں اپنے پرانے لکھے لیکھاں نوں وی ایس کتاب دا حصا بنایا اے۔ تن چار بدیسی سفراں دا حال وی موجود اے۔ ایس گل دے باوجود جے ایہ اک خالص آپ بیتی نہیں فیر وی پاکستان اندر پنجابی ادب دے اک اہم ترین لکھاری تے کھوجکار ولوں اوہدیاں یاداں دی سوغات پڑھن والیاں لئی بڑا سوادر کھدی اے۔ آپ بیتی ادب وچ ایہدا تھاں کے پکھوں گھٹ نہیں جاپدا۔ لہندے پنجاب اندر آپ بیتی لکھن رواج ای نہیں۔ جتھے ایہ صنف اجے تائیں لکھن والیاں نوں اپنے ول کھچ نہیں سکی۔ اوتھے ایس آپ بیتی دا ہوونا انج اے جویں خیزی شاہ آکھیا سی۔

ایہ سارا سمندر کھارا اے
میرا اک پتاسا کیہ کردا

ادب دے ایس کھارے سمندر اندر اجے کئی من پتاسے لوڑیدے نیں۔

محمد رمضان طالب ''آپ بیتی.....میں کون''

محمد رمضان طالب ڈیرہ غازی خان دے رہن والے اک بزرگ شاعر نیں۔ جہناں سرائیکی لہجے وچ ''میں کون'' ناں دی آپ بیتی لکھی اے۔ ایہ آپ بیتی اگست 2006ء وچ فرید سرائیکی سنگت (رجسٹرڈ) ڈیرہ غازی خان نے چھاپی اے۔

ایس آپ بیتی اندر اوہناں 92 حصیاں وچ اپنی حیاتی تے حیاتی اندر بیتن والے اہم واقعات نوں تھاں دتی اے۔ اوہناں مشاعریاں دا حال وی بیان کیتا اے تے ایہدے اندر اپنی شاعری دیاں ونگیاں دی تھاں تھاں دتیاں نیں۔

اوہ 1935ء وچ جمیا۔ استاد وجھوں حیاتی گزاری تے نال نال استاداں دی

سیاست وچ وی حصّا لیندے رہے۔ اوہ اپنے تخلص بارے انج بیان کردے نیں۔ جہدا سرناواں اوہناں ''مینڈا تخلص طالب کیوں'' ہیٹھ کیتا اے۔ اوہ دسدے نیں۔

''ہک ڈینہ کتاب پڑھدیں میڈا رومال مونہ تیں آ گیا۔ میں اوں کوں مونہ توں ہٹاون لگم تاں استاد خالد صاحب آکھیا رمضان خان توں سکول دا طالب علم ہئیں یا مسیت دا طالب۔ بس میں تیکوں طالب سڈیساں۔ ایہندے بعد جماعت وچ ای میں طالب سڈیجن لگ گیم تے شاعری وچ اے نال لگ گیا۔'' (ص51)

محمد رمضان طالب ہوری اک گُنی بندے نیں۔ اوہناں ادب دے ودھالئی ڈھیر کم کیتے۔ 1952ء وچ ''بزمِ سائل'' ناں دی ادبی تنظیم اپنے ساتھیاں نال مل کے بنائی۔ پتھر بازار ڈیرہ غازی خان جہڑا منشیات تے دوجے بھیڑے کماں لئی مشہور بزارسی۔ اوس بازار اندر اوہناں کئی یادگار مشاعرے کروائے۔ جہناں وچ مقامی تے دوجے شہراں توں آوَن والے کئی مشہور شاعراں شرکت کیتی۔ انج اوہناں دے اُدھم نال اوہ بازار ادبی پکھوں جانیا جان لگ پیا۔

ایہ آپ بیتی سرائیکی دے سرل لہجے وچ لکھی گئی اے۔ لکھن ڈھنگ سادہ تے سدھا جیہا اے۔ جہدے وچ واقعات نوں اک خاص ترتیب نال بیان کردتا گیا اے۔ ایس آپ بیتی اندر اوہناں جتھے اک پاسے ڈیرہ غازی خان دی ادبی تاریخ نوں سانبھیا اے اوتھے ای دوجے پاسے اوہناں اپنے زندگی تے کردارنوں وی ایہدے وچ سانبھ کے تاریخی کم کیتا اے۔

''کجھ یادگار مشاعرے'' دے سرناویں ہیٹھ اوہناں کجھ اجہے مشاعریاں دا بھرواں ذکر کیتا اے۔ جہڑے مشہور ہوئے تے یادگار حیثیت اختیار کر گئے۔ ایہ مشاعرے شاعر دی حیاتی وچ ڈھیر اہم نیں۔ ایہناں مشاعریاں وچ ملتان دا پہلا سرائیکی مشاعرہ جہڑا 1959ء وچ ہویا۔ 1962ء وچ اللہ وسایا ٹیکسٹائل مل وچ ہون والے مشاعرے دا ذکر اوہناں پوری تفصیل نال کیتا اے۔ انج ای بہاولپور انعامی مقابلے دا مشاعرہ 1962ء، اومانہ احمدانی دا طرحی مشاعرہ 1964ء، لیاقت پور داوڈا مشاعرہ، ہوٹل رائیٹرز گلڈ وچ ہک شام۔

Scanned with CamScanner

ایہناں مشاعریاں داذکر کردیاں رمضان طالب ہوراں اپنی شرکت دی گل وی دسی اے۔ نال مشاعرے پڑھن والے شاعراں دے ناں وی دتے ہن۔ سوائے شاعراں دے شعراں دی ونگی دے مشاعریاں دا پورا حال احوال بیانیا اے۔

اوہ اگے چل کے فرید سرائیکی سنگت دے بنن دی گل وی بیان کردے نیں۔ جتھوں اوہناں دی یادداشت چنگی ہون دا پتا لگدا اے۔ اوہناں ادبی تاریخ نوں اپنی ایس آپ بیتی راہیں تاریخ دا حصّا بنادتا اے۔

اوہناں فرید سرائیکی سنگت ولوں اپنے دعائیا کلام دی کتاب ''سوچاں سُکھ دیاں'' داذکر وی کیتا اے جہڑی 1988ء وچ چھپی۔ اپنی حیاتی اندر اوہناں جہڑے جہڑے دی اہم سفر کیتے۔ اوہناں دا حال ایس آپ بیتی اندر موجود اے۔

1946ء وچ اوہ اپنے ماں پیو نال اجمیر شریف تے آگرہ تاج محل ویکھن گئے اوددوں اوہناں دی عمر اُکا 11 سال سی۔ اوہناں ایس سفر دی اک اک گل نوں بیان کیتا اے۔ ایس سفر اندر اوہناں نوں دِلی دی سراں وچ ٹھہرنا پیا۔ اوتھے دا مالک سرائیکی سی تے اوہناں دے محلے دا ای پُرانا رہن والا سی۔ اوہنوں جدوں پتا لگیا جے ایہ وطنی نیں تاں اوہنے نہ سراں دا کرایا لیا تے نہ کھان پین دے پیسے۔ سگوں سیر لئی تانگہ وی کئی دن تائیں اوہناں دے نال ٹوری رکھیا۔

ایہ واقعہ اوہناں دی زبانی ای سنو:

> ''دِلی سراں وچ کمرہ گھدا اتھاں ہک عجیب واقعہ پیش تھیا۔ میں کمرے دے باہر کھڑا ہم تے اماں سین میکوں آواز ڈتی۔ میں آکھیا اماں جی! اوندا پیاں۔ تھوڑی دیر دے بعد سراں دا چوکیدار آیا تے میکوں آکھیں تیکوں سراں دا مالک سڈیندا پئے۔ میں ڈر گیم۔ اماں آکھیا ونج پُتر ڈیکھ او کیا آہدن۔ میکوں ہک کمرے وچ پچایا گیا۔ اتھاں ہک بڈھا بزرگ حقہ پیندا بیٹھا ہا۔ میکوں آکھیں کتھویں آئے ہو۔ میں اوندے کول ما بولی سرائیکی جیکوں او ویلے ملتانی آکھیا ویندا سُن کے حیران تھیم۔ ڈیرہ غازی خان کوں گوئی نہ جاندا ہا۔ میں ملتان

داناں گھدا تے دل انہاں آکھیا خاص ملتان۔ میں آکھیا اوندی ہک وستی ڈیرہ غازی خاں تے دل آکھیں کون تھیندی۔ میں اپنا اتا پتا دتا تاں اوچھک کے میکوں گلے پاتا تے آکھیں تینڈے دادار حیموں دی پکی بھاجی تے سری پائے اجن میڈے ڈڈھ وچ کڑھن۔ آکھیں میں بارہاں بلاک دے جسکانی خاندان دا بندہ ہا۔ عبدالرحمن سکتر تے غلام حیدر خاں میڈے سکے تھیندن۔ مینڈا ناں احمد یار خان ہے۔ اے سراں میڈی اے۔ دل اوہ چوکیدار کوں آکھیا جو منشی کوں آکھ اے میڈے خاص وطنی مہمان ہن۔ انہاں کولوں کرایا نئیں گھننا تے انہاں دے چنگے کھاون پیون دا انتظام وی کرنے تے کوچوان کوں آکھ اے جتی دیہاڑے اتھاں ہن انہاں دِلی دی روز سیر کروائندا رہ۔'' (ص۔83-84)

ایس پیرے توں اگل ایہ سدھ ہوندی اے جے اپنے دیس، دھرتی تے بولی دی سانجھ کنی پکی پیڈی ہوندی اے۔ اوہ احمد یار اک بزنس کرن والا بندا اے پر اپنے وطن دے لوکاں لئی تے اپنی بولی بولن والیاں لئی اوہدا دِل کِڈا کھلھا ڈُلھا اے۔

1977ء وچ جدوں رمضان طالب ہوری پہلی وار عُمرے تے گئے اوس سفر دا حال، ویزہ لگن توں مکے دا سفر، مدینے دا سفر، مکہ واپسی وغیرہ دا حال اوہناں بڑی محبت تے عشق نال بیان کیتا اے۔ جتھوں اوہناں دی اک پکے مذہبی تے درویش ہون دا پتا لگدا اے۔

دو جا عُمرہ اوہناں 1982ء وچ کیتا تے مُڑ باقاعدہ حج 1985ء وچ۔ فیر 1995ء وچ چوتھا عمرہ، 1996ء وچ پنجواں عمرہ، 2003ء وچ چھیواں تے 2005ء وچ ستواں عمرہ۔ ایہناں سارے عمریاں دی مختصر کہانی اوہناں اپنی ایس آپ بیتی۔ ''میں کون'' وچ بیان کیتی اے۔

''ہک سفر ایران دا'' دے سرنادیں ہیٹھ اوہناں 1994ء وچ امام خمینی ہوراں دی پہلی برسی تے ایران جان تے وکھ وکھ مزاراں دی زیارت کرن دا حال بیان کیتا اے۔

''میڈے کجھ خاص مہربان تے سنگتی'' وچ اوہناں بچپن، طالب علمی، تدریسی

Scanned with CamScanner

دور، تے ادبی دور وچ ملن والے یاراں بیلیاں تے سنگتیاں دا ذکر تے اپنے تعلق دی نوعیت نوں بیان کیتا اے۔

''کجھ نہ بھلن والیاں موتاں'' دے سر لیکھ وچ اوہناں اپنے والد بابا سئیں، ڈاکٹر نذیر شہید (ممبر قومی اسمبلی) سید علی مرتضیٰ، رحیم داد خان نیازی، حاجی غلام یٰسین گوراھا، صوفی فتح محمد، صوفی خدا بخش فاروقی، سئیں حکیم عبدالرحیم، حاجی محمد عیسیٰ، صوفی محمد صدیق، ماسٹر محمد حسن بھٹی، عبدالوحید صدیقی، صوفی غلام عباس، حاجی عطا محمد گوراہا، حکیم محمد فاروق، ملک فتح محمد تے اللہ دتہ ملتانی دا ذکر ڈاڈھے دُکھ بھرے انداز وچ کیتا اے۔ اوہناں نال اپنی محبت تے یاد اللہ بارے دسیا اے۔ اوہناں دے والد ہڈیاں جوڑن دا کم کردے سن تے نال نال حکمت دی۔ مصنف نے 1973ء وچ نیشنل میڈیکل انسٹی ٹیوٹ راوی روڈ توں ایم اے۔ ایم بی پی ایس دا کورس کیتا ہویا سی۔ حکمت دی نال نال تدریس دے چلدی رہی۔ والد صاحب دے وفات توں بعد اوہناں دی دکان تے کلینک سنبھالیا تے مریضاں دے دوا دارو دا کم شروع کر دتا۔ سگوں ہڈی جوڑ دا کم چالو کیتا۔ اوہناں نوں ادبی کماں تے حیاتی وچ کئی ایوارڈ تے شیلڈاں ملیاں۔

''میڈی ذاتی پسند'' وچ اوہناں مختصر طور تے اپنی پسند بارے دسیا اے۔ جہدے وچ اوہناں نوں قاری، شاعر، ریڈیو و سٹیج کمپیئر، لباس، غذا، پھل، کھیڈ تے مشروب بارے دس پائی اے جے کہڑا پسند اے۔

''قیام پاکستان'' دے حوالے نال اوہناں اوس دور وچ ہون وال لُٹ کھسٹ تے قتل و غارت نوں دُکھ بھرے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ ٹیچر یونین وچ دی مصنف نے بھر پور حصا لیا تے استاداں دے حق لئی لڑدے جھگڑدے رہے۔ اوہناں 1961ء وچ پنجاب دے گورنر نور خان ہوراں نال عبدالغفور غفاری صدر ٹیچرز یونین نال مل کے اپنی ملاقات تے گورنر ہاؤس دی سجاوٹ تے خوبصورتی دا ذکر بڑے ودھیا انداز نال کیتا اے۔ ایس ملاقات وچ اوہناں ڈسٹرکٹ بورڈ دے سکولاں نوں گورنمنٹ پنجاب دی تحویل وچ لین دا مطالبا کیتا جہڑا گورنر ہوراں من لیا تے انج اپریل 1962ء وچ ڈسٹرکٹ بورڈ دے سارے سکول پنجاب حکومت دی نگرانی وچ چلے گئے۔

Scanned with CamScanner

''میڈیاں لکھتاں'' وچ اوہناں اپنیاں لکھتاں دا بھروا ں تعارف کروایا اے۔ تفصیل انج اے۔

1۔	ارکانِ اسلام	1986ء
2۔	سوچاں سکھدیاں	1987ء
3۔	جھریٹاں	1988ء
4۔	قصیدہ بردہ سرائیکی ترجمہ	2002ء

ایہناں توں وکھ اوہناں قرآنی آیات دے سرائیکی وچ ترجمے وی کیتے تے کئی کتابچے وی چھاپے۔

اپنی آپ بیتی ''میں کون'' وچ اوہناں اپنے ملن والیاں دے کئی خط جھڑے اوہناں نوں لکھے گئے وی چھاپے نیں۔ایہناں خطاں نوں پڑھن مگروں ایہ پتا لگدا اے جے محمد رمضان طالب ہوری اپنے متراں وچ کِنے مشہور تے ہر دلعزیز نیں۔ایہناں خطاں وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق، محمد نواز کاکڑ (انچارج نیشنل سنٹر قلات)، پروفیسر دلشاد کلانچوی، محمود اختر خاں مستوئی، ڈاکٹر اسلم عزیز خان دُرانی تے ڈاکٹر انعام اللہ خان غلزئی دے خط اوہناں اپنی آپ بیتی اندر نمونے وجھوں دتے نیں۔

اپنی آپ بیتی وچ اوہناں اپنی زندگی وچ واپرن والے کئی چھوٹے وڈے واقعات نوں بیان کیتا اے۔جہناں وچوں ''میں جن کڈھیا''، ''میکوں کُشتی لڑنی پئی'' تے ''ساڈا جوا پکڑیا گیا'' بوہتے دلچسپ نیں۔ایس کتاب اندر اوہناں کوئی 74 صفحیاں تے اپنا چونواں کلام وی پڑھن والیاں دی نذر کیتا اے۔

ویکھیا جاوے تاں ایہ ''آپ بیتی ..... میں کون'' سدھے سادھے انداز وچ اک سدھے جہے شاعر تے استاد دی آپ بیتی اے جہدے اندر اوہناں اونے اپنی حیاتی دے واقعات نہیں بیان کیتے جنا اوہناں اپنے ملن والیاں تے سنگیاں ساتھیاں دا ذکر کیتا اے۔ ایہ خورے پہلی آپ بیتی ہووے گی جہدے وچوں پڑھن ہار نثر دے نال نال شاعری دا سوادوی لین گے۔مصنف نے اپنے چونویں کلام نال 74 توں ودھ صفحے کالے کردتے نیں۔ اوہناں دے سرائیکی شاعر ہون تے چنگے شاعر ہون تے تاں کوئی اعتراض نہیں پر آپ بیتی

Scanned with CamScanner

اندرا ینی بوہتی شاعری ڈھیر کھٹکدی اے۔

اوہناں کتاب دے بیک ٹائٹل تے اندروی آرٹ پیپر تے اک رنگ وچ کنے سارے لوکاں دیاں تصویراں چھاپیاں نیں۔ خورے شکریے دی لوڑ سی۔ آپ بیتی اندرانج نہیں ہوندا۔ ہاں کدھرے کدھرے کوئی اہم تصویر یاں گروپ فوٹو دتا جاسکدا اے۔

اج آپ بیتی اک ادبی صنف وجھوں اپنا تھاں بنا چکی اے۔ اوہدے کجھ اصول تے ضابطے بن چکے نیں۔ جنی دیر تائیں اوہناں ضابطیاں مطابق آپ بیتی لکھن والا آپ بیتی نہیں لکھے گا اوہ کامیاب آپ بیتی نہیں ہووے گی۔ صرف واقعات دے مجموعے داناں آپ بیتی نہیں ہوندا۔ ایس پکھوں ایہ اک کمزور آپ بیتی اے۔ ہاں مصنف نے کئی تاریخی واقعات نوں ضرور سانبھیا اے جہدے پاروں ڈیرہ غازی خان دی ادبی، ثقافتی تے کجھ سیاسی تاریخ دیاں چشم دید گواہیاں ہتھ لگ جاندیاں نیں۔

اوہناں دی زبان خاص سرائیکی اے پر کدھرے ایہ نہیں جے سمجھ نہ آوے۔ اوہناں سرل سرائیکی وچ ساری کتاب، جہڑی کوئی 320 صفحے تے کھلری ہوئی اے، نوں لکھیا اے۔ اوہناں دی بیانیہ نثر سدھی جہی اے۔ جہدے اندر ادبی چس تے تخلیقی انداز اُکا نہیں ملدا۔

ایہ آکھیا جاسکدا اے جے مصنف محمد رمضان طالب ہوراں ''آپ بیتی ..... میں کون'' سرائیکی وچ لکھ کے اک وڈا تے اہم کم کیتا اے۔ جہنوں ادب تے تاریخ دا قاری ہمیش یاد رکھے گا۔

Scanned with CamScanner

ب: مختصر آپ بیتیاں

اشرف ِگل ''کجھ اپنے بارے''[8]

اشرف گل ہوراں دے آکھن موجب:

''میرا جنم پنڈ جوڑ اسیان تحصیل وزیرآباد ضلع گوجرانوالہ وچ 30 اپریل 1940ءنوں ہویا تے ناں محمد اشرف رکھیا گیا۔ گوت دی بنا تے محمد اشرف ِگل سکول وچ لکھوایا گیا۔ قلمی ناں وی ایہو ورتناں۔ میرے والد صاحب داناں محمد رفیق ِگل سی۔'' (ص112)

اشرف ِگل نوں اوہناں دی والدہ رابعہ بی بی ہوراں والد دی وفات (1948ء) توں بعد پالیا سانبھیا۔ اوہناں پرائمری پنڈوں تے میٹرک اسلامیہ ہائی سکول مترانوالی توں 1957ء وچ پاس کیتا۔ ایف اے 63ء وچ تے بی اے 65ء وچ کیتا۔ اوہناں 1961ء وچ آسٹریلیا بنک تے 1963ء وچ یونائیٹڈ بنک وچ نوکری کیتی۔ وکھ وکھ شہراں وچ نوکری کردے رہے۔ 1975ء وچ شادی ہوئی۔ 1982ء وچ اوہ امریکا آوسے۔ کیوں جے اوہناں دے سُسر اوتھے وس رہے سن۔ پنج پتر تے تن دھیاں نیں۔

امریکا آکے اوہناں ریسٹورنٹ وچ کیشئر تے فیر دوہا بنک وچ ملازمت کرلئی۔ اوہ اج کل فرزنو وس رہے نیں۔ اوہناں دیاں غزلاں دی کتاب 1999ء وچ ''کرلاندی تان'' دے ناں توں چھپی۔

اشرف ِگل ہوراں اپنی ہڈ بیتی اندر اپنے اُتے ورتی ہر اہم گھٹنا نوں بیان کیتا اے۔ اوہ غزل دے چنگے شاعر نیں۔ سدھے سادے انداز نال اوہناں اپنی آپ بیتی وچ اپنی زندگی دے پکھاں توں پردا چکیا اے۔ سچ بیان کرن دی پوری کوشش کیتی اے۔ امریکہ وچ رہندیاں اوہناں جس ہمت نال جدوجہد کیتی اے اوہدا بھرواں ذکر موجود اے۔ ایہ اک محنتی تے Self made بندے دی داستانِ حیات اے۔

Scanned with CamScanner

اقبال زخمی ''لنگھ گئی دی گل کیہ کرنی''[9]

اقبال زخمی لکھاری رسالے دے ایڈیٹر، شاعر، کہانی کار تے ادیب پاروں اپنی شناخت رکھدے نیں۔ اوہناں دا سارا ٹبر ای کسے نہ کسے حوالے نال پنجابی زبان تے ادب دی سیوا نال جُڑیا ہویا اے۔

اقبال زخمی ایس آپ بیتی اندر اپنی جمن تاریخ نہیں دتی۔ پاکستان بنن ویلے دے حالات بیان کردے اوہ لکھدے نیں۔

''میں پنج سال داساں۔'' (ص122)

انج پتا لگدا اے جے اوہ 1942ء دے نیڑے تیڑے میاں فضل دین ہوراں دے گھر جمّی۔ میٹرک کر کے جے۔ وی دا کورس کیتا تے استاد وجوں بھرپور حیاتی گزار کے ریٹائر ہوئے۔ 1962ء وچ اوہناں داویاہ ہویا۔ محمد اسحاق ہوراں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ 1975ء وچ دوجا ویاہ کیتا۔ اوہناں پارٹ ٹائم بشیر منذر دے پریس تے وی کم کیتا۔ 1968ء وچ اوہناں پرائمری سکول استاد دی حیثیت نال لاہور ٹرانسفر کروالئی تے جیا موسیٰ آوے۔ اج کل وی ایتھے ای وس رہے نیں۔ 1970ء وچ اوہناں دی پہلی کتاب ''وَنجھلی'' چھپی۔ ایہ شعری پراگا سی۔ اوہناں شاعری وچ تنویر بخاری ہوراں توں اصلاح لئی۔

پنجابی وچ گروپ بندیاں بارے اوہ دسدے نیں:

''اوس ویلے دو وڈے گروپ سن ..... اک روَف شیخ گروپ سی جہدے وچ سلیم کاشر، منظور وزیر آبادی وغیرہ ..... دوجے پاسے مشتاق بٹ گروپ سی۔ ایس گروپ وچ اللہ دتہ صابر، سلطان محمود آشفتہ، ڈاکٹر رشید انور وغیرہ شامل سن۔'' (ص134)

اوہناں 1974ء وچ ''ادارہ پنجابی لکھاریاں'' دی بنیاد طفیل خلش نال مل کے رکھی۔ 83ء وچ ''لکھاری'' کتاب لڑی وجوں شروع کیتا۔ 89ء وچ باقاعدہ ڈیکلیریشن لیا۔ اوہ ایہ ماہانہ پرچا اجے وی چھاپ رہے نیں۔ حج کرن توں بعد اوہناں دا بہتا جھکان مذہب ول ودھ گیا اے۔ اپنی ایس ہڈ بیتی اندر اوہناں اپنی زندگی دے سارے اہم

Scanned with CamScanner

واقعات بیانے نیں۔ کئی مشاعریاں دا حال سنایا اے۔ کئی اہم ادیباں تے شاعراں نال اپنیاں ملاقاتاں دا حال لکھیا اے۔

ایہ اک نامکمل جہی آپ بیتی لگدی اے۔ واقعات اندر تسلسل وچ گھاٹ موجود اے۔ بعض گلاں اوہناں صاف بیان نہیں کیتیاں خاص کر گھر دی زندگی دے حوالے نال۔ فیر وی پڑھن والیاں نوں ایس آپ بیتی اندروں اوہناں دی لگاتار محنت دا پتا ضرور لگ جاندا اے۔ لکھن دا انداز سادہ جہیا اے۔ اپنیاں لکھتاں تے ذاتی دلچسپیاں دی گل لیکھک نے گھٹ کیتی اے۔ اوہناں دی زندگی دا سفر جاری اے۔

امین ملک ''راوی توں ٹیمز تک''[10]

پنجابی دے پرسدھ کہانی کار، شاعر تے مضمون نگار امین ملک لندن وسدے نیں۔ اوہناں دا دل پنجاب وچ اے بُت لندن۔

امین ملک 1942ء نوں امرتسر دے اک پنڈ گجرانوالی وچ جتھے سارے گُجر وسدے سن گُجراں دے گھر جمے۔ ونڈ مگروں اوہ لاہور آ گئے۔ کدے لاہور تے کدے فیصل آباد دے سکولاں وچ پڑھدے رہے۔ بے قرار طبیعت پاروں کدھرے دل نہیں سی اوہناں دا لگدا۔ انجینئرنگ دا کورس کر کے کدے خانیوال تے کدے کوئٹہ کدے میانوالی نوکری کیتی۔ رانی ملک نال 13 ورھیاں دی جدوجہد توں بعد ویاہ ہو گیا۔ ستاراں سال پاکستان وچ گزار کے اوہ تے رانی ملک انگلینڈ جا وسے۔

پنجابی وچ ''بولدے اتھرو'' شاعری ''گونگی تریہہ'' کہانیاں اوہناں دیاں چھپیاں کتاباں نیں۔ اجے وی انگلینڈ وسدے نیں۔ اوہناں انگلینڈ اندر اک پنجابی کانفرنس وی کروائی جہدا ڈھیر کھپ رولا وی پیا۔

امین ملک دی ایس مختصر جی آپ بیتی اندروں ایہ پتا لگدا اے جے اوہ کمٹمنٹ دے بندے نیں۔ گل تے کھلون والے۔ ساری حیاتی جدوجہد نال گزاری اے۔ عشق توں روزگار تائیں۔ ہر تھاں اوہ ڈٹ کے کھلوتے رہے۔

اپنی ایس آپ بیتی اندر اوہناں پنجابی ادیباں دے حوالے نال بعض چوبھویاں

Scanned with CamScanner

گلاں کیتیاں نیں۔جہڑ یاں پڑھن والے نوں کھلکد یاں نیں۔اپنی آپ بیتی وچ دوجے دی پت لاہنا کوئی چنگا عمل نہیں اے۔

اوہناں نوں پنجابی لفظالوی تے زبان دی ورتوں دا پورا گیان اے۔ایہ اک چنگی آپ بیتی اے۔

بشیر الماس بائی ''جودم غافل سودم کافر''[11]

بشیر الماس 1963ء وچ محمد عبداللہ دے گھر کوٹ مراد خاں (قصور) وچ پیدا ہوئے۔اوہناں دے پردادا مراد بخش 1910ء وچ ''کٹورا'' انڈیا توں آن کے ایتھے وسے۔ایہناں دے والد قصور توں پتوکی آ کے وس گئے۔ایہناں مُڈھلی تعلیم گورنمنٹ پرائمری سکول نارو کی تے گورنمنٹ ہائی سکول پتوکی توں ثانوی تعلیم حاصل کیتی۔1987ء وچ فتح محمد آف ڈھولن دے ہتھ تے بیعت کیتی۔1989ء وچ ''مان'' پنڈ وچ ویاہ ہویا۔اوہناں شعر کدوں کہنے شروع کیتے۔اوہناں دی زبانی سنو۔

''شعر کہن دا شوق سکول دے زمانے توں سی۔پُٹھے سدھے حرفاں نوں جوڑ کے دل نوں تسلی دین دا بہانا لبھدے رہے۔'' (ص117)

حنیف قادری ہوراں توں اصلاح لیندے رہے۔1993ء وچ پہلی کتاب ''سنہڑا'' چھپی۔1996ء وچ دوجی کتاب ''لُوں لُوں بولے'' چھاپے چڑھی۔

اوہناں اپنی ایس مختصر ترین ادھوری آپ بیتی اندر اپنی ذاتی تے ادبی زندگی دیاں جھلکیاں وکھائیاں نیں۔ذاتی گھٹ تے ادبی بہتی۔اوہناں سچائی نال اپنے نال ہوئی بہتی نوں بیانیا اے۔لیکھک دا لکھن ڈھنگ عام جہیا اے۔ادبی چاشنی موجود نہیں۔ایہ آپ بیتی اک عام جہے شاعر دی عام جہی آپ بیتی توں وکھ کجھ نہیں۔ایس کر کے جے اوہناں دی حیاتی اندر کوئی خاص واقعات نہیں واپرے۔اوہناں کوئی خاص کم نہیں کیتے۔انج ایہ سوائے اپنے بارے بیان کرن توں تے ادبی زندگی وچ اپنے بارے دسن توں کجھ وی نہیں۔

بہاء الحق عارف' پروفیسر ''کرماں والے دا کرم''[12]

Scanned with CamScanner

بہاؤالحق عارف 22 مارچ 1939ء وچ ملک فضل الٰہی بن حاتم دے گھر جمی۔ ڈی بی پرائمری سکول حاصلانوالا وچ مڈھلی تعلیم حاصل کیتی۔ کاغذاں وچ اوہناں دی تاریخ پیدائش 12 اپریل 1943ء درج اے۔

اسلامیہ ہائی سکول ڈنگہ چھیویں وچ داخلہ لیا۔ 1962ء وچ ایف ایس سی کیتی زمیندار کالج گجرات توں۔ سی ٹی دا کورس 1963ء وچ پاس کیتا۔ بی اے تے ایم اے پنجابی کر کے پہلاں دکھ دکھ سکولاں وچ نوکری کیتی تے مگروں 1975ء وچ پنجابی لیکچرار پاروں کم کرن لگ پئے۔ فیروز خاں دے بیعت ہوئے تے کیپٹن محمد امین کنجاہی ہوراں دی صحبت وچ روحانی علم سکھیا تے ونڈیا وی۔ پھالیہ تقرری دوران دائم اقبال دائم ہوراں نال سنگت رہی۔ اوہناں شاعری کوئی 1981ء دے نیڑے ''سی حرفی عشق'' لکھ کے شروع کیتی۔ پہلی پنجابی کتاب ''جہاناں دی رحمت'' 1991ء وچ چھاپے چڑھی۔ ''حج، عمرہ، زیارت'' ناں دی کتابڑی وی لکھی۔ ''راہی واقف راہ دا'' شاعری دی کتاب اے۔

بہاؤالحق عارف اک علمی تے مذہبی شخصیت دی سن۔ اوہناں بھرویں جتن کر کے اپنی حیاتی نوں سنوار یا تے بنایا۔ اوہ طبیعت دے سادہ سن۔ اج ساڈے وچ موجود نہیں۔

اوہناں اپنی ایس نکی جہی ہڈورتی اندر اپنے جیون دے کئی انگ پڑھن والیاں دے سامہنے لیاندے نیں۔ بعض گلاں لکائیاں وی نیں۔ گھر دی زندگی دے حوالے نال ایس آپ بیتی اندر بہتا کجھ موجود نیں۔ ایہدے باوجود اوہناں جو کجھ اپنے بارے لکھیا اے سچ لکھیا اے۔ اوہناں ایس ہڈورتی داسرناواں ''کرماں والے دا کرم'' رکھ کے اپنی حیاتی دے مرکزی نکتے ''مذہبی رجحان'' نوں وی بیان کردتا اے۔

رزاق شاہد، پروفیسر ''یاداں دے پرچھاویں''[13]

رزاق شاہد ''یاداں دے پرچھاویں'' وچ دسدے نیں جے اوہ راجپوت نیں، نورمحل (انڈیا) توں ہجرت کر کے ونڈ ویلے ساہیوال آن وسے۔ اوہ لکھدے نیں:

''1957ء مئی دی پندرہ تاریخ نوں چک 6/89۔ آر وچ میرا جنم ہویا۔'' (ص 38)

اوہناں پہلاں فرید ٹاؤن دے سکول توں تعلیم حاصل کیتی تے فیر گورنمنٹ کالج

Scanned with CamScanner

ساہیوال وچ داخلا لیا۔ بی اے کیتا۔ ایم اے پنجابی پرائیویٹ کیتا۔ ضلعداری دی نوکری لبھ گئی مظفر گڑھ وچ۔ 86ء وچ اوہ پنجابی دے لیکچرار بن گئے۔ 93ء وچ سدھے اسسٹنٹ پروفیسر اج کل ملتان پڑھا رہے نیں۔

اوہناں دا ویاہ 86ء وچ ہویا تے اوہناں پہلی واری ویاہ توں بعد اپنی وہٹی نوں تکیا۔ ''چونڈی وڈھ گئی کہدی یاد'' دے سرناویں ہیٹھ اوہناں اپنے عشق دی گل وی کھل کے کیتی اے۔

''میں جس ہستی دا ذکر کر رہیاں گھر والے اوہنوں ''بینی'' کہہ کے بلاندے سن۔ ناں اوہدا روبینہ سی روبینہ شاہین۔ اوہدیاں نظراں وچ عشق دی پتا نہیں کہڑی کتاب لکھی ہوئی سی جہنوں پڑھدا نہیں ساں تھکدا۔''

ڈنگ گھیاں دل نوں شاہد دے
زلفاں کیہ ناگن جہیاں سن''

(ص50)

اوہ اپنے ادبی سفر دا ذکر ''میرا ادبی پینڈا'' دے سرناویں ہیٹھ انج کردے نیں: ''ادبی رُجھاں دا مُڈھ 1974ء وچ بجھا'' (ص52)

اوہناں اپنے استاد غلام رسول آزاد دی پریرنا تے پنجابی لکھنی چھوہی۔ 1991ء وچ پہلی غزل چون ''گونگیاں چیکاں'' چھپی۔ 95ء وچ دوجی غزل کتاب ''پھڑ کوکاں'' چھاپے چڑھی۔ 96ء وچ ''سچے موتی'' 97ء وچ ''پھلاں دی کیاری'' چھپیاں۔ دوویں مضموناں دی چون سن۔

اج وی اوہناں دا ادبی سفر جاری اے۔ اوہناں اپنی ایس مختصر آپ بیتی اندر اپنی زندگی دے اہم واقعات نوں پوری سچائی تے ایمانداری نال بیان کیتا اے۔ زبان تے اسلوب دوویں من نوں کھچ دے نیں۔ لکھاری اندر ایہ اک ودھیا آپ بیتی وجوں یاد رکھن جوگ لکھت اے۔

Scanned with CamScanner

ساقی گجراتی ''پندھ نہیں مُکّا حالے''[14]

ساقی گجراتی پنجابی دے چنگے شاعر تے دانشور سن۔ اوہناں تھوڑے لفظاں وچ اپنی لمی حیاتی دے پندھ دی گل چھوہی اے۔ اوہ کدوں تے کتھے پیدا ہوئے۔ اوہناں زبانی سنو:

''میں 8 ستمبر 1942ء نوں ضلع گجرات دے اک پنڈ تاجراوچ پیدا ہویا۔'' (ص59)

اوہناں 1954ء وچ پرائمری پاس کیتی۔ 57ء وچ اٹھویں، 22 جون 1957ء وچ اوہناں نشاط ٹیکسٹائل مل وچ نوکری کرلئی۔ فیر 66ء وچ میٹرک دا امتحان دتا۔ ایف اے تے بی اے وی کرلیا۔ 73ء وچ ایم اے پنجابی کیتا۔ 73ء وچ ای اوہناں داویاہ ہوگیا۔ اوہناں ریڈیو لئی کئی گیت وی لکھے۔ سکول استاد وجوں نوکری کردے رہے۔ اوہناں دی اردو تے پنجابی نعتیہ شاعری چھپ چکی اے۔ اک کتاب اردو تے اک پنجابی نعت دی۔ ساقی گجراتی پنجابی زبان نال محبت کرن والے جی سن۔ ساری حیاتی اوہناں جدوجہد کیتی۔ خاص کر تعلیم حاصل کردیاں کئی رکاوٹاں نوں عبور کیتا۔

ایہ مختصر آپ بیتی اوہناں دی زندگی تے اک پنچھی جھات اے۔ ایہ اک عام جہے بندے دی عام جہی آپ بیتی اے۔ اوہناں دی زندگی دا پندھ تاں مُک گیا اے پر اوہناں جہڑی جدوجہد کرن دی مثال قائم کیتی اوہ دوجیاں نوں حوصلا دوان لئی جاری اے۔

مولانا ظفر علی خان ''میرا جھٹ پُنا''[15]

مولانا ظفر علی خاں برصغیر دی اک جانی پہچانی تے منی پرمنی شخصیت نیں۔ اوہناں اپنی ہڈ ورتی ساڈے پنجابی دے مشہور شاعر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی فرمائش تے لکھی اے۔ مولانا ظفر علی خاں اک مہان صحافی تے بڑی وڈی علمی شخصیت نیں۔ اوہناں دے دسن موجب:۔

> ''میری ایہ داستان انج اے پئی میری پیدائش 1872ء نوں کوٹ مہرتھ ضلع سیالکوٹ وچ ہوئی۔ ماپیاں دی پہلی نرینہ اولاد ہون کر کے سارے خاندان تے قریبی رشتے داراں ایس گل دیاں خوب خوشیاں منائیاں تے میرے والد مولانا سراج الدین احمد خاں

Scanned with CamScanner

ہوراں اپنی علم دوستی تے ادبی ذوق دے تھاہنے تے میرا تاریخی ناں
''ظفر علی خاں'' رکھیا۔'' (ص ۲)

ظفر علی خاں دے والد سراج الدین احمد خاں ملازمت دے سلسلے وچ زیادہ تر گھروں باہر ای رہندے سن۔ ایس لئی اوہناں دی مڈھلی تعلیم تے تربیت دا ذمہ اوہناں دے دادا جی ہوراں نے لیا ہویا سی۔ ظفر علی خاں دے دادا جی مشن سکول سیالکوٹ وچ خود وی پڑھاندے سن۔

مولانا ظفر علی خاں ہوراں نوں مڈھلی تعلیم واسطے کجھ چر لئی اوہناں دے دادا جی نے وزیر آباد دے مشن سکول وچ داخل کروایا جتھے اوہ خود وی مدرس سن۔ ایس سکول وچوں اوہناں نے مڈل دا امتحان پاس کیتا تے میٹرک کرن لئی اوہناں نوں اوہناں دے دادا جی کرم الٰہی خاں صاحب ظفر علی خاں دے پھپھڑ مولوی محمد عبداللہ خاں صاحب کول پٹیالہ چھڈ آئے۔ جتھے کہ خود اوس ادارے وچ پروفیسر سن۔

پھیر اوہناں پٹیالے رہ کے دو سالاں وچ میٹرک دا امتحان پاس کرن مگروں اوہناں دے والد صاحب نے اوہناں نوں لاہور دے کسے کالج وچ داخل کران دی بجائے علی گڑھ کالج وچ داخل کرانا صحیح سمجھیا۔ اوس دور وچ علی گڑھ کالج دا بڑا ناں سی تے ہر روشن خیال مسلمان اوتھے اپنی اولاد نوں پڑھانا ضروری خیال کردا سی۔ کجھ قدامت پسند لوک سر سیّد احمد خاں ہوراں تے اوہناں دے ادارے نوں پسند نہیں لیا ندے سن وجہ ایہ سی کہ اوہ روشن خیالی توں ڈردے سن۔

مولانا ظفر ہوراں دی تعلیم تربیت اوہناں دے والد صاحب تے دادا جی دی کڑی نگرانی وچ ہوئی سی ایسے پاروں اوہناں نوں بال پنے وچ شرارتاں کرن دا تے کھیڈن ملن دا موقع ای نہیں ملیا سی۔

مولانا ظفر علی خاں انگریزاں دے ڈھیر مخالف سن تے اوہناں انگریزاں توں قوم نوں بچاون لئی بڑا علمی تے قلمی جہاد کیتا۔ اوہناں دا اخبار ''زمیندار'' ایس جہاد نوں جاری رکھن لئی اوہناں کول بہت وڈا ہتھیار سی۔ مولانا ظفر علی خاں اوہناں خوش قسمت لوکاں وچ شامل نیں جہناں اپنی جدوجہد دا نتیجہ اپنی حیاتی وچ ای ویکھ لیا تے انگریز برصغیر نوں چھڈ

Scanned with CamScanner

کے اپنے ملک انگلستان چلے گئے۔ مولانا ظفر علی خاں نے اپنی مختصر ہڈ ورتی وچ اپنی حیاتی دے اہم معاملات نوں بیان کیتا اے۔ ایس حساب نال اوہ بڑے وڈے آدمی نیں۔

غلام رسول آزاد ''بیتی اے جو میرے نال''[16]

غلام رسول آزاد پنجابی دے سرکڈھویں شاعر، استاد تے دانشور وجوں جانے جاندے نیں۔ ترقی پسند سوچ رکھن والے ایہ سوجھوان اپنے سکول تے درج تاریخِ پیدائش مُوجب 3 مارچ 1948ء نوں پیدا ہوئے۔ اوہ کہندے نیں:

''میری پرورش میری ماسی نے جھلار گنگارام نزد ننکانہ وچ کیتی۔ پنج سال داہوکے میں ڈاکٹر والا آ گیا۔'' (ص 22)

اوہناں میٹرک 1964ء وچ پاس کیتا۔ 1966ء وچ ننکانہ صاحب کالج توں ایف اے کیتا۔ سکول وچ PET استاد وی لگے رہے۔ ایم اے دی تعلیم بارے اوہ لکھدے نیں:

''ایم اے لئی پنجابی شاہ حسین کالج وچ کلاس جائن کیتی جتھے عظیم استاداں نال ملاقات ہوئی۔ استاد دامن، فیض احمد فیض، پروفیسر منظور احمد، امین مغل، زمرد ملک، سبط الحسن ضیغم، سیّد نذیر احمد (سابق پرنسپل جی سی لاہور) ایرک سپرین میرے استادسن۔'' (ص 25)

17 اپریل 73ء نوں اوہناں داویاہ ہوگیا، اوتھے جتھے اوہ کرنا نہیں سن چاہندے کیوں جو اوہناں دے آکھن موجب:

''میرے باپ نے ضد کر کے میری شادی عزیزاں وچ کر دتی، قریبی عزیز سن۔ لاہور پڑھائی دے دوران اک کُڑی نال پیار ہوگیا پر بات شادی تک نہ پہنچی۔'' (ص 25)

اوہناں بطور پنجابی لیکچرار اپنی ملازمت دا مُڈھ 4 مئی 1975ء نوں ساہیوال کالج جائن کر کے کیتا تے 2008ء نوں بطور پرنسپل گورنمنٹ کالج شیخوپورہ ریٹائر ہوئے۔ اوہناں اپنی ایس مختصر آپ بیتی اندر اپنی ذاتی تے پروفیشنل زندگی دیاں کئی جھلکیاں وکھائیاں نیں۔ اوہناں کئی لڑائیاں وی کیتیاں پرنسپلاں نال۔ ضیاء دور وچ قید وی کٹی۔

''گورومت تے اسلام'' تے ''کھیڈ اں'' ناں دیاں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ اوہ مشاعریاں دی جند جان سمجھے جاندے نیں۔ اپنی شاعری اندر اوہناں رومان دے نال نال لوکاں دے دُکھاں دی عکاسی کیتی اے۔ ساری زندگی کھبے دھڑے دی سیاست نال جُڑے رہے۔

اوہناں دی ایہ مختصر جہی آپ بیتی اوہناں دی شخصیت نوں سمجھن لئی بڑی اہم دستاویز دی حیثیت رکھدی اے۔ پنجابی ڈھولیاں تے اوہناں پی ایچ۔ڈی دا کم چھوہیا سی پر توڑ نہیں چڑھ سکیا۔

غلام رسول شوق' پروفیسر ''سفر جاری اے''[17]

پروفیسر غلام رسول شوق 21 نومبر 1935ء نوں عزیز الدین سوڈھی دے گھر کوٹ کرم چند تحصیل بٹالہ ضلع گرداسپور وچ پیدا ہوئے۔ ونڈ ویلے اوہ 12 سال دے سن اوہناں جہڑا پاکسان تائیں سفر کیتا اوہنوں دُکھ بھرے انداز وچ اپنی کتاب ''دیس دا پاندھی'' وچ بیانیا اے۔

کوٹ کرم چند توں چار جماعتاں پاس کیتیاں تے فیر گورنمنٹ خالصہ ہائی سکول بھاگووال وچ داخلا لے لیا۔ ستویں وچ سن جدوں ونڈ دے حوالے نال حالات خراب ہونے شروع ہو گئے تے سکول بند ہو گئے۔ مسلم ہائی سکول فیصل آباد توں میٹرک کیتا کیوں جو ونڈ مگروں اوہ پہلاں چوہڑکانے تے فیر فیصل آباد آ گئے سن۔ 1955ء وچ گورنمنٹ کالج دھوبی گھاٹ توں ایف ایس سی تے 1957ء وچ بی ایس سی کیتی۔ 57ء وچ منگلا ڈیم ریسرچ لیبارٹری وچ ریسرچ اسسٹنٹ دی نوکری شروع ہو گئی۔ نوکری چھڈ کے فزیکل ایجوکیشن دا کورس کیتا۔ اسلامیہ کالج چنیوٹ ڈائریکٹر ہیلتھ اینڈ فزیکل لگ گئے۔ ایم اے پنجابی، پنجاب یونیورسٹی توں ٹاپ کر کے کیتا۔ شاعری دا پہلا پراگا 1979ء وچ ''گھر دا بوہا'' ناں توں چھپیا۔ اوہناں فیر پنجابی لیکچرار دی نوکری کیتی۔ 1984ء وچ ''چھلتر اں'' کہانیاں دی کتاب، 1988ء وچ ہجرت نامہ سنتالی دے حوالے نال ''دیس دا پاندھی'' 1992ء وچ ''بریتے'' (کہانیاں) چھپیاں۔ ''مشال'' شاعری دا مجموعا دی بعدوں چھاپے چڑھیا۔

Scanned with CamScanner

اوہناں اپنے لکھن دے مُڈھ بارے انج ذکر کتیا اے۔

''اندر دی بھڑاس کڈھن لئی کجھ نہ کجھ آمد شروع ہوگئی تے کالج دے ادبی مجلہ وچ کجھ انگریزی تے کجھ اردو مضامین چھپنے شروع ہوگئے۔''

(ص34)

اوہناں اخباراں تے رسالیاں وچ وی بہت لکھیا تے مُلکی حالات تے سدا کڑھدے ای رہے۔ اوہ کہندے نیں۔

''حاکماں نوں شیشا وکھان تے اوہناں دے حواریاں دیاں اکھاں دا سیک وی برداشت کرنا پیا۔ ونگیاں سدھیاں راہواں تے نڑاں والے کمبل گھاہ توں تلک تلک کے۔'' (ص37)

غلام رسول شوق پنجابی استاد وجوں ریٹائر ہوئے تے اج اوہ ساڈے وچ موجود نہیں۔ اوہناں اپنے ایس مختصر جیہے ''زندگی نامے'' وچ اپنی پوری حیاتی دی ذاتی، ادبی تے پروفیشنل جھلکی وکھائی اے۔ پنجابی زبان و ادب دی ترقی لئی اوہناں دا کم سلاہن جوگ اے۔ اوہناں ایہ مختصر آپ بیتی سوہنی زبان تے اسلوب وچ بیان کیتی اے۔ اوہناں بھرپور ادبی زندگی گزاری۔ بُن بھاویں اوہناں دی زندگی دا سفر جاری نہیں رہیا پر اوہناں دے ادبی سفر نے اوہناں نوں زندہ رکھیا ہویا اے۔

محسن مگھیانہ ''میں نمانا''[18]

ڈاکٹر محسن مگھیانہ ''ہیر'' دھرتی جھنگ دے رہن والے نیں۔ کئی کتاباں دے مصنف نیں۔ سرجن ہون کر کے اوہ نہ صرف پورے جھنگ وچ سگوں پنجاب وچ وی اہم تھاں رکھدے نیں۔ اوہ پہلی جنوری 1956ء نوں شیر محمد مگھیانہ دے گھر غلام فاطمہ دی کُکھوں جمے۔ اوہناں دے والد پٹواری سن۔ مُڈھلی تعلیم اسلامیہ ہائی سکول جھنگ وچ حاصل کیتی۔ اوہناں پہلی وار کدوں لکھیا۔ اوہناں دے آکھن موجب:

''اٹھویں جماعت وچ میری پہلی نظم روزنامہ کوہستان دے بچیاں دے اخبار وچ چھپی۔'' (ص10)

Scanned with CamScanner

ایف ایس سی گورنمنٹ کالج جھنگ وچوں کیتی۔ کالج دے رسالے ''کارواں'' دے سٹوڈنٹ ایڈیٹر رہے۔ پنجاب میڈیکل کالج فیصل آباد توں 1981ء وچ ایم بی بی ایس دا امتحان اعزاز نال پاس کیتا۔ یونین دے صدر رہے تے میڈیکل کالج وچ پڑھدیاں سیاست نال پکی جُڑت بنائی رکھی۔ ہاؤس جاب توں بعد پہلی نوکری سنتوکھ گڑھ کیتی۔ فیر پنجاب میڈیکل کالج ڈیمانسٹریٹر اٹانومی وی رہے۔1986ء وچ ماسٹر آف سرجری دا امتحان پاس کیتا تے بھوں بھواں کے جھنگ آ گئے۔ جھنگ اپنا کلینک وی بنایا ہویا اے۔ پنجابی لکھن لئی افضل احسن رندھاوا ہوراں اوہناں دی حوصلہ افزائی کیتی۔1997ء وچ اوہناں دی سفرنامے دی کتاب ''دیسی ان ولائت''1997ء وچ ای ''چھیڑ خانی''1998ء وچ کالماں دا مجموعا ''مسئلہ ہی کوئی نہیں'' فیر ''بھنبیری'' کہانیاں دی کتاب چھپی۔ 1999ء وچ ''انیندرے'' چھپی۔اوہ آکھدے نیں۔

''ادب وچ تھوڑا بہوں مشہور ہوون دی وجا توں دوجے شہر والے لوکی مینوں لٹریچر دا پی ایچ ڈی ڈاکٹر سمجھدے ہین۔'' (ص20)

اوہناں اپنی ایس مختصر آپ بیتی اندر اپنی زندگی وچ واپرن والے سُکھ دُکھ سارے دسّے نیں۔گل بھاویں تھوڑی کیتی اے پر بھرویں تے شاندار۔ اوہناں دا تعلیمی کیریئر جویں بھرپور اے انج ای اوہناں دا ادب وچ تھاں وی بھرپور بندا اے۔اوہناں دے لکھن دا لہجا خالص لہندے تے جھنگ دا لہجا اے جہنے اوہناں دیاں ساریاں لکھتاں تے خاص کر ایس مختصر آپ بیتی نوں پڑھن والیاں لئی ڈھیر سوادلا، دلچسپ تے ودھیا بنا دتا اے۔

محمد جنید اکرم ''میرا چالھیا''[19]

ہر کم ویلے نال سوہنا لگدا اے۔ جویں پنجابی دا اکھان اے ویلے دی نماز کویلے دیاں ٹکراں۔جنید اکرم ہوراں ہر کم اپنی ہڈ ورتی وچ دسن موجب ویلے نال کیتا اے۔اپنی

تعلیم ،نوکری، تے ادب دی خدمت کسے جگہ تے وی کویلا نہیں کیتا۔جنید اکرم نے 29 مارچ 1964ء نوں بھاگاں والے ویلے وچ اپنے ماپیاں دے گھر جنم لیا۔اوہناں دے ابو جی دا ناں میاں محمد اکرم تے امی جی داناں فہمیدہ اکرم اے۔اوہناں دے وڈ کے کشمیر دے اِک پنڈ راول پورتوں ہجرت کر کے گوجرانوالا دے وچ 1857ء دی جنگ آزادتوں پہلوں آئے۔خاندانی لحاظ نال اوہناں دے بزرگ حکمت دے پیشے نال جُڑے ہوئے سن۔اپنی ابتدائی تعلیم مکمل کرن مگروں اوہناں پنجاب یونیورسٹی لاہورتوں ایم اے پنجابی تے اردو دے نال نال ایل ایل بی وی کیتا۔اپنی تعلیم دا ایہ چھ سالا عرصہ اوہناں دے آکھن موجب گولڈن پیریڈ اے۔ایسے دوران ای اوہناں دنیا داری تے عشق و مستی دیاں کیفیتاں دا مطالعہ وی کیتا۔جہڑا کہ اوہناں دی حیاتی وچ اک ڈُھرے دی حیثیت رکھدا اے۔

روٹی روزگار دے حوالے نال پہلاں اوہناں کجھ چِر وکالت کیتی تے ٹیچنگ دے شعبے نوں اپنا ندیاں ہویاں پبلک سروس کمیشن دے راہیں۔ مارچ 1991ء دے وچ ستارھویں گریڈ وچ انسٹرکٹر اردو شارٹ ہینڈ دا امتحان پاس کر کے گورنمنٹ کمرشل ٹریننگ انسٹی ٹیوٹ شرقپور شریف وچ سرکاری نوکری کیتی۔ دوبارہ فیر پبلک سروس کمیشن دا امتحان پاس کر کے اردو زبان وادب انسٹرکٹر دی حیثیت نال نوکری ایسے شعبے وچ اختیار کیتی۔

اپنی ہڈ بیتی وچ اوہناں اپنی نوکری دے کجھ بکھیڑیاں داوی ذکر کیتا اے۔جہناں وچوں اوہ کامیاب ہو کے نکل گئے۔اوہناں دا قابل ذکر کم پنجابی زبان وادب دی خدمت اے جہڑی اوہ پوری توجہ نال کر رہے نیں تے ایس خدمت پاروں اوہناں نوں کئی واری مہنے وی لوکاں کولوں سُنن نوں ملدے پر ایس دے کارن اوہ پنجابی زبان وادب دا کم دل لا کے کر رہے نیں۔اک جگہ لکھدے نیں:۔

''میرے کجھ سجناں دوستاں دا میرے نال ایہ شکوہ رہندا سی کہ پنجابی دنیا وچ تیری پچھان صرف ڈاکٹر فقیر دے ''کمی'' دی حیثیت نال ای رہ گئی اے حالانکہ توں آپ وی چنگا قلمکار ایں۔ میں ہمیش ای اوہناں نوں ایہ جواب دیندا رہیا کہ میرا ایس توں وڈا اعزاز کوئی نہیں ہوسکدا کہ مینوں بابائے پنجابی دا درباری آکھیا جاوے تے نالے

میں سمجھنا کہ بابائے پنجابی دا پنجابی دنیا وچ اوہ مقام اے کہ اوہناں دا کم کرنا وی بہت وڈا تخلیق کم ایں۔ لہٰذا مینوں ایس گل تے وی مان اے کہ میں ویہویں صدی عیسوی دے سب توں وڈے تے مہانم قلم کار دا ''قلم بردار'' آں بس اپنے کجھ بڑے قریبی چاہواناں تے سجناں دوستاں تے بزرگاں دے بار بار اصرار تے میں اپنا مجموعہ وی چھپوان دا ارادہ کر لیا تے میرا پہلا شعری مجموعہ مارچ 2002ء نوں چھپ گیا۔'' (ص42)

جنید اکرم ہوریں سارے کم بڑے چاواں نال کردے نیں اوہناں اپنا اِک ذاتی عشقیہ معاملہ وی بڑا چاء نال بیان کیتا اے۔ انسانی حیاتی وچ عشق بڑے کمال دی چیز اے۔ ویکھیا جاوے تے ایہ اک کمٹمنٹ اے جہڑی کسے فرد، مشن یا تحریک نال ہو سکدی اے ایہدے توں بغیر تے بندہ آنے داوی نہیں رہندا۔ جنید اکرم مہینہ وار ''پنجابی'' دی ادارت وی کر رہے نیں۔ جو اوہناں دی پنجابی ادب نال کمٹمنٹ دا واضح ثبوت اے کسے گل دا اوہلا نہیں رکھیا۔ تے جسر اں اپنی چالھیویں ورھے گنڈھنوں منان دا چاء رکھدے نیں۔ سارے اوسے طرحاں ای کردے نیں۔

محمد شریف انجم ''انج گزرے پندھ حیاتی دے''[20]

محمد شریف انجم 1956ء وچ قصور اندر پیدا ہوئے۔ ونڈ ویلے اوہناں دے وڈکے امرتسر دے اک پِنڈ ککا کنڈیالا توں اُجڑ کے قصور آ گئے سن۔ اوہناں دے والد کھڈی تے کپڑا اُنن دا کم کردے سن۔ پرائمری ڈھوڑ کوٹ (قصور) دے میونسپل سکول توں تے اسلامیہ ہائی سکول قصور توں 1974ء وچ میٹرک کیتا۔ نال نال ''نلی مشین'' تے کم وی کردے رہے۔ 1976ء وچ گورنمنٹ اسلامیہ کالج قصور توں ایف اے کیتا۔ 1976ء وچ ای اوہناں شاعری وچ دھیان دینا شروع کیتا۔ 1978ء وچ شناختی کارڈ دے محکمے وچ ٹائپسٹ دی نوکری کرلئی۔ عبداللہ شاکر دی شاعری وچ شاگردی اختیار کیتی۔ 1981ء وچ اوہ محکمہ واپڈا وچ آ لگے۔ 83ء وچ پرائیویٹ بی اے کیا۔ 87ء وچ ایم اے اردو تے 90

وچ ایم اے پنجابی کیتا۔

اوہناں کئی سٹیج ڈرامے وی لکھے۔ جویں ''آرام کہاں''، ''سدھراں''، ''طوطا چشم''، ''جواب دو''، ''مینوں سہرے بنھو'' وغیرہ۔

اوہناں عباس سوزتوں وی اصلاح لئی۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ ''سجری سویر'' 1994ء (بال شاعری) وچ چھپی۔ فیر ''قلم دگائے اتھرو''، ''حرا دا چانن'' (سیرت) وی چھپ چکی اے۔

اوہناں دی زندگی دا پندھ اجے جاری اے۔ اوہ مشاعرہ لُٹ لین والے شاعر نیں۔ جنے سادہ نیں اونا ای اوہناں دا قلم تِکھا اے۔ مینوں کئی وار اوہناں نال مشاعرہ پڑھن تے ملاقات دا موقع ملیا اے۔ اوہناں حیاتی اندر ڈھیر اوکھے ویلے وی ویکھے نیں تے سوکھے وی۔ کدے ہار نہیں منی تے اگے ودھن نوں ای مشن بنائی رکھیا اے۔

اوہناں اپنی ایس مختصر جہی آپ بیتی اندر اپنے والد دا ناں وی نہیں دسیا تے گھر دی زندگی تے ذاتی زندگی دے کئی پہلو وی لُکائے نیں۔ ایہ ہڈ ورتی بہتا کر کے اوہناں دی ادبی آپ بیتی لگدی اے۔ کیوں جے اوہناں اپنے ادبی کماں نوں تے دوستاں دی ہلا شیری دین نوں بیان کیتا اے۔ بعض تھاں دوستاں دی خامخواہ تعریف کر کے اوہناں اپنی ہڈ بیتی نوں جگ بیتی بنان دی کوشش کیتی اے۔

محمد عثمان سالک ''میں لج پالاں دے لڑ لگیاں''[21]

محمد عثمان ملک اک نعت گو شاعر پاروں جانے جاندے نیں۔ محکمہ ٹیلی فون وچ نوکری کیتی۔ دکھ دکھ تھاواں تے نوکری دے سلسلے وچ پھردے پھراندے رہے۔

مست اللہ دی وساطت نال اوہ اپنے پیر صاحب نوں ملدے نیں تے فیر ساری داستان اگوں پیراں دے ذکر نال بھری ہوئی اے۔ انج لگدا اے اوہناں دی اپنی زندگی مُک گئی اے تے صرف پیر پرستی ای باقی رہ گئی اے۔ اوہناں اپنی ایس مختصر آپ بیتی اندر اپنی گھٹ تے پیراں تے عُرساں دے واقعات بہتے بیان کیتے نیں۔ ایس کر کے ایہ آپ بیتی نہیں لگدی۔ اک مضمون لگدا اے جہڑا اوہناں پیراں دی تعریف وچ لکھیا اے۔

Scanned with CamScanner

حوالے

1۔ افضل توصیف، من دیاں وستیاں، 1999ء، لاہور، ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت
ص 321,177,317,299,122,200,124,93,36,26,20

2۔ مبارک علی، ڈاکٹر، تاریخ اور عورت، 2005، لاہور، فکشن ہاؤس، ص 116

3۔ انور علی، گواچیاں گلاں، 1998ء، لاہور، پاکستان، پنجابی ادبی بورڈ،
ص 75-76,146,139,10-11,120,105,101,83,79,160

4۔ دائم اقبال دائم، میں جاناں میں کون، 1974ء، گجرات، پنجاب پریس،
ص 136,77,21-22,14-15,13,11,7

5۔ راجار سالو، لاپریت اجبی محمد، 2008ء، لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ،
ص 133,96,80-81,67,65,50,59,176,19

6۔ شریف کنجاہی، ساہوں داویزہ، 2005ء، گجرات، المیر ٹرسٹ لائبریری، ص
364,65,46-47,43-44,23,18,12

7۔ محمد رمضان طالب، آپ بیتی ''میں کون''، 2006ء، ڈیرا غازی خاں، فرید سرائیکی سنگت، ص 83,84,51

8۔ اشرف گل ''کجھ اپنے بارے''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء، لاہور، ادارا
پنجابی لکھاریاں، ص 112

9۔ اقبال زخمی ''لنگھ گئی دی گل کیہ کرنی''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء، لاہور،
ادارا پنجابی لکھاریاں
ص 134,122

10۔ امین ملک ''راوی توں ٹیمز تک''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء، لاہور،
ادارا پنجابی لکھاریاں

11۔ بشیر الماس ''جودم غافل، سودم کافر''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء، لاہور،
ادارا پنجابی لکھاریاں،

12۔ بہاؤالحق عارف ''کرماں والے دا کرم''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء،
لاہور، ادارا پنجابی لکھاریاں

13۔ رزاق شاہد ''یاداں دے پرچھاویں''، لکھاری، مہیناوار، شمارا 4,3، جلد 12، مارچ اپریل 2000ء،

Scanned with CamScanner

لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں'
ص52,50,38
14۔ساقی گجراتی ''پندھ نہیں مُکا حالے''،لکھاری' مہیناوار' شمارا4,3' جلد12' مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں'ص59
15۔ظفر علی خاں' مولانا' میرا چھُٹ پُنا' پنجابی' مہیناوار' شمارا4' جلد9' اپریل2006ء'لاہور' ادارا بزم فقیر'ص7
16۔ غلام رسول آزاد ''بیتی اے جو میرے نال''،لکھاری' مہیناوار' شمارا4,3' جلد12' مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں'ص 25,25,22
17۔غلام رسول شوق ''سفر جاری اے''،لکھاری، مہیناوار، شمارا4,3، جلد12، مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں
ص37,34
18۔محسن مگھیانہ ''میں نمانا''،لکھاری' مہیناوار' شمارا4,3' جلد12' مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں'ص20,10
19۔جنید اکرم، محمد، ''میرا چالھیا''، پنجابی' مہیناوار' شمارا3' جلد7' لاہور' مارچ2004ء' ادارا بزم فقیر'ص42
20۔شریف انجم' محمد، ''انج گزرے پندھ حیاتی دے''،لکھاری' مہیناوار' شمارا4,3' جلد12' مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں
21۔ عثمان سالک ،محمد ''میں لج پالاں دے لڑ لگیاں''،لکھاری' مہیناوار' شمارا4,3' جلد12' مارچ اپریل2000ء'لاہور' ادارا پنجابی لکھاریاں

Scanned with CamScanner

جیون دی ہر نکر تے بیٹھی کوئی نہ کوئی وکھری کہانی حیاتی دے کسے نویکلے پکھ ول جھات پاندی ساڈی توجہ نوں اُڈیکدی واجاں ماردی رہندی اے۔ جہناں دے من دیاں اکھاں جاگدیاں ہون اوہ دھرتی دے متھے تے لکھے اکھر پڑھ کے کہانی چ پرو دیندے نیں تاں جے باقی وی ایہہ گل جان سکن۔ اپنے ول جھات پائیے کہ ہر بندے دے دل وچ ہوش سنبھالن توں لے کے یاداں دی اک وڈی گٹھڑی پئی ہوندی اے۔ جہنوں کہن دا ول آؤندا اے اوہ بڑے چج نال اپنی حیاتی تے بیتن آلی گل کاغذ تے لِیک کے نہ صرف اپنا کتھارسز کردا اے سگوں اپنے ون سونّے تجربات تے زمانے دی رِیت دے نال نال سماجی، سیاسی، ثقافتی تے ادبی تاریخ ول وی جھات پاندا اے۔

پنجابی وچ آپ بیتی دی روایت دا ٹڈھ ڈاکٹر عباد نبیل شاد دے پی ایچ ڈی دے مقالے نوں پھٹیا اے۔ آپ بیتی تے دوجیاں کہانیاں چ فرق ایہہ وے کہ آپ بیتی لکھن والا کوئی ڈنڈی نہیں ماردا سگوں ہر معاملہ سچ سچ لکھدا اے۔

ڈاکٹر عباد نبیل شاد ہوراں بڑی گوہ نال ایس کتاب اندر پنجابی وچ لکھیاں آپ بیتیاں دا ویروا کیتا اے۔ دُکھ سکھ دے سبھ رنگ ایہدے ورقیاں چوں جھانکدے نیں۔ ڈاکٹر عباد نبیل دا کم بہوں اُچیچا تے سلاہن جوگ اے جہڑا پنجابی آپ بیتی نوں سمجھن وچ پڑھن آلیاں لئی دیوے وانگ اے۔

پلاک نے بڑے چاء نال اس نویکلے موضوع تے تحقیقی کم نوں چھاپن دا آہر کر کے پنجابی زبان دا ویڑھا موکلا کرن دی کوشش کیتی اے۔ آس اے جے تہانوں ساڈی ایہہ کاوش پسند آوے گی تے پنجابی ادب دے طالب علماں لئی بڑی معاون ہووے گی۔

ڈاکٹر صغرا صدف

Punjab Institute of Language, Art & Culture
Punjabi Complex, 1- Gaddafi Stadium, ferozepur Road, Lahore.
Ph: + 92 - 42 - 9232165-70 Fax: + 92 - 42 - 9230425
E-mail: pilacpk@gmail.com Web: www.pilac.punjab.gov.pk

ISBN: 978-969-9199-42-4

Scanned with CamScanner